

Югары белемне —
татар телендә

К.Т.ГЫЙЗЗӘТОВ

ФИЛОСОФИЯ



«МЭГАРИФ»
НӘШРИЯТЫ



КАЗАН ДӘУЛӘТ МӘДӘНИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЪ АКАДЕМИЯСЕ

К. Т. ГЫЙЗЗӘТОВ

ФИЛОСОФИЯ

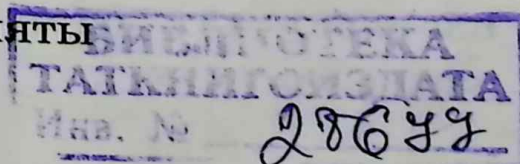
ИКЕ КИТАПТА

Беренче китап

КЫСКАЧА ФИЛОСОФИЯ ТАРИХЫ.
ФИЛОСОФИЯНЕҢ
НИГЕЗ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Югары уку йортлары өчен дәреслек

КАЗАН
«МЭГАРИФ» НӘШРИЯТЫ
2002



УДК 1/14:371

ББК 87я73

Г92

*Казан дәүләт мәдәният һәм сәнгать академиясенең
гыйльми советы карары нигезендә басыла*

Рецензентлары:

философия фәннәре кандидаты,

Казан дәүләт университеты доценты **И. И. Ганиев**,

философия фәннәре кандидаты,

Казан дәүләт университеты доценты **З. З. Ибраһимова**

Китап Татарстан Республикасы

Министрлар Кабинеты каршындагы

«Татарстан Республикасы халыклары телләре турында» Татарстан
Республикасы Законын гамәлгә ашыру комитеты ярдәмендә нәшер
ителә.

Охраняется Законом РФ «Об авторском праве и смежных
правах». Воспроизведение всей книги или ее части на любых видах
носителей запрещается без письменного разрешения издательства.

Гыйззәтов К. Т.

Г92 Философия: 2 кит. 1 нче китап: Кыскача философия
тарихы. Философиянең нигез проблемалары: Югары уку
йорт. өчен д-лек.— Казан: Мәгариф, 2002.— 448 б.
ISBN 5-7761-1122-6

Философия дәреслегенең беренче китабында шушы фәннең
тарихы хакындагы кыскача мәгълүматлар белән бергә булулык,
аң, танып белү проблемалары, диалектика тәгълиматы һәм
башка теоретик мәсьәләләр яктыртыла.

Китап югары уку йортлары студентларына, шулай ук
фәлсәфә белән кызыксынучыларга тәкъдим ителә.

БЗ—9(68)—131—02/03

ISBN 5-7761-1122-6

© «Мәгариф» нәшрияты, 2002

СҮЗ БАШЫ

Бу дәреслек югары уку йортлары студентларына һәм гомумән фәлсәфи хезмәтләр белән кызыксынучы укучыларга тәкъдим ителә.

Татар яшьләре күп еллар дәвамында философия тәгълиматының хикмәтле фикерләрен, концепцияләрен, кагыйдә буларак, рус телендә язылган китаплардан гына үзләштерә килделәр. Сүз дә юк, рус теле — дөньяда иң бай телләрнең берсе, шуңа күрә философия фәнненең иң катлаулы һәм тирән мәгънәле тәгъбирләрен ул укучыга төшенерлек итеп житкерә алды.

Ләкин күп кенә татар студентларының әйтүләренә караганда, рус телендә әзерләнгән дәреслекләр, бу фән буенча киң теоретик белем бирә алсалар да, безнең халык өчен бик мөһим бер нәрсәдән мәхрүм: алар татар укучысын үз телендә фәлсәфи фикерләүгә өйрәтә алмыйлар...

Моны аңлау кыен түгел, чөнки, татарның милли иҗтимагый хәрәкәтен яктырткан хезмәтләрдән кала (бу өлкәгә караган күп кенә китаплар бастырылды), бүгенге көнгә философия фәннәре буенча татар телендә дөнья күргән басмалар сирәк очрый. Шуны истә тотып иҗат ителгән фәлсәфи хезмәтләрнең, бигрәк тә зур тиражлар белән нәшер ителгән дәреслекләрнең, укучы игътибарына ирештерелә торуы бу өлкәдәге бушлыкны киметә төшәр иде кебек.

Моңа хәтле татар телендә беренче философия дәреслегә 60 нчы елларда мөхтәрәм профессор Мансур ага Абдрахманов тарафыннан язылып матбугатка чыгарылган иде (Абдрахманов М. И. Диалектик материализм. — Казан, 1966). Бу дәреслек үзенең изге вазифасын тулысынча үтәде. Ул шул еллардагы татар студентлары өчен философия фәнненең эчтәлеген һәм үзенчәлеген ана телендә кабул итәргә мөмкинлек тудырды. М. И. Абдрахмановның дәреслегә тиз арада таралып бетте, әмма аны яңадан бастырмадылар. Шуңа күрә татар телендә әзерләнгән яңа дәреслекләргә

мохтажлык артканнан-арта барды. Бүгенге көндө, Татарстан Республикасында татар теле дәүләт теле дәрәжәсенә күтәрелгәч, аның әһәмияте югары ноктага иреште.

Әлбәттә, 60 нчы еллардан соң илебездә зур һәм катлаулы социаль һәм сәяси вакыйгалар булып узды. Философия фәне үзе дә бер урында тормады. СССРда аның чәчәк атуы нәкъ 60 нчы елларда башланып киткән иде. Совет галимнәре шушы еллардан башлап кибет һәм китапханә киштәләрен тематикасы белән киң, эчтәлегә белән бай һәм тирән, формасы ягыннан төрлелеккә ия булган фәлсәфи хезмәтләр белән баеттылар. Моңа шул еллардагы матбугат чаралары һәм фәнни конференцияләрдә, «түгәрәк өстәлләр» янында барган киң колачлы бәхәсләр, фикер алышулар да зур этәргеч бирде, күрәсәң.

90 нчы елларда җәмгыятьтебездә башланып киткән һәм сәяси, һәм икътисади үзгәрешләр фән өлкәсенә, шул исәптән философиягә дә, үзенең йогынтысын ясамый калмады. Илдә җәелеп килүче базар мөнәсәбәтләре аерым оешмаларда, иҗтимагый фәннәр, гомумән, уку-укыту өлкәсендә эшчәнлек алып баручы белгечләр алдына үз бурычларын куйды. Бу өлкәдә, беренче чиратта, мәгариф эшендә дәүләт хакимлеген чикләү сәясәте алып барыла башлады. Шушы шартларда тиешле инстанцияләргә укыту программаларын (бигрәк тә иҗтимагый фәннәр буенча) яңа баштан үзгәртеп кору эше йөкләнде. Алар кысасында инициативалылык шәхси субъектларга тапшырылды. Яңа дәрәслекләр булдыру максаты белән конкурслар оештырыла башлады.

Җәмгыятьне үзгәртеп кору шартларында яңа дәрәслекләренң эчтәлегенә җитди төзәтмәләр кертү таләп ителде. Шулар арасында марксистик тәгълиматның совет мәгарифе һәм югары уку йортлары тарафыннан традицион нигезгә салынган хакимлек роленә чик кую, аны башка чыганаclar белән алмаштыру бурычлары тормышка ашырыла башлады. Аларны җиренә җиткереп үтәүдә чит ил иганәчеләренең (бигрәк тә АКШ мультимиллиардеры Соросның) матди өлеш кертүләре канунлаштырылды. Дәрәслекләр чыгару мәсьәләсендә генә түгел, гомумән, җәмгыятьнең рухи өлкәсен «иганәчелек» (биредә Россия эшмәкәрләренең катнашы да исәпкә алына) шартларына кую эчтәлек ягыннан төрлеләнү белән бергә, субъектив карашлар өстенлеген дә сиздерә башлады.

Төрле авторлар тарафыннан әзерләп бастырылган философия дәрәслекләренең күплегә студентларга аларның «яхшырагын»

сайлап алу мөмкинлеге тудырырга тиеш иде, әлбәттә. Һәрхәлдә, әлеге нәтижәне көтү нигезсез түгел иде кебек. Ләкин базар икътисады шартларында эшләүче шәхси нәшриятларда нәшер ителгән дәрәслекләрнең бәяләре студент халкы өчен артык кыйбат булып чыкты. Һәм бу күренеш студентларыбызның дәрәслекләрдән читләшә башлавына китерде. Аларның күбесе бүген дәрәскә әзерләнгәндә беренче чыганаclarга мөрәжәгать итеп тормыйлар. Ә бу студентның, дәрәсрәге киләчәк буын белгечләребезнең, теоретик әзерлек ягына уңай сыйфатлар өстәми, әлбәттә.

Татар галимнәре үзләренең укыту эшчәнлеген заман таләпләре нигезендә дәвам иттерәләр. Бу процесс Татарстан жөмһүриятенәң суверенитет алган һәм шушы нигездә милли мәдәниятебез үсешә мөмкинлекләренең арта төшкән шартларында бара. Шулай да республикабызның югары уку йортларында татар телен куллану, татар студентларына фәнни предметларны ана телендә укыту эше шатландырырлык дәрәжәдә түгел әле (шунысын да искә алың: югары уку йортларында аларны татар телендә укыту өчен республика бюджетыннан ел саен шактый күләмдә акча да бүлеп бирелә).

Ләкин куанычлы фактлар да юк түгел. Республикабызның кайбер югары уку йортларында (КДУ, КДПУ, КДМСА, КДТАА һ. б.) татар студентларын ана телендә укыту эше җайга салынып бара дип әйтергә була. Әле күптән түгел КДПУ доценты Р. Абинов тарафыннан татар телендә философия дәрәслеге (Р. Х. Абинов.— Казан, 1999) чыгарылды. Бу фактны тагын бер куанычлы адым булды дип бәялисе килә. Галимнәребез арасында үзләренең көчләрен төрле фәннәр буенча татар терминологиясен аныклау эшенә сарыф итүчеләр дә бар. Моның белән алар татар милли телен үстерүгә билгеле бер өлеш кертәләр. Шуңа якын алганда КДУ доценты И. Ганиевның «Фәлсәфи сүзлек» китабын (Казан, 2001) хуплап искәртәргә кирәк.

Кулыгызга алган шушы дәрәслекнең авторы буларак, мин үзем китапны әзерләргә тотынганда түбәндәге бурычларны күздә тоттым:

— беренчедән, совет чорында чыгарылган философия дәрәслекләрендә традицион рәвештә урын алып килгән кайбер утопик, стереотиплашкан, ләкин чынбарлыкта үзләрен тиешлечә аклый алмаган карашлардан, фикри йомгаклардан арыну;

— икенчедән, философия дәрәслегенең эмпирик базасын бүгенге көнгә фәнни ачышлар (генетика, биотехнология, инфор-

матика һ. б. яңа юнәлешләр) биргән материал исәбенә киңәйтү, алар нигезендә теоретик йомгакларны камилләштерү;

— өченчедән, дәрәслекнең нигез ташлары рәвешендә ватаныбыз философия фәнненең уңай концепцияләрен алу, аның бай тәҗрибәсен үзләштерү;

— дүртенчедән, башка илләр (бигрәк тә Көнбатыш илләре) галимнәренең философия өлкәсендәге ачышларына нигезләнгән теоретик концепцияләрне ижади файдалану;

— бишенчедән, философиянең катлаулы фән булуын истә тотып, дәрәслекнең телен мөмкин кадәр гадиләштерү, студент халкына, гомумән, киң масса укучысына җитешле, аңлаешлы итү;

— алтынчыдан, татар телендә нәшер ителгән кайбер дәрәслекләрдә фәлсәфи терминология өлкәсендә төгәлсезлекләр җибәрелүен искә алып, аларны яңача, мәсәлән, «булулык» («бытие»), «галәми сузулык» («пространство»), «әүвәл сәбәп» («первопричина»), «әүвәл нигез» («первооснова»), «өчкатлылык» («триада») һ. б. мәгънәви яктан төгәлрәк булган терминнар белән алмаштыру.

Философия дәрәслеге ике китаптан тора.

Беренчесе онтология (булулык, яшәеш турындагы тәгълимат), аң проблемасы, гносеология (танып белү турындагы тәгълимат) һәм диалектика тәгълиматы кебек традицион бүлекләрдән гайре, философия тарихы бүлегенә дә шактый киң урын бирелә. Монда, элеккеге дәрәслекләрдән аермалы буларак, көнчыгыш мөселман философиясе дә тиешле урын таба. Философия дәрәслегенә беренче сынау рәвешендә XIX гасыр татар дини философиясе бүлегенә дә кертелә.

Дәрәслекнең икенче китабы тулысынча социаль философиягә багышлана.

Дәрәслекне бастырып чыгаруда төрле оешмалар һәм аерым шәхесләрнең ярдәме зур булды. Форсаттан файдаланып, Татарстан Республикасы премьер-министры урынбасары Зилә Вәлиевага, шулай ук Илгиз әфәнде Хәйруллинга, Министрлар Кабинетының бүлек башлыгы Ким Миңнуллинга, Казан дәүләт мәдәнияте һәм сәнгать академиясе ректоры Рифкат Йосыповка рәхмәтемне белдерәм.

Автор

ФИЛОСОФИЯ ФӘНЕ ҺӘМ АНЫҢ ЖӘМГЫЯТҢА РОЛЕ

Философия термины

Философия термины борынгы греклардан килә. Ул «ярату» (phileo) һәм «акыллылык» (sophia) сүзләреннән тора. Аларны кушып әйткәндә «акыллылыкка мәхәббәт» дигән мәгънә килеп чыга. «Phileo sophia» татарча, телнең фонетик үзенчәлегенә яраштырылып, «фәлсәфә» дип йөртелә. Дөрөс, бу сүз татарның искергән терминнары рәтендә тора. Шулай булуына карамастан аны хәзерге заман әдәбиятына кертелгән хезмәтләрдә дә очратырга мөмкин, һәм ул «философия» термины белән бер дәрәжәдә кулланылырга хаклы булып санала.

«Философия» термины борынгы грекларның үзләрендә моннан 25—26 гасырлар чамасы элек барлыкка килгән. Аңа, беренче тапкыр игътибар итеп, аңлатма бирүче борынгы грек галиме Пифагор (б.э.к. VI—V гг.) була. Аның тәгъбире буенча, философиянең вазифасы — хакыйкәтне эзләү. Бу караш белән шул заман вәкиле Гераклит та килешә. Ә менә бер гасыр чамасы соңрак күтәрелеп чыккан борынгы грек мәгърифәтчеләре, софистлар философиянең вазифасын башкачарак аңлатырга тырышканнар. Аларның карашынча, философия ул кешене үз фикерен бәхәсләп аңа дәлилләргә өйрәтү бурычын үтәргә тиеш. Софистлар акыллылыкны да хакыйкәтне эзләү һәм танып белү сәләте белән түгел, бәлки исбатлый белү сәләте белән үлчи торган булганнар. Аларча, бәхәстә төп максат — хакыйкәткә ирешү түгел, бәлки зур осталык белән дәлилли белү, аңгәмәдәшне җиңеп чыгу, аны үз дәлилләренә буйсындыру. Бөзгөч заманда «софизм» дип төрле сүз уйнату юллары белән кешеләргә хаталы фикерләр тагарга тырышуны атыйлар.

Философиянең вазифасы мәсьәләсенә килгәндә, Пифагор белән Гераклит позициясен Платон (б.э.к. V—IV гг.) да куәтли. Ул аны абсолют хакыйкәтне танып белүдә күрә. Ә Аристотель

(б.э.к. IV г.) философиянең төп бурычын һәм максатын дөньяның гомуми асылына ирешүдә дип саний.

Философиянең объектив вазифасын аңлау мәсьәләсендә фикерләр төрлелеге соңрак чорларда да дәвам итә. Ләкин философия, рухи күренеш буларак, үзенең төп сыйфатын һаман һәм эзлекле рәвештә раслап килә. Жыеп кына әйткәндә, ул — кешеләрнең дөньяга карашын гәүдәләндерүче рухи кыйммәт.

Дөньяга караш һәм аның төрләре

Дөнья, аның төрле предметлары, күренешләре турында бик борынгы заманнардан бирле кыргый жәмгыять кешеләре үк уйлана башлаганнар. Нәрсә соң ул дөнья, ул ничек барлыкка килгән? Аны кем тудырган?.. Нәрсә ул жир йөзе, андагы үсемлекләр, таулар, сәхрәләр, елгалар, диңгезләр?.. Төрле жан ияләре: хайваннар, кошлар, санап бетергесез бөҗәкләр... анда каян килгәннәр? Ниһаять, кеше — үзе!.. Аны кем барлыкка китергән? Ул шушы, хәзерге заманча булып туганмы? Нәрсә ул кешенең аңы, хисләре?.. Нәрсә ул күк йөзөндәге Кояш, Ай, йолдызлар?.. Көннең төн белән, жәйнең кыш белән алмашынып торуларын ничек аңларга?.. Ә давыл, су басу, жир тетрәү кебек афәтләр?.. Аларның кешеләргә рәхимсез ябырылуларын ничек аңларга?..

Шушы һәм боларга охшашлы меңләгән сораулар Жир шарындагы эволюция процессы барышында кеше булып формалаша башлаган жан иясенең аңын торган саен ныграк уята барган.

Алар, әле беренче мәлдә, кыргый жәмгыять кешеләре алдында оешып житмәгән, ниндидер томанга төренгән рәвештә генә туа башлыйлар. Чөнки аларның миләре аналитик, тирән фикерләү өчен житлегеп өлгермәгән, аларның аңнары башлангыч баскычтан ары узмаган була әле. Шулай да борынгы жәмгыять кешесе, хайваннан аермалы буларак, баштарак примитив, соңрак төплерәк фикерләү сәләтенә ирешә башлаган була инде. Ул тирә-юньдәге әйберләрнең, күренешләрнең асылына төшенергә омтыла башлый һәм шушы омтылышлары белән үзенең дөньяга карашын чагылдыра.

Дөньяга караш — ул кешеләрнең табигать һәм жәмгыять күренешләре турында туплаган фикерләре жыелмасы.

Берәүләрнең дөньяга карашы төрле яктан үлчәнгән, төгәл, ныклы, икенчеләрнең, нәкъ киресенчә, оешып житмәгән, тотрыксыз, тиз үзгәрүчән, искергән дә булырга мөмкин. Бу сыйфатларның барлыкка килүе төрле сәбәпләрдән тора. Беренче чиратта, моңа теге яки бу кешенең тормыш тәҗрибәсе һәм

белем байлыгы, алган мәгълүматларны хәтерендә саклау сәләте йогынты ясый ала. Аннан, әлбәттә, кешенең эчке табигате, характеры, ягъни аның теге яки бу принципларга никадәр инанган, чын күңеле белән бирелгән булуы, яисә, киресенчә, яшәү принципларына карата битараф, теге яки бу эшкә тиз суынучан, ижтимагый тормыш принципларына карата аумакыйлыгы, шәхси мәнфәгатьләрен иң алгы рәткә генә куеп эш итүчәнлегә һәм башка шундый сыйфатлар да кешенең дөнъяга карашы формалашуда мөһим роль уйный.

Дөнъя һәм кеше. Кеше (*Homo sapiens*) булып формалашкан җан өясе үзен әйләнә-тирәдәге мохиткә капма-каршы куеп, бу мохитнең нәрсә икәнлеген, аны тәшкил итүче әйберләр, күренешләр арасындагы мөнәсәбәтләрне аңларга, аларны булдыра алганча ачыкларга тиеш була. Һәм, кешелек тарихы күрсәткәнчә, бу объектив бурыч төрле дәрәжәдә үтәлеп килә.

Гомумән, кешеләрнең дөнъяга карашы формалары, төрләре буенча аерылып тора. Шуларның берсе һәм, әйтергә мөмкин, иң тәүгесе борынгы мифларда гәүдәләнә.

Дөнъяга караш буларак мифлар

Миф — риваять. Тәфсилләбрәк әйткәндә, ул — реаль чынбарлык күренешләрен аңлату өчен билгеле бер образлар ярдәмендә төгәл сюжетка корылган кечкенә күләмле иҗат продукты. Гамәли кулланышта «миф» дип теләсә нинди уйдырманы атыйлар. Терминны шушы мәгънәдә куллану бөтенләй үк урынсыз түгел, чөнки миф, чыннан да, кешенең хыялый фантазиясе белән баетыла. Ләкин миф «саф» уйдырма түгел, ул — чынбарлыкның реаль күренешләрен гомумиләштерелгән шәкелдә чагылдыру да. Димәк, ул — кешенең дөнъяга карашының билгеле бер гәүдәләнеше, шуның конкрет төре, формасы.

Мәсәлән, борынгы грекларның Сизиф турындагы мифы. Риваятьләр буенча, ул үзенә күрә гажәеп дәрәжәдә хәйләкәр зат булып танылган, үзенең хәйләләре, мәкерле эшләре белән хәтта аллаларны да алдый, аларны, татар мәкален кулланып әйткәндә, кәкре каенга терәтеп калдыра ала торган булган. Сизиф, грекларның иң баш Алласы (Аллалар атасы) Зевсны юмалап, үзен үлемсез итәргә омтылган. Зевс, моның турында белгәннән соң, каты ачуланып, Сизифны Аидка (тәмугка) төшерә һәм анда аңа иң авыр җәзаны бирә: Сизиф һәр көнне зур авыр ташны тау башына менгерергә тиеш була. Ләкин менгерү белән таш, шундук Сизифның кулыннан ычкынып, аска таба тәгәри. Сизиф

ташны яңадан тау башына менгерә. Таш яңадан аска ычкына. Шулай — мәңгегә... Әлегә мифтан «Сизиф хезмәте» дигән әйтем дә кала: янәсе, мәгънәсез хезмәт. Ләкин бу миф — аллалар, аларның кодрәте, ихтыяры турында да бит. Биредә Алла каршында эчкерсез, аңа турылыклы булу, шуны үтәмәүчеләр зур жәзаларга дучар булачак дигән фикерләр дә гәүдәләнә.

Мифлар чынбарлыкта булган әйберләрне, күренешләрне чагылдыруда үзләрен ике планда ачалар. Беренчедән, жәмгыятьтә хөкем сөрә торган принциплар, тенденцияләрне яктырталар. Мәсәлән, шул ук Сизиф турындагы мифта кешеләр берберсенә эчкерсез, турылыклы мөнәсәбәттә булырга тиешләр дигән фикер чагыла. Өр-яңа идея түгел, әлбәттә. Ул — барлык халыкларда да ныклы рәвештә яшәп килгән әхлакый принцип. «Алдакчы, башбаштак кеше жәзасын алырга тиеш» — бусы да начар принцип түгел...

Яисә шул ук борынгы грек мифологиясеннән Прометей турындагы риваятьне алырк. Бу титан Олимпия тавы башынан (Зевстан) кешеләргә ут урлап китерә. Урлау үзе мактаулы нәрсә дип саналмаса да, Прометейның утсыз интеккән кешеләргә утны китереп бирүе кечкенә генә жинаятыне капый кебек... Баксаң, әле аллалар атасы Зевс үзе дә золымчы икән: ул кешеләрне жәзалау максаты белән аларны уттан мәхрүм иткән булган. Аның белән чагыштырганда, Прометей һәркемнең күз алдына хаклы рәвештә гаделлекне торгызучы зат булып килеп баса. Кешеләр агындагы көрәштә Прометей корбан була: аны Зевсның боерыгы буенча кыяга чылбырлап куялар. Изге каһарман шулай һәлакәткә дучар ителә.

Күренә ки, китерелгән мифларда кешеләр мөнәсәбәтендә хакимлек иткән реаль принциплар, тенденцияләр (гаделлек, гаделсезлек, игелек, яманлык һ. б.) чагыла. Бу — мифларның бер үзенчәлегә. Аларның икенче үзенчәлегә шунда: аларны **реаль булмаган** затларга, алар арасындагы мөнәсәбәтләргә корылган сюжетлар тәшкил итә. Хәзерге заман (цивилизация) кешеләре күзлегеннән караганда мифларның уйдырмалар икәнлегә ярылып ята.

Мифларның иң үзенчәлекле сыйфатларының берсе — аларны ижәт итүче кешеләр һәм аларның шушы уйдырмаларны кабул итүче замандашлары әлегә уйдырмаларга тулысынча **ышана** торган булганнар. Алар дөньяны, аның күренешләрен нәкъ шулай, **ареаль** рәвештә кабул итә, **ареаль** рәвештә аңлатырга омтыла торган булганнар.

Мифларның тууы Жир шарындагы халыкларның мәжүсилек диненә табынып яшәгән чорларына туры килә. Халыклар, соңрак бер аллалы диннәргә (будда, яһүд, христиан, ислам) табына башласалар да, аларның гореф-гадәт-йолаларында мәжүсилек заманында барлыкка килгән уйдырмалары сакланып кала әле. Мәсәлән, тотемнарға ышану. Ч. Айтматовның «Ак пароход» әсәрендә Карт үзенәң оныгына шушы кыргыз кабиләсенәң Себер боланыннан килеп чыкканлыгы турында сөйли. Һәм явыз кеше Оразголның кешеләр янына адашып килгән болан баласын рәхимсез рәвештә корбан итүе малайның күңелендә тирән жәрәхәт калдыра һәм аның һәлакәтенә сәбәпче була.

Шулай итеп, миф ул үзендә булган ареальлекләргә ышануны сыйдыра, аны таләп итә торган форма. Монның чыннан да шулай икәнлегенә инану өчен мифны әкият жанры белән чагыштыру зарур. Әйттик, Пушкинның «Алтын балык» әкиятендәге ареальлекләр (Алтын балыкның могҗизалы «хикмәтләре») һич кенә дә кешеләрне үзләренә ышандыруны күздә тотмый (бала-чаганың әкиятләргә ышануы, әлбәттә, бөтенләй башка нәрсә, чөнки биредә без житлегеп бетмәгән акылның — «бала чага акылының» — үзенчәлеген генә күрәбез). Шулай ук Тукайның «Кисекбаш»ы да үзенәң «хикмәтләренә» ышануны таләп итми.

Күп кенә әкиятләр — борынгы риваятьләрдән килеп чыккан кыйммәтләр. Мәсәлән, татар әкиятләрендә акыллы һәм һәр жирдә, һәрдаимда өлгер Акбүре образы бар. Ул — әкиятләрдә явыз ерткыч түгел, киресенчә, авыр шартларга юлыккан кешеләргә «ярдәм кулын» сузып торучы изге хайван. Күрәсең, бу ерткыч борынгы болгарларда тотем ролендә хезмәт иткән. Димәк, кешеләр шушы ерткыч хайванның үзләре өчен мәрхәмәтле була алуына чын күңелдән ышана торган булганнар. Соңрак исә әлегә тотем әкият персонажына әверелгән.

Шул исәптән татарда ай культын да аерып күрсәтергә була. Бу галәми жисем татар әкиятләрендә кешеләр өчен мәрхәмәтлелек чыганагы булып хезмәт итә. Бу хакта Зөһрә кыз әкиятә сөйли. Әкияттә Үги ана Зөһрәне төпсез кисмәккә су ташыта, башка төрле жәберләүләр дә кыла. Һәм Зөһрәнең ялваруын ишетеп, Ай Зөһрәне үзенә ала. Күрәсең, борынгы болгар кабиләсе кешеләре Айны нәкъ тотем рәвешендә таныган.

Димәк, әкият үзенәң барлык «хикмәтләре» белән уйдырма рәвешендә генә кабул ителә. Чөнки әкият — сәнгать әсәре,

ижади фантазия җимеше. Миф исә, уйдырма булу белән бергә, геройларның могҗизалы, изге яки мәкерле гамәлләрен реаль дип танытуны өстенә ала. Кыскасы, мифта халыкның җыелма формада дөньяга карашы гәүдәләнә.

Бу ике форманың үзенчәлекләрен тасвирлаудан шундый сорау туарга мөмкин: хронологик яктан караганда аларның кайсысы борынгырак та, кайсысы соңрак килеп чыкты икән? Бу сорауга төгәл җавап та биреп була, әлбәттә, мифлар тәүтерәк, борынгырак. Миф белән әкият — кешеләрнең (һәр халыкның) тарихи үсеш дәрәҗәләрен характерлый торган әсәрләр. Аерып әйткәндә, мифлар кешелек дөньясының балачак дәверен хәтерләтә. Маркс борынгы греклар турында: алар «кешелекнең нормаль балачагын кичергәннәр», — дип язган булган. Ләкин хәзерге югары мәдәниятле заманда яши торган кешеләр мифларга яңача карыйлар инде. Көнкүрешсезгә фән-техника прогрессы тирәнрәк үтеп кергән саен мифлар әдәбиятыбызның әкият жанрын тулыландыручы кыйммәтләргә әверелеп баралар, ә кайберләре үзләренең әһәмиятен бөтенләй югалтып, халыкларның рухи арсеналынан төшеп үк калалар.

Гомумән, мифлар — һәр халыкның мәдәниятендә теге яки бу урынны биләп торган рухи форма. Шул яктан караганда, «милли мифология» дигән төшенчә бик урынлы булыр, чөнки ул халыкның тарихында булып узган мәдәни күренешләренә, халыкның билгеле бер чордагы аң дәрәҗәсен чагылдыра. Мифлар эчтәлек һәм күләм ягыннан төрле халыкларда төрлечә. Әйтик, борынгы греклар һәм борынгы римлылар кешелеккә иң бай, иң эчтәлекле мифологияләр бүләк иткәннәр. К. Маркстың тәҗҗибәсе буенча, грекларның мифологиясә грек сәнгате-нең арсеналын гына түгел, бәлки аның җирлеген дә тәшкил иткән (Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 12.— 736 б.).

Бу яктан караганда борынгы греклар мифологиясә дөнья күләмендә иң танылганнардан санала. Татарда һәм руста мифология, әйтергә мөмкин, милли кысалардан әллә ни читкә китә алмаган. Шунысы да бар: мифология үзе югары һәм түбән төрләргә аерыла. Славян мифологиясендә Перун дигән Күкрәү Алласы (Бог грома) бар. Ул да Балтыйк буе халыклары мифологиясеннән күчкән булса кирәк. Славяннарның мәҗүси чорында иҗат ителгән мифлары, күрәсәң, христианлаштыру чорында таркала башлаган, күпләре гомумән юкка чыккан.

Татар (болгар) мифологиясә дөнья күләмендәге яңгырашы ягыннан борынгы грек яисә римлылар мифологиясә белән яры-

ша алмаса да, аны ярлы, бөтенләй сакланмаган дип әйтеп булмас иде. Төрки халыкларның, шул исәптән болгар халкының, мифологиясе бай (кара: Татар мифлары.— Икенче китап.— Казан, 1999). Һәм ул үзенчәлекле. Проблеманы махсус рәвештә өйрәнүче галимнәр төрки халыклар мифологиясендә «тәңрелек» дигән күренешне күзәтәләр. «Тәңре» «Алла» мәгънәсендә кулланылган. Гыйльми хезмәтләргә караганда, Тәңре төрки халыкларның мәжүсилек чорын тасвирлый. Ләкин тәңрелекне бары мәжүсилеккә генә кайтарып калдыру дөрес булмас иде. Тәңрелек ул үзе, күп аллалыкны (Күк, Жир һ. б. тәңреләрне) күздә тоту белән беррәттән, «Баш Тәңрене» дә таний. Безнең галимнәр, Орхон язмалары нигезендә ясалган нәтижәгә таянып, аны «Борынгы Шумер чорынан (б.э.к. 50—30 нчы еллар) ук һуннар дәвере аша безнең эрага килеп кергән, христиан, ислам һ. б. тәгълиматларга нигез биргән дөньяви дин булган» дип санылар (Татар мифлары.— Беренче китап.— Казан, 1996.— 10 б.)

Татар (болгар) мифологиясендә Тәңрегә бәйле сюжетлар сакланмаган. Аның урынына мифологиянең түбән төрен гәүдәләндергән жән, дию (гарәптән һәм Ираннан кергән) кебек мифик затлар белән бергә, татарның (болгарның) үзендә барлыкка килгән албасты, бичура, өй иясе, шүрәле, су анасы кебек мифик затлар, аларга бәйләнгән сюжетлар да бар. Дөрес, бу затларның күбесе әкият персонажларына әверелеп беткән инде. Ләкин әлеге затлар кайчандыр, халыкның мәжүсилек стадиясендә, әлбәттә, мифик затлар булып туганнар (аларның реаль чынбарлыкта булуына хәзерге заманда ышанучылар юк түгел әле).

Төрки халыкларның төрле ышанулары турында тарихи әдәбиятта кызыклы гына материал саклана. Ибне Фадланның күзәтүләре буенча (922 ел), башкортлар уника раббе (Алла) барлыгына ышана торган булганнар. «Кыш, жәй, яңгыр, жыл, агач, адәмнәр, хайваннар, су, кич, көндез, үлем, тереклек, жирнең һәрберсенең үзләренә хас раббеләре булып, күктә булган раббе һәрберсеннән олыдыр. Бу олы раббе башка раббеләр катнашында һәм аларның киңәшләре белән эш итә, диләр» (Р. Фәхретдинов. Болгар вә Казан төрекләре.— Казан, 1993.— 66 б.).

Күп аллалыкка тагын бер мисал. Ибне Фадланның язмаларынан мәгълүм булганча, башкортлар аңа түбәндәге мифны сөйләгәннәр: «Без бер дошманыбыз белән сугышканда җиңелгән идек, шул вакыт дошманнарыбыз артынан торналар кычкырыштылар, **шуның сәбәбеннән (!)** дошманыбыз җиңелде. Дошманнарыбызның җиңелүләренә сәбәп булганлыкларыннан

торналарны раббе санадык вэ аларга гыйбадэт кыла торган булдык», — дилэр (шунда ук, 67 б.).

Тагын бер күзәтү. Бусы — төрки халыклар төркеменә караган чувашлар турында. Бу халыкның христиан диненә табына башлавы шактый соңрак (XVI гасыр), шунлыктан булса кирәк, аларда мәжүсилек стадиясендә барлыкка килгән мифлар хәзерге көндә дә сакланган әле.

Чуваш мифологиясендә 200 дән артык Алла таныла икән. Шуларның башында — күктәге Алла, дөньяны яратучы Султый түрә. Калган аллалар аңар буйсына (кара: Мифы народов мира. Энциклопедия. — Т. 2. — М., Советская энциклопедия. — М., 1992. — С. 538).

Мәжүсилек стадиясеннән калган мифология себер төрки (алтай, хакас, шор, тува) халыкларына да хас. Үзәк Азия җирлегеннән Аурупага — Азау диңгезе, Дон буйлары төбәгенә, аннан соң Идел һәм Урал (Жаек) буйларына күчеп килгән төрки халыкларга энә шул алтай, хакас һ. б. төрки халыклар кичергән мифологик фикерләү хас булган дип уйларга кирәк. Ләкин болгар халкы, үзенең тарихи үсешендә зур үзгәрешләргә дучар булып, рухи арсеналында мифологиянең югары төр үрнәкләрен саклый алмаган.

Дөньяга караш буларак дин

Гомумиләштереп әйткәндә, дин ул — иҗтимагый аңның формасы, чынбарлыкның фантастик рәвештә чагылышы; илаһи көчләргә ышану; эхлакый принциплар җыелмасы; мәдәниятнең бер элементы.

Динне кешеләрнең дөньяга карашы яссылыгында бәяләгәндә, түбәндәге ике нәрсәне аерып эш итәргә тиешбез. Беренчедән, динилек шул ук югарыда каралган мифларда да чагыла. Чөнки мифлар, әйтелгәнчә, ышануны таләп итә торган рухи күренеш. Ул — мәжүсилек (күп аллалык) баскычындагы дин.

Икенчедән, дин дип без тәгълимат системаларын да атыйбыз. Алар барысы да бер аллалык принцибын (динилекнең югары баскычын) гәүдәләндерәләр. Фәнни әдәбиятта алар «бөтен дөньяга таралган диннәр» дип йөртеләләр (Будда дине, борынгы яһүдләр дине, христианлык һәм ислам.) Диннең, дөньяга караш хасиятен алганда, без аның нәкъ соңгы мәгънәсен күздә тотып эш итәбез.

Болай караганда, дин мифлар җыелмасына гына кайтып калмый, әлбәттә. Әйтик, аның бөтен дөньяга таралган тәгълиматлар

системасы бар. Хронологик яктан караганда, беренчелек борын-гы яһүдләр диненә кайтып кала. Ул безнең эрадан 11 гасыр элегрәк барлыкка килә. Аннан кала — Будда дине (б.э.к. VI—V гг.), өченчесе — христиан дине (б.э. I гасыр), дүртенчесе — ислам (б.э. VII гасыр). Югарыда күрсәтелгән диннәр, һәркайсы диярлек, изге язмалар рәвешендә (Тәүрат, Талмуд, Инжил, Коръән) формалашалар. Һәркайсына билгеле системалылык, структура хас. Мәсәлән, Библия Борынгы һәм Яңа васыятьләрдән тора. Беренчесен (иудаизмны) 39 китап тәшкил итә. Барлык васыятьләр (христиан дине) шушы 39 китаптан гайре, тагын 27 бүлекне үз эченә ала. Коръән исә 114 сүрәдән гыйбарәт, һәр сүрә билгеле сандагы һәм төрле мәгънәдәге аятьләренә туплаган.

Бөтен дөньяга таралган диннәрнең югарыда күрсәтелгән бүлекчәләре, мәгълүм каршылыкларга ия булсалар да, үзара бәйләнештә ижәт ителгәннәр, шунлыктан аларның система-лары уртақ дип санарга була.

Бөтен дөньяга таралган диннәр фәкать «саф дини» хөкем-нәргә генә кайтып калмыйлар. Аларда тиешле урыннарда аерым контекстлар рәвешендә төрле фәлсәфи, әхлакый, сәяси, хокукый һ. б. шундый принциплар, нормалар тәгъбир ителгән.

Гомумән алганда, югарыда күрсәтелгән диннәр, мифология кебек үк, милли мәдәниятләренң органик элементы булып торалар. Дин, социаль күренеш буларак, кинчрәк рәвештә алда-рак, төгәлрәк әйткәндә, «Ижтимагый аң» бүлегендә каралачак эле. Дәрәслекнең бу бүлегендә диннең, кешеләрнең дөньяга карашын чагылдыручы һәм аның үсеш процессында бер бас-кыч ролен уйнаучы рухи күренеш икәнлегенә генә басым ясала.

Дөньяга караш буларак философия

Кешеләрнең дөньяга карашын иң югары баскычта гәүдә-ләндерүче рухи күренеш ул — **философия**. Нинди сыйфатлар белән аерыла соң ул миф белән диннән? Миф белән дин бар-лыкка килгәндә кешеләр аларның гыйбарәләрен тикшерми-нитми, сукуырларча ышану рәвешендә генә кабул итә торган булганнар. Диннең бу хасияте дингә бүтнге ышанучылар өчен дә саклана эле.

Әлбәттә, ышану ул — һәр кеше өчен табигый хәл. Әгәр дә кешеләрдә ышану сыйфаты булмаса, алар жәмгыятьтә үзара нормаль мөнәсәбәттә яши алмаслар иде. Кеше өчен бер-беренә, табигатьнең һәм жәмгыятьнең объектив закончалыкларына

ышану кирәкле сыйфат кына түгел, ул ихтыяжи зарурлык та. Ышану, табигый сыйфат рәвешендә, философиягә дә хас. Ләкин философия кешеләрне үзенә гыйбарәләренә ышандыруда аларны көчләп тагу яисә сукур рәвештә кабул иттерү юлы белән түгел, бәлки һәр яклап дәлилләү, исбатлау юлы белән эш итә. Философиянең бу үзенчәлекле сыйфаты аны фән дә-рәжәсенә күтәрә. Гомумән, философиянең барлыкка килүе кешеләрнең дөнъяга карашының яңа, югарырак баскычка күтәрелгәнлеген күрсәтә.

Димәк, философия, миф белән диннән аермалы буларак, ул — **фән**. Философия барлыкка килгән дәвердә кайсыдыр фәннәр туып формалашырга өлгергән, кайсыларыдыр әле генә туып килә торган булганнар. Мәсәлән, математика, астрономия, физика, этика, эстетика, хокук, сәясәт... Аларның да үсеш дә-рәжәсе тигез булмаган. Соңрак, төгәл юнәлешле белемнәр арта барган саен, философиядән, үсә торган агачтан аерыла барган-дай, аерым фәннәр бөреләнеп чыга башлыйлар, нәтижәдә, аларның һәркайсы мөстәкыйль фәннәр булып формалашалар.

Ә философия үзе бөтенләй хәрәкәтсез каламы? Ыч юк. Философия үзенә төп роле, объектив вазифасы үзендә — дөнъяга гомуми караш рәвешендә — хәрәкәтен туктатмый, нәкъ шушы үзәнлектә үсүен дәвам иттерә.

Философия, фән буларак, башка, төгәл фәннәрдән нәрсә бе-лән булса да аерыламы соң? Әгәр дә аерыла икән, нәрсәдән гый-барәт ул аерма? Төгәл фәннәр, әйтик, математика, физика, аст-рономия һ. б., үзләренә караган өлкәне — саннар, физик, астро-номик һ. б. күренешләренә өйрәнәләр, алар арасында хәрәкәт иткән закончалыкларны ачалар. Мәсәлән, астрономия галәмдәге йолдызларны, галәми җисемнәрне, аларның барлыкка килүен, яшәешен, хәрәкәтен, киләчәген, башка закончалыкларын өй-рәнә. Физика фәне Җир шарындагы предметларның, күренеш-ләрнең үзара бәйләнешен, мөнәсәбәтен, хәрәкәтен, шушы өлкәдә булган закончалыкларын өйрәнә, техниканың үсүе, камиллә-шүе өчен теоретик белемнәр туплый һ. б. Философия исә, бу төгәл фәннәрдән аермалы буларак, алар биргән мәгълүматларга таянып, барлык өлкәләр өчен дә хас һәм уртак булган закон-чалыкларны өйрәнә һәм аларны дәлилли, исбатлый.

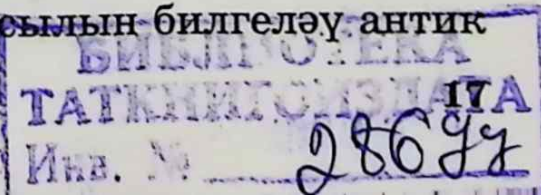
Мәсәлән, физика фәне көч һәм каршы көч арасындагы мө-нәсәбәтләренә карый, биология ассимиляция һәм диссимиляция арасындагы, математика интеграл белән дифференциал ара-сындагы мөнәсәбәтләренә өйрәнә. Мондый (диалектик) кар-

шылыклар һәр өлкәдә дә бар: электр тогында плюс һәм минус, барлык тереклек өчен хас булган яшәү һәм үлем, жәмгыять эчендә хәрәкәт итүче сыйныфлар, төрле социаль төркемнәр арасындагы каршылыклы мөнәсәбәتلәр — болар, барысы да философия фәне тарафыннан расланган рәвештә, барлык өлкәләр өчен дә уртак булган капма-каршылыкларның бердәмлеге һәм көрәше дигән объектив закон аша характерлана. Монда философиянең башка фәннәр үсешеннән калышмый баруы шарт. Ул конкрет фәннәр өлкәсендәге казанышларның барысын да зуррак өлгерлек белән йомгаклый барырга тиеш. Философия фәннең камиллеге, жәмгыять өчен кирәклегә нәкъ менә шуннан гыйбарәт.

Философия фәне тарафыннан карала торган мәсьәлэләр аз түгел. Ләкин алар арасыннан берсе төп мәсьәлә буларак башкаларыннан аерылып тора. Ул да булса: материя һәм рух, булулык һәм аң арасындагы мөнәсәбәتلәр. Философия тарихында төрле позицияләр чагылып килде. Ф. Энгельс күрсәткәнчә, әлеге мөнәсәбәтләрнең ике ягы бар. Берсе — шушы ике күренешнең (материя һәм рухның, булулык һәм аңның) кайсысы беренчел дә, кайсысы икенчел дигән сорауга кайтып кала. Икенчесе — материя, чынбарлык кеше тарафыннан танып белүгә биреләме? Кешеләр дөньяны, чынбарлыкны, аларның предметларын, күренешләрен танып белә алалармы, әллә соң, киресенчә, кешеләр моңардан мәхрүмме?

Философиянең менә шушы төп мәсьәләсенең ике ягын чагылдырган сорауларга җавап бирү буенча галимнәр борынгы заманнан бирле ике төркемгә, ике лагерьга бүленгәннәр. Кем дә кем материяне, булулыкны беренчел, ә рухны, аңны икенчел дип, һәм материяне, булулыкның предметларын, күренешләрен танып белү, нигездә, мөмкин дип санаучы галимнәр материализм лагерен тәшкил итә. Ә кем дә кем рухны, аңны беренчел дип санып һәм предметларның, күренешләрнең асылын тану мөмкинлеген инкяр итә — болар барысы да агностиклар, һәм шуның аркылы идеализм лагерен тәшкил итәләр.

Кайберәүләр философияне ике лагерьга, ике юнәлешкә (материализм белән идеализмга) бүлеп эш итүне «артта калганлык», «консервативлык» дип бәяләргә тырышалар. Һәм алар бу «консервативлыкның» чыганагын марксистик философия вәкилләренең эсәрләрендә табарга тырышалар. Бу, әлбәттә, дөреслеккә туры килми. Беренчедән, философия фәннең ике юнәлеш ясылыгында бәяләү марксизмнан башланган традиция түгел. Капма-каршы бу юнәлешләрнең асылын билгеләү антик



чордан ук килә. Ә аларга беренче булып фәнни билгеләмәләр бирүче марксист та, хәтта материалист та түгел, бәлки заманында идеалистик юнәлештә ижат иткән немец философы Фридрих Шлегель (1772—1829) була. «Материализм, — дип язган ул, — бөтен нәрсәне материядән чыгып аңлата, материя — иң беренчел, башлап хәрәкәт итүче, барлык әйберләрнең чыганагы... Идеализм бөтен нәрсәне рух белән бәйләп аңлата, материянең барлыкка килүенә дә рух сәбәпче, ди һәм материяне рухка буйсындыра». (Ф. Шлегель. Эстетика. Философия. Критика. — Т. 2. — М., 1983. — С. 104—105).

Икенчедән, философияне (аның төп мәсьәләсеннән чыгып) ике юнәлешкә бүлеп карау ул нигезсез күренеш, уйдырма түгел. Бу — чынбарлыкның табигый үзенчәлеге. Дөнья ул күпьяклы, күпкырлы. Дөньядагы күренешләрне, шул исәптән аның рухи өлкәсендәге күренешләрне дә, бер генә төсле буяу белән тасвирлап булмый. Һәр фәннең үзенә күрә туу тарихы, яшәү этаплары, шулар процессындагы теге яки бу олы шәхесләрнең ижатларына бәйләнгән мәктәпләре, юнәлешләре бар. Нигә соң әле аларны, һәркайсының үзенчәлегенә карап, конкрет планда бәяләүдән баш тартырга?.. Ә сәнгатьтә ничек? Монда да, аның һәр өлкәсендә (әдәбият, театр, музыка, сынлы сәнгать һ. б.) сәнгатьчә алымнары, стильләре, шулай ук (фәндәге кебек) мәктәпләре формалашкан. Аларның кайсысы алдынгы, киләчәк өчен отышлы, кайсысы, нәкъ киресенчә, искергән, бүгенге көн таләпләренә җавап бирерлек түгел... Әгәр дә без һәр рухи өлкәдә төрле үзенчәлекләр таба алабыз, шушындый бәяләүне хак дип саныйбыз икән, нишләп инде философия фәннен аннан (дифференциацияле характеристикадан) мәхрүм итәргә тиешбез?..

Әлбәттә, бу дәрәҗә булмас иде.

Материализм белән идеализм үзләре үк бер калыпта гына яшәгән күренешләр түгел. Аларның һәркайсы күпкырлылык белән сыйфатлана. Бу күренеш тарихи яссылыктан караганда да, шулай ук эчке тенденцияләр яссылыгында да һичнинди шөбһәгә урын калдырмый. Югарыда теркәлгән һәр юнәлеш — һәм материализм, һәм идеализм — күп еллар, күп гасырлар аша узган күренешләр, шунлыктан аларның мәртәбәлегенә, төрлегенә шиккә куелырлык түгелдер. Ләкин шушы төп юнәлешләрнең күпкырлылыгы безне бу өлкәдә хезмәт куйган һәр шәхескә, аның фән өлкәсендәге адымнарына һиндидер аерым урын билгеләү вазифасын йөкләми. Бу очракта безнең бурыч өч мең еллык диярлек философия тарихында иң тирән эзләр

калдырган, философия фәненең үсеш процессында мәһим борылышларга китергән иң калкулы күренешләрне генә искә алу һәм шушы күренешләрнең иң мөхтәрәм вәкилләрен олы юлдагы маяклар сыйфатында теркәп китү генә.

Шушыны күздә тотып, алга таба без философия тарихында борылышлы этаплар тәшкил иткән иң зур галимнәрнең исемнәренә, алар тарафыннан барлыкка китерелгән фәлсәфи мәктәпләргә, аларның төрлөрөнә тукталып үтәрбез.

Философиядә материализм һәм идеализм юнәлешләре

Кагыйдә рәвешендә кабул ителгән классификацияләү буенча, ике капма-каршы юнәлеш — материализм һәм идеализмның барлыкка килүе Демокрит (б.э.к. 460—370 ее.) белән Платон (б.э.к. 427—347 ее.) исемнәренә бәйләп алына. Бу классификация, әлбәттә, абсолют түгел. Беренчедән, философия тарихында материалистик, шулай ук идеалистик хөкем йөртүләр шушы галимнәргә кадәр үк булган. Димәк, әлеге юнәлешләрне нәкъ алар гына «башлап җибәрүчеләр» түгел. Икенчедән, бу галимнәрнең тәгълиматлары фәкать материалистик яисә фәкать идеалистик гыйбарәләрдән генә тормый. Аларның һәркайсында төрле фикерләрне табып була. Ләкин философиянең төп мәсьәләләренә килгәндә, эш башкача тора. Хакыйкәт шуңда ки, Демокрит белән Платонны бер-берсеннән аерган субүләр чик — нәкъ философиянең төп мәсьәләсе: нәрсә беренчел һәм нәрсә икенчел? Дөньядагы предметлар таныш белүгә биреләме, юкмы?..

Материализм һәм идеализм Демокрит белән Платоннан башланган дип санаганда, алардан соңгы маяклар түбәндәгеләр:

Материализм

Эпикур (б.э.к. IV—III гг.);
Бэкон (XVI—XVII гг.), Һоббс (XVI—XVII гг.), Локк (XVII—XVIII гг.);

Дидро (XVIII г.), Һельвеций (XVIII г.), Һольбах (XVIII г.);

Фейербах (XIX г.), Маркс, Энгельс (XIX г.), Плеханов, Ленин (XIX—XX гг.);

Совет философлары (XX г.).

Идеализм

Фома Аквинский (XIII г.);
Беркли (XVII—XVIII гг.), Юм (XVIII г.), Кант (XVIII—XIX гг.), Һегель (XVIII—XIX гг.);

Мах (XIX г.);
хәзерге заманның идеалистик юнәлештәге философлары (XX г.).

Югарыда әйтелгәнчә, материализм да, шулай ук идеализм да бер калыпта гына гәүдәләнми. Алар берничә төргә бүленәләр. Материализмның өч төре аерыла. Алар түбәндәгеләр: наив, «беркатлы» материализм (Демокрит, Эпикур, Лукреций Кар һ. б.), метафизик материализм (Бэконнан алып Маркса хәтле), диалектик материализм (Маркс, Энгельстан башлана, совет философлары һәм XX гасырда шушы юнәлештә эшчәнлек күрсәткән Көнчыгыш һәм Көнбатыш илләр философлары).

Бу, әлбәттә, схематик рәвештә генә бүлү. Мәсәлән, наив материализмга, һичшиксез, Фалес, Анаксимандр, Гераклитларны да кертеп булыр иде. Метафизик материализм җирлегендә төзелгән таблицада инглиз (Бэкон, Гоббс, Локк), француз (Дидро, Гельвеций, Гольбах), немец (Фейербах, Лафарг) һ. б. милли мәктәпләрне күрсәтеп була. Боларга өстәп, күп кенә күренешләрне дәлилләүдә материалистик позициядә торган Коперник, Галилей, Бруно кебек табигать фәннәре белгечләрен, Белинский, Герцен, Чернышевский кебек рус революцион-демократларын һ. б. шундый танылган шәхесләрнең исемнәрен дә атарга була.

Идеализм юнәлешенә килгәндә, ул да ниндидер бер төргә генә кайтып калмый. Аны да берничә төргә бүлеп карарга туры килә. Бу юнәлешне объектив һәм субъектив төрләргә бүлеп эш итү сорала. Объектив идеализмның вәкилләре (Платон, Аквинский, Гегель, неотомистлар һ. б.) беренчел итеп рухи, идеаль күренешләрне танийлар. Мәсәлән, Платонча, материалъ предмет (әйтик, өй бинасы, ат, кеше индивидуы) реальлек түгел, бәлки ниндидер (абстракт) идеяләрнең тонык чагылышы гына. Субъектив идеализмның вәкилләре исә (Беркли, Юм, Кант, неопозитивистлар һ. б.) нигез итеп субъектның аңы, тоюы кебек хасиятләрне алалар. Бу очракта барлык материалъ предметлар һәм күренешләр икенчел генә булып калалар. Мәсәлән, Мах тәгълиматы буенча, әйләнә-тирәдәге предметларның дөньяда бар булуы (яшәеше) субъектның тоюыннан гына тора, шуңардан башка ул — юк.

Моңа хәтле без сүзне философиянең төп мәсьәләсенең бер ягы, ул да булса — нәрсә «беренчел», нәрсә «икенчел» проблемасы тирәсендә алып бардык. Ләкин төп мәсьәләнең икенче ягы да бар бит әле. Ягъни материалъ предметлар һәм күренешләр танып белүгә биреләләрме?.. Икенче төрле әйткәндә, кеше дөньядагы предметларның, күренешләрнең эчке асылын танып белә аламы?.. Билгеле булганча, материалистик һәм идеалистик позицияләрдә торучы галимнәр бу сорауларга

төрлөчө жавап бирэлэр. Берүүлэр (материалистлар) аларга уңай жавап, икенчелэр (идеалистлар), кагыйдэ буларак (һәр очракта түгел, әйтпек, Һегельны болар рәтенә кертмибез), тискәре жавап бирэлэр. Кешенәң танып белүен инкяр итүчеләр, югарыда искәртелгәнчә, «агностиклар» дигән атамага тап булдылар. Алар позициясен тәшкит иткән агым философиядә «агностицизм» дигән термин белән атала. Философия тарихында иң типик агностиклар, «маяк баганалары» рәтендә Юм, Кант, Мах саналалар. Аларның инкярлау позициясе түбәндәгегә бәйләнгән. Янәсе, безнәң әйләнәдәге предметлар, күренешләр ниндидер томанлы пәрдәгә төрөлгәннәр. Шунлыктан кешеләрнәң аңы, танып белү сәләте әлегә пәрдәне ерып үтә алмый... Бу, әлбәттә, мистик уйдырма, шунлыктан, соңгы нәтижәдә, безгә таныш булган идеализм.

Философларны кырт кискән рәвештә фәкать ике юнәлешкә генә бүлөп карау бик үк дәрәс булмас иде. Алар арасында, югарыда әйтелгәнчә, «чип-чиста», «саф» булмаган материалистлар да, шундый ук идеалистлар да бар. Шуннан чыгып, философия фәнендә монизм һәм дуализм дигән терминнар, төшенчәләр барлыкка килгән. Монизм ул — философиянәң төп һәм башка мәсьәләләре буенча, ниндидер бер юнәлеш (йә материализм, йә идеализм) тарафында булу. Дуализм исә — икегә бүленү: бер нәрсәгә карата — идеалист, икенчегә карата — материалист. Дуализмга философлардан Декарт, Спиноза һәм шулар арасында иң калку гәүдәләнгәнә — Иммануил Кантны кертәргә була.

Дуализмны икеләнү, икегә аерылу дип билгеләдек. Моның сәбәпләре нәрсәдән гыйбарәт соң? Беренчесе — шушы философлар (Декарт, Спиноза, Кант) яшәгән чорларның ифрат катлаулы, дөньяга караш мәсьәләсенә килгәндә, гаять каршылыклы, күчешле сыйфатларга ия булуларында. Мәсәлән, Декарт (1596—1650) белән Спинозаның (1632—1677) фәлсәфи фикерләре, күп гасырлар дәвамындагы идеалистик карашлар хакимлегеннән соң Торгызу (Ренессанс) чоры уянып, материалистик карашлар өстенлек ала башлаган чорда формалаша. Аларның шөбһәләнүләре, философик мәсьәләләрне хәл итүдә икеләнүләре нәкъ шушы күренешкә бәйләнгән була. Шул ук сәбәп соңрак чорда тагын да көчлерәк формада Кант (1704—1804) тәгълиматында да чагыла. Әйтәргә кирәк, дуализм кайбер хәзерге заман фәлсәфи хезмәтләргә дә хас. Моның сәбәпләре төрлөчә. Бер очракта (Көнбатыш илләр тәгълиматларына күз салсаң) философия фәнен ике капма-каршы юнәлешкә бүлөп карауны

«чиклэнгәнлек» дип бәяләүгә бәйлэнгән булса, икенче очракта (90 нчы еллардагы Россия философларын алганда) еш кына аерым шәхесләр фикеренә, төгәлрәк әйткәндә, кайбер галимнәрнең: «Княгиня Мария Алексеевна ни әйтер бит» дигән принцип белән эш итүләренә бәйлэнгән. Аумакайлык, әлбәттә, фәннилектән шактый ерак тора.

Идеалистик философия хәзерге заман тәгълиматларында, элеккеге кебек үк, радикаль формада түгел түгелен. Ул шактый нечкәрәк. Шуның өстенә ул күп төрле, хәтта белгечләр колагы өчен дә ят, аңлашылмый торган терминнар белән эш итә. Бу исә, фикергә әллә ни мәгънәви төсмер бирмәсә дә, идеалистик философия тарафдарларында үзләре турында «фәннилек» тәэсире калдыра ала эле.

Гомумән, философларның дөньяга карашлары буенча ике капма-каршы юнәлешкә бүленүен ни белән аңлатырга була? Уйлап карасаң, кызык кына хәл килеп чыга. Идеалистларның әйләнә-тирәбездәге предметларны, күренешләрне реальдә, беренчел дә түгел дип, аларны бер очракта ниндидер абстракт идеяләргә, икенче очракта субъектның аңына, тоюына буйсындырып эш итүләре сәеррәк түгелме соң? Чөнки материалъ (матди) предметларның, күренешләрнең реаль булуы, аларның яшәве бернинди рухи, идеаль нәрсәләрдән бәйле булмавы көн кебек ачык бит. Моның нәкъ шулай икәнлеген аек акыл белән эш итүче һәр кеше аңлый. Һәм моны аңлау өчен югары белем дә, фәнни эш белән шөгыйльләнү дә кирәкми.

Әйтик, гади бер мужикның аңын: «Иң элек нәрсә? Минем кадерләп асраган атыммы яисә шушы атның идеясеме?» дигән сорау һич кенә дә борчымый бит. Ә менә күп укыган, үзенә бөтен көчен, вакытын фәнни эшкә багышлаган кайбер кешеләрнең аңын бу сораулар борчый булып чыга.

Ә «борчуның» нәтижәсе гажәеп дәрәжәдә сәер... Моны ничек аңларга? Материалистик философиядә «идеализмның гносеологик тамырлары» дигән фәнни гыйбарә бар. (Икенче төрле әйткәндә, идеализмның танып белү процессындагы хаталарының сәбәпләре...)

Әлегә сорауларга кинрәк рәвештә җавап бирү өчен темадан бераз читкә китеп торып сарала.

Югарыда әйткәнебезчә, әллә ни зур белемгә ия булмаган, ләкин психик яктан нормаль, аек акыл белән эш итүче затлар өчен идеалистларча «беренчел» белән «икенчел»не буташтыру, хәтта үзләрен бу предмет, бу күренеш «беренчел»ме, «беренчел»

түгелме, дигәнрәк сораулар белән азаплау гомумән хас түгел. Ә фән белән шөгыйльләнүчеләр өчен ул «хас» булып чыга. Ник алай, моның сәбәбе нәрсәдә?

Сәбәпне кешеләрнең танып белү өлкәсендәге үзенчәлекләреннән эзләргә кирәк. Эш шунда ки, ижади эш белән шөгыйльләнмәүче, гади тормыш алып баручы кешеләрнең һәм фәнни хезмәт белән шөгыйльләнүчеләрнең танып белү ысулларында үзенә бер төрле аерма бар. Әгәр дә беренчеләре әйләнә-тирәдәге әйберләргә, аларның тирән мәгънәләре белән әллә ни миләрен «чуалтып тормыйча» гына кабул итәләр икән, фәнгә бирелгән кешеләр алай түгел. Алар өчен өйрәнү предметы булып карала торган нәрсә ул — серләр жыелмасы. Чөнки һәрбер предмет кешенең миенә башлыча үзенең тышкы сурәте, тышкы билгеләре белән генә бирелә. Ә бит аның эчкә яшеренеп калган тирән мәгънәсе, асылы да булырга тиеш. Шунны табу, аңа ирешү галим кеше өчен төп бурыч, җитди миссия булып санала.

Ә фәнни фикерләүче кешенең хатасын ничек аңлатырга? Биредә ижади хезмәтнең бер үзенчәлеген искә алырга кирәк. Ул да булса — фантазия.

Фәлсәфи фикерләүдә фантазиянең роле

Фантазия бигрәк тә художник ижатына хас. Чын сәнгать эсәре һич тә сурәтләнгән предметларның, күренешләрнең коры күчермәсе генә түгел. Биредә чынбарлык сыйфатларыннан башка (объектив чыганаң), художникның үзеннән керткән өлеше дә бар. Бу — сәнгати фантазия продукты. Мәсәлән, сәхнә эсәрендә ул бигрәк тә катлаулы синтезда чагыла. Аның бер «өлеш»е — автордан, икенче «өлеш»е — эсәрне сәхнәгә куючыдан, ә өченче «өлеш»е рольләргә башкаручы артистлардан тора. Хәтта дүртенче «өлеш»е турында да әйтеп була. Бу — сәхнә эсәрен кабул итүче тамашачы, аның сәхнәдә барган вакыйгаларны күңеленә үзенчә кабул итүе, үзләштерүе...

Әйтелгәнчә, фантазия гыйльми хезмәт процессында да урын таба. Беренчедән, ул фаразлау (гипотезалар) рәвешендә булырга мөмкин. Һәр гипотеза хакыйкәтне табуга китерми китерүен (фәнни тикшеренүгә иҗат процессында кайвакыт алдан куелган гипотезадан баш тартырга туры килә), шулай да һәр гипотеза — ул иҗат эше, шунлыктан тикшеренүчедән аның фантазиясен таләп итә. Икенчедән, галимнең эзләнү процессы — үзе бер фантазия, чөнки фәнни нәтиҗә, ачыш фантазиясез бирелми.

Ләкин фәнни тикшеренү эшендәге фантазия сәнгати фантазиядән шактый аерылып та тора. Сәнгатьтәге фантазия, әйтергә мөмкин, чиксез, ул нинди булса да киртәләргә белми. Моңы төрлө модерник сәнгать әсәрләренәң булуы ғына да (XX ғасыр сәнгәтендә хәтта «абсурд театры» дигән күренеш барлыкка килде) җитәрлек исбатлы ҡебек. Ә фән өлкәсендә алай түгел. Ғыйлыми тикшеренү, фантазияне үзенә сыйдыра торған булса да, ул, яғни фантазия, реальлектән аерылырға тиеш түгел. Аерылды исә, ул фальшны, ялған фикерне, хаталы нәтиҗәне тудыра. Әгәр дә фән кешесә үзалдына бер төрлө хаталы гипотеза куя һәм, аның хаталы булуын шәйләмичә, шушы юнәлештә эшләвен дәвам иттерә икән, ул хакыйкәттән ераклашканнан-ераклаша бара. Моңы кешенәң урманда адашуы белән чагыштырып була. Әгәр дә ул дәрәс юл эзләүдә ялгыш сукмак сайлап ала икән, атлаган саен куйған максатыннан читләшә, тайпыла бара дигән сүз.

Йомғаклап әйткәндә, идеалистик фикерләү һәм шуның нәтиҗәсендәге концепцияләр алар барысы да — субъектның танып белү эшчәнлегендә булған ижади фантазиясенәң реальлектән аерылғанлығын исбатлаучы күренеш.

Нәрсә ул методология?

Философия — кешеләрнәң дөньяға карашын чагылдырган күренеш кенә түгел, ул әле билгелә бер теоретик «калып», методология дә.

Методология, теоретик «калып» буларак, тормыш тәҗрибәсә нигезендә тупланған белемнәр җыелмасы белән билгеләнә. Кешеләрнәң белемнәргә һәм, гомумән, тормыш тәҗрибәләргә төрлө булу белән аларның дөньяға карашлары да аерыла. Методологияне кайберәүләр тегә яки бу өлкәдә эш иткәндә кулланыла торған методлар системасы дип атыйлар. Ләкин бу бик үк уңышлы фикер түгел. Метод дигән күренешнәң нәрсә икәнлегендә без ҡитапның киләсә бүлектәренәң берсендә тукталачакбыз. Ҡыскача әйткәндә, метод ул — ысул. Методлар системасы — ысуллар системасы. Һәм бу төшенчә методология дип йөртелгән төшенчәне алыштыра алмый.

Ләкин биредә фән өлкәсендә еш кына очрый торған бер нәрсәне исәпкә алырға тиешбәз. Ул да булса тегә яки бу терминны ике — киң һәм тар — мәғънәдә куллану гамәлә. Әлегә очракта бу күренеш «метод» терминына кагыла. Әйткәнәбезчә,

метод тар (хосусэн) мәгънәдә ул — ысул. Киң мәгънәдә — методология. Шунлыктан без бер үк нәрсәне, әйтик, диалектик фикерләүне методология терминына бәйләп тә, шулай ук метод терминына бәйләп тә эш итү очраklарына тап булабыз. Әгәр дә без метод терминын тар (хосусэн) мәгънәдә генә алабыз икән, ул методология терминына тәңгәл булмаячак, аңардан таррак булачак.

Философиядә ике капма-каршы методология аерыла: диалектик һәм метафизик методологияләр.

Диалектик методология (диалектика). Бу термин борынғы греклардан килә. «Диалого» дип алар бәхәстә үз фикерләрен оппонентларының дэгъваларындагы каршылыкларны ачып салу нигезендә исбатлау ысулын атый торган булганнар. Торабара бу термин байый, киңрәк эчтәлек ала һәм чама белән XIX гасыр башына фәнни методология мәгънәсенә ия була.

Диалектик методология ниндидер абстракция түгел, ул фикерләүдә, хөкем йөртүдә түбәндәге принципларны күздә тотат:

1. Дөнъяда һичнинди предмет, күренеш, процесс шушындый ук башка нәрсәләрдән аерылган рәвештә яшәми. Алар барысы да үзара бәйләнешкән, шунлыктан бер-берсенә төрле йогынтылар ясап, бер-берсенә булуына, яшәвенә, үлүенә нигез булып, сәбәпле-нәтижәле мөнәсәбәттә яшиләр.

2. Дөнъяда бер генә предмет һәм күренеш тә һичнинди үзгәрешсез, катып калган рәвештә генә яшәми. Киресенчә, һәр нәрсә — хәрәкәттә, үзгәрештә. Нәрсәдер туа, нәрсәдер юкка чыга; нәрсәдер житлегү, үсү дәверен, нәрсәдер искерү, таркалу дәверен кичерә. Бу яктан караганда, борынғы грек философы Һераклитның изге гыйбарәсен китерү урынлы булыр. «Бар нәрсә — агышта, үзгәрештә», — дигән ул. Аның тагын шушындый гыйбарәсе дә сабаклы: «Бер үк елгага ике мәртәбә кереп булмый». Моның мәгънәсе шунда ки, кеше елгага «икенче мәртәбә» кергәндә, ул инде үзгәргән, «теге елга» булуын югалтып өлгергән була.

3. Предметлар үзгәрешенә, гомумән хәрәкәтнең, даими чыганагы бар. Ул да булса — эчке каршылыklar. Алар стихияле, шулай ук субъектив көчләр тарафыннан чишелә, хәл ителә алалар. Ләкин аларның хәл ителүе эчке каршылыklarның бетүе турында сөйләми. Нәкъ киресенчә, иске (хәл ителгән, чишелгән) каршылыklar урынында яңа каршылыklar туа. Һәм бу үзгәрешләрнең, гомумән хәрәкәтнең өзелмәвен, даими яңарып торуын исбатлый.

4. Дөнъядагы предметларның, күренешләрнең характеры күпкырлы. Алар сан һәм сыйфат ягыннан характерланалар. Соңгылары үзара бәйләнештә яшиләр. Хосусан сыйфат үзгәрешләрнең барлыкка килүе сан үзгәрешләре белән тәмин ителә. Һәм киресенчә.

Югарыда күрсәтелгән принциплар табигать һәм жәмгыять өлкәсендә универсаль төстә чагылалар һәм объектив кануннар булып хәрәкәт ителәр.

Метафизик методология (метафизика) шулай ук борынгы греклардан килә. «Метафизика» терминын Аристотельның шәкертләре керткән. Алар аны «философия» мәгънәсендә кулланып эш иткәннәр. Термин ике өлештән тора: «мета» һәм «физика». Аларны кушып әйткәндә «физикадан соңгы» дигән мәгънә килеп чыга. Моның сәбәбе шунда ки, Аристотельның энциклопедик хезмәтендә философфик фикерләр жыелмасы физика фәненә караган мәгълүматлардан соң бирелә, «метафизика» термины озак еллар дәвамында «философия» мәгънәсендә кулланыла. Ләкин соңрак, конкрет әйткәндә XIX гасырда, ул диалектика методологиясенә капма-каршы торган методология мәгънәсендә йөри башлый. Хәзерге философия фәнендә ул «чикләнгәнлек», «консервативлык» мәгънәләрен туплаучы терминнар рәтендә файдаланыла.

Метафизика, диалектикага капма-каршы торган методология буларак, диалектиканың югарыда күрсәтелгән принципларына каршы булып чагыла. Төгәлрәк әйткәндә, бу:

1) предметларның һәм күренешләрнең үзара бәйләнешләрнең чикләнгәнлек белән аңлау яисә, гомумән, теге яки бу формада аларны инкярлау;

2) предметлар һәм күренешләрнең даими хәрәкәттә, үзгәрештә булуын чикләнгән рәвештә аңлау, яисә теге яки бу формада аларны инкяр итү;

3) дөнъядагы эчке каршылыklarның ролен чикләнгән формада аңлау;

4) үзгәрешләрдә, хәрәкәттә сан белән сыйфат арасындагы үзара бәйләнештә булган мөнәсәбәтләрне чикләнгән рәвештә аңлау һ. б.

Югарыда «метод» белән «методология» терминнары турында сүз алып барылган иде. «Методология» мәгънәви яктан кичрәк, «метод» исә таррак диелде. Һәм «диалектика», «метафизика» агымнарына «методология» терминының тәңгәлрәк булуы

әйтелде. Ләкин практикада бу момент һәрвакытта да искә алынмый, кайбер очрақларда «методология» термины «метод» термины белән алмаштырыла. Бу бигрәк тә метафизик фикер йөртү гамәленә кагыла. Кыскасы, кайбер фәлсәфи хезмәтләрдә «метафизик методология» дигән термин урынына «метафизик метод» дип әйтелә. Болай эш итүнең әллә ни зарары юк, моны «метод» термины югарыда әйтелгәнчә, фәкать ике — тар һәм киң мәгънәләрдә кулланырга мөмкин икән дип кенә аңларга кирәк.

Философия турында югарыда бирелгән иң гомуми мәгълүматлардан соң бу феноменның жәмгыятьтәге роле турында да әйтеп үтү урынлы булыр. Философия фәнненең жәмгыятьтә тоткан роле аның, ягъни философия фәнненең, объектив функцияләренә — иң элек социаль күренешләрнең объектив рәвештә ни өчен ул барлыкка килгәнлегенә, аннан соң инде шушы «ни өчен» дигән функцияләренә ни дәрәжәдә үтәү, башкару гамәленә бәйле.

Философия фәнненең объектив функцияләре мәсьәләсен алганда, шуны күзәтергә туры килә: төрле авторлар моны төрлечә аңлатырга омтылалар. Хаталы алымнарның берсе шундаки, кайберәүләр философия фәнненең объектив функцияләрен аның төрле хезмәтләрдә чагылган хасиятләре белән алмаштырырга тырышалар. Мондый хата хәтта төрле, шул исәптән мәртәбәле, дәрәслекләрдә дә очрый. Мәсәлән, «Философия» дип аталган һәм зур коллектив тарафыннан әзерләнеп чыгарылган дәрәслектә (Философия / Под редакцией В. Н. Лавриненко и В. П. Ратникова.— Москва, 1998) «философиянең функцияләре» рубрикасы астында түбәндәгеләр китерелә: «дөньяга караш функциясе», «методологик функция», «күрәзәлек (прогностик) функция», «теоретик фикерләү мәктәбе функциясе», «тәнкыйтьләү функциясе», «аксиологик функция», «иҗтимагый функция», «гуманитар функция»...

Югарыда китерелгән тезмәгә карата шуны әйтеп була. Беренчедән, биредә компонентлар олыга һәм кечегә, мөһимгә һәм әллә ни мөһим түгелгә аерылмыйча, бер «чүмәләгә» өелгән. Әйтик, «Дөньяга караш» һәм «тәнкыйтьләү», «методология» һәм «гуманитар функция»... Болар мантыйк фәне таләпләренә җавап бирерлек бердәй нигездән мәхрүм. Димәк, функцияләр санын тагын да арттыра төшү өчен «капка» ачык кала дигән сүз...

Философиянең функцияләре

Безнеңчә, философиянең функцияләре турында сүз барганда, башлыча аның ике төп функциясен күздә тотарга кирәк. Беренчесе — философиянең дөньяга караш булуы, икенчесе — объектив рәвештә аңа методологик функциянең йөкләнгән булуы.

Бу тәгъбиргә каршы дәлилләр китерелергә мөмкин. Әйттик, дөнья бер урында тормый, ул үзгәрә шуның өстенә кешеләрнең белеме дә катып калган догмалар түгел, алар да тулылана, аерым очракларда төзәтелә, камилләшә бара. Ягъни кешеләрнең дөньяга карашы да бер урында гына катып калмый, шуңа күрә методологик принциплар да ниндидер үзгәрешләргә кичерелергә мәжбүр була һ. б.

Бу, әлбәттә, дөрес. Ләкин әгәр дә кешенең дөньяга карашы ныклы нигездә формалашкан икән, дөньядагы һәм фәндәге һичнинди үзгәрешләр дә аны какшата алмый, киресенчә, чынбарлыктагы үзгәрешләр монолит булып формалашкан дөньяга карашны яңа фактлар белән баета гына, аның дөреслегенә өстәмә таянычлар гына бирә. Мәсәлән, материалист һәм атеист булып формалашкан кешегә сихерченең һичнинди «хикмәтләре» бу кешенең элеккеге карашларыннан кайту өчен нигез була алмый, ә сихерченең әфсен-төфсеннәре аңарда фәкать иронияле караш кына уята.

XX гасыр азагында яңа фәннәр барлыкка килде. Алар бигрәк тә биология, кибернетика һәм информатика өлкәләрендә чәчәк аттылар. Биологиядә — евгеника, биотехнология, клонлаштыру теорияләре калкып чыкты. Әгәр дә бу теорияләр моннан дүрт кенә гасыр элек туган булсалар, аларны исбатлаган галимнәрнең урыны, Джордано Бруноныкы кебек, шәһәр үзәгендә оештырыла торган эрдәнәләр ялкынында булыр иде. Ә нишләп соң хәзер андый ачышларга карашлар үзгәрде? Без монда яңа фәнни юнәлешләрнең руханилыкны һәм төрле фидеистик, теологик теорияләргә җиңә баруын күрәбез.

Соңгы елларда информатика, компьютер теорияләре нигезендә «виртуаль реальлек», «виртуаль дөнья», «виртуаль кеше» дип аталган төшенчәләр, шуларга бәйләнгән теорияләр белән таныша башладык. Әйтергә кирәк, әгәр дә материалистик нигездә торган онтология булмаса, төрле субъективчылык, уйдырмалы теорияләргә каршы торы җиңелдән булмас иде.

Диалектиканы гына алыяк. Бу тәгъликатның үзәген каршылыклар теориясе тәшкил итә. Герценның сүзләре белән

әйткәндә, каршылыклар — «революциянең алгебрасы ул». Ләкин XX гасыр азагында синергетика (үз-үзен оештыручы системалар турында теория) барлыкка килү белән кайбер галимнәр, диалектиканың чаңы сугылды, методологиядә доминантлык роде синергетикага күчтә, дип шапырына башладылар. Бу нәрсә? Бала-чагага хас булган беркатлылыкмы, яисә нинди булса да диверсия ниятеме? Күрәсең, икесе дә бергә катнашкан. Уйлап карасаң, Россиянең бүгенге көнгә кризислы хәлен, аның сәбәпләрен, Россиянең киләчәген синергетика аңлата аламы соң? Ич юк, чөнки синергетика, «үз-үзен оештыручы системалар теориясе» буларак, бар нәрсәнең дә стихиядә, үз агымында булуын мәгъкуль күрә.

Әлбәттә, философия башка (әйтик, табигать фәннәре, кибернетика, информатика һ. б.) фәннәр биргән ачышларны барлау, шулар ярдәмендә үзенең фундаментын ныгыту белән генә чикләнә алмый, философия үзенең эчке потенциаларен дә ача барырга тиеш. Һәм биредә яңадан дөньяга караш һәм методология мәсьәләләре алга чыга.

Соңгы елларда философиянең асылын ачу проблемасы яңадан калкып чыга башлады. Моннан алдагы битләрдә әйтелгәнчә, философия ул — төгәл фәннәр биргән материаллар нигезендә материя белән рухның барлык өлкәләре өчен дә уртақ, гомуми закончалыкларны ачу вазифасын үз өстенә йөкләүче фән. Һәм шушы вазифаны үтәү генә дә аңа башка фәннәр өчен методологик база ролен саклап калырга мөмкинлек бирә.

Ләкин философиянең бу роле кайбер галимнәр тарафыннан шиккә куела, философиянең предметы да шактый тарайтылган кысада гына фараз ителә. Күренекле галим Мераб Мамардашвили, мәсәлән, философияне фән сыйфатында күрүдән бигрәк, аерым индивидның кичерешләре рәвешендә генә күз алдына китерә. Шуннан чыгып, ул барлык дәрәсләкләрне дә (философияне, гомумән, белем рәвешендә) танырга теләми, чөнки, Мамардашвили фикеренчә, философияне укытуда бурычлар дәрәс билгеләнмәгән: «киң дөньяны, гадиләштерелгән шәкелдә, **кечкенә генә башларга (?)** кертәп урнаштыру уйланылган» (Мераб Мамардашвили. Как я понимаю философию.— М., 1992.— С. 66).

Күренә ки, Мамардашвили (аны М. С. Горбачев үзенең чыгышларында күккә күтәрә торган иде), философияне фән дип тә танырга теләмичә, аны фәкать «сайлап алынган», югары катлау (элита) вәкилләре өчен генә хас шөгыл дип саный. Аның

бик буталчыклы (эңгәмә формасында язылган) бу китабында һич кенә дә зур позитив фикерләр әйтелми.

Соңгы елларда философияне рефлексикага кайтарып калдыру карашы да көчәя төште. Рефлексия ул — кешенең үз эшчәнлеген, уйларын, хисләрен аңлауга юнәлдерелгән фән. Бу проблема Сократ заманыннан ук яшәп килә. Аңа теге яки бу игътибарны башка галимнәр дә бирә килде. Ә менә немец философы Эдмунд Гуссерль (1859—1938) рефлексияне философия фәненең түренә үк куя. Аның феноменология теориясендә кеше аңы бер нәрсә белән дә бәйләнештә булмаган «саф» күренеш сыйфатында гына карала. Гомумән, рефлексия философия фәне предметының бер өлеше рәвешендә урын алырга хаклы булса да, аны, ягъни философияне, рефлексиягә кайтарып калдыру һич тә дәрәс түгел. Философия фәнен рефлексология кысасына кертеп калдыру — философия фәненең предметын тарайту гына да түгел, бу хәтта үзенә күрә хәвефле күренеш. Философиянең функциясен рефлексия кысасына кертеп, аны кечерәйтү тагын бер хәвефле тенденцияне чагылдыра. Тәҗрибә күрсәткәнчә, философиянең рефлексия аспектын абсолют ясаучылар үзләре өчен кеше аңы өлкәсендәге мистик күренешләргә бару юлында «яшел ут» ачылганын күрә башладылар. Аларның XX гасыр башында ук Плеханов һәм Ленин тарафыннан тәнкыйтьләнгән трансцендентлык (ягъни танып белүгә бирелми торган) феномены күтәрәп чыгып, шуның белән бүгенге философия фәне өлкәсендә булган кискен, актуаль проблемаларны читкә этәрергә тырышулары ярылып ята.

Бу өлкәдә алар төрле ысулларны, алымнарны файдаланып эш итәләр. Кайвакыт икейөзлелеккә барудан да тарсынмыйлар. Мәсәлән, шул ук Мамардашвили, диалектико-материалистик юнәлешендә эшләүче философларны К. Маркстың «Капитал»ында язылган фикерләргә үстөрмәүдә гаепләгән булып (бу бер нәрсәгә дә мәҗбүр итә алмый торган абстракт шелтәләү), Маркс тәгълиматының төп принципларының берсе булган философиянең иҗтимагый, гражданлык вазифасына карата ирония белдерә. Хәлбуки Маркстың бу позициясе аның «Фейербах турында тезислар» фрагментының 11 нче пунктында түбәндәгечә бирелгән: «Философлар дөньяны төрлечә аңлаталар гына иде, ә эш шунда ки, аны үзгәртәргә кирәк» (Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 3.— С. 4).

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Нәрсә ул дөньяга караш? Һәм сез аның нинди төрләрен беләсез? Философиянең мифлардан, диннән аермасы нәрсәдә?
2. Философиянең төп мәсьәләсе нидән гыйбарәт? Материализм белән идеализмга кыскача характеристика бирегез.
3. Нәрсә ул методология, һәм сез аның нинди төрләрен беләсез?
4. Диалектик методологиянең үзенчәлекләре нидән гыйбарәт?

ӘДӘБИЯТ

- Абинов Р. Х. Философия.— Казань, 1999.
- Алексеев П. В., Панин А. В. Философия: Учебник для вузов.— М., 1996.
- Гегель Г. В. Энциклопедия философских наук // Философия духа / Пер. с нем.— Т. 3.— М., 1987.
- Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 3. Мир философии.— Т. 1—2.— М., 1991.
- Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 21.
-

АЕРЫМ ФЭН БУЛАРАК ФИЛОСОФИЯ ТАРИХЫ

Философиянең нинди үзенчәлекләргә ия булганлыгы турында беренче бүлектә әйтелгән иде инде. Ләкин философия белеме хосусән философия фәнненән генә тормый, ул — фәлсәфи фәннәр системасы. Бу системаны түбәндәге фәннәр тәшкил итә: мантийк (логика), хокук философиясе, этика, эстетика, атеизм, философия тарихы, политология, социология. Шунның өстенә, аларның һәркайсы төрле бүлекләргә бүленеп, аларны тәшкил иткән бүлекчәләрдән тора. Мәсәлән, философия үзе онтология, гносеология, аң турындагы тәгълимат, табигать философиясе, ижтимагый (социаль) философия бүлекчәләреннән гыйбарәт.

Философия тарихы ул — борынгы заманнан ук эзлекле рәвештә формалаша килгән система түгел. Төрле фәлсәфи тәгълиматлар турында булган мәгълүматлар фрагментар характерга гына ия. Мәсәлән, Сократ тәгълиматы турында без Платон әсәрләре буенча гына хөкем йөртә алабыз. Демокритның ижади мирасы да югалып беткән диярлек, ә аның аерым концепцияләре хакында бары тик интерпретаторлары язып калдырган хөкемнәр буенча гына сүз йөртәбез. Гомумән, философия тарихын, бер системага китереп, аны мөстәкыйль фән дәрәжәсенә күтәрүче дип, Георг Гегельны атый алабыз. Карл Маркстың сүзләрен искә алганда, Гегель философия тарихын тулы хәлдә яктыртучыларның иң беренчесе була. Ләкин Гегель, үзе сайлап алган юнәлешнең һәм аурупоцентристиканың тугры вәкиле буларак, күп кенә очракларда философия тарихында булган кайбер агымнарга, мәктәпләргә бик үк дөрес характеристика бирми. Бу бигрәк тә көнчыгыш мөселман философиясен бәяләүдә чагыла.

XX гасырда философия тарихы, мөстәкыйль фән буларак, шактый тулылана. Ләкин аның субъективизм кебек яман күренештән тәмам котылганы юк әле. Биредә философия фәннең партиячел фән икәнлеген ачык чагыла.

Философия тарихы — шактый катлаулы фән. Ул тарихи процесста булган фәлсәфи күренешләре, аларның төрле сыйфатларга ия булуларыннан чыгып, классификацияләп өйрәнә. Ләкин классификация үзе дә — бер катлаулы проблема. Аның төрле үлчәмнәре (критерийлары) бар. Кыскача әйткәндә, алар түбәндәгеләр:

— дөньяга караш яссылыгында: материализм һәм идеализм, аларның төрләре;

— методология (метод) яссылыгында: диалектика (идеалистик, материалистик) һәм метафизика (материалистик һәм идеалистик);

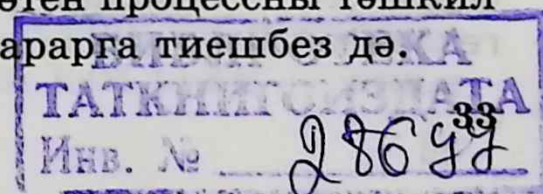
— танып белү теориясе яссылыгында: кешенең танып белү сәләтен хак дип санау һәм аны инкярлау (агностицизм); сенсуализм һәм рационализм;

— психологик яктан карау яссылыгында: рационализм һәм иррационализм;

— динилеккә мөнәсәбәтне чагылдыру яссылыгында: дини һәм атеистик;

— тарихи чорларга бүлеп өйрәнү яссылыгында: борынгы көнчыгыш (борынгы һинд һәм кытай) философиясе; антик (борынгы греклар һәм римлылар иҗат иткән) философия; урта гасырлар философиясе (Аурупа илләре философиясе) һәм көнчыгыш мөселман философиясе; Торгызу (Яңарыш) чоры философиясе; Яңа заман философиясе; немец классик философиясе; марксистик философия; рус дини философиясе; XIX гасыр татар дини философиясе; совет чоры философиясе; хәзерге заман көнбатыш илләр философиясе.

Югарыда китерелгән фәлсәфи тәгълиматлар хронологик яктан бербөтен чылбыр тәшкил итсәләр дә, аларның һәркайсы аерым бер үзенчәлекләргә ия. Моңы аңлатып була. Беренчедән, аларга төрле региональ, территориаль һәм этник сыйфатлар хас. Әйттик, бер яктан, матди һәм рухи традицияләр нигезендә барлыкка килгән борынгы һинд философиясе, икенче яктан, бөтенләй башка традицияләр җирлегендә формалашкан классик немец философиясе. Болар арасындагы дәвер озынлыгы (25 гасыр чамасы) турында әйтсә дә юк инде. Һәр тарихи чор — ул бит планетабызның төрле материал һәм рухи казанышлары нәтижәсендә тупланган социаль күренеш тә. Алар арасында булган тигезсезлекләр, каршылыklar шуның белән аңлатыла. Әмма шуңа да карамастан дөнья философиясе ул бербөтен процессны тәшкил итә. Һәм без аны шушы яссылыкта карарга тиешбез дә.



Борынгы һинд философиясе (б.э.к. 3—2 меңенче еллар)

Бернинди эшкә алынма. Бу — акыллылыкның беренче билгесе; нинди булса да эшкә алынгансың икән, аны жиренә житкереп эшлә. Бу — акыллылыкның икенче билгесе.

(Борынгы һинд тәгъбире).

Борынгы һинд философиясе Жир планетасының үзенчәлекле регионьнда барлыкка килә. Бу — кешелекнең тарихи яктан һәм бүгенге фәнгә мәгълүм булган беренче цивилизациясен үз куенында тудырып үстергән регион. Беренче цивилизацияләр, гомумән, табигатьнең кешеләр өчен иң уңай, иң мәрхәмәтле жирләрендә барлыкка киләләр. Балыкка һәм судагы башка жан ияләренә бай булган елгалар, диңгезләр, төрле жәнлеккә, шулай ук үсемлекләргә, жимешләргә юмарт урманнар, кешедән яшәү өчен әллә ни чыгымнар таләп итмәгән йомшак һәм иркәли торган жылы һава — болар барысы да кешеләргә тереклек өчен иң уңай шартлар бүләк иткәннәр. Борынгы цивилизацияләр жәмгыятькә сәнәгать белән бергә рухи, шул исәптән дөньяга караш кебек, кыйммәтләр тудыру өчен дә тиешле шартлар тудыра алган.

Борынгы һиндлар регионьнда моннан 4—5 мең еллар чама-сы элегрәк кыргый общиналы строй хакимлек иткән. Биредә сәнәгатьнең үсә бару процессының нәтижәсе буларак, хосусый милекчелек, шуның нигезендә сыйныфлар барлыкка килә. Ләкин борынгы һиндларда колбиләүчелек һәм шуңа туры килгән ижтимагый-икътисади строй булганлыгы турында әллә ни мәгълүматлар юк. Күрәсең, бу регионда колбиләүчелек дәүләте төзү өчен объектив шартлар тумаган (күпчелек очракларда моның өчен сугышта әсир төшкән кешеләр файдаланыла торган булган).

Борынгы һинд жәмгыятендә кешеләрнең дөньяга карашы дини-мифологик планда формалаша. Философиягә килгәндә, ул ике дәвер кичерә. Хронологик яктан алганда, аларның беренчесе — **ведалар**. Алар борынгы һинд чыганаclarына нигезләнгән һәм юнәлеше, эчтәлегә ягыннан төрле аллаларга

багышланган гимннар мәжмугаләрен тәшкил иткәннәр. Ведалар дөньяны беркатлылык, наив, примитив, мифологик баскычтан торып аңлатуны чагылдырган формалар булып танылганнар. Анда философия мифология формалары белән үрелгән рәвештә яши. Әйтелгәнчә, бу чорга күп аллалык хас.

Икенчесе — *упанишад* чоры. Бу терминның мәгънәсе түбәндәгечә. Ура — «янәшә», *śad* — «утыру» сүzlәрен аңлата. Жыеп әйткәндә, ул, шәкертләрнең мегаллим тирәсенә жыелып, белем алуларын аңлата торган булган. Упанишадка үзендә «саф» фәлсәфи белемнәрнең зуррак өлешен алып тору хас.

Упанишад тәгълиматы буенча, дөньяның әүвәл нигезен брахман тәшкил итә. Үзенең жисеме ягыннан ул — рухи күренеш. Һәм ул — дөньяны тудыручы да. Шул ук вакытта брахман аерым кешенең рухы (*атман*) белән дә тәңгәлләшә ала. Аларның бергә кушылуы *мокша* дип атала.

Упанишад буенча, кеше үзенең яшәү мәгънәсен брахманга, аның аша энә шул мокшага ирешүдә күрергә тиеш. Һәм аңа ирешү кешегә иң югары ләззәт, шуның өстенә үлемсезлек бирә. Шунсыз кеше бер мескен булып кына кала. Дөньяви яшәү ул бары тик газап чигү генә. Шунлыктан һәр кешенең брахманга (мокшага) омтылып яшәве аның алдында торган иң изге бурычларның берсе дип санала.

Упанишад ведаларны тәнкыйтькә тотучы уңай күренеш булса да, һәр яктан да уйланылган, эзлекле тәгълиमत булмаган. Аның үз эчендә үк төрле каршылыklar яшәгән. Упанишад, бер яктан, әүвәл нигезне рухи кыйммәттә (брахманда) таныган булса, икенче яктан, шушы ук сыйфатны кайбер материал кыйммәтләрдә (утта, суда, жирдә, һавада һ. б.) дә күрә. Бу каршылык аңа әлеге тәгълиमतны тудыруда тарихның төрле дәверләре вәкилләренең катнашуы белән аңлатыла булса кирәк.

Чыннан да, упанишад берничә дәверне (һәм шул дәверләр тудырган) юнәлешне белә: *чарваклык*, *жәйнилек* һәм *буддалык*.

Чарваклар, гомумән алганда, материалистик карашта тора торган булганнар. Алар, материяне һәм дөньяны бердәнбер дип танып, икенче дөньяның барлыгын инкяр иткәннәр. Әхлакый якка килгәндә, алар гедонизм (дөньяның барлык матурлыklarыннан ләззәт алу) принципларын алга сөрә торган булганнар.

Жәйнилек (б.э.к. 6 гасыр элек) дуалистик ориентациядәге агым дип танылган. Аның атамасы әлеге агымның башлап жибәрүчесенең исеменә бәйләнгән. Жәйнилек вәкилләре шәхеснең яшәешендә ике — материал һәм рухи — якны

аералар, эхлакый белемнәрдә алар, чарвакларга каршы чыгып, дөньяда яшәүдә аскетлыкны алга куйганнар. Жәйнилекнең Һиндстан кешеләренә булган йогынтысы хәзерге чорда да сүрелмәгән әле.

Буддалык (б.э.к. 6 гасыр элек) — идеалистик юнәлештәге күренеш, үзенең термины белән нигез салучының исеменә бәйләнгән — «аңга килгән», «агартылган» дигән мәгънәне аңлата.

Будда философиясенең нигез ташларын тәшкил иткән принциплар түбәндәгеләрдән тора: кешеләрнең дөньяда яшәүләре (тумыштан алып үлүгә хәтле) — газаплар; газапларның сәбәбе — кешеләрнең һәр яктан да иркен, матур яшәргә омтылуларында; газаплардан котылу юлы — шушы омтылышлардан арынуда.

Упанишад юнәлешендәге бу агым үзен кабатланмас бер күренеш дип таныта. Буддалык бит ул — философия тарихында урын тапкан күренеш кенә түгел, бәлки шуның белән бергә һиндлыларның бөтен дөньяга таралган диннәренең берсе дә.

Будда дине төрле культлар, йолалар, догмалар системасын эшкәртеп чыгара. Шуларның берсе — жан ияләренең яңадан гәүдәләндерелүе. Янәсе, жан иясенең үлүе шушы **дхарманың** (нормалар җыелмасының) таркалуына китерә, ләкин аның урынына яңа **дхарма** барлыкка килә. Шушы яңа дхарма комбинациясе элеккеге **карма** (барлык гөнаһлар һәм игелекләр җыелмасы) белән билгеләнә. Бу алмашынулар чиксез түгел. Кешенең яңадан гәүдәләндерелүе **нирвана** белән тәмамлана. Бу инде кешенең газаплардан тәмам арынгандыгын күрсәтә.

Будданың фәлсәфи эчтәлегә ике аспекттан тора. Беренчесе — әйберләрнең табигате, асылы; икенчесе — танып белү гыйльме.

Беренче аспектка килгәндә, аның дхармаларга нигезлән-гәнлеген әйтергә кирәк. Һәр әйбер дхарма-кисәкчәләрдән тора. Алар — гел үзгәрештә.

Икенче аспект — танып белү турындагы тәгълимат. Будда фәлсәфәсе буенча, кеше ниндидер аерым **атманнан** тормый (бу упанишад тәгълиматына каршы килә). Аның урынына кешедә биш психик һәм материал сыйфат таныла: 1) аң, 2) фараз итү, 3) тойгылар, 4) карма көчләре (югарыда әйтелгәнчә, барлык гөнаһлы һәм игелекле сыйфатлар җыелмасы), 5) кеше шәхесенең материал кыяфәте.

Будда фәлсәфәсе буенча, кешенең яшәве даими рәвештә алмашынып тора. Аны яктыртучы прибор белән чагыштырып

була: ул бер яктырта, бер сүнөп тора. Аның бөтенлэй сүнүе үзенөң гәүдәләнешен нирванада таба. Ләкин утның сүнүе аның бөтенлэй юкка чыгуы түгел әле, ул икенче формага гына күчә...

Күренә ки, будда фәлсәфәсе шактый катлаулы, анда уйдырмалар да күп, ләкин үзгәрешләргә, шул исәптән кешенөң яшәвенә, диалектик бәя бирү дә юк түгел.

БОРЫНГЫ КЫТАЙ ФИЛОСОФИЯСЕ (б.э.к. VIII—V гасырлар)

Үзеңә теләмәгән нәрсәне
кешегә дә теләмә.

(Конфуций)

Борынгы кытай философиясе моннан 3 мең еллар элегрәк төрле дини карашлар белән үрелгән рәвештә барлыкка килә. Ләкин табигать фәннәренөң үсә баруы борынгы кытайлар фәлсәфәсен, акрынлап булса да, дини тәгълиматлардан арындыра килә.

Мәгълүм ки, Шан династиясе чорында ук кытай фәлсәфәсендә «яктылык» һәм «караңгылык» дип аталган башланышлар килеп чыга. Алар предметларның һәм процессларның эчке каршылыклы сыйфатлары рәвешендә каралалар. Предметлар, күренешләрнөң үзгәрешендә ул сыйфатларның роле күрсәтелә.

Борынгы кытайларның каршылыклар һәм хәрәкәт принциплары хакындагы тәгълиматлары «Үзгәрешләр турындагы китап»та урын ала. Аның тексты безнөң эрага кадәр XII—VI гасырларда ижәт ителә. Бу хезмәттә борынгы кытайларның мифологик фикерләүдән фәлсәфи фикерләүгә күчү процессы чагыла. Анда яктылык белән караңгылык арасындагы каршылыклар тагын да гомумиләштерелә төшкән «Ян» һәм «Инь» арасындагы каршылыклар белән алмаштырыла.

Бу тәгълимат буенча, «Ян» яктылык, ирләр башланышы булып карала. Ул активрак һәм бөтен нәрсә, шул исәптән, күк (галәм) белән идарә итә. «Инь» — караңгылык, хатын-кызлар башланышы. Ул сүлпәнрәк, аның идарә ителә торган предметы — Жир. «Ян» белән «Инь» бер-берсеннән аерылгысыз, алар — диалектик бәйләнештә.

«Ян» белән «Инь»ның үзара мөнәсәбәте — дао (юл). Ул — дөньядагы барлык әйберләрнөң хәрәкәт итү юлы. Болай фикерләү, гомумән, дәрәс юнәлешне чагылдырса да, ул әле барыбер беркатлы (наив) диалектикадан аерылмаган булып кала.

Безнең эрага кадәр 1 нче меңьеллыкта борынғы кытайларда 5 стихия, яки 5 әүвәл элемент турында тәгълимат («Тарих китабы») барлыкка килә. Алар: ут, су, агач, металл һәм җир. Бу, әлбәттә, материалистик фәлсәфәнең чагылышы була. Шушы карашны аеруча Цзоу Янь (б.э.к. III гасыр) куәтлә. Ул 5 әүвәл элементның үзара бәйләнешен таний. Бу 5 элемент, бер-берсен алмаштырып, 5 циклдан торган әйләнешне тәшкил итә.

Кытайда ул чор галимнәре табигать фәлсәфәсеннән читләшебрәк иҗат итәләр. Үзәк проблема булып Жэнь (кешелек) тора. Борынғы кытай философиясенең иң югары ноктасы — Конфуций (б.э.к. 551—479) тәгълиматы. Аның төп һәм иң зур әһәмияткә ия булган хезмәте «Лунь юй» («Әңгәмәләр һәм фикерләр») дип аталган. Бу хезмәттә Конфуцийның әңгәмәләрдә баян иткән фикерләре китерелә. Алар бөек галимнең шәкертләре тарафыннан төзелгән.

Материаль дөнья Конфуцийны да әллә ни кызыксындырмаган кебек. Һәрхәлдә, Җир белән Күк йөзе аның тарафыннан кешегә булган бәйләнештә генә каралалар. Табигатькә карата булган шушындый мөнәсәбәт галимнең мантийгына каршы килми, чөнки аның тәгълиматы өчен кеше — философия фәненең төп предметы. Бу Конфуций фәлсәфәсенең антропология юнәлешендәге гыйлем икәнлеген күрсәтә. Чыннан да, Борынғы Кытайдагы бөек галимнең барлык эзләнүләре һәм философия фәнендәге казанышлары нәкъ шушы юнәлешкә туры килә.

Конфуцийның шушы тарафтагы эзләнүләре, аларны иҗатының үзәгенә куюы һич очраклы түгел. Бөек галим яшәгән чор Кытайда кешеләрнең әхлакый яктан бозылу, гомумән кытай җәмгыятең таркала башлау тенденцияләре белән характерлана. Шунлыктан Конфуций үзенең төп игътибарын идеаль кеше тәрбияләү проблемаларына юнәлдәрә. Конфуций бу проблемаларны хәл итү юлында дини гыйбадәтләргә зур урын билгели. Аның фикеренчә, әхлакый гыйбарәләргә үтәмәү кешеләр башына төшкән күп кенә бәлаләрнең сәбәбе булып тора. Конфуцийның бу мәсьәләдәге кайбер гыйбарәләре дөнья күләмендәге әхлак кануннары рәтенә кереп калган. Мәсәлән, «Үзеңә теләмәгән нәрсәне кешегә дә теләмә». Бу, әлбәттә, абстракт нәрсә, һәр очракта да тигез аклана торган принцип түгел. Ләкин ул Конфуций идеологиясенең төп принципларының берсе булып санала.

Конфуцийның бу юнәлештәге фикерләре Кытай җәмгыяте-
нең барлык якларына да йогынты ясый. Аңлашыла ки, алар
кытай халкының милли философиясендә дә зур урын биләп
тора. Конфуций, философиядән гайре, сәяси белемнәр, тел һәм
әдәбият фәннәрен дә укыта. Шушы шартларда Конфуций шә-
хесе билгеле бер культка әверелә. 1503 елда ул Һиндстанның
дини институтлары тарафыннан изге дип табыла.

Дао («Ян» белән «Инь» мөнәсәбәте юлы) Кытай җәмгыяте-
нең хәзерге торышында да зур урын алып тора. Ул хәзерге
кытай мәдәнияте-нең үзәк принципларыннан берсе булып
санала.

КУНЕГУ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Фәлсәфи тәгълимат системасында философия тарихы фәнненең урынын ничек аңлайсыз?
2. Борынгы һинд философиясенең үзенчәлекләрен нәрсәдә күрәсез?
3. Борынгы кытай философиясенең үзенчәлекләре нәрсәдән тора? Конфуций тәгълиматы нәрсәдән гыйбарәт?

ӘДӘБИЯТ

Чаттерджи С., Датта Д. Введение в индийскую философию.— М., 1955.

Религии Востока: конфуцианство, буддизм и даосизм.— СПб., 1873.

Петров А. А. Очерк философии Китая // Китай.— М.-Л., 1940.

История философии.— Т. 1.— М., 1957.

Философская энциклопедия.— Т. 2.— 1962.— С. 366—370, —С.514—520.

БОРЫНГЫ ГРЕКЛАР ҺӘМ РИМЛЫЛАР ФИЛОСОФИЯСЕ (б.э.к. VII — б.э. VI гасырлар)

Борынгы греклар һәм борынгы римлылар философиясе «ан-
тик философия» атамасында йөри. Ул — эзлекле рәвештә фор-
малашкан, үз колачына мең еллык тарихи дәверне сыйдырган
тирән фикерләр дәрәҗәсе. Аantik илләр философиясе, үзенең
төрлөлөгөнә карамастан, кабатланмас, оригиналь бербөтен.
Билгеле, ул һавадан төшмәгән, үзенә кадәр хәрәкәт иткән Бо-
рынгы Көнчыгыш илләр фикриятен үзе өчен чыганаҡ иткән.
Бу Борынгы Һиндстан һәм Борынгы Кытай гына түгел, бәлки

заманында мәдәни яктан мәшһүр саналган Либия, Вавилон, Мисыр һәм Иран җәмгыятьләре дә. Ләкин чыганаclarның «чуар» булуына карамастан, антик мәдәният, шул исәптән аның философиясе, шактый үзенчәлекле, кабатланмас бер күренеш булып тора.

Антик философия Аурупа философиясенең үсешендә гаять зур роль уйнаган. Аны белмичә, хәзерге заман философиясе турында сүз йөртү дә мөмкин түгел. Билгеле, антик философиясенең вәкилләре, алар калдырган мирас ниндидер кимчеләкләрдән, чикләнгәнлектән дә азат түгел. Ләкин аның бөеклегә һәм хәзерге философиянең үсеше өчен үрнәк булуы һичкайчан шиккә куелмаячак.

Нәрсәдә соң аның үзенчәлекләре?

Беренчедән, ул кешеләрнең күз алдына зур бер массив рәвешендә килеп баса. Чыннан да, ул, кайбер башка регионнардагы һәм илләрдәге кебек, «анда-монда» калкып чыккан исемнәр тезмәсе генә түгел, бәлки һәркайсы бөтендөнья мәдәнияте тарихында тирән эз калдырган галимнәр плеядасы. Ул гына да түгел, төрле гыйльми мәктәпләрдән торган һәм җентекләп уйланылган философия фәненең киләчәгә өчен кимемәс әһәмияткә ия булган белемнәр системасы.

Икенчедән, ул дөнъяның төрле фәлсәфи мәктәпләренә нигезташ ролен үти алырлык теоретик карашлар (хәтта материализм һәм идеализм формаларында) тупламасын һәм философия фәненең киң фронт белән баракак юлында маяк-баганаларын бастырып калдырган.

Өченчедән, ул, киң пландагы фәлсәфи белемнәр бакчасын булдыру белән генә чикләнмичә, шушы бакчаны яңадан-яңага баету, киңәйтү, камилләштерү өчен фәлсәфи категорияләр рәвешендә кораллар арсеналы тудырып калдырган.

Дүртенчедән, ул кешелек җәмгыятенең бөтен рухи байлыгын үзендә туплап торган киң колачлы, күпкырлы һәм үсә, камилләшә барган мәдәнияте өчен үзенең кабатланмас һәм гүзәл өлешен кертә алган.

Укучы игътибарына тәкъдим ителә торган дәреслек югарыда аталган чорның һәм аның баһадирларының барысында сыйдыра алмый, әлбәттә. Китапта шушы чорның кайбер иң күренекле әһелләренә генә урын бирелә. Анда да кыскача рәвештә генә.

Фалес

Барлык нәрсәләр һавадан килеп чыга һәм суга ук әверелә.

(Фалес)

Фалес (б.э.к. 625—547) — Аурупа философиясенең атасы. Ул гомеренең күп елларын сәяхәтләрдә уздыра, күп кенә илләрдә булып, үзенең зиһенен шушы илләрдә алган мәгълүматлар белән баета. Белем Фалес өчен бизәкләр җыйелмасы да, шулай ук үз максат та түгел, ул аларны көндәлек яшәү процессында, практикада кулланырга омытла, үзгә белемгә карата билгеле бер кагыйдәләр тәрбияли. Фалес абстракт белемнәр иясе булудан ерак тора, ул күп укып һәм өйрәнә, шулай ук чынбарлыкның үзгәрү алган белемнәренә, булган техниканы камилләштерү белән шөгыльләнә. Мисырда чагында ул борынгы гарәпләр тарафыннан төзеп калдырган һәйкәлләренә, таптан эшләнган корымаларның, гыйбадәтханәләренә төзөлеш ысулларын өйрәнә. Үзе өчен кыйммәтле нәтиҗәләр ясый, шуларны шәхси эшчәнлегендә оста файдалана.

Ләкин Фалесның төп казанышлары үзе яшәгән заманда формалаша башлаган фәлсәфи дөньяга карашында чагыла. Фалес — дөнъяның **субстанциаль** идеясе кебек зур фәлсәфи проблеманы беренчеләрдән булып, күтәрәп чыгучы галим. Аның карашынча, **субстанция** ул — дөнъяда булган барлык нәрсәнең әүвәл нигезе. Әнә шушы башланыш, әүвәл нигез, Фалесча, суда тупланган. Аристотельның әйтеп калдырган сүзләре буенча, Фалес, бу хактагы төрле мифик карашларны читкә этәрәп, фәндә беренче буларак, дөнъядагы барлык әйберләренә җисем физик сыйфатларга ия дигән фикерен күтәрәп чыга. Бер уйлап карасаң, чыннан да, дөнъядагы күп кенә әйберләр үз структурасында сусыл матдәне тоталар. Әгәр дә барлык (яисә күп) әйберләр судан тора икән, ул вакытта аларның бер-берсе белән булган бәйләнеше дә аңлашыла, ягъни аларның уртак сыйфаты — су — бар дигән сүз. Бу фикер диалектик методның өстенлек алуына бик мөһим җирлек булып тора.

Әлбәттә, Фалесның фикерләвендә беркатлылык, чикләнмәгәнлек тә юк түгел. «Бар нәрсә дә судан тора...» Болай дип әйтүне ишетү дә сәеррәк булып, чөнки дөнъяда сусыл матдәләренә үзгә сыйдырмаган нәрсәләр дә аз түгел бит. Шулай да Фалесның әүвәл нигезне тәшкил иткән субстанция концепциясе,

үзөндө, һичшиксез, даһиларча яңалык туплаган булган. Чыннан да, Фалесның субстанция идеясе аңа хәтле хакимлек итеп килгән төрлө мәжүси уйдырмаларга, гомумән, мифологик фикерләргә каршы җимергеч һөжүм, үтергеч ору булган. Фәнни кыйблаларын төрлө аллаларга тоткан концепция урынына табигатьнең үзөндө булган көчлөргә таба борылу, һичшиксез, зур ачыш икәнлеген күрсәткән.

Җир йөзөндәге барлык әйберләрнең бербөтөн булуы турындагы фикерне дә беренче булып Фалес әйтә. Ләкин ул философия фәне алдына куелган барлык сорауларга да материалистик фән ноктасыннан чыгып җавап бирү дәрәжәсенә үсеп җитмәгән була әле. Шулай да аның түбөндәге гыйбарәләре үзләренең искиткеч үзенчәлеклелеге белән сокландыргыч тәәсир калдыра:

Дөньядагы барлык нәрсәдән дә олырагы Алла, чөнки ул һичкем тарафыннан да тудырылмаган.

Дөньяда иң гүзәл нәрсә — галәм, чөнки ул Алла тарафыннан яратылган.

Дөньяда барыннан да зуррагы — галәми сузулык (пространство), чөнки ул дөньядагы барлык нәрсәләргә сыйдырган.

Дөньяда барыннан да акыллырагы — вакыт, чөнки ул барлык нәрсәләргә дә таба ала.

Дөньяда барыннан да җитезрәге — фикер, чөнки ул тукталышсыз чаба ала.

Дөньяда барыннан да көчлөргә — ихтыяҗ, чөнки ул бар нәрсәгә дә буйсындыра ала.

Анаксимандр

Кешеләр балыктан килеп чыкканнар, кайсылары ки судан җиргә күчүләре белән үзләрен яңа, җир шартларына яраштырганнар.

(Анаксимандр)

Анаксимандр (б.э.к. 610—540) — борынгы греклардан беренче стихияле-материалистик һәм беркатлы диалектик караштагы фәнни хезмәт авторы. Аның «Табигать турында» дигән бу хезмәте безгә килеп җитми җитүен, ләкин аның хакында саран гына мәгълүматны соңрак чорларда иҗат иткән галимнәрнең хезмәтләреннән табып була. Әйтик, борынгы грек философиясе турында Диоген Лаэртский (б.э.к. III—II гасырлар) язып калдыра.

Анаксимандр хезмәтләрендәге төп фикерләргә тукталып үтик.

Ул дөньяның әүвәл нигезен *апейрон* дигән термин белән атый. Галим фикеренчә, апейрон үзендә «чиксезлек» дигән мәгънәне туплый. Икенче төрлө әйткәндә, «аныксыз материя». Башка борынғы грек философларыннан аермалы буларак, ул әүвәл нигезне ниндидер бер генә матдәгә (жир, су, ут һ. б.) кайтарып калдырмый. Апейрон — барысының да жыелмасы, синтезы. Ул — туктаусыз хәрәкәттә һәм үзеннән чиксез сандагы төрләрне тудырып тора. Дөнья — капма-каршылыктар тупланышы, алар барлык предметларны, күренешләрне үзгәртүче дә.

Анаксимандр фикеренчә, тереклек тупланган дөньялар чиксез санда. Алар бер-берсеннән тигез аралыктарда яшиләр. Анаксимандрның бу карашын соңрак чорларда яшәгән кайбер философлар да яклап чыгалар. Мәсәлән, Левкипп, Демокрит һәм Эпикур. Борынғы грек галименең фикере буенча, Жир дөньяның үзәгендә тора, ә Кояш, Ай һәм йолдызлар аның тирәсендә әйләнеп йөриләр. Бу фикер, соңрак төзәтелсә дә, аның авторы Анаксимандр күк гөмбәзе теорияләрен башлап җибәрүче булып санала. Ул — дөньяда беренче географик карта төзүче, беренче кояш сәгате, астрономик әсбаплар эшләп бирүче.

Анаксимандрның тагын бер үзенчәлекле фикере игътибарга лаек. Ул да булса, жир йөзәндәге хайваннарның судагы хайваннардан (ягъни балыктан) барлыкка килүе. Аның фикере буенча, биредә илаһи көчләрнең һичнинди катнашы юк. Судан чыккан хайваннар (башлыча балык) әкреләп, әйләнә-тирәдәге шартларга буйсыну, яраклашу процессында жир йөзә хайваннарына әверелгәннәр (БСЭ.— Т. 1.— С. 54).

Анаксимен

Барлык нәрсәләр һавадан килеп чыга һәм яңадан һавага әверелә.

(Анаксимен)

Анаксимен (б.э.к. 585—525) — Анаксимандрның шәкерте. Ул, үзенең остазыннан аермалы буларак, әүвәл нигезне ниндидер «аныксыз нәрсәдә» түгел, бәлки һавада күрә. Бу фикерне ул һаваның үзгәртүчәнлек сыйфатыннан чыгара. Аныңча, һава куеланганда — суга, жиргә, ташка, ә сыегайганда утка әверелә. Анаксименның бу карашы дәрәс булмаса да, анда даһи идея — предметларның сан һәм сыйфат закончалыгына буйсынып үзгәрүләре ята.

Анаксименның фикере буенча, жан — шул ук һава. Ул — тәнне үзендә тотып торучы. Әйтик, жан иясенең үпкә белән сулавы — аның яшәвен тәэмин итүче сәбәп. Ф. Энгельсның шәрехләве буенча, Анаксимен бик тирән идея белдерә: чиксез һава бөтен галәмне тотып тора (Энгельс Ф. Диалектика природы.— М., 1955.— С. 147). Анаксимен, үзенең укытучысы Анаксимандрдан аермалы буларак, галәмдәге яктырткычларның (Кояш, Ай һ. б.) урнашкан урыннарын дөресрәк билгели, аларның «тотылулары», Айның фазалары турында гипотезалар әйтә. Анаксименның метеорология фәне буенча әйткән кайбер (мәсәлән, кар, яңгыр кебек күренешләр турындагы) фикерләре дә бүгенге аңлатуларга якын булган (Философская энциклопедия.— Т. 1.— М., 1960.— С. 54—55).

Борынгы грек философиясенең Миләт мәктәбе вәкилләре «Барысы да нәрсәдән килеп чыккан?» дигән сорауны күтәрер чыгулары белән философия фәнен алга этәрәләр. Дөрес, аларның бу сорауга биргән җаваплары бердәм түгел. Ләкин аларның һәркайсы философия фәнендә субстанция идеясен анык-лауга үзенең өлешен кертә кала.

Һераклит

Ут һәр нәрсәгә дә хөкемдар.

(Һераклит)

Мин патша сарае тирәсендәге ыгъызыгыга
жирәнәп карыйм... Мин аз белән канә-
гатьмен, шуңа күрә теләгәнәмчә яшим.

(Һераклит)

Һераклит (б.э.к. 530—470) — борынгы грек философы, материалист, чынбарлык һәм танып белүнең диалектик принципларын наив формада баян итүче. Чыгышы белән патша нәселеннән, холкы белән горур кеше буларак, ул бәйсез характерда формалаша. Ләкин үзенә тәкъдим ителгән түрәләр дә-рәжәсеннән баш тарта, фәнни эшчәнлеккә бирелә.

Һераклит Борынгы грек философиясе Ионий мәктәбенең вәкиле. Бу мәктәп икегә аерылган була. Аның бер тармагын Пифагор тарафдашлары тәшкит иткән булса, икенче тармагы Миләт мәктәбенә кыйбла тота. Шулай итеп, Һераклитны Фалес һәм Анаксимандрларның философик юнәлешендә иҗат иткән дип санарга мөмкин.

Фалес, Анаксимен һәм Анаксимандрдан аермалы буларак, Һераклит үзенең эзләнүләрен хосусән философия фәне юлында

алып бара башлый. Шунлыктан аның материалистик тәгълиматы гомумиләштерелгәнрәк характерда барлыкка килә. Дөрес, Һераклитның әсәрләре бүгенге көнгә тулы килеш сакланмаган. Ләкин аның даһи фикерләре, буыннан буынга күчеп, бүгенге көн кешеләренә кадәр килеп ирешкән. Аның әсәрләре, алардан алынган аерым текстлар күп телләрдә басылып чыккан. (А. А. Маковельскийның «Досократики» дигән китабы 1914 елны рус телендә Казанда да дөнья күрә. Анда Һераклит текстларына да махсус урын бирелгән.)

Һераклит философиясенең төп тәгъбирләре нәрсәдән гыйбарәт соң?

Ул материяне әүвәл нигез дип саный. Биредә шуны истә тотарга кирәк: борынгы греклар заманында материяне матдә (вещество) мәгънәсендә аңлый торган булганнар. Шунлыктан материя борынгы грек галиме өчен «иң беренче башланыш» түгел әле, иң беренче итеп Һераклит материянең ут формасын саный. Ут, аныча, иң нечкә, иң җиңел һәм иң хәрәкәтчел материя. Ут куеру һәм сыегаю сыйфатларына ия. Шушы процессларда, янәсе, материянең төрле торышлары барлыкка килә.

Һераклит дөнъяның аллалар тарафыннан тудырылуы турындагы фикерне инкярлап чыга (аныча, «дөнъя, гомумән, беркем тарафыннан да тудырылмаган»). Ул борынгы грек мифологиясен тискәре позициядән чыгып бәяли, хәтта барлык борынгы грек дөнъясы өчен олы мәртәбә булган Гомер һәм Гесиодларның ижатын да тәнкыйтькә тота.

Диалектика, Һераклитча, туктаусыз үзгәрешне таный торган караш. Үзгәреш, аныча, ут, һава, су һәм җирнең өзлексез әйләнәп тору процессының нәтиҗәләре. Һераклит үзгәрешнең шушы сыйфатын үзенең мәшһүр гыйбарәсендә болай дип белдерә: «Бер үк елгага икенче тапкыр кереп булмый» (чөнки аңа икенче тапкыр кергәндә ул инде үзгәргән була).

Үзгәреш капма-каршылыklarның берлеге рәвешендә генә бара, ягъни каршылыklarның бер-берсенә әверелүендә чагыла. Мәсәлән, яшәү һәм үлү, көн һәм төн, яхшылык һәм яманлык һ. б.

Һераклит диалектиканы нисбилек күзлегеннән карап таный. Мәсәлән, ди ул, диңгез суы бер җан ияләре өчен яраклы, икенчеләр өчен, киресенчә, яраксыз. Нисбилек, гомумән, бөтен нәрсәләргә, шул исәптән кешеләрнең барлык эшләренә дә хас.

Һераклит үзгәрешне төрле яктан характерлауда чикләнгәнлек тә күрсәтә. Аныча, гомумән, бар үзгәрешләргә дә өзлексез

әйләнеп тору хас. Бу, әлбәттә, дәрәс түгел. Чөнки Һераклит үзгәрештә сикереш, сан үзгәрешләренә сыйфат үзгәрешләренә күчү күренешләрен аңлау дәрәжәсенә барып җитмәгән.

Җан, Һераклит карашынча, материалъ. Ул дымлылыктан, суның парга әйләнүеннән гомумән аерылмый, дип язган. Аныңча, җанның гакулга ия булуын тану да хилафлык түгел.

Танып белү теориясендә Һераклит тышкы тоюларның (күрү, ишетү һ. б.) мөһимлеген исбатларга тырышкан. Шул ук вакытта ул фикерләүнең тышкы тоюларга караганда югарырак дәрәжәдә икәнлеген таний.

Һераклит, дөнъяның беркем тарафыннан (шул исәптән аллалар тарафыннан) яратылмаганлыгын әйтеп килсә дә, гомумән, Алланы бөтенләй инкярлау ягында булмый. Алла, аныңча, ут, кайсыдыр ки барлык нәрсәләр өчен башланыш ролен үти. Ләкин Һераклит тарафыннан тудырылган системада Алла өчен тәгаен урын билгеләнмәгән. К. Маркс, Лассальның Һераклит иҗатына карата белдергән тискәре фикерләрен тәнкыйтьләп, Һераклитны диалектикага нигез салучыларның берсе дип таний.

Сократ

Белем һәм акыл ул — игелек.
(Сократ)

Сократ (б.э.к. 469—399) — борынгы грек философы. Сократның атасы Афинада сынлы сәнгать белән шөгыльләнә торган кеше булган. Сократ үзе бернәрсә дә язып калдырмаган. Ул үзенә кәсеп итеп урамнарда, майданнарда кешеләргә вәгазь сөйләп, аларны хаклыкка өйрәтеп йөрүне сайлаган. Сократның фәлсәфи фикерләре аның шәкертләре, замандашлары, шулай ук соңрак чорда яшәгән кайбер галимнәр тарафыннан язып калдырылган. Бу яктан караганда, бигрәк тә Платон, Ксенофонт әсәрләрен алырга була.

Сократ — үзенәң әңгәмәдәшләренә йогынты ясауда зур сәләткә ия шәхес. Башкаларга үзенәң фикерләрен ул көчләп такмый, бәлки аларны үзенчә аңлаган хакыйкәткә мантийкый ысул белән буйсындыра.

Сократның мәсләге объектив идеализм була. Аныңча, дөнъяда башлыча универсаль гакул хәрәкәт итә. Алла, аның аңлавы буенча (бу төшенчәне ул сирәк булса да куллана), борынгы грек мифологиясендәге күп аллалык «вәкиле» дә, шулай ук дин тәгълиматы яссылыгында аңлашыла торган монотеистик (бер аллалык мәгънәсендәге) Алла да түгел. А. Ф. Лосев

фикеренчә (ә ул — борынгы грекларның фәлсәфи хезмәтләрен турыдан-туры русчага тәржемә итүче), дан алган демончылык (daimonion) риваятьләренә дә киная белән карый.

Сократ кешенең тәнен һәм жанын бер-беренә каршы куя. Тойгылар, аффектлар — тән фигыле, ә жан фигыле ул — акыл.

Сократ үзенең фәлсәфәсендә яхшылык, гаделлек принципларына зур игътибар бирә. Аныча, бу кыйммәтләр үзләрен белемдә, акыллылыкта табалар. Сократның фикеренчә, яхшылыкның һәм яманлыкның нәрсәдән килеп чыкканын белгән кеше тормыш тәжрибәсендә начар эшләр эшләмәстер. Моңы, әлбәттә, Сократның беркатлылыгы белән аңлатырга кирәктер. Хәер, кешеләрнең белемнәре белән гамәли эшләре арасындагы каршылык (боларның бер-беренә туры килмәү очраклары) Сократка да мәгълүм булган.

Сократ идарә итүдәге барлык (монархия, тиранлык, аристократия, демократия кебек) формаларны да тәнкыйтли. Моңың нигезе — шушы формаларның һәркайсына хас булган гаделсезлек. Сократ жәмгыятьтә, гомумән, дәүләт органы булуына каршы түгел. Ләкин ул гаделлек принципларында хәрәкәт итәргә тиеш. Һәм хакимлек итү эше халыкның иң яхшы, тәжрибәле, намуслы, гадел кешеләренә йөкләнергә тиеш, дип фикер йөртә.

Сократның әхлакый мәсьәләләр буенча кайбер фикерләре бүгенге көн өчен дә гыйбрәтле. Мәсәлән, ул болай дигән: «Мин сезгә — олыга да, кечегә дә — шул нәрсәне әйтеп килдем: беренче чиратта байлык яки тәнегез турында түгел, бәлки жаныгыз турында кайгыртыгыз. Мин сезгә әйтә идем: кешенең даны акчадан тормый, нәкъ киресенчә, дан үзе кешеләргә байлыкны да, шулай ук башка яхшылыкларын да китерә. Бу — кешеләрнең шәхси тормышында да, аның ижтимагый эшендә дә шулай» (Платон. Апология Сократа. Собр. соч.— Т. 1.— М., 1968.— С. 84).

Сократның гомере фаҗигале рәвештә өзелә. Аны аллаларны тәкъдир итмәүдә, ниндидер яңа аллалар турында вәсвәсә алып баруда, шулай ук яшьләргә бозуда гаеплиләр (Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.— М., 1979.— С. 116). Сократның фикердәшләре аңа төрмәдән качу мөмкинлеген житкерәләр. Ләкин ул аңардан баш тарта, гаделсез җәзалаудан качмый.

Атаклы рус философы В. С. Соловьев Сократның язмышы турында болай дигән: «Сократның үлеме ул — шәхси һәм

тарихи кысалардан тыш булган фажига. Дөреслек үлемгә хөкем ителә. Дөреслекне яклаучы, тәкъва кеше үтерелә. Ул дөреслекне яклаганы, ахырга хәтле үзенең әхлакый бурычын үтәргә омтылганы өчен үтерелә» (Соловьев В. С. Соч.— М., 1988.— Т. 2.— С. 625.).

Сократ антик философия тарихына тирән һәм мөстәкыйль фикер иясе, хакыйкәткә ирешүдә хириссыз эзләнүче булып керә (Философская энциклопедия.— Т. 5.— М., 1970).

Демокрит

Кешеләр фикерендә төче, ачы, жылы, салкын, төс кебек сыйфатлар яши. Чынлыкта исә дөньяда атомнар һәм алар арасындагы бушлык кына бар.
(Демокрит)

Кешеләр котылгысыз хәлгә калганда гына аллаларга ант итәләр. Ләкин, котылганнан соң, биргән антлары турында оныталар.
(Демокрит)

Демокрит (б.э.к. 460—370) — борынгы грек философы, материалист. Аның тормышы турында мәгълүматлар бик саран. Диоген Лаэртскийның язып калдыруы буенча, Демокритның беренче укытучылары — Борынгы Иран җирендәге дин башлыклары, соңрак Пифагор мәктәбе вәкилләре булган. Ә инде житлегә төшкәч, ул үзенең укытучысы итеп борынгы грек атомистикасына нигез салучы Левкиппны сайлый. (Кара: Маковельский А. О. Древнегреческие атомисты.— Баку, 1946.) Демокрит күп илләрдә, шул исәптән Мисырда, Вавилониядә, Иранда, Һиндстанда була. Афинада ул пифагорчы философ Филолай, шулай ук Сократ вәгазьләрен тыңлый. Яшәү гомеренең соңгы елларында ул борынгы заманның мәшһүр табибы Һиппократус (б.э.к. 460—377 ее.) белән тыгыз элемтәгә керә. Гомумән, Демокрит күпкырлы иҗади хезмәт алып бара. К. Маркс аны «греклар арасында беренче энциклопедик акыл» дип характерлаган (Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 3.— С. 126).

Кызганычка каршы, Демокритның хезмәтләре III—IV гасырларда югала. Аның иҗади мирасы фәкәт аерым парчалар (фрагментлар) рәвешендә генә сакланган. Аларны төрле тарихи

дәвер вәкилләре (итальян, англиз, немец, рус телләрендә) язмаларында очратырга була.

Демокритның тәгълиматы борынгы грек философиясенәң материалистик традицияләрен дәвам иттерүче булып таныла. Аның әсәрләрендә Борынгы Көнчыгыш тәгълиматларының да эзе сизелә. Ләкин Демокрит үзе материализм юнәлешен алып баруда иң атаклы галим булып санала. Һәм бу очраклы түгел.

Демокритның философия фәнендә калдырган төп карашларга һәм фикерләргә тукталып үтик.

Демокрит материализмының нигез ташын атомистик теория тәшкил иткән. Ягъни, аныңча, дөньяда барлык әйберләр атомнар һәм алар арасындагы бушлыктан тора. Ләкин Демокрит атомның (атом гректан тәржемә иткәндә «бүленмәс» дигән мәгънәне аңлата) бүленүчәнлеген инкяр итә. Демократ атомнарның төрлечә кушылуы дөньяда төрле предметларны барлыкка китерә, ә предметларның үзгәрәп торуы аларның хәрәкәттә булуыннан килеп чыга дип аңлата.

Демокритның карашы буенча, җан да атомнардан тора. Аларга куәт (энергия) хас. Һәм шушы сыйфат җан активлыгының сәбәбе булып тора.

Демокрит атомистик карашны галәм киңлегенә тарата. Аныңча, чиксез галәми киңлектә исәпсез дөньячыклар яши. Аларның барлыкка килүе әнә шул галәми бушлыкта хәрәкәт иткән һәм бер-бере белән бәрелештә яшәгән атомнардан килеп чыккан. Безнең дөнья (Демокрит монда Жир шарын күздә тоткан) галәмдәге күп дөньячыкларның берсе генә.

Ләкин Демокрит бу мәсьәләдә дәрәс фикерләр белән беррәттән, төрле фантазиягә бирелеп, Жирне хәрәкәтсез һәм шуның өстенә ясмык шәкләндә яши дип саный торган булган.

Демокрит танып белү гыйлеменә килгәндә дә материализм позициясендә кала. Ул танып белүдә тоюларның (күрү, ишетү, сиземләү һ. б.) әһәмиятен кире какмый, ләкин аларның роле чикле, предметларның атомнары һәм бушлык фәкать акылга гына биреләләр, дип саный. Тоюга бирелә торган сыйфатлар да (төс, тәм, жылылык, салкынлык һ. б.), асылда, бары тик атомнарның ниндидер тәртиптә урнашкан булуында гына, ди Демокрит.

Демокрит тою белән фикерләүне бер-беренә каршы куймый. Фикерләү, аныңча, тоюның дәвамы, тоюның (мәсәлән, ишетү, күрү һәм башка төрле тоюларның) сәбәбенә төшенү. Демокритча, хакыйкәтне бары тик фикерләү генә таба ала, тоюларга

ул бирелмэгән. Шул ук вакытта Демокрит кешенең хакыйкатыкә ирешү сәләтен таний, бу мәсьәләдә ул шул заманда вәсвәсәгә алып барган софистларга, скептикларга каршы чыга.

Демокритның социаль-сәяси карашларына килгәндә, ул үзенең колбиләүчелек демократия позициясендә булганлыгын күрсәтә. Аныңча, кол — үзенең табигате белән кол... Социаль каршылыкларның тамырын ул кешеләрнең холкында күрә. Болай фикер йөртү, әлбәттә, материализмнан читкә алып бара. Ләкин шунысы игътибарга лаек: Демокрит жәмгыятьнең алга баруының сәбәбен аның объектив ихтыяжларында күрә. Һәм жәмгыятьнең өзлексез үзгәрештә булуын аның күтәрелә бару сызыгы буенча атлавы дип бәяли.

Гомумән, Демокритның материалистик тәгълиматы философия фәненең үсешенә зур йогынты ясый. Аның атомистик юнәлештәге фикерләрен киләсе буын философлары, бигрәк тә Эпикур белән Лукреций Кар дәвам иттерәләр. Аристотель Демокрит калдырган тикшеренү методына зур бәя бирә. Демокритның материализм юнәлешендәге фикерләрен Френсис Бэкон үз ижаты өчен олут авторитет дип саний. Демокритның хезмәтләре табигать фәннәренең күренекле вәкилләре Гассенди, Лейбниц, Ньютон, Лаплас, Ломоносовларны үзенә җәлеп итә. Д. И. Менделеев исә болай ди: «Атомистик теория, хәтта үзенең, Демокриттагыча, башлангыч хәлендә дә, матдәнең мәңгелеге турындагы канунына туры килә» (Избр. соч.— Т. 2.— М., 1934.— С. 372).

Билгеле ки, Демокритның фәлсәфи тәгълиматы марксистик философиягә зур йогынты ясый. Бу мәсьәләгә килгәндә, К. Маркстың докторлык диссертациясенең исеме — «Демокритның натурфилософиясе белән Эпикурның натурфилософиясе арасындагы аерымлык» — китерү генә дә җитәдер.

Платон

Танып белү ул — саф мәхәббәт,
ә мәхәббәт — саф танып белү.

(Платон)

Идеяләр дөньяның үзеннән баерак.

(Платон)

Платон (б.э.к. 428—348) — борынгы грек философы, Аурупа идеализмына нигез салучы. Ул Афинада борынгы грек аристократиясе вәкиле гаиләсендә туа. Платон укыган мәктәп Афина жәмгыятенең югары катлау кешеләренең балалары

өчен ачылган була. Анда грамматика, музыка, риторика, сынлы сэнгать, гимнастика һәм башка шундый фәннәр буенча дәреләр бирелә торган була.

Платон гомеренең мөһим вакыйгасы булып аның Сократ белән очрашуы санала. Ул чакта Платонга 20 яшь кенә тулган була әле, һәм ул үзенең олы яшътәге укытучысының һәр әйткән сүзен, жөмләсен үзләштерергә тырыша. Билгеле ки, шушы бурычны ул югары дәрәжәдә үтәп чыга да.

Сократ үлгәч, күп еллар дәвамында ул Афинадан китеп тоңа, төрле илләрдә була, аларның галимнәре, гыйльми тәгълиматлары белән таныша. Афинага кайткач, Платон мәктәп оештыра һәм аңа (шул жырлектә яшәгән Академ исемле геройга бәйләп) академия атамасын бирә. Шушы мәктәптә Платон үзенең фәлсәфи хезмәтләрен ижәт итә, шәкертләрен тәрбияли. Укыту эшенә Платон 40 еллап гомерен бирә. Ул 80 яшътә, һич кетмәгәндә, бер мәжлестә утырганда вафат була. Сәбәп әлегә мәжлестә булмаган, әлбәттә. Платонның ашау-эчү мәсьәләсендә гаять тәртипле, тыйнак, аскетчан яшәү рәвеше алып барганлыгы мәгълүм.

Платон үзенең мәсләге, дөнъяга карашы буенча объектив идеалист була. Аның һәм аның турындагы кайбер хезмәтләр (бигрәк тә биографик материаллар) югалган булсалар да, ижади мирасының шактый өлеше безнең чорга да сакланып калган.

Платонның ижәт юлын берничә чорга бүлөп карарга мөмкин.

Башлангыч чор (б.э.к. IV гасырның 90 нчы елларына кадәр). Бу чорда Платон, күбрәк Сократ йогынтысына бирелеп, әхлакый проблемалар юнәлешендә шөгыйльләнә. Кайбер мөһим төшенчәләргә анализ ясый.

Күчү чорына (80 нче еллар) субстанциаль чынбарлык дәрәжәсендә бәйләнгән идея концепциясен дәлилләү хас. Бу чорда Платон кайбер башка фәлсәфи тәгълиматларны да тәнкыйтьли. Мәсәлән, софистлар фәлсәфәсен, Гераклит һәм Пифагор тәгълиматларын, ә социаль философия калыбында ул таркалу процессын кичерә башлаган демократия принципларын тәнкыйть итә, аристократия принципларын исә күккә чөя.

Житлегү чоры (70—60 нчы еллар) өчен характерлы күренеш — ул да булса мөстәкыйль һәм субстанциаль чынбарлык югарылыгында бәйләнгән идеяләр турындагы тәгълиматны дәлилләргә омтылу. Платонча, бу идеяләр материал чынбарлыкны да билгели. Үзенең шушы юнәлештәге фикерләрен исбатлауда Платон чикләнгән эмпиризмның кимчелекләренә

таянып эш итэргэ тырыша. Шуның өстенә берникадәр абстракт (адрессыз) тәнкыйтьләү белән дә мавыгып китә. Бу чор өчен бөөк галимнең мифология чиренә, урыны-урыны белән мистикага бирелеп китүе дә хас.

Соңгы чор (50 нче еллар) Платонның дәүләт философиясенә мөрәжәгать итүе белән характерлана.

Кыскасы, Платон философиясендә зур урынны өч онтологик субстанция («бербөтен», «акыл» һәм «жан») турында тәгълимат ала. Бу тәгълимат руста «учение о триаде» дип атала.

Платонча, булулыкның нигезен «бербөтен» тәшkil итә. «Бербөтен» өлешлэргә бүленми, аның чикләре дә юк. Аны «берни түгел» дип тә әйтеп булмый, чөнки «берни» дигән сүзне куллану ул үзе үк «бербөтен» турында «нидер» әйтү булып иде... Ләкин шулай да, Платонча, «бербөтен» ул — булулыкның нигезе.

«Акыл» — өч субстанциянең икенчесе, дип карала. Ул — «бербөтен»нең чагылышы. Акыл материал чынбарлыктан ирекле, азат, аңа бәйләнмәгән. «Акыл», Платонча, әйберләренең асылы. Ләкин ул — «саф», әйберләр белән бәйләнештә түгел. Ул — барлык әйберләренең гомумиләштерелгән асылы. Акыл ул — яшәү, ләкин аның (яшәүнең) гомумиләштерелгән шәкеле. Акылның иң гомумиләштерелгән жыйелмасы галәм (космос) рәвешендә чагыла.

Күренә ки, Платон «акыл»ны (ә ул, безнең карашта, кешегә хас булган иң зур һәм мәһим үзенчәлек) кешедән аерып карый. Ул — абстракция һәм аның энә шул элегрәк каралган абстракт «бербөтен»нән әллә ни аермасы юк.

Платон фикере буенча, субстанциянең өченчесе — жан. Аның «вазифасы» — югарыда каралган «акыл» белән тәннең үзенә күрә бер синтезы, жыйелмасы. Жан һәр әйбердә бар, хәтта галәмдә дә. Һәм шушы жанның чагылышы, Платон фикеренчә, әлбәттә, һәр индивидта. Тән ул жан белән бергә. Үлү — тәннең башка төрле торышка гына күчүе. Ләкин тәннең «башка торышы» шулай ук үлүгә дучар. Ә менә жан — үлемсез (биредә логик каршылык: Платон жан белән тәнне аерылгысыз дип карый, шулай булгач, тән дә, жан кебек үк, үлемсез дип каралырга тиеш иде. Йә булмаса, киресенчә. Жан да тән дә — һәр икесе — үлемле, мәңге түгел).

Платон тәгълиматының үзәген һәм төп фикерен идея белән материя арасындагы мөнәсәбәт тәшkil итә. Аныңча, идея — беренчел, ә материя — икенчел. Ягъни материя идеянең тонык

күренеше генә. Платонча, материянең һичнинди шәкеле (формасы) дә юк. Булган тәкъдирдә дә ул идеядән бер нәрсә дә ала алмас иде («алды исә ул идеядән килгән шәкелне бозар гына иде»). Платонча, идея — җисмилек, материя — җисмисезлек. Шулай итеп, чын булулык — идеядә, ә материя фәкать «катнашучы» ролендә генә...

Платонның объектив идеализмны мондый башка сыймый торган формада үткәргә тырышуы философия фәнендә абсолют идеализм дип бәяләнде.

Идеянең беренчел һәм хәлиткеч рольдә алынуы Платонның гносеологиясендә (танып белү теориясендә) дә чагыла. Аныңча, һәр әйбернең нигезен идея тәшкил итә. Әгәр дә кешеләр нәрсәнедер танып белүгә ирешәләр икән, алар энә шушы идеяне танып белүгә ирешкән булалар.

Гомумән, Платонның «идея» турындагы фикерләре (алар белән килешеп булмаса да) игътибарга лаек. Платон — фәнгә «идея» һәм «идеаль» терминнарын кертүе белән үк зур ихтирам казанган галим. Дөрес, Платонча, идеяләр дөньяда иң беренчел, иң башлангыч рольне үтәүче кыйммәتلәр булып чыга. Шул ук вакытта реаль предметлар һәм күренешләр һичнинди игътибарга ия түгелләр.

Бу яктан караганда, Платонның материя белән идея арасындагы мөнәсәбәтне чагыштыру турындагы фикерләре кызыклы.

...Мәгарә эчендә әсирләр утыра. Анда, әлбәттә, караңгы. Тышта янган уттан мәгарәнең ишек төбенә яктылык төшеп тора. Мәгарә яныннан узып бара торган кешеләрнең һәм хайваннарның шәүләләре әлегә яктылыкка төшә. Әсирләр ул кешеләрне һәм хайваннарны күрә алмыйлар, алар күрә алган нәрсә фәкать шушы җан ияләренең шәүләләре генә.

Платонча, кешеләрнең дөнъяны танып белүләре дә энә шул шәүләләр рәвешендә генә дип аңлатыла.

Платон үzeneң тәгълиматында диалектикага да (билгеле, аны әлегә идея концепциясенә яраштырып) урын бирә. Шулай да Платонның мантийк, танып белү, диалектика, онтология теорияләре, бер-берсе белән бәйләнешле булса да, һаман да бер яссылыкта — үзе тарафыннан уйлап чыгарылган һәм аны чикләнмәгән көчкә әверелдергән идеягә генә кайтып кала.

Платонның идеалистик фикерләре үзе хезмәт куйган барлык гуманитар фәннәр өлкәсендә дә урын таба. Этикада ул өч төрле игелекне атый: акыллылык, батырлык һәм аек ярсучанлык. Алар барысы бергә гаделлек дип аталган игелекне тәшкил итәләр.

Сәяси өлкәдә Платон жәмгыятьнең өч катлаудан торуы турындагы теориясен дәлилләргә тырыша. Аныңча, философлар дәүләт белән идарә итәләр; сугышчылар дәүләтне эчке һәм тышкы дошманнардан саклыйлар; крестьяннар белән һөнәрчеләр — дәүләтне материал яктан тәмин итүчеләр.

Платон дәүләтнең килеп чыгуы турында да игътибарга лаек фикер күтәрә. Дәүләтнең оешу сәбәбе — ихтыяж, ди ул. Бу, әлбәттә, материализм ук түгел, шулай да идеализмның да иң чик варианты түгел. Платон дәүләт белән идарә итүдә өч форманы атый: монархия, аристократия һәм демократия. Шушы өч форманың һәркайсының эчендә ул икешәр варианты — барлыгы алты варианты күрә. Мәсәлән, монархия ул — бер кешенең хакимлеге. Шушы форманың бер варианты — законлы монархия (патша), икенче варианты — көчләү ысуллы монархия (тиран). Аристократия исә — берничә (бер төркем) кешенең хакимлеге. Аның вариантлары: яхшы кешеләрнең һәм начар кешеләрнең (олигархия) хакимлеге. Демократия — күпләрнең хакимлеге. Ул шулай ук ике варианттан торырга мөмкин: законлы һәм законсыз (соңгысы көчләү ысулы белән).

Шушы формаларның иң гаделе, Платонча, аристократия. Монархия турында шундый фикер әйтәләр: патшалар философ булырга, философлар патша булырга тиешләр... Платон һәрчак бик нык ачулы, ярсулы «кара халыкка» каршы чыга. Сугышчыларны да ул, «өченче катлау кешеләре» дип карамаса да, аларның «игелеген» идарә итүче философларга баш иеп, буйсынып хезмәт итүдә күрә. Платонның бу карашын К. Маркс үзенең «Капитал» дигән хезмәтендә тәнкыйть итә (Капитал.— Т. 1.— М., 1955.— С. 375).

Платон гүзәллек турында да үзенчәлекле генә фикерләр калдыра. Гүзәл предметлар, аныңча, гүзәл дигән нәрсә түгел әле. Гүзәллек, Платонча, предметларда, күренешләрдә түгел, ә алардан аерым, мөстәкыйль торышта яши. Гүзәллек ул — гомуми категория. Ул үзенә бөтен идеяләргә туплый.

Платон гүзәллек турында шушындый, безнең колак һәм зиннәт өчен ятрак булган фикерләр белән бергә, материалистик пландагы карашларын да белдерә. Мәсәлән, ул болай ди: булулыкның һәм яшәүнең матурлыгы ул сәнгатьтәге матурлыктан өстенрәк... Аннан тагын: булулык һәм яшәү — алар бары тик мәңгелек идеяләргә иярү генә (бу — идеализм); сәнгать — булулык белән яшәүгә иярү, ягъни аларны чагылдыру (бусы — материализм). Әгәр дә шулай икән, сәнгать ул иярүгә иярү

(яисә чагылышны чагылдыру) булып чыга. Күренә ки, Платонча, сәнгать, «куян шулпасының шулпасы» кебегрәк, икенче сортка ия булган бер нәрсә генә булып кала... Һәм бу «саф» теориядә генә түгел. Платон сәнгатькә, аның күптөрлелекле үзенчәлегенә бертөрле кысалар куярга омтылуы белән аерылып тора.

Мәсәлән, ул «идеаль дәүләт» интересларына «туры килмәгән» әсәрләрне читкә этәрә. Андыйлар рәтенә ул Гомер әсәрләрен, гомумән мифларны, шулай ук халык ижатын кертә. Ә музыкада, анычча, кайгылы моңнар, шулай ук «жиңел» төрләр дә булырга тиеш түгел. Музыка коралларыннан ук фәкәт лираны һәм цитраны (кыллы музыка коралын) гына таний. Ә флейтаны «әсәрләндерүче», кирәкми торган корал дип саний.

Платон грек мифологиясен гомумән инкяр итә. Дәрәс, Платон — үзенә беренче ижәт чорында мифология чире белән дә авырып алган шәхес. Ләкин мифологиядән ул аның аллаларын гына кабул итә, ә кеше сыйфатларына ия булган геройларны танырга теләми, алар кылган гамәлләрнең яшыләр өчен тискәре йогынтысы булырга мөмкин, дигән фикердә тора.

Күренә ки, Платон калдырган ижади мирас бай да, каршылыклы да, урыны белән хәтта килешмәслек тә. Нәрсәсе белән ул бөтен дөнья философиясе өчен олут һәм әһәмиятле соң?

Платон, үз заманындагы башка философлар кебек үк, бөтен хезмәтә белән кешеләрне объектив рәвештә белемгә, дөнъяның диалектик законнарын танып белүгә, өзлексез эзләнүләргә чакырган. Философия фәнендә ул, нигезе белән хаталы булуына карамастан, билгеле бер системага салынган ижәт мирасы калдырган.

Аның хезмәтләре философия тарихында тулы бер чор тәшкил итә. Һәм ул һичшиксез кешелек мәдәниятенә (бигрәк тә аның философиясенә) үсешә, яңа фикерләргә баюы өчен зур, этәргеч роль уйнаган.

Аристотель

Жан — тәннең энтелехиясе [энергиясе]. Кеше яшәвенә максатын һәм мәгънәсен жан билгели.

(Аристотель)

Аристотель (б.э.к. 384—322) — борынгы грек философы. Ул яшәгән чорда Афинадагы колбиләүчелеккә нигезләнгән

демократия таркала, э философия өлкөсөндө ике капма-каршы юнөлөш арасындагы көрөш кискенлөшө башлаган була. Аристотель бу шартларда урталыктагы (материализм белән идеализм арасындагы) позицияне сайлай.

Аристотель Стаһир шәһәрөндө Македония патшасының сараөндә хөзмөт итүчө табиб гаиләсөндө туа. 17 яшендө Афинага китеп бара, анда Платон оештырган Академиягә керә, аның дәресләрөнә йөри башлай. Шулай 20 ел дөвамында (Платон үлгәнчө) шушы Академия диварларында яши, белемен үстөрә һәм шәкертләргә дәресләр бирә.

343 елны Македония патшасы Филипп үзенөң улы Александрны укыту һәм тәрбияләү өчөн патшалыгына Аристотельны чакыртып ала. Александр патша булгач, Аристотель Стаһирга кайтып китә, аннан яңадан Афинага күчә.

Платон үлгәннән соң Аристотельның ижади эшендө яңа дөвөр башлана. Ул Платон тәгълиматы белән килешә алмаганлыктан, аны тәнкыйть утына салып, үзенөң мөстәкыйль фәлсәфи системасын ижат итә башлай. Ул вакытка Аристотель материалистик юнөлөштөгө фәлсәфи тәгълиматлар белән дө танышырга өлгөрә. Алар белән янәшә куеп караганда, Платон системасы үзенөң буталчыклы, каршылыклы, уйдырмалы, төзлектән мөхрүм икәнлегөн күрсөтә. Ләкин Аристотель материалист-философлар калдырган тәгълиматлар белән дө тулысынча килешә алмый. Шунлыктан Аристотельның фәлсәфи системасы үзө дө бик үк эзлеклө килеп чыкмый, аңа да билгелө бер каршылыктлар, икеләнүләр хас.

Аристотель зур ижади мирас калдыра. Дөрес, аның күп кенә хөзмөтләрө безнөң заманга кадәр сакланмаган, э аның ижатын өйрәнүчө белгечләрнөң сүзләрөнә караганда, «аныкы», ягъни Аристотельныкы, дип исәпләнгән кайбер хөзмөтләр һич тә дөреслеккә туры килми. Шулай булуына карамастан Аристотельның ижади мирасында түбөндөгө бүлекләр бөхәссөз таныла һәм фәкәть аныкы дип санала:

1. Мантыйк (логика) буюнча трактатлар. Аларның гомуми исемө — «Органон». Аңа «Категорияләр» дигән трактат кергән.

2. Физика буюнча трактатлар. Бирөдө табигатькә багышланган лекцияләр, «Физика», «Барлыкка килү һәм юкка чыгу турында» һ. б. шушы юнөлөштөгө трактатлар.

3. Биология буюнча хөзмөтләр. Бу өлөштө «жан турында», хайваннар, аларның килеп чыгуы һ. б. темаларга язылган әсәрләр.

4. Философия буенча трактатлар. Аристотельның шәкертләренең берсе (Андроник Родосский) галимнең хезмәтләрен бастырып чыгарганда бу бүлекне «Физика» бүлегеннән соң урнаштыра. Шуннан башлап «Беренче философия» дип аталган бу бүлек яңа исем белән — «Метафизика» дип йөртелә башлый.

5. Этика буенча хезмәтләр.

6. Тарихи һәм социаль-сәяси проблемалар буенча трактатлар.

7. Сәнгать, шул исәптән поэзия һәм риторика буенча хезмәтләр.

Аристотель үзенең «Метафизика»сында Платон тәгълиматын кискен рәвештә тәнкыйтьли. «Платон минем дуслым, ләкин минем өчен хакыйкәт кадерлерәк» дигән гыйбарә нәкъ шушы очракка бәйләнгән була. Аристотель империяне әүвәл сәбәп рәвешендә, ләкин шул ук вакытта аны дәртсез (инерт), хәрәкәткә ия булмаган рәвештә генә таний. Материя, аныча, мөмкинлек кенә. Шушы мөмкинлектән нәрсә килеп чыга, бусы инде материянең үзеннән тормый. Дәртлелекне (активлыкны) ул формада гына күрә. Аныча, «форма» материяне төрле фигуралар рәвешенә китерә, димәк форма материяне мөмкинлектән чынбарлыкка әверелдерүче була. Аристотель мифология белән килешеп житмәсә дә, әүвәл сәбәпне, һәрнәрсәнең башланышын Алладан күрә.

Аристотель хәрәкәтне материядән аерып карый. Ул хәрәкәтнең өч төрен таний: 1) үзгәреш (сыйфат үзгәреше), 2) кимү (сан үзгәреше), 3) күчү (аралыктагы хәрәкәт).

Мантыйк трактатында Аристотель, беренче буларак, дедукция алымын, шулай ук силлогизм теориясен башлап жиберә.

Аристотель танып белү теориясенә диалектика кертергә омтыла. Дөрес, диалектика аның өчен формалашып беткән тәгълимат түгел әле. Шулай да ул танып белүнең каршылыклы процесс икәнлеген күрә. Аристотель, мантыйкый яктан көчле белгеч буларак, софистларның хәйләгә корылган исбатлау принципларын тәнкыйтьли.

Аристотель кайбер хезмәтләрен космологиягә багышлый. Ул үз заманындагы башка галимнәр белән бергә Жир шарын үзәккә әверелдереп (геоцентризмча) аңлатырга омтыла.

Биология өлкәсендә Аристотельның жан ияләре турында тәгълиматы игътибарга лаек. Ул жанның өч төрен атый: 1) үсемлекләр жаны, 2) хайваннар жаны, 3) акылга корылган жан. Материя белән жан арасындагы мөнәсәбәт галимнең төп

принципларына бәйле. Жәан иясенең тәне — материя, аның жаны — форма.

Аристотельның хайваннарның килеп чыгуы турындагы трактаты күп еллар дәвамында зоология фәнендә теоретик чыганак ролен үтәп килә.

Галим этика проблемаларына да зур игътибар бирә. Ул этика белән философиягә «идеал» дигән төшенчә кертә. Дөрөс, бөөк галимнең идеалны аңлавы бик примитив була әле. Аныңча, чын идеал чынбарлыктагы кыйммәтләрдә түгел, бәлки күкләрдә генә. Аристотель өчен әхлакый идеал — Алла. Ул — иң камил философ яки «үзен фикерләүче фикер»...

Аристотельның ижади мирасында сәнгать теориясе һәм эстетика мәһим урын алып тора. Яшь буынны эстетик тәрбияләү өлкәсендә ул ике мәсьәләне күздә тота. Шуларның беренчесе — яшьләргә матурлыкны, гүзәллекне күрергә-тоярга күнектөрү. Икенчесе — аларны шушы сәнгати һөнәрләргә өйрәтү. Аристотель сәнгать турында, ул — чынбарлыкка иярү (мимесис) ысулы белән чынбарлыкны танып белү, дип фикер йөртә. Бу Аристотельның материалистик юнәлештә формалашу мөмкинлегенә ишарәли. Моңы тагын бер мисал белән дәлилләп була. Аристотель сәнгатьнең объектив вазифасын булганны тасвирлау белән генә чикләми, аның «ничек булырга тиеш»леген күрсәтүдә дә күрә. Аристотель үзенең «Поэтика» дигән трактатында сәнгати ижат эшен, эпос жанрлары, драма жанры һәм бигрәк тә сәнгать әсәрләрен кабул иткәндә укучының, тыңлаучының әсәрләнү, хисләнү, ләззәт алу кебек реакцияләре (катарсис) турында да яза. Аристотельның бу теоретик фикерләре хәзергә көндә дә игътибарга лаек.

Аристотель үзенең «Сәясәт» дигән трактатында жәмгыять һәм дәүләт белән идарә итү хакындагы карашларын яза.

Аристотель, үз чоры вәкиле буларак, колбиләүчелек строен һәм аның ике капма-каршы катлавын мәңгә шулай булырга тиеш дип санаган. Шуннан чыгып, ул дәүләт белән идарә итүдә түбәндәге формаларны аерган: монархия, аристократия һәм «полития» (олигархия белән демократиянең кушылган формасы). Бу формалар, аныңча, жәмгыять өчен кулай. Ләкин ул тиранлык, саф олигархия һәм чиксез демократия формаларын да аера. Боларын исә греклар өчен кулай түгел дип саный.

Аристотель кеше проблемасы буенча да яңа фикерләр әйтә. Ул кешене ижтимагый шартлар планында күрергә омтыла. Дөрөс, аның бу юнәлештәге фикерләре житлегеп бетмәгән була әле.

Гомумән алганда, Аристотель фәлсәфи фикерләү өлкәсендә кешелек жәмгыятенен аерым бер этабын тәшкил итә. Аның тәгълиматы, күренгәнчә, ике яклы булып формалаша. Һәм бу үзенчәлек аннан соңгы заманнарда яшәгән философларга шулай ук ике төрле йогынты ясый. Идеалистик юнәлештәге философлар Аристотельның нәкъ үзләренә кирәк булган карашларын алга куеп эш итәргә тырышалар, материалистлар бөөк галимнен шушы юнәлештә калдырган фикерләрен үстерергә омтылалар. К. Маркс, Аристотель тәгълиматын һәр яктан үлчәп, аны борынгы грек философиясенен иң югары дәрәжәсә дип бәяли (Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений.— М., 1956.— С. 27.).

Эпикур

Без яшәүне кичергән чакта
үлем юк; кайчан ки үлем килә,
без үзебез инде юк...

(Эпикур)

Эпикур (б.э.к. 341—270) — борынгы грек философы. Ул Самос утравында, мәктәп мегаллиме гаиләсендә туа. Философияне үзлегеннән өйрәнәп, балаларга дәресләр бирә башлый. Соңрак, үзенен шәкертләрен алып, Афинага күчә. Анда ул философия мәктәбе оештыра һәм аңа «Бакча» атамасын бирә.

Эпикур үзенен фәлсәфи тәгълиматын төрле (300 ләп) хезмәтләрендә белдерә. Әлбәттә, аның барлык әсәрләре безнен көнгә хәтле сакланмаган. Шулай да бөөк галимнен мирасын, нигездә, 3 бүлеккә бүлөп өйрәнергә була. Алар: физика (булук турында), кануннар (танып белү турында), этика (әхлакый мәсьәләләр).

Эпикур материалист булып формалаша. Аның материалистик мәсләге, беренче чиратта, физика белән кануннар бүлекләрендә урын ала. Ул үз заманы өчен гаять дәрәжәдә тирән һәм кыю фикерләр исбатлый. Эпикур карашынча, галәм беркем тарафыннан да тудырылмаган һәм һичкем дә аны юк итә алмаячак. Ул — чиксез һәм мәңге. Барлык әйберләренен нигезен атомнар тәшкил итә. Алар — бүленмәс, үзгәрмәс, юкка чыгарылмас. Эпикур атомнарның формасын, күләмен һәм авырлыгын таний. Болай фикерләү Эпикурны Левкипп белән Демокритка караганда алга китүен күрсәтә.

Эпикур Аристотель һәм аеруча Платон хезмәтләрен кискен тәнкыйтлы. Ул Платонның идеяләр теориясен, ә Аристотельның «материяне беренчел этәрүче» дигән тышкы көч турындагы

концепциясен кире кага. Алла Эпикур өчен борынгы мифологик калыпта түгел, бәлки ул буш аралыкта яши. Аның реаль дөньяга һичнинди катнашы юк. Ул — идеал, ләкин кешеләр тарафыннан моңа хәтле кабул ителгән мифик герой түгел...

Жан — материал, шунлыктан ул үлемгә дучар, чөнки тәннең үлүе жанның үлүе белән бергә, алар — аерылгысыз.

Танып белү теориясендә Эпикур материалистик позициядә торганлыгын күрсәтә. Ул материал әйберләрнең беренчел, ә алар турындагы белемнең икенчел икәнлеген таний. Ә конкрет предметлар («объект») белән төшенчәләр («субъект») арасында — тоюлар бар. Танып белүдә аларның роле гаять зур.

Эпикурның фәлсәфи тәгълиматында этика зур урын биләп тора. Эпикур гаделлек, дуслык, акыллылык категорияләрен алга куеп, кешеләр өчен аларның әһәмиятен дәлилли.

Философия фәнендә, шулай ук кайбер башка иҗтимагый һәм гуманитар фәннәрдә, «эпикурейлык», «Эпикур мәктәбе» дигән терминнар кулланыла. Аны еш кына гедонизм (чиксез рәхәтлек, чиксез ләззәтләнү) мәгънәсендә аңлатырга тырышалар. Ләкин Эпикур мәктәбе ул — беренче чиратта, натурфилософияне үзләштерү. Ул мәктәп демократик принципларга корылган булган. Төрле бәхәсләрдә (алар төнге сәгатьләрдә дә бара торган булган) хатын-кызлар, хәтта коллар да катнаша алган. Мондый тәртипләр идарә итүчеләр өчен ят тоелган. Шунлыктан мәктәп өстенә гаепләр, яла ягулар ташлана торган булган.

Эпикурейлык борынгы греклар кысасында гына калмый, ул башка илләрдә дә хуплау таба. Шундыйлардан бигрәк тә борынгы римлыларны китерергә була. Гомумән, эпикурейлык Рим дәүләтендә VI гасырга хәтле дәвам итә, римлыларның мәдәни тормышында билгеле эз калдыра. Эпикур мәктәбе идеяләре Борынгы Рим шигъриятенә дә йогынты ясый. Аның эзен Гораций, Вергилий, Овидий, Лукиан иҗатларында күреп була.

Эпикурның материалистик һәм атеистик фәлсәфәләре бөтенкешелек философиясенә, аның киләчәктәге үсеш процессына зур йогынты ясый.

Лукреций Кар

Алла ихтыяры белән генә
юктан бернәрсә дә тумый.

(Лукреций Кар)

Тит Лукреций Кар (б.э.к. 99—55) — Борынгы Рим шагыйре һәм философы. Аның биографик мәгълүматлары бик аз

сакланган. Карның, язылып та, бастырылмаган поэмасы кала, аны Квинт Цицерон редакцияләп дөнъяга чыгара. Һәм аңа үзе үк «Эйберләрнең табигате турында» дигән исем дә бирә.

Бу поэма чыннан да дөнъядагы күп төрле күренешләр турында. Аларга материалистик позициядән чыгып бәя бирелә. Поэма — асылда, Эпикурның атомнар турындагы тәгълиматына тирән һәм дөрес бәя туплаган әсәр. Поэманы баштан алып ахырына хәтле дөнъяның жисми нигезен тәшкил итүче материя идеясе сугара. Атомнар, Демокритча һәм Эпикурча, артык бүленми, вакыт ягыннан мәңге яшәүче матдәләр итеп күрсәтелә. Алар даими хәрәкәттә. Һәм атомнарның хәрәкәте аларның авырлыгы белән билгеләнә. Лукреций Карның карашынча, Галәм — чиксез, мәңге һәм күпкырлы. Дөнъяда жан иясенең барлыкка килүен галим атомнарның чиксез вакыт дәвамында, стихияле рәвештә төрле кушылулар нәтижәсе дип аңлата.

Лукреций Кар кешенең дөнъядагы предметларны, күренешләрне танып белү сәләтенә ышанып карый. Һәм шушы мөмкинлекнең бердәнбер чыганагы дип кешенең тою сәләтен таний.

Кешелек жәмгыятенең эзлекле рәвештә алга баруын ул, Демокрит кебек үк, ихтыяжлыкка бәйләп аңлата. Шушы процесста сөйләм теле, дәүләт һ. б. кирәкле булган кыйммәتلәр барлыкка килә. Лукреций колбиләүчелеккә нигезләнгән демократик строй тарафдары буларак, әхлаксызлыкны, сугышларны һәм Рим жәмгыятенең башка тискәре күренешләрен тәнкыйть итә.

Лукреций кыю рәвештә дингә каршы чыга. Ул аның уйдорма икәнлеген, шулай ук кешеләр өчен зарарлы якларын тәнкыйтьли. Диннең жирлеген ул кешеләрнең наданлыгында күрә, реаль (һәм бердәнбер) дөнъядан кала «теге» дөнъяның уйдорма гына икәнлеген аңлата.

Лукреций Карның карашы буенча, әгәр дә аллалар (яки Алла) бар икән, аларның материал тормышка бернинди катнашы юк. Лукреций үзенең карашларына ныклы рәвештә ышанган атеистик этика тарафдары булып таныла.

Лукрецийның шигырь белән язылган фәнни тәгълиматы күп кенә галимнәргә йогынты ясый. Лукрецийдан соң килгән яңа буын корифейларынан Галилей, Ньютон, Ломоносов үзләренең трактатларында еш кына аның әсәренә мөрәжәгать итәләр. XVII—XVIII гасырлар материалисты Гассенди үзенең хезмәтләрендә Лукрецийның фәнни тәгъбирләрен китерә.

Лукрецийның зур абруй казануы дини позициядә торган галимнәрнең ачуларын кузгата. Алар галимнең хезмәтен юкка чыгарырга тырышып карыйлар. Шул ук вакытта кайбер авторлар, Лукрецийның дөньякүләм танылган дәрәжәсен саклап калырга тырышып, аның дөнъяга атеистик юнәлештәге карашын ничек булса да йомшартырга тырышалар. Лукреций турында алар: «Ул бары тик мәжүси дингә генә каршы, үзенң фәнни хезмәте белән ул христиан диненә нигез хәзерләүче», — диләр. Ләкин мондый тырышулар юкка була. Лукреций Кар бөтендөнъя мәдәнияте тарихына ныклы позициядә торган материалист һәм атеист булып кереп кала.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Борынгы грек философиясенең Миләт мәктәбенә (Фалес, Анаксимандр һәм Анаксименга) нинди характеристика бирер идегез?
2. Философия тарихында Гераклитның ижади өлеше нидән гыйбарәт?
3. Борынгы грек философы Сократ хезмәтләренең тәрбияви әһәмияте нидә?
4. Борынгы грек философиясендә Демокрит нинди эз калдырган?
5. Платонның идеалистик тәгълиматы нидән гыйбарәт?
6. Аристотельның фәлсәфи мирасына характеристика бирегез.
7. Эпикур философия тарихында нинди карашлар белән танылган?
8. Лукреций Кар ижатының асылын ничек бәяләр идегез?

ӘДӘБИЯТ

Дынник М.А. Очерки истории философии классической Греции.— М., 1936.

Лурье С. Я. Очерки по истории античной нации. Греция эпохи расцвета.— М.-Л., 1947.

История философии.— Т. 1.— М., 1940.

Философская энциклопедия.— Т. 2.— М., 1962.— С. 65—71.

УРТА ГАСЫРЛАР АУРУПА ФИЛОСОФИЯСЕ

Урта гасырлар философиясен, гадәттә, V—XV гасырларга бәйләп карыйлар. Дәрәс, кайбер авторлар (А. А. Радугин) аны II гасырда ук багышланган дип саный. Безнең өчен иң әһәмиятлесе урта гасырлар философиясенең төрләрән, этапларын һәм кайбер башка мөһим үзенчәлекләрен теркәп китү. «Урта гасырлар философиясе» дигәндә, беренче чиратта, мең елга сузылган чор эчендә төрле географик регионнардагы үзенчәлекләргә

игътибар итү сорала. Бу яктан караганда, үзлөренен калкулыгы һәм философия фәнненең киләчәге өчен әһәмияте белән Аурупа һәм Көнчыгыш гарәп регионнары аерылып тора. Билгеле, эш биредә географик билгеләрдә генә түгел. Шушы регионнарда барлыкка килгән фәлсәфи тәгълиматлар арасында уртаклык белән бергә, шактый гына үзенчәлекләр дә аерылып тора. Алга таба алар шулай аерым, мөстәкыйль рәвештә каралачак та.

Урта гасырлар Аурупа философиясе, тарихи күренеш буларак, безнең эрага карый. Аның башлануын Көнбатыш Рим империясенең таркалу фактына (V гасыр), тәмамлануын исә Аурупада Торгызу чорының башлануына (XIV—XV гасырлар) бәйләп аңлаталар. Россиядә ул башкачарак — X—XVII гасырлар да дип исәпләнә. Ләкин бу тарихи чор эчендә Россиядә философия әллә ни үсеш алмаган була әле. Философиянең казанышлары, аеруча, Төньяк Африка, Франция һәм Италия жирлегендә барлыкка килә.

Урта гасырлар Көнбатыш Аурупа философиясе дигәндә аның ике дәвере истә тотыла. Башлангыч дәвер — V гасырдан алып, XI гасырга кадәр. Бу дәвер Аурупа илләрендә христиан диненең киң таралыш алган еллары була. Житлеккән дәвер — XI гасырдан алып, XV гасырга кадәр. Бу — Аурупа илләрендә феодализм строе хөкем сөргән дәвер. Урта гасырлар Аурупа философиясенән шушы дәверләргә бүлгәләү, әлбәттә, абсолют түгел, бу бүленештә берникадәр нисбилек тә бар.

Урта гасыр Көнбатыш Аурупа философиясенән генә хас булган мөһим үзенчәлекләргә аерым тукталып үтү урынлы булып.

Дөньяга караш ягыннан алганда, аның христиан дине белән сугарылганлыгы мәгълүм. Бу үзенчәлек шушы чорда Аурупа илләрендә чиркәүнең җәмгыятьтәге урыны үсә барганны раслый. Аның роле хәтта дәүләт белән идарә итү эшенә кагыла башлый. Икенче үзенчәлек — беренче үзенчәлекнең нәтижәсе. Бу чорда философия тәгълиматының диапазоны тарая, ә фәлсәфи проблемалар фәкать дини догмалар яссылыгында гына карала, фәлсәфи хезмәтләрдә төп урынны схоластика, ягъни чынбарлыктан ерак торган, мәгънәсез акыл сатулар яулап ала башлый.

Шушы тенденцияләр кысасында дөнъяның әүвәл сәбәбе һәм әүвәл нигезе Аллада дип аңлатыла. Аның башкарган роле дөнъяның «яралуына» гына түгел, бәлки кешеләрнең барлык кылган эшләренә дә җәелдерелә. Диннең хакимлеге урта гасырлар философиясенең социаль тәгълиматына да көчле йогынты ясый. Бу бигрәк тә Аурупа илләренең колбиләүчелек стройдан

феодализм строена күчү процессына туры килә. Моны монархия нигезендә, көчлө дәүләт төзү, кешеләрне карышмыйча аңа буйсындыру ихтыяжлары таләп итә. Монархия җирлегендә корылган дәүләттә: «Күктә Алла, җирдә патша гына» дигән принципка таянып эш итү ихтыяжы туа. Һәм аңа җавапны дин әһелләре эзли башлыйлар.

Ләкин бу чорда диннең хакими йогынтысы бер (тискәре) юнәлештә генә бармый. Гайсә пәйгамбәрнең (Иисус Христосның): «Байның оҗмахка үтүенә караганда дөя энә күзе аркылы тизрәк үтәр» дигән гыйбарәсе үзенә, әлбәттә, гуманитарлык принцибын туплаган булган. Асылда, ул байларның һәм чиркәү башында торучы руханиларның хезмәт ияләренә карата комсызлыгына каршы юнәлдерелгән була. Нәкъ шушы чор философиясендә гаделлек принципларын гәүдәләндергән «идеаль шәһәр» дигән тәгълиматлар барлыкка килә башлай.

Августин

Фәннәргә үзләштерүдә безнең алдыбызда ике генә юл бар: мәртәбә һәм гакыл.

(Августин)

Хозурлы Августин (354—430) — атаклы христиан рухание, католиклар тәгълиматына башлап нигез салучы.

Ул Таһас шәһәрендә (Төньяк Африка) туа. Күп еллар дөамында үзлектән дин тотучылар вазифасын алып бара һәм, ниять, Һиппон шәһәрендә рәсми рухани (епископ) дәрәжәсенә ирешә.

Августинның фәнни мирасы гаять бай һәм күпкырлы. Философиянең төп мәсьәләсе буенча фикерләре аерым игътибарга лаек. Дөньяның булуын ул игелек дип карый. Игелек — субстанция. Яманлык исә — субстанция түгел, бәлки игелекнең кимчелеге, бозылган формасы гына. Алла — булулыкның чыганагы. Булулыкның хәрәкәт итеп торуы Алладан тора. Әгәр дә Алланың иҗат итү көче бетә икән, дөнья да, яшәешен югалтып, юклыкка дучар булып иде, ди Августин. Аныңча, дөнья ул бер генә, ягъни бердәнбер. Башка («теге») дөнья турында фикер йөртү бушка гына, аның һичнинди нигезе юк дип санаган борын заманның олы галиме. Шунның өстенә Августинның материяне бар дип тануы да аның идеализм юнәлешендәге башка галимнәргә бик үк охшамаганлыгын күрсәтә. Ул җан белән тәнне бер-береннән аерып карый. Җан, Августин фике-

ренчә, материалъ түгел, һәм ул үлемсез. Ләкин җанның кешегә ата-анадан биреләме яисә Алладанмы — бусы галим өчен җавапсыз сорау булып кала.

Августин Алланы материалъ сыйфаттан тыш абсолют дип саный. Шунлыктан, аныңча, Алла белән дөнья берлектә хәрәкәт итәләр дип (пантеистларча) исәпләү дәрәс түгел. Алла ул табигатьтән, гомумән, дөньядан тыш һәм ул алардан өстен. Ләкин ул — аларны тудыручы. Әгәр дә Алла материалъ түгел икән, димәк (Августинча) ул чиксез һәм мәңгә. Шуңа күрә вакытта галәми сузулык һәм вакыт — һәркайсы чикле. Алла аларны тудырганчы, алар бөтенләй булмаган...

Августинның тәғлиматында игелек белән явызлык проблемаларына да зур урын бирелгән. Алар атаклы галимнең социаль тәғлиматына барып тоташа. Августинча, җәмгыятьнең яшәве — бер-берсенә каршы булган ике нәрсәнең мөнәсәбәте ул. Нәрсә белән нәрсә арасында соң бу каршылык? Аларның берсе — Рим империясенең дәүләт учреждениеләре, икенчесе — чиркәү. Августинның фикерләве буенча, боларның беренчесе — гөнаһка батып беткән булса, икенчесе исә, — нәкъ киресенчә, яхшылыкны туплаган, Аллага яраклы күренеш. Августин дәүләттәге хакимлекне инкяр итмәсә дә, бу өлкәдә өстенлек дин әһелләренә бирелергә тиеш дип саный. Августинның шушы рәвештә фикерләвен Г. В. Плеханов үзенең бер хезмәтендә «тарихны дини күзлектән чыгып аңлау» дип бәяләгән. (Избр. филос. произв.— Т. 2.—М., 1956.— С. 636).

Августин колбиләүчелекне Алла ихтыярына бәйләп карамый, әмма аңа (колбиләүчелеккә) түзәргә кирәк дип саный. Гомумән, ул җәмгыятьтәге сыйныфый каршылыктар турында фикер йөртүдән баш тарта, кешеләрнең фәкыйрьлеккә төшүен яман күренеш дип санамый. Бу фикер аның тәкъвачылыкка (аскетлыкка) кыйбла тотуының билгесе булып тора. Августинның социаль проблемалар буенча фикерләре аның 22 китаптан торган «Шәһри Алла турында» дигән хезмәтендә урын таба.

Августинның эстетикасы юнәлеш, эчтәлегә белән Платон һәм Аристотель калдырган мирасларга якын. Нәкъ Платонча, ул кешеләр тарафыннан иҗат ителгән матурлыкны (мәсәлән, сәнгатьне) Алла үзе яраткан матурлыктан (дөнья матурлыгыннан) ким дип саный. Сәнгатьне ул, Аристотельча, чынбарлыкка иярү, дип бәяли. Ләкин, аныңча, бу иярү тонык нәтиҗәгә генә бирә ала.

Августин, үзенең «Шәһри Алла турында» дигән хезмәтендә Римның варварлар тарафыннан тар-мар ителү фактына таянып,

аны «Алла ихтыяры белән кылынган жәза» дип бәяләргә тырыша. Моның өчен ул Римның борынгырак чорларда христиан диненә каршы чыгуын нигез итеп ала.

Августинның ижади мирасы, гомумән, антик философияне өйрәнү өчен бай чыганаҡ булып тора. Шуның белән бергә ул философиядә схоластик фикерләүнең жәелүе өчен башлангыч буларак та таныла.

Абеляр

Акыл тарафыннан яктыртылмаган
Ышану кешегә хас түгел.

(Абеляр)

Абеляр (1079—1142) — француз дин белгече һәм философы. Ул Парижда рыцарь гаиләсендә туа һәм шунда дини мәктәптә белем ала. Абеляр борынғы антик мәдәнияткә зур ихтирам белән карый. Платон, Аристотель һәм Цицерон әсәрләре белән якыннан таныша. Ә антик (мәжүси) динне ул христиан диненең элгәре дип саный.

Абеляр тирән һәм зирәк акыллы шәхес булып формалаша. Ул егет чагында ук халык алдында уздырыла торган төрле сүз ярышларында катнаша башлый һәм, оста сөйләү сәләтенә ия буларак, шушы ярышларда җиңеп чыгуы белән таныла. Ул Парижның Собор мәктәбендә укый, анда шушы мәктәпнең җитәкчесе Гильом де Шампо белән фәнни бәхәскә кереп, аннан китәргә мәжбүр була. Замандашлары аны Сократ белән чагыштыралар. Ул, нәкъ борынғы атаклы грек философы кебек, үз өстенә ил гизүче, мөсафир-галим вазифасын ала. Соңрак Абеляр үзе укыган Собор мәктәбенә кайта, ләкин инде шәкерт булып түгел, бәлки аны алып баручы, профессор дәрәжәсендә. Бу вакытка Абелярның абруе һәм халык арасында тоткан даны шактый югары була. Руханилар моны күралмыйлар, алар мәшһүр галимгә аяк чалырга сәбәпләр эзли башлыйлар, аның ялгышканын көтәләр. Һәм алар көткән форсат табыла: Абелярның яраткан кызы Элоиза белән булган гыйшкый мөнәсәбәтен фаш итеп, аны физик һәм мораль яктан хурлыйлар. Шуннан соң ул монахлыҡка китәргә мәжбүр була.

Абелярның фәлсәфи мирасы шул заманда ук игътибар белән өйрәнелә. Формасы белән ул — схоластика, ә юнәлеше белән изге китаплардагы дини догмаларны тәнкыйть итү рухында була. Абеляр, изге китапларда урын алган хаталы фикерләрне табып, аларда булган мантийкый каршылыкларны фаш итә.

Һәм ул моны ижади эшчәнлеген дингә, яисә Аллага каршы алып бару түгел, бәлки дини китапларны төрлө каршылыклардан, хаталардан арындырырга омтылу дип аңлата.

Абелярның бу эшчәнлегенә бигрәк тә аның «Әйе һәм Юк» дигән хезмәтендә урын таба. Ул, кешенең ышану һәм акыл белән эш итү сәләтләре арасында булган аермалыкларны тикшереп, өстенлекне соңгысына бирә. Болай уйлау шушы заманда хакимлек иткән фикри тәғъбирләргә каршы булып чыга. Мәсәлән, Ансельм Кентерберийскийның атаклы гыйбарәсе түбәндәгедән тора: «Аңлау өчен ышану сорала». Абеляр исә моның нәкъ киресенчәсен алга куя: «Ышану өчен аңлау сорала» (Архив Маркса и Энгельса.— Т. 10.— М., 1948.— С. 300).

Абеляр танып белүдә акыл белән аңлауны өстен күрә. Ул барлык диннәрнең кимчелеген түбәндәгечә аңлата. Алар, ди ул, дөньяны танып белүдә акылны, фикерләүне түгел, бәлки балачактан килгән гадәтне беренчел ителәр. Кеше исә, олыгайгач та, энә шушы балачактан килгән гадәтләрнең колы булып кала.

Абелярның тәғълиматы дини формада булса да, ул шул замандагы руханиларның нәфрәтен кузгата. Аны Рим папасы Иннокентий II хөкем итә. Католиклар чиркәве тарафыннан ул еретик (хөкем сөрә торган диннең кагыйдәләренә каршы килүче) дип игълан ителә. Дөрөс, соңрак шул ук чиркәү Абелярның гыйльми фикерләрен үзенең тәғълиматына нигез итеп ала.

Фома Аквинский

Философия теологиянең хезмәтчесе.

(Аквинский)

Кеше ул жан гына түгел, ә жан

белән тәннең ниндидер берлеге.

(Аквинский)

Фома Аквинский (1225—1274) — урта гасырлар дәверенең атаклы философы, ортодоксаль схоластиканы системага китерүче, философиянең томизм юнәлешенә нигез салучы. Ул Акуинода (Неаполь корольлегендә) югары катлау вәкиле гайләсендә туа, үзенең мәктәпләрен туган шәһәрәндә, аннан соң Неапольда, соңрак Париж һәм Кельн университетларында уза. Олыгая төшкәч Париж, Рим, Неаполь университетларында укыта.

Аквинскийның ижади мирасы чиксез киң һәм бай. Ләкин «Дини тәғълимат суммасы» һәм «Мәжүсиләргә каршы сумма»

(аның икенче атамасы — «Философия суммасы») дигән монументаль эсәрләрә галимнең хезмәтләрә арасында аерым урын биләп торалар. Аквинский — «Тәүратка», Аристотельның «Сәбәпләр турында» дигән хезмәтенә, шулай ук кайбер башка авторларның эсәрләренә шәрехләр (аңлатмалар) язып калдыруы белән дә танылган галим. Аквинский үзенә хезмәтләрендә дини тәғлимат һәм философия белән генә чикләнми, ул әхлак, хокук, икътисад, дәүләт төзелеше кебек фәнни мәсьәләләргә дә яктырта.

Аквинскийның фәлсәфи тәғлиматының үзәген тәшкит иткән фикер ул — Алланың хакыйкәтне ачкан сүзе. Галимнең бу фикерен философия белән дини тәғлиматны чагыштырган чагында да тоеп була. Әгәр дә философия фәне өйрәнә торган предмет акыл (фикерләү) белән табыла торган хакыйкәт булса, дини тәғлиматның предметы — Алла тарафыннан ачыла торган хакыйкәт. Дөрөс, Аквинскийча, хакыйкәт һәр очракта да Аллага кайтып кала. Ләкин акыл белән ирешелә торган хакыйкәт тулы түгел, аңа һәр хакыйкәт бирелми дә, ул фәкәт Алла сүзенә төшенү юлы белән фикер йөрткәндә генә кеше күңеленә барып җитә. Шунлыктан, Аквинский карашынча, философия дини тәғлиматның ялчысы ролен генә башкара ала.

Аквинский үзенә фәлсәфи тәғлиматын Аристотель йогынтысы астында төзи. Ул Аристотельдә һәрнәрсәнең материясен һәм формасын таний. Һәрнәрсәнең җисемен барытик материя белән форманың берлеге генә тәшкит итә ала дип саний. Аквинскийның фикеренчә, материя ул предметларның һәм күренешләргә фәкәт мөмкинлеге генә, аның предметка әверелүе әнә шушы формада торы. Шунның өстенә форма ул максат сәбәп тә әле. Шунсыз материя — юк...

Ләкин болай фикерләү дини тәғлиматта кискен каршылык китереп чыгарган. Әгәр дә материя юк икән, Гайса пәйгамбәрнең яшәешен ничек аңларга? Христиан дине буенча, ул бит өч Алладан торган аллалыкның бер гәүдәләнешә. Һәм Гайса, шул ук Тәүрат буенча, кеше сыйфатындагы аллалык. Аның материалълеген инкяр итеп булмый. Димәк, Гайса ул — шул ук булукның (тонык кына булса да) гәүдәләнешә... Шулай итеп, Аквинский тәғлиматында материя үзенә берникадәр «аклануын» таба.

Аквинский ышану догмаларын ике төргә бүлә. Беренче төр — акыл (фикерләү) белән аңларлык догмалар. Мәсәлән:

«Алла — бар», «Алла — бер генә», «Кешенең жаны үлемсез». Икенче төр — акыл (фикерләү) белән аңларлык булмаган догмалар. Алар, мәсәлән, түбәндәгеләр: «дөньяның яратылуы», «аллалыкның өч алладан торуы», «кешенең тәүге гөнаһы» һ. б.). Аквинский карашынча, беренчеләре һәм дини тәгълимат (теология), һәм философия предметы булып карала алалар. Икенчеләре исә, кеше акылынан өстенрәк булганга күрә, фәкать дини ышану, дини тәгълимат предметы гына була алалар (Философская энциклопедия.— Т. 5.— М., 1970.— С. 381).

Танып белү теориясенә килгәндә, Аквинский үз заманында номиналистлар һәм реалистлар арасында барган бәхәстә (бу турыда алга таба махсус бәян ителәчәк) реалистлар позициясен сайлый. Аквинский кешенең танып белү процессында ике төрле сәләтнең файдаланылуы турында яза. Алар: тою һәм акыл (интеллект). Танып белү тоюдан башлана, интеллект танып белүне абстрактлаштырып, әйберләрнең асылына ирешүне тәмин итә. Аквинский хакыйкәт ул интеллектның әйберләргә тәңгәл булуы дип саный. Болай фикерләүгә материалистик карашта торучылар да каршы килмәс иде, ләкин Аквинский, танып белү процессына Алланы «катнаштырып», хәлне бөтенләй үзгәртеп куя.

Аквинскийның карашынча, хакыйкәт ул әйбер үзе дә. Һәм аның хакыйкый булуы Алла интеллектына туры килүеннән тора. Бу, әлбәттә, эзлекле генә фикерләүдән читкә тайпылу дип бәяләнәргә тиеш.

Аквинский кешенең жаны һәм тәне арасындагы мөнәсәбәтне үзенчә аңлатырга тырыша. Идеализм карашында торган (бигрәк тә дини тәгълимат юнәлешендә фикер йөрткән) күп кенә галимнәр, жанны беренчел итеп, тәнне гомумән игътибарга алмый торган булсалар, Аквинский башкача саный. Ул, жанның мөһимлеген танып, тәннең ролен дә читкә этәрми. Аның түбәндәге фикере игътибарга лаек: «Кайбер кешеләрнең тәннәре камил төзелгән булганлыктан, аларның жаннары да зур көчкә ия» (шунда ук). Тагын бер фикер: «Кеше ул жан гына түгел, бәлки жан белән тәннең берлеге» (шунда ук).

Этика фәненә килгәндә, Аквинский үзенең игътибарын игелек һәм золымлык төшенчәләренә юнәлтә. Аныңча, золымлык та игелектән бөтенләй үк мәхрүм түгел. Алла икесен дә яраткан. Аларның икесенең дә яшәве дөньяда булган

барлык күренешләрне аерым-аерым бәяләргә мөмкинлек бирә.

Аквинский рәхәтлек, хозурлык категориясенә дә туктала. Аныңча, иң зур рәхәтлек — фәнни иҗат эшендә, хакыйкәтне эзләү һәм аңа ирешү процессында. Һәм бу рәхәтлек — абсолют хакыйкәткә, икенче төрле әйткәндә, Алланы танып белүгә ирешүдә.

Социаль философия өлкәсендә Фома Аквинский Аристотель тәғлиматы юнәлешендә фикерли. Ул дәүләтнең кирәклеге раслый. Үз карашын кешенең табигатеңә бәйләп аңлатырга тырыша. Ә кеше, аныңча, сәяси жан иясе. Шунлыктан дәүләтнең вазифасы — кешеләр арасында гаделлек мөнәсәбәтләрен саклау, шуларны тәмин итү.

Дәүләт белән идарә итүдә Аквинский монархия формасын кулай күрә. Ләкин тиранлыкны кире кага. Әгәр дә теге яки бу монарх шушы кагыйдәне боза икән, аның кул астындагылар үзләренең хокукларын яулап алуга хаклылар.

Дәүләттә кемнең булса да хаким булуы табигый. Ләкин христианнар арасында барлык хакимлек итүче патшалар Рим атасына буйсынырга тиешләр дип санаган Аквинский.

Гомумән, урта гасыр Аурупа философиясе, динлек белән сугарылган булса да, философия фәннең төрле тармакларына билгеле бер дәрәжәдә үз өлешен кертеп калдырган. Биредә, беренче чиратта, мантийк (логика) күздә тотыла. Дөрес, бу тармакта шөгыйльләнүче галимнәр схоластикага бирелүләре белән дә аерылалар, ләкин шулай булуга да карамастан мантийк өлкәсендәге казанышлар бу фәннең киләчәгә өчен ниндидер җирлек әзерләп калдырган дип әйтеп була.

Урта гасыр Аурупа философлары, абстракт теорияләр белән шөгыйльләнәп, диалектиканың кайбер категорияләрен ачу өлкәсендә дә мәгълүм уңышларга ирешәләр. Мәсәлән, номиналистлар һәм реалистлар арасындагы бәхәсләр аерымлык һәм гомумилек категорияләрен ачыклау өчен сукмак салалар.

Урта гасыр Аурупа философиясе турында сүз алып барганда аның интеллектуаль яктан яңа сыйфатка ия булганлыгы турында әйтми булмый. Аны философия фәннең алдагы казанышларына ирешү юлында хәлиткеч адым дип әйтергә дә була.

УРТА ГАСЫРЛАР КӨНЧЫГЫШ МӨСЕЛМАН ФИЛОСОФИЯСЕ

Урта гасырлар көнчыгыш мөселман философиясе гадәттә югары уку йортларында өйрәнелми. Бу хаклы түгел, әлбәттә. Моңың төп сәбәбен мәдәният, шул исәптән философия өлкәсендә Аурупаның өстенлегенә хакындагы карашның (аурупацентризм) шаукымы дип санарга кирәк. Югыйсә урта гасырлар көнчыгыш мөселман философиясе ул — бөтендөнъя философиясе тарихында күренекле урын алып торган күренеш.

Урта гасырлар шәрык мөселман философиясе кешелек тарихында ике зур тенденцияне туплаган булган. Беренчесе, — гомумән, шушы чорга хас дини карашлар белән сугарылганлык. Икенчесе — урта гасырлар белән Яңа заман (XVI—XVII гасырлар) арасында үсеш алган Яңарыш (Торгызу, Ренессанс) чоры сыйфатларын чагылдыру.

Яңарыш чоры, — урта гасыр чоры белән чагыштырганда, әлбәттә, жәмгыятьнең үсешендә яңа сыйфатка ия булган тарихи сикереш ул. Бу күренеш Аурупа илләрендә төрле гасырларда гәүдәләнгән. Аның социаль асылы феодализм тәртипләренә каршы торган күренеш булса, мәдәни асылы кешелек тарихында тирән эз уеп калдырган антик чор казанышларына яңадан мөрәжәгать итү, аларны торгызу рәвешендә таныла.

Бу чорга, гомумән, мәдәният, фән үсеше хас. Аурупа илләрендә шушы Яңарыш чоры галимнәре тәрәккыят юлында күпкырлы эпчәнлек күрсәтәләр. Ф. Энгельс Леонардо да Винчи, Альбрехт Дюрер, Мартин Лютер, Николай Коперниклар турында шуны искә төшерә: алар, барысы да, күпкырлы сәләткә ия — сәяхәтчеләр дә, рәссамнар, галимнәр дә, 4—5 телдә сөйләшәргә һәм иҗат итәргә сәләтле белгечләр дә. Шунның өстенә аларның һәркайсы йә математик, йә астроном, йә механик, йә әлегә һөнәрләрнең күбесенә ия. Ул гына да түгел, аларның һәркайсында кыюлык, гражданлык сыйфатлары да көчле булган. Кыскасы, һәркайсы абруйлы, хәтта бөөк шәхес..

Ләкин шуны истән чыгармыйк: алар бит, шәрык яңарышыннан (ренессансыннан) шактый соңрак барлыкка килеп, соңрак хәрәкәт итәләр. Тагын шул мәгълүм: шәрык яңарышы вәкилләре Аурупа илләрендәге яңарыш вәкилләренә мәдәни яктан зур йогынты ясарга да өлгерәләр.

Кемнәр соң алар, урта гасырлардагы көнчыгыш мөселман философлары? Шушы сорауга җавап биргәндә без, беренче

чиратта, түбәндәге шәхесләрне атарга тиеш булабыз: Әл Фараби, Әл Бируни, Ибне Сина һәм Ибне Рөшд. Алар, нәкъ югарыда Ф. Энгельс тарафыннан характерланган Аурупа Яңарыш чоры галимнәре кебек үк, күпкырлы сәләткә ия булган шәхесләр.

Шәрык мәселман даһиларының һәркайсы турында сүз әйтү алдыннан алар яшәгән һәм эшчәнлек күрсәткән заман хакында да кыскача тарихи белешмә бирү сорала.

«Шәрык мәселман мәдәнияте» дигәндә, кайчандыр хәзерге Урта Азия җирләрендә яшәгән халыклар мәдәниятен күздә тотарга кирәк.

VI—VIII гасырларда биредә согды (иран төркеменә кергән)*, харәзм кабиләләре яши. Төрки кабиләләр Алтай җирлегеннән (VI гасыр), көнбатыш җирләргә һөҗүм итеп, хәзерге Урта Азия, Кавказ, Кырым, Кара һәм Азов диңгезләре тирәсендәге җирләргә урнашалар**, ә VII гасырда төрек каганаты барлыкка килә, соңрак хазар каганаты туа.

Бу кабиләләр, ислам динен кабул иткәнче, төрле мәҗүси диннәргә һәм шулай ук будда, христиан, иудея диннәренә табына торган булганнар. Биредәге халыклар утрак тормыш алып баралар. Борынгыдан аларда җир эшкәртү, терлекчелек, басуларны сугару, металл, йон, мамык эшкәртү (эрләү, туку һөнәрләре дә), акча сугу һ. б. һөнәрләр үзләштерелгән була. Кытайдан ефәкчелек тә кереп урнаша.

Мөһим бер роль уйнап, Урта Азия аша дөньяның сәүдә юллары уза торган була. Ягъни Урта Азия Һиндстан, Кытай, Мисыр, Сүрия, греклар, римлылар белән сәүдә мөнәсәбәтләре алып бара. Билгеле, бу элементлар мәдәният өлкәсендә дә йогынты ясамый калмый.

Безнең эраның I—II гасырларында бу регионда колбиләүчелек строе формалаша, ә феодаль мөнәсәбәтләр X—XI гасырлардагына урнашып бетә. Шушы шартларда бу җирләрдә үзенчәлекле рухи мәдәният барлыкка килә. Биредә язу, әлифба гарәп әлифбасына кадәр үк эшләнгән була. Ә инде ислам дине белән гарәп әлифбасы керә башлый. Моның үзенә бер җитди сәбәпләр дә була. Гарәпләр Урта Азияне VII—VIII гасырларда сугышып яулап

* Академик М. З. Зәкиевнең фикере буенча, согдылар төрки халыклардан килеп чыкканнар (Зәкиев М. З. Төрки-татар этногенезы.— Казан-М., 1998).

** Шушы ук галимнең мәгълүм хезмәтләрендә төрки халыклар Аурупа җирләрендә Алтай кабиләләренең бөек күчү чорына кадәр үк яшәгәннәр дип күрсәтелә.

алалар. Харəзм, Сəмəрканд шəһəрлəрə, кəчлə каршылык кўрсəт-сəлəр дə, аларга буйсынырга мəжбўр булганнар. IX гасырда гарəп хəлифəтə таркала башлый, тажик халкы жїрлегендə саманидлар дəулəтə барлыкка килə. Бу регионда мəдəният, нигездə, жїрлə халыкларның үзенчəлєклə сыйфатларыннан туплана. Ул поэзия, биналар салу сəнгатə (архитектура), балчыктан ясалган əйбєрлəр сəнгатə (керамика), нəкыш, сынлы сəнгать (скульптура), диварлар сəнгатендə чагыла. Хəзєргə археологик табылдыкларда мəгълўм булганча, кешə, хайван фигураларын агачка кисеп сурəтлəу, савыт-саба нəкышы һəм башка сəнгать тєрлəрə үсешə белəн бергə, бу жїрлəрдə югары сыйфатлы пыяла жїтештєрү, пыяла нəкышы да алга киткəн була.

Əдəбият əлкəсендə дə, бигрəк поэзиядə, жїтди генə казанышлар яулана. Жанрлардан — касыйдə (тантаналы шəкєл) һəм газəl (лирика) үзлəштєрелə. Шушы чорда поэзиядə фарсы əдəби телə урнаша. Шагыйрьлəрдən Əбєлхəсəн Рудакий (860—941), Əбєлкасийм Фирдəүси (934—1028), Омар Хəйям (1048—1122) һəм кайбєр башка затлар дан казаналар. Нəкъ шушы тарихи шартларда шəрык мөсєлман жїрлегендə философия барлыкка килə башлый.

Урта гасырлар шəрык мөсєлман философиясендə беренчə галимнəр аристотельчылар булып танылалар.

Əл-Фараби

Игелєклə шəһəр саф, сəламəт кешə белəн бер, аның барлык əгъзалары тереклєклə саклап калу һəм үзара бер-берсенə ярдəмлəшү өчєн жайланган.

(Əл-Фараби)

Əбү Насыйр əл-Фараби (873—950) — бөтєндөнъя философиясə тарихында даһи энциклопедик-галим булып танылган шəхєс. Ул заманында ук «Икєнчə укытучы» (ягъни Аристотельдан кала дигən исем казана. Лəкин əл-Фарабиның биографиясə турында мəгълўматлар бик аз (хəтта туган елы да тєрлєчə — 870 дип тə бирелə).

Фараби хəзєргə Ўзбəkстан жїрлегендə (Ташкенттан ерак түгєл) Фараб дигən кышлакта туа. Атасы хəрби кешə, тєрмə сакчысы була. Исеме — Насыйр, ягъни ярдəм итүчə, яклаучы дигən мəгънəнə аңлата. Кайбєр чыганакларда аның исеменə «ат-тєрки» дигən кушымта кулланылган, бу галимнєң тєрки

халыктан чыгышын күрсәтә. Насыйрның атасы карлук (төрки) кабиләсеннән, ислам динен кабул иткән кеше була. Башлангыч белемне үз телендә ала, аннан соң ул Багдадта укый, шунда гарәп телен үзләштерә. Ул вакытны Багдад гарәп Хәлифәтенен үзәге була, гарәп мәдәниятенен мәркәзенә әверелә. Багдад башында 20 елдан артык Һарун әл-Рәшид хәлиф булып тора. Ул елларда Хәлифәт икътисади, сәүдә итү һәм мәдәни яктан алга китә, анда фәнгә дә аерым әһәмият бирелә. Фарабиның яшәгән еллары Һарун әл-Рәшид үлгәннән (809 ел) соңгы чорга туры килә, һәм Һарун әл-Рәшидтән соң Хәлифәт таркала башлый. Ләкин шундук түгел, әле шактый еллар Хәлифәт Һарун чорында ирешкән казанышларын саклап килә. Әл-Фарабиның эшчәнлегенә һәм шул Һарун йогынтысын кичергән дәвергә туры килә. Ә соңрак дәүләттәге хакимлек руханиларга күчә башлый.

Фараби күп төрле фәннәрне (математика, мантийк, дөвалау фәне, музыка гыйльме, тел һәм әдәбият фәне, философия) өйрәнә. Аның замандашларының күзәтүе буенча, Фараби 70 ләп телне белүгә ирешкән булган. Философия фәннәрен өйрәнүгә килгәндә, алар арасында Аристотель әсәрләре төп урынны ала. Борынгы грекларның бу даһи вәкиле перипатетик мәктәбенә нигезләнгән булган. Шушы мәктәпнең исеме грекларның *peripateo* (арлы-бирле йөргәләп тору рәвешендә) дигәнне аңлата. Аристотель белемнәрне үзенен шәкертләренә күбрәк йөрәп тору процессында бирә торган булган. Бу — әлбәттә, беренче чиратта, методикага карый торган күренеш. Фараби да, башка аристотельчылар да үзләрен перипатетик мәктәбе шәкертләре дип атаганда, беренче чиратта, бөек галимнең теоретик концепцияләрен күздә тотканнар.

Фарабиның хезмәтләре дөньяның күп илләрендә (Мәскәү, Санкт-Петербург, Ташкент, Дүшәнбә, Баку, Казан, Каһирә, Бейрут, Дәмәшк, Истанбул, Берлин, Лондон, Париж, Мадрид, Нью-Йорк, Тәһран һ. б. шәһәрләрдә) таралган. Алар күп телләргә (рус, инглиз, француз, алман, фарсы, төрек, үзбәк) тәржемә ителгән. Яһүд, латин телләренә тәржемә ителгән хезмәтләрен дә атыйлар.

Фараби — Аристотельның күп кенә әсәрләренә («Категорияләр», «Риторика», «Поэтика» һ. б.) аңлатма (комментарий) бирүче. Алар рус телендә дә чыгалар (кара: Философская энциклопедия.— Т. 5.— М., 1970).

Фарабиның философия өлкәсендәге мирасы гаять зур. Аның төп мәсьәләләр буенча позицияләре киң кырлы.

Булuluk хакындагы фикерлэре генэ дэ 6 баскычтан тора. Алар бер-беренэ сәбәп-нәтижә мөнәсәбәте нигезендә бәйләнгән. Иң аскы (беренче) баскыч — ассәбәп, асәүвәл. Икенче баскыч — галәмдәге жисемнәр; өченче баскыч — галәми гакыл; дүртенче — алтынчы баскычлар — матдәләр (әйләнә-тирәдәге матди предметлар). Галимнең болай фикерләвендә неоплатонизм, эманация теориясенең йогынтысы сизелә. Ул теория буенча, илаһи жисемнең энергиясе матди предметларга әверелә.

Фарабича, ассәбәп һәм асәүвәл — ул Алла. Һәм Алланың кодрәте шуның белән чикләнә. Мәсәлән, ул дөнъяны яратучы түгел. Ул нинди булса да шәхес тә түгел. Мондый караш философия фәнендә деизм дип йөртелә (лат. deus — Алла). Ә теизм буенча (гр. theos — Алла), Алла — аерым шәхес, ул — дөнъяны яратучы, аның белән идарә итүче. Димәк, Фараби деизм позициясендә торган галим була. (Философия тарихын өйрәнүче белгечләр деизмны XVII—XVIII гасырлар, төгәлрәк әйткәндә, Вольтер, Локк тәгълиматларына бәйләп карыйлар. Күренә ки, алар урта гасырлар мәселман философларының казанышларын искә алмыйлар.)

Фараби үзенең карашы белән шул заман руханиларының карашларына каршы төшә.

Чыннан да, ислам буенча, Алла — дөнъяны яратучы, аны барлыкка китерүче. Фарабича, Алла, беренчел (әүвәл) сәбәп буларак, башка сәбәпләр белән бер рәткә тезелә. Шушы мантийк белән фикер йөрткәндә, әүвәл сәбәп (Алла) матди әйберләргә әйләнә булып чыга. Ул гына да түгел, матди әйберләр әүвәл сәбәп (Алла) рәтенә басалар...

Исламча, дөнъяның барлыкка килүе Алланың ихтыярынан торган. (Әгәр дэ бу Аның ихтыярына сыймаган булса, дөнъя барлыкка килми калган булыр идеме?) Фарабича, Алла белән әүвәл сәбәп (шулай ук булулык) — бербөтен.

Әлбәттә, рухани галимнәр Фарабиның тәгълиматында үзләре өчен каршылык табалар.

Материя, Фарабича, матди дөнъя. Ул — үзгәрештә, үсештә. Һәм аның үзгәрештә булуы — Алланың катнашыннан башка. Фараби карашынча, материя 6 төрдән тора: 1) галәми әйберләр; 2) гакылга ия булган жан ияләре; 3) гакылга ия булмаган хайваннар; 4) үсемлекләр; 5) минераллар һәм ут, һава, жир, су, күк кебек материалъ әйберләр.

Фарабича, дөнъяның (вакыт һәм галәми сузулык ягыннан) чиге юк. Дөнъяның үзгәреш процессында сәбәплелек хәрәкәт итә.

Фарабиның бу карашлары аның стихияле материализм позициясендә торганлыгын күрсәтәләр.

Фараби, Платон тәгълиматына тәнкыйть күзлегеннән карап, аның идеяләр беренчелеге турындагы фикерләрен кире кага. Табигать исә кешенен аңыннан тыш яши. Жән белән тән мөнәсәбәтенә килгәндә, Фараби беренчел рольне тәнгә бирә, ә жанның бер (кешенен реаль яшәвендә бирелгән) жисемнән икенче (кеше үлгәннән соң булган) жисемгә күчү сәләтен инкяр итә.

Танып белү теориясенә килгәндә, ул кешенен шушы сәләтен бәхәскә куймый. Бу мәсьәләдә ул тоюның ролен таний һәм тоюның 5 формасын (күрү, ишетү, тире белән тою, тәмне тою, исне тою) күрсәтә. Танып белүдә фикерләүнен хәлиткеч ролен яклай.

Фараби жәмгыять белән дәүләт турында да үзенен карашларын белдерә. Аларга тирәнлек һәм оригинальлек хас. Мәсәлән, жәмгыятьнен барлыкка килүен ул кешеләрнен бер-бере белән ниндидер бәйләнештә, элемтәләшеп яшәү ихтыяжында күрә. Бу фикер ул заман өчен шактый кыю яңгырый. Дөрес, атаклы галим жәмгыятьнен үсешендә хезмәтнен, гомумән, матди житештерүнен ролен танудан шактый ерак торган була әле.

Фараби жәмгыятьтә өч төрле бердәмлек күрә: бөек жәмгыять — кешелек дөнъясы; урта жәмгыять — ниндидер (аерым бер) халык; кече жәмгыять — шәһәр. (Әйтергә кирәк, антик философиядән килгән традиция буенча, «шәһәр» күп очракта «жәмгыять» мәгънәсендә кулланылган термин булган.)

Фараби дәүләтнен эчке һәм тышкы функцияләрен атый. Сугышларны гаделләргә һәм гаделсезләргә аера. Идеаль дәүләтнен критерийлары рәвешендә ул идарә итүчеләрнен акыллылыгын, законнарны белеп, аны үтәп баруларын, гадел булуларын һ. б. ш. югары әхлакый сыйфатларга ия булуларын таний.

Фараби, зур галим буларак, дөнъяда хәрәкәт иткән фәннәргә классификация ясый. Биредә ул үзенен укытучысы Аристотельга ияреп эш итә. Борынгы грек философы фәннәрне 3 төргә бүлгән булса (теоретик фәннәр: логика, физика, математика, метафизика; практик фәннәр: этика, икътисад, сәясәт һәм ижади фәннәр: поэтика, риторика, сәнгать), Фараби исә фәндә барлыгы 7 төркем күрә: 1) тел турында (грамматика, шигырь төзелеше); 2) мантыйк (фикерләү кануннары); 3) математика (арифметика, геометрия, оптика, астрономия); 4) музыка турында; 5) механика һ. б.; 6) табигать турында (шул исәптән метафизика); 7) шәһәр турында (жәмгыять белеме) һ. б.

Гомумән һәм жыеп кына әйткәндә, Әл Фараби кешелек тарихына зур энциклопедик белемнәргә ия булган атаклы галим булып кереп кала. Ул «Икенче укытучы» исемен алган булса да, көнчыгыш мөселман мәдәниятендә һичшиксез, беренче скрипканы уйнаган шәхес булып санала.

Әл-Бируни

Булулык хәрәкәттә һәм үзгәрештә
яши —табигатьнең көче шунда
чагыла.

(Әл-Бируни)

Әбү Рәйхан әл-Бируни (973—1048) Харәзмдә туа һәм күп җирләрдә булып, күп белемнәр алуға ирешә. Бируниның яшәве һәм эшчәнлегә Газнәви дәүләтенең солтаны Мәхмүд Газнәви хакимлек иткән чорға туры килә. Бу солтан зур егәргә һәм ихтыярга ия булып, җиңүләрдән җиңүгә баручы талантлы гаскәр йөртүче булып таныла. Ул күп мәртәбәләр Төньяк Һиндстанга баскынлык ясап, анда кулга төшергән меңләгән әсирләргә кол итеп, үзенең дәүләтен көч ягыннан югары ноктага күтәрә. Шуңа ук вакытта Мәхмүд Газнәви мәдәният белән фәннәрнең үсүенә дә зур игътибар бирүче хаким булып таныла. Ул үзе каршылыксыз шәхес була. Бер яктан — тәрәккыятче, икенче яктан — мәрхәмәтсез сугышчы, бер яктан яңалыкны яклаучы булса, икенче яктан мәкерле залим була. Ул атаклы галим Бируниның ирегән дә чикләргә тырыша, аны ерак җирләргә озакка җибәрми, үзен шушындый танылган галимнәр белән «бизәп», дан казануга омтыла.

Бируни, Фараби кебек үк, бай энциклопедик белемгә ия булган шәхес рәвешендә таныла. Ул математика, астрономия, җәгърәфия, геология, минераллар гыйльме, тарих фәннәре буенча тирән эчтәлекле хезмәتلәр иҗат итә. Аның «Һиндстан тарихы», «Үткән буыннарның һәйкәлләре», «Мәсгуд кануннары» исемле хезмәتلәре күп телләрдә басылып чыккан.

Бируни, Фараби кебек үк, Алланы «әүвәл сәбәп» дип таный, ләкин табигать, аныча, мөстәкыйль күренеш, һәм табигатьтәге төрле үзгәрешләр Алланың кодрәтеннән тормый, алар табигатьнең үз, хосусый кануннарына буйсыналар.

Бируниның карашы буенча, материя конкрет предметларда гәүдәләнә. Әйтик, дөнья (материя) 5 элементтан тора. Алар:

бушлык, жыл (һава), ут, су һәм жир. Бу элементлар, Бирунича, бер-берсенә күчештә яшиләр.

Булулык — өзлексез үзгәрештә, һәм моның сәбәбе — табигатьнең (булулыкның) үзендә. Заманы өчен бу бик даһи фикер булып яңгырый. Бируниның Жир шарындагы эволюцион процесслар турындагы фикерләре, гомумән, гажәеп ачышлар булып саналырга тиеш.

Беренчедән, Бируни үз заманындагы Жир шары «хәрәкәтсез бер нәрсә» дип саналган карашларны тәнкыйть итә, дөньяның кояшка бәйле (гелиоцентрик) рәвештә корылганлыгы турында фаразларын белдерә.

Икенчедән, ул Жир шарындагы терек табигатьнең, шул исәптән кешенең килеп чыгуын, дини һәм идеалистик карашларны тәнкыйтьләп, чын материалистик нигездә, табигатьнең үз закончалыклары буенча, табигый сайланыш нәтижәсендә барлыкка килүе турында фаразлык итә. Бируниның хайваннарның үсемлекләрдән килеп чыгуы турында белдергән фаразы фән өлкәсендә зур кыюлык, хәтта батырлык булып санала.

Әлбәттә, Бируниның материализм юнәлешендәге карашларына билгеле бер чикләнгәнлек тә хас. Аның хаталы карашлары да була. Мәсәлән, ул, табигатьнең өзлексез әйләнештә булып, яңадан үзенә кайтуы канунына (круговорот теориясе) таянып эш итә.

Бируни жәмгыятьнең үсеш законнарына да төшенә алмаган, әлбәттә. Аның социаль философия өлкәсендәге фикерләре әхлак принциплары үзәнлегә белән чикләнә. Шулай да аның һәр эштә дә гаделлекне яклау карашлары зур игътибарга лаеклы. Ул гаделлекне дәүләт белән идарә итү эшендә таләп итә, жәмгыятьтә кешеләрнең фидакарь эшләрен югары бәяли, милли мөнәсәбәتلәр өлкәсендә дә гаделлекне яклай.

Гомумән, Бируниның ачышлары һәм аерым фикерләре бөтен шәрәк мәдәнияте өчен дә зур әһәмияткә ия була. Аурупа өстенлегә принципларын алга сөрүче галимнәр (ул бигрәк тә немец галимнәренә хас) Бируниның хезмәтләрен кимсетеп бәяләргә, аларда тискәре йогынты гына (мәсәлән, схоластика) күрергә тырышканнар. Ләкин Бируни үзенә бөтен ижади мирасы белән, һичшиксез, бөтендөнья мәдәниятенә билгеле өлеш керткән галим дип каралырга хаклы.

Ибне Сина

Булудыкның чиге юк, ул
субстанциядән һәм акциденциядән
[төрле сыйфатлардан] тора.

(Ибне Сина)

Әбү Гали бине Сина (980—1037) Бохарада бай кеше гаиләсендә туа. Аның атасы белемле, мәртәбәле зат булып, улын да үзенәң мәсләге юнәлешендә тәрбияләргә тырыша. Әбү Гали бине Сина 10 яшьтә үк Коръәнне яттан белүгә ирешә. Гарәп һәм фарсы телләрен, аларның грамматикасын 15—16 яшьләрендә укытучылардан гайре, мөстәкыйль рәвештә, үз иркендә укый. Шулай ул Аристотель хезмәтләренә барып җитә. Аның метафизикасына төшенү өчен Ибне Синага Фараби хезмәтләрен дә ныклап өйрәнергә туры килә. Һәм Аристотель тәгълиматының барлык нечкәләкләренә фәкать «Икенче укытучы»ның, ягъни Фарабиның, аңлатмалары аша гына ирешә ала.

Ибне Сина 17—18 яшендә җитлеккән галим булып формалаша. Шушы җирлектә (Бохарада) башка галимнәр белән аралаша башлый. Ләкин бу Бохараның мәдәният, фән өлкәсендәге даны сүрелә башлаган чор була. Эш шунда ки, Саманид дәүләтен (Бохара аның мәркәзе була) 90 нчы елларда Карахан (төрки кабилә башлыгы) яулап алгач, фарсы мәдәни үзәге Харәзмгә күчә. Шунан башлап Ибне Сина шәһәрдән шәһәргә күчеп йөри башлый. Ул берничә ел Харәзмнең башкаласы Гүргәнҗдә Харәзм шаһы кул астында яши. Соңрак Иранга күчеп, Исфahan, Хамадан шәһәрләрендә гомер итә башлый. Хамаданның эмире Ибне Синаны үзенә табиб итеп ала, соңрак аны вәзир дәрәжәсенә күтәрә. Ибне Сина эмирнең китапханәсенә йөрергә мөмкинлек ала. Ләкин биредә ул тынычлык таба алмый, аны көфер фикерләрдә гаепләп, эзәрлекли башлыйлар. Галим яңадан Исфahanга качып китәргә мәҗбүр була. Анда ул үзенәң иң зур хезмәтләрен иҗат итә.

Ибне Синаның иҗади мирасы гаять зур. Ул гомере буе кешеләрдә табигать фәннәренә кызыксыну тудыру, аларны фәнгә каршы булган догмалардан арындыру хакында борчылып иҗат итә. Аның иң зур хезмәтләре түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

«Китаб-әл-инсаф» («Гаделлек турында китап»). Бу хезмәт 20 томда язылган булган һәм кызганычка каршы югалган;

«Ас-Шифа» («Дәвалану») — 18 томда. Бу хезмәтнең исеме шифалык турында булса да, эчтәлегә белән шактый кинчрәк, үзенә төрле табигать фәннәре, философия буенча да мәгълүмат туплаган;

«Канун» (табиблык буенча) — 5 томда. Бу хезмәт латин теленә XII гасырда ук тәржемә ителә, үзенәң бай әчтәлегә, практик әһәмияте ягыннан Гиппократ хезмәтләре белән бер рәткә куела. Аурупада китап бастыру әше башлангач (XV гасыр) ул иң беренче хезмәтләр рәтендә дөнъяга чыга;

«Даниш намә» («Белемнәр китабы»). Бу — энциклопедик хезмәт, ләкин төп өлешне философиягә караган фикерләр алыштора.

Ибне Синаның фәлсәфи карашлары шактый каршылыклы. Аларда материалистик тенденцияләр дини-идеалистик тенденцияләр белән бергә үрелеп бара. Ибне Сина фикеренчә, дөнъя эманация рәвешендә барлыкка килгән. Ягъни аның иң әүвәлгә башлангычы — рухи затта, Аллада. Ләкин дөнъяны тудыручы Алла түгел. Дөнъя Алланың ихтыяры буенча тумаган, бәлки табигый ихтыяж кушуы буенча барлыкка килгән. Күренә ки, биредә, дини-идеалистик карашка урын бирелгән, ә дөнъяның (материалистларга хас) «башлангыч вакыты булмаган» дигән төшенчә турында сүз кузгатылмый да. Шул ук вакытта, дөнъя, Алла кебек үк, мәңгелек. Ләкин Алла — шәхес түгел. Ә дөнъя — матди. «Булулык — чиксез», — дип язган галим үзенәң «Даниш намә» дигән китабында. Ул, ягъни булулык — һәм субстанция, һәм акциденция (очраклы сыйфатларга ия). Субстанциянең чыганагы — аның үзендә. Материя — һәр нәрсәнең жисеме. Дөнъяда булган барлык предметлар материядән тыш түгел, аларның һәркайсында — материя, дип санаган Ибне Сина. Күренә ки, аның фәлсәфәсе, бигрәк тә «булулык», «материя», «Алла», «субстанция» кебек категорияләр турында хөкем йөртүе, шактый каршылыклы, хәтта буталчыграк та.

Ибне Сина хәрәкәт турында материализм юнәлешендәрәк фикерләр әйтә. «Хәрәкәт, — дип язган галим үзенәң «Нәжәт» («Котылу») дигән хезмәтендә, — ул предметның үзгәрештәгә халәте... Үзгәреш мөмкинлектән башлана, өзлексез бара.» (Кара: Философская энциклопедия. — Т. 2. — М., 1962. — С. 191.)

Ибне Сина карашынча, табигатьтәгә күренешләр бер-бере белән бәйләнештә, дөнъяга закончалыклар хас.

Ибне Сина танып белү теориясенә дә кагылып үтә. Аның бу өлкәдә дә каршылыклары бар.

Ибне Сина танып белүне ике төргә аера: 1) гомуми абстракт нәрсәләргә танып белү; 2) конкрет әйберләргә танып белү.

Боларның беренчесе акыл белән башкарыла, икенчесе — тышкы хисләр белән. Акыл — матди предметлардан аерылган,

ул илаһи көчтән тора. Тышкы хислэргә ишетү, иснәп белү, күз белән күрү, зэвык (тәмне тою), тире белән тою керә.

Кешенең тою органнары турында Ибне Сина әйткән фикерләр — материалистик юнәлештә, ә менә кешенең гақылын ул аның тәнненән, ягъни матди жисемнен аерым карый, ә акылга ия булган жанны үлемсез дип саний. Бу инде — идеализм.

Дөрес, Ибне Сина жанны ике мәгънәдә карый. Табиб буларак, ул аны биологик, физиологик, психик яктан тикшерә. Бу очракта кешенең жаны — аның тәнненән аерылгысыз. Икенче очракта, жан, Ибне Сина өчен, илаһи көч, ул кешенең ақылыннан тыш һәм ул аның белән «тыштан» идарә итә...

Ибне Синаның бу каршылыклы һәм буталчыграк карашлары ике яктан да тәнкыйть ителә. Мәсәлән, урта гасырларның рухани галиме Газали (1059—1111) үзенең «Философларны инкяр итү» дигән хезмәтендә Ибне Сина философиясен ислам тәгълиматы позициясеннән чыгып тәнкыйть итә. Ә Ибне Рәшд Ибне Синаның фәлсәфи хезмәтләрен натурализм (табигатьтә илаһи көчләрнең катнашуын инкяр итә торган теория) ноктасыннан чыгып тәнкыйтьли.

Шулай да Ибне Сина философияне үтә дини тәгълиматлардан аерым карау ягында була. Философиягә ул кешелек дөнъясының төрле фәннәр үсешеннән бәйле шәкел дип карый. Ибне Сина үзенең гамәли эшчәнлегендә дә наданлыкны рухи томаналыкны тәнкыйть итә, надан руханиларны көлкегә калдырырга тырыша.

Ибне Сина үзенең игътибарын жәмгыять турындагы философиядән дә (социологиядән) читләштерми. Бу тармакта Ибне Сина алгы планга әхлак мәсьәләләрен куйган. Ул гаделлек, вөждан, тыйнаклык, игелек, яманлык, явызлык категорияләре буенча үзенең карашларын белдерә.

Ибне Сина, киң эрудицияле һәм тирән акыллы галим буларак, үз заманында булган фәннэргә классификация ясый. Ул барлык фәннәрне ике төргә бүлә: теоретик фәннәр һәм практик фәннәр. Теоретик фәннәр үзләре үк өч төркемчәгә аерыла: югары фәннәр (булулык турында); урталыктагы фәннәр (математика, астрономия, музыка); түбәндәге фәннәр (табигать турында). Ә практик фәннәр әхлак, идарә итү, тәрбия эшен алып бару һ. б. ны эченә ала.

Гомумән, Ибне Синаның ижади мирасы — бөтендөнъя мәдәниятендә зур урын тоткан рухи байлык. Ул — философ кына да түгел, ул әле шагыйрь дә, аның музыка буенча язган

хезмәтләре дә булган. Ә шулай да аның иң зур хезмәтләре табиблык өлкәсенә карый. Ибне Синаның «Канун» исемеңдәге хезмәте гасырлар дәвамында табиблар өчен зур әһәмияткә ия булган дәреслек итеп файдаланыла. Әлегә хезмәтендә ул шушы өлкәдә булган төрле мистик уйдырмаларны ачы тәнкыйтькә куя, шул ук философия фәнен тагын да үстерү өчен аның карамагына гаять бай эмпирик материалъ бирә.

Ибне Рөшд

Материя беркем тарафыннан да тудырылмаган һәм ул мәңгелек.

(Ибне Рөшд)

Әбү Вәлид бине Рөшд (1126—1198) — күренекле фикер иясе, Аристотельның материалистик юнәлештәге карашларын үстерүче, философиядә аверроизм дигән мәктәпкә нигез салучы.

Ибне Рөшд (лат.: Аверроэс) Кордов шәһәрәндә (Испания) туа. Шунда белем ала һәм берничә ел дәвамында кади булып хезмәт итә, соңрак Йосыф һәм Мансур исемле эмирләр карамагында табиблык вазифасын башкара.

Ибне Рөшднәң күпчелек фәлсәфи хезмәтләре Аристотельның әсәрләренә аңлатма рәвешендә иҗат ителгән. Ләкин алар тар кысадагы «аңлатма» гына түгел, бәлки Аристотельның билгеле юнәлештә булган фикерләрен алга үстерү дә.

Ибне Рөшднәң төп хезмәтләренә берсе — «Кире кагуны кире кагу» дип аталган. Бу хезмәт башка телләргә, шул исәптән инглиз, алман, рус һ. б. телләргә дә тәржемә ителгән. Әсәр мистик карашлы галим Газалиның «Философларны кире кагу» дигән хезмәтенә каршы юнәлдерелгән була.

Ибне Рөшд үзенәң бу хезмәтендә, дөнья Алла тарафыннан яратылган дигән карашны тәнкыйтькә тотып, ул һичкем тарафыннан да тудырылмаган, мәңгелек, дигән фикерне яклай. Ибне Рөшд Алланың булуын таный, ләкин ул, ягъни Алла, аныңча, материя белән берлектә һәм Алланың функциясе потенциалда булган формаларны чынбарлыкка әверелдерү.

Хәрәкәт, Ибне Рөшд карашынча, шулай ук мәңгелек. Матди дөнья вакыт ягыннан чиксез, ә менә аның галәми сузулык ягын алганда, ул чикле. Хәрәкәт материянәң эчке сыйфаты һәм ул төрле формаларда чагыла.

Ибне Рөшд «бербөтен интеллект» теориясен алга куя. Бу интеллект һиндидер абстракт нәрсә. Асылда, бу идеализм. Ә интеллектны аерым индивидка бәйләп караганда, ул мате-

риалистик позицияда торганлыгын күрсәтә. Индивидның интеллекты ул — кешенең жаны. Жан тән белән берлектә. Жан-ны мәңгелек дип карау, Ибне Рәшд карашы буенча, уйдырма, жанның кеше үлгәннән соң яшәве — ялган. Аерым кешенең акылы, шулай ук юкка чыгуга дучар. Мәңгелек фәкать галәми гакыл гына. Анда да буыннан буынга тапшырыла торган сыйфат мәгънәсендә генә. Ибне Рәшд кешенең интеллекты өчен тоеп белүнең әһәмияте зур дип саный.

Ибне Рәшд үзенең шушы карашлары белән үзе яшәгән замандагы дини тәгълиматларның нигезен какшата. Аны эзәрлеклиләр, дини догмаларга каршы чыгуына юл куймаска тырышалар. Шушы шартларда Ибне Рәшд дини карашларның да фәнни карашлар белән бергә яшәргә хокуклы булу теориясен тәкъдим итә. Соңрак бу теория башка галимнәр тарафыннан, гомумән, хакыйкатынең ике яклы булу теориясен китереп чыгаруга бер дәлил була.

Ибне Рәшд социаль философиядә дә хәл итү өчен читен булган проблемаларны күтәрәп чыга. Мәсәлән, гаделлеккә нигезләнгән жәмгыять булдыру проблемасы, жәмгыятьтә хатын-кызлар проблемасы һ. б.

Ибне Рәшднән ижади мирасы урта гасырлар мәселман философиясе һәм аның мәдәнияте өчен генә түгел, бәлки, гомумән, Аурупаның соңрак чорларда яшәп, ижәт иткән галимнәре өчен дә гыйбрәтле гыйльми материал булып тора. Ул аеруча феодализм строе шартларында барлыкка килгән һәм катып калган дини догмаларга каршы көрәшүчеләр өчен рухи азык була.

Билгеле ки, көнчыгыш мәдәнияте болгар һәм татар халкының рухи тормышында һәрвакытта да мөһим урын алып торган. Шәрыкның, югарыда әйтеп киткәнчә, Рудакый, Фирдәүси, Хәйям кебек шагыйрьләре болгар һәм татар шагыйрьләрен бөек ижәт эшенә рухландырган. Ә шәрык философиясен өйрәнмәсәк, без татар мәгърифәтчелегенең ерактан килгән тамырларын исәпкә алмыйча үтәргә тиеш булып идек.

Көнчыгыш мәселман философиясен өйрәнү — ул татар халкының шәхсән интересларына бәйләнгән гамәл генә түгел, ә кешелек тарихын, аның мәдәниятен өйрәнүдә, гаделлекне яклап чыгуга бер адым да. Шунның белән бергә кешелек мәдәнияте тарихын тулырак күзаллау өчен үзенә бер чыганак та.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Көнбатыш Аурупа философиясенең иң төп үзенчәлекләре нидән гыйбарәт?

2. Хозурлы Августин, Абеляр, Фома Аквинский тэгълиматларының уртак һәм аермалы сыйфатлары нәрсәдә?

3. Урта гасырлар көнчыгыш мөселман философиясенең төп үзенчәлекләрен аерып күрсәтегез.

4. Әл Фараби, Әл Бируни тэгълиматларының мәгънәсе нәрсәдә һәм алар кайсы яклары белән әһәмиятле?

5. Ибне Сина, Ибне Рәшд философияләренең үзенчәлекле якларын билгеләгез.

ӘДӘБИЯТ

Федотов Г.П. Абеляр.— П., 1924.

Кичанова И.М. Философия Фомы Аквинского // Вопросы философии.— 1958.— № 3.

Избранные произведения мыслителей стран Среднего и Ближнего Востока 9—14 веков.— М., 1961.

История философии.— Т. 1.— М., 1957.— С. 239—240; 280—281; 441—445.

Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР.— Т. 1.— М., 1955.— С. 85—87.

Хайруллаев М.М. Абу Наср Фарабий.— Ташкент, 1961.

Бируни — великий узбекский ученый средневековья.— Ташкент, 1950.

Трахтенберг О. В. Очерки по истории западноевропейской средневековой философии.— М., 1957.

Григорян С. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока.— Ташкент, 1966.

Богоутдинов А. М. Выдающийся памятник философской мысли таджикского народа // Вопросы философии.— 1948.— № 3.

ЯҢАРЫШ ЧОРЫ ФИЛОСОФИЯСЕ (XIV—XVI гасырлар)

Яңарыш чоры (итал.*Rinascimento*, франц.*Renaissance*) термины итальян рәссамы һәм сәнгать тарихчысы Вазари тарафыннан кертелгән дип санала. Аның мәгънәсе түбәндәгедән гыйбарәт: Аурупа илләренең рухи тормышында шушы чорга хәтле дини карашлар хакимлек итеп килә, ә менә XIV (Италия) — XV (Франция һ. б.) гасырларда мәдәният өлкәсендә дөньяви идеяләр һәм карашлар калкып чыга башлый. Бу тенденция бигрәк тә сәнгать өлкәсендә чагыла. Сәнгатьтә дини темалар дөньяви темалар һәм дөньяви сюжетлар белән алмашына башлый. Бу алмашынуның чыганагын башлыча борынгы грек һәм римлылар (антика) сәнгате тәшкил итә. Вазари һәм аңардан кала башка галимнәр шушы тенденцияне антик сәнгать принципларын яңадан кайтару, яңадан торгызу дип санылар.

Ләкин дөньявилык сәнгать өлкәсе белән генә чикләнми, ул мәдәниятнең башка тармакларына, шул исәптән фән, философиягә дә кагыла. Шунлыктан фәнгә кереп урнашкан термин (рус. — ренессанс, возрождение) мәгънәви яктан Көнбатыш Аурупа илләрендә башланган барлык яңарыш процессларын да үз эченә ала. Диалектико-материалистик методология буенча, сәнгать һәм, гомумән, мәдәният өлкәсендәге үзгәрешләр, берникадәр мөстәкыйльлеккә ия булсалар да, ахыр чиктә, социаль-икътисади сәбәпләр белән билгеләнәләр. Бу очракта нәкъ шулай булган да. Сәнгать һәм, гомумән, мәдәнияттәге яңа күренешләр алар Көнбатыш Аурупа илләренең феодализмнан буржуаз жәмгыятькә күчә башлаган процессларының чагылышы һәм нәтижәсе генә. Чыннан да, феодализмга караганда прогрессиврак булган буржуаз строй икътисадның һәм шулай ук фән-техниканың текә үсешен таләп итә башлый. Моның өчен руханиларның киләчәк үсешен тоткарлап торучы кыршауларын, алар куйган тәртипләрне алып ташлау, алар урынына яңа тәртипләр урнаштыру кирәк булган. Димәк, ул чордагы рухи яңарыш — социаль-икътисади базис таләбеннән килеп туган күренеш.

Яңарыш чоры философиясе, урта гасырлар философиясеннән аермалы буларак, ахирәткә, ягъни «теге дөнъяга» түгел, бәлки нәкъ киресенчә, бу дөнъяга, җирнең үз яшәешенә юнәлдерелгән гыйлем.

Бу үзгәреш чиркәүнең жәмгыятьтәге сәяси йогынтысының кими баруы белән аңлатыла. Чыннан да, шушы чор кешеләренең игътибары яңа материклар, яңа илләр ачуга юнәлдерелә башлый. Буржуаз мөнәсәбәтләрнең урнаша бару процессы яңа сыйфатларга ия булган шәхес тибын формалаштыра. Бу чорда кешеләрнең инициативалылык, эшмәкәрлек сыйфатлары ачыла башлый.

Яңарыш чоры кешеләренең табигать турындагы фикерләре дә үзгәрешләр кичерә. Дөрес, кешеләр урта гасырлар чорына хас булган дини карашларның хакимлегеннән арынып житмәгән була әле. Шулай да аларның, төгәлрәк әйткәндә — шушы чор галимнәренең игътибарын табигатьнең үз үсеш кануннары жәлеп итә башлый. Нәтижә буларак, яңарыш чорында табигать турында абстракт төшенчәләргә нигезләнгән яңа фәлсәфи гыйлем — **натурфилософия** барлыкка килә. Бу фәлсәфи гыйлемнең объекты — табигать. Ләкин абстракт, аның үзеннән аерылган рәвештә генә, чөнки табигать турындагы фәннәр үзләре дә житлегеп бетмәгән була әле, бу өлкәдә эшчәнлек алып

барган галимнәрнең фикерләре фәнни тәҗрибələr нигезендә түгел (алар өчен тиешле кораллар да уйлап чыгарылмаган), бәлки фараз итү нигезендә генә формалаша торган булган.

Жәмгыятьтәге үзгәрешләрне киң планда алганда, алар, асылда, «яңадан торгызу» түгел, бәлки текә күтәрелешне, кызу адымнар белән алга баруны чагылдырганнар. Шулай булуына карамастан, әлеге чор барлык фәннәрдә дә «яңадан торгызу» (ренессанс) термины белән атала. Бу — фәнни яктан әлеге чорның сыйфатларын тәңгәл чагылдырмаса да, әдәбиятта төмәм урнашып өлгергән күренеш була. Шуңа күрә биредә аны төзәтү бик үк урынлы булмас иде. Шунысын да әйтергә кирәк, татар фәнни әдәбиятында «ренессанс» (русча: «возрождение») урнашкан терминның семантикасына туры килгән сүzlәр («яңадан торгызу») белән түгел, бәлки реаль процессның эчке мәгънәсенә туры килгәнрәк — «яңарыш» термины белән атала.

Аурупа һәм Жир шарының башка континентларында яңарыш процессы төрле тарихи чорларда уза (мәсәлән, Россиядә ул XVIII—XIX гасырларга туры килә). Һәм аңа, барлык илләр өчен дә уртак сыйфатлар белән бергә, үзенчәлекле сыйфатлар да хас булды. Әлеге дәреслектә исә игътибар Көнбатыш Аурупа илләренә характерлы булган күренешләргә генә юнәлдереләчәк.

Дәреслекнең төп предметы — философия. Ләкин философия башка фәннәр белән һичнинди мөнәсәбәтә булмаган абстракт күренеш түгел. Нәкъ киресенчә, ул башка (шул исәптән табигать турындагы) фәннәр, аларның казанышлары белән тыгыз бәйләнештә үсә. Шунлыктан яңарыш чорының философиясе турында сүз алып барганда, бу чорның табигать фәннәрендә булган ачышларны һәм уңышларны да читтә калдырып булмый.

Яңарыш чорында философиянең үсеше гуманизм идеологиясе белән сугарылган рәвештә бара. Аның күренекле вәкилләренән Лоренцо Валла (Valla, 1405—1457), Франсуа Рабле (Rabelais, 1494—1553), Мишель де Монтень (Montaigne, 1533—1592), Эразм Роттердамский (Erasmus Rotterdamus, 1464—1536) исемнәрен атарга була. Турыдан-туры философия фәнненә килгәндә, материалистик тенденцияләргә аеруча мул көнчыгыш мөселман философиясенең йогынтысын да истән чыгарып булмый. (Кара: Философская энциклопедия.— Т. 1.— М., 1960.)

Яңарыш чоры философиясе материализм һәм идеализм, шулай ук төрле дини карашлар арасында барган көрәшләр белән характерлана. Бу көрәшләрдә диалектик методология дә билгеле чыныгуларга ирешә. Дөрес, метафизика үзенең

методология өлкәсендәге йогынтысын югалтмаган була әле. Яңарыш чорында бер төркем күренекле галимнәр (Валла, Монтень, Галилей һ. б.) материя проблемасын күтәрәп чыгалар. Алар Эпикурның атомистик концепциясен яклайлар. Николай Кузанский (1401—1464) белән Джордано Бруно (1548—1600) исә алгы планга Алла белән табигатьнең бербөтенлеген проблемасын куялар. Шушы тарихи чор өчен ул ифрат кыю позиция булган, чөнки Алланы булулык белән берлектә тану алар өчен пәрде хезмәтен генә үтәгән була.

Н. Кузанский — астрономиядә революция ясаган галим. Ул Платон һәм Птолемейның (2 гасыр) космологик системаларын юкка чыгара һәм Галәмне аңлатуда Кояшның үзәк урын тотканлыгы (гелиоцентризм) карашын алга куя. Бу яктан караганда, Николай Кузанский Коперникның (1473—1543) элгәре, идея ягыннан нигез хәзерләүчәсе булып таныла.

Философиядә хәрәкәт проблемасы материя проблемасына бәйле. Дөрөсрәге, хәрәкәтне материядән бәйсез карап та булмый. Яңарыш чорының кайбер галимнәре, мәсәлән, Джероламо Кардано (1501—1576), Дж. Бруно һәм Франческо Патрици (1529—1597) хәрәкәтнең чыганагын «галәми жан»да, Томмазо Кампанелла (1568—1639) «мәңгелек илаһи гакыл»да, дип исбатларга тырышалар. Болай фикерләү, әлбәттә, шушы чордагы материализмның йомшаклыгын күрсәтә. Шулай булуына карамастан, югарыда китерелгән фикерләр аларга хәтле хаким итеп килгән теологик карашларга караганда алдынгырак, өстенрәк. Э Леонардо да Винчи (1452—1519) аларга хәтле үк инде хәрәкәтне материянең аерылгысыз сыйфаты, аның активлыгының билгесе дип аңлаткан булган. Шуның өстенә, Леонардо хәрәкәтнең мәңгелек күренеш, аның бер шәкелдән икенчә шәкелгә күчешле булуын да фараз иткән.

Яңарыш чоры философлары танып белү теориясендә дә, гомумән алганда, материалистик юнәлештә фикер йөртәләр. Мәсәлән, Кузанский белән Бруно, танып белү процессында 4 баскыч барын күрсәтү белән бергә, тою баскычының әһәмиятле роле турында язгалар. Шул ук вакытта алар гакылның, рациональ фикерләүнең ролен дә читкә куймыйлар. Яңарыш чоры философиясенә шушы ике баскычны бер-беренә каршы куеп, шуларның берсен абсолют итү (сенсуализм яки рационализм) характерлы булмый әле. Бу баскычларны бәяләгәндә килешүчәнлек (компромисслык) чагыла. Жыеп әйткәндә, болай фикерләү материализмга өстенлек бирүне исбатлый.

Яңарыш чоры философларының танып белү теориясендәге төп карашлары түбәндәгегә кайтып кала: 1) кешеләрнең реаль чынбарлыкны танып белү сәләтен раслау; 2) танып белү процессында тышкы дөньяның чыганаҡ ролен үтәвен раслау; 3) танып белү процессында абстракт субстанцияләрнең ролен инкяр итү; 4) танып белү процессында кеше ғақылы һәм аның фикерләү сәләтенең мөһим ролен раслау.

Дерес, ул чор философларының кайберәүләре барыбер, элек-тән килгән компромисслы позиция ягында торып, хакыйкәтнең ике яклы булу (бер үк хакыйкәтне философия — үзенчә, дин үзенчә бирә алу) мөмкинлеген күрәләр. Ләкин бу, элек-кечә, чорның каршылыклы үзенчәлекләрен исәпкә алуға бәйләнгән булган.

Яңарыш чоры философларына дөньяны танып белүдә диалектик метод куллану да уңай нәтижәләргә китерә. Алар барлык предметларның һәм күренешләрнең үзара бәйләнештә булуларын, предметларға да, күренешләргә дә эчке каршылыklarның хас булуын танийлар. Ләкин аларның дөньяны диалектика тәғлиматы позициясендә торып аңлавы табигать кысасы белән генә чикләнгән була. Жәмгыятьне, аның үсеш процессын аңлатуда диалектика тәғлиматы тарафыннан ачылган закончалыklar кулланылмый кала. Яңарыш чорында, тарихта беренче буларак, эшкә ашмаслык (утопик) теорияләр барлыкка килә. Мәсәлән, Германиядә Томас Мюнцер (1490—1525) жәмгыятьтәге каршылыklarның төп сәбәпләрен аңлаган булса да, яңа дәүләт («жирдә Алла патшалыгын») төзү мәсьәләсенә килгәндә, шактый чикләнгәнлек, беркатлылык күрсәтә. Шундый ук утопизмнар Томас Мор (1478—1535) һәм Томмазо Кампанелла хезмәтләрендә дә чагылыш таба. Мондый чикләнгәнлекләргә, әлбәттә, тарихи шартлар да сәбәп була.

Яңарыш чоры эстетика һәм сәнгать фәннәре өлкәсендә зур әһәмияткә ия булган хезмәтләр бирә. Биредә, беренче чиратта, Леонардо да Винчи, Альбрехт Дюрер (1471—1528), Буонарроти Микеланджело (1475—1564) хезмәтләре искә алынырга тиеш. Аларда сәнгатьнең чынбарлыкка булган мөнәсәбәте («сәнгать — чынбарлыкка иярү»), гуманлылыкны һәм тәрәккыятне яклау, гүзәллекне игелек белән бер яссылыкта карау һ. б. ш. алдынгы идеяләр нигезле һәм эзлекле итеп исбатлана.

Яңарыш чорының дөньяга карашы артталыкны гәүдәләндергән урта гасырлар идеологиясенә көчле һөжүм була. Яңарыш чоры философиясе бөтендөнья философиясенең үсеше

өчен дөрес сукмак сала, XVII—XVIII гасырларда барлыкка килгән материалистик тәгълиматлар өчен ныклы нигез төзеп калдыра.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Натурфилософия фәнненең асылын һәм үзенчәлекләрен нидә күрәсез?
2. Яңарыш чоры философларының төп фикерләре нәрсәдән гыйбарәт?
3. Яңарыш чоры сәнгатененң үзенчәлекләрен ничек характерлар идегез?

ӘДӘБИЯТ

- Мор Т. Утопия. 2-е изд. / Пер. с латинского — М., 1953.
- Роттердамский Эразм. Жалоба мира // Вопросы философии.— 1955.— № 9.
- Монтескье Ш. О духе законов. / Изб. произ.— М., 1955.
- История философии.— Т. 2.— М., 1941.
- Соколов В. В. Очерки философии эпохи Возрождения.— М., 1962.
- Пинский Л. Е. Реализм эпохи Возрождения.— М., 1961.

ЯҢА ЗАМАН ФИЛОСОФИЯСЕ (XVII—XVIII гасырлар)

Яңа заман философиясе Яңарыш чорына хас булган сыйфатларны үстерү, аларны яңа баскычка күтөрү белән характерлана. Яңа заман философиясененң асылы һәм үзенчәлекләре түбәндәге тенденцияләргә бәйләнгән: беренчедән, иҗтимагый булулыкның үзгәрә баруы. Бу чорда XV—XVI гасырларда ук Аурупаның кайбер илләрендә башланган буржуаз мөнәсәбәтләр үскәннән үсә бара, феодализм тарафыннан урнаштырылган тәртипләргә карата формалашып килә торган яшъ буржуазия һәм изелгән крестьян халкының ризасызлыгы көчәя бара. Кешеләрнең аңында урта гасырлар чорында формалашкан илаһи күзаллау, дини фикерләү урынына дөньяви хисләр һәм белемнәр урнаша, көндәлек тормышта төп урынны күбрәк практик мәшәкәтләр яулап ала башлый.

Икенчедән, XVI—XVII гасырларда Көнбатыш Аурупа илләрендә кешеләрнең рухи тормышына үзгәртеп кору (реформация) кагыйдәләре килеп керә. Бу христиан динененң бер тармагын тәшкил иткән католицизмга каршы юнәлдерелгән яңа хәрәкәт — протестантизм (лат. protestans — халык алдында чыгып әйтү) була. Протестантлар католикларның кайбер күрсәтмәләре белән килешмиләр. Алар Алла белән аралашуны ниндидер арадашчы аша түгел, бәлки турыдан-туры «Алла һәм Мин» калыбында гына танийлар. Протестантларның лидеры

Мартин Лютерның (XVI ғасыр) күрсәтмәсе буенча, Алла белән шәхес арасында һичнинди арадашчы, төгәл итеп әйткәндә, Чиркәү һәм аның хезмәтчеләре — руханилар, руханиларның хакимлеге булырга тиеш түгел. Мартин Лютер фикеренчә, шәхеснең (гөнаһлардан) котылу мөмкинлеге фәкать аңа Алланың үзе тарафыннан бирелгән дин һәм аңа ышану юлында гына була ала. Алланың хакыйкәте дә кешегә арадашчылар аша түгел, бәлки кешенең Алла белән турыдан-туры аралашуы аша гына җиткерелә.

Лютерның фикеренчә, христиан дине кешеләрнең көндәлек яшәешен, барлык дөньяви кыйммәтләрне, шул исәптән дәүләт кебек институтны да үзенә колачлый. Ә менә рухани түрәләрнең (папачылыкның) булуы — артык нәрсә, чөнки аларның булуы Тәүрат (Библия) белән Инҗилнең (Евангелиеның) абруена зыян гына китерә ала. Мартин Лютер, югарыда әйтелгән күрсәтмәләре белән бергә, кешенең гакылы һәм ихтыяры кебек кыйммәтләрнең әһәмиятен танымау ягында тора. Аныңча, кеше Алла белән турыдан-туры аралашуда шушы илаһи көч алдында үзенең юк дәрәжәсендәгә кечкенәлеген аңларга һәм танырга тиеш. Руханиларның вазифасы исә әнә шушы хакыйкәтне кешеләргә ирештерүдә генә тора.

Кешеләрнең рухи тормышын үзгәртү (реформация) христиан динендә яңа тармакның (протестант диненең) барлыкка килүенә китерә. Ләкин бу тармак үзе берничә тармакчыкка аерылып китә. Шуларның берсе Англиядә — кальвинизм (Ф. Энгельсның бәяләве буенча, «буржуаз сакчыллык идеологиясе»), икенчесе Германиядә Томас Мюнцер тарафдашлары («гаделлек, тигезлек идеологиясе») рәвешендә барлыкка килә. Боларның һәр икесе Аурупа илләренең тормышына яңа идеяләр, яңа рухият китереп кертәләр.

Яңа заман философиясе формалашуга китергән сәбәпләрнең өченчесе — динилектән бәйсез тышкы тойгыларга, тәҗрибәгә нигезләнгән, кешенең акылына йөз тоткан (рациональ) фәннәрнең камилләшеп җитүе.

XVI—XVII ғасырларда Көнбатыш Аурупа илләрендә чын фәнни инкыйлаб булып уза. Бу чорда табигать фәннәре өлкәсендә зур ачышлар ясала. Мәсәлән, югарыдагы бүлектә әйтелгәнчә, Николай Коперник, Клавдий Птолемейның галәмдә Җирнең үзәк урын тотканлыгы (геоцентризм) хакындагы карашын юкка чыгарып, үзәк урынны Җир түгел, ә Кояшның биләп торуы турындагы хакыйкәтне ача. Птолемей карашы

буенча, әгәр дә Жҗир һичнинди хәрәкәтсез, бер урында ғына яши торган жисем дип санала икән, Коперникның даһи ачышы буенча, нәкъ киресенчә, Жҗир шары — үз күчәрәндә, һәм башка планеталар кебек үк, Кояш әйләнәсендә хәрәкәт итеп йөри торган жисем. Дәрәс, бу фикер борынғырак заманда Аристарх Самосский (б.э.к. III г.), соңрак Николай Кузанский тарафынан ук әйтелгән була. Ләкин Коперник әлегә фикерне фаразлау рәвешендә генә түгел, бәлки махсус аналитик тикшеренүләр нигезендә белдерә. Коперник үзенәң карашын башта (1515 елда) математик дәлилләүсез генә исбатлаган булса, соңрак (1543 елда) аны нигезле исбатлауга математика фәнән дә тарта.

Коперникның шушы тәғълиматы соңрак Бруно, Галилей, Декарт, Кеплер, Ньютон кебек галимнәрнәң гыйльми әшенә дә зур йогынты ясый. Коперник хезмәтләренәң иң зур әһәмияте шунда ки, алар Жҗир шарының Галәмдә үзәк урын тотмаганлығын, бигрәк тә Тәүратта бәян ителгән фикерләренәң бары тик бер уйдырма ғына икәнлеген фаш итә.

Билгеле, Коперникның карашлары руханиларның фикерләвенә һич ярап бетми, алар Ватикан тарафыннан тыелуга дучар була, һәм шушы рәсми тыелу фәкәть 1822 елда ғына кире алына.

XVI—XVII гасырларда Коперникның карашларын кыю рәвештә яклап чыгучылардан итальян галиме Галилео Галилейның (1564—1642) исәмен атарга кирәк. Ул Коперникның даһи фикерләрен үзенәң астрономик күзәтүләре нигезендә раслый ала. Ләкин «Дөнъяның ике төп — птолемейча һәм коперникча — системасы буенча диалог» дигән хезмәт (1632 елда) басылып чыккач, аның авторы Галилей рәхимсез эзәрлекләүләргә дучар була. Аны (1633 елда) инквизиция судына тапшыралар һәм, төрләчә куркытып, Коперник теориясеннән «ваз кичәргә» мәжбүр итәләр. Галилейның кайбер хезмәтләре, үзе үлгәннән соң, башлыча Һолландиядә дөнъя күрә. Безнәң илдә (СССРда) алар бары тик 1934 елда ғына басыла башлыйлар.

Галилей хаклы рәвештә фәнни табигать белеменә нигез салучы буларак таныла. Астрономия теориясенә ул фәнни фундамент салып калдыра. Ә механик хәрәкәт теориясенә математик дәлилләү ысулын кертә. Дәрәс, Галилей математиканың ролен барлык теоретик тикшеренүләр өчен дә «бердәнбер» дип карый, аны абсолют дәрәжәсенә күтәрә. Болар белән беррәттән, Галилей — эксперименталь табигать фәнәнә нигез салучы буларак та танылган галим.

Николай Коперник хезмәтләренең йогынтысы атаклы немец галиме Иоганн Кеплерның (1571—1630) ижади эшчәнлегендә дә сизелә. Ул Коперникның астрономия өлкәсендәге карашларын кабул итсә дә, берникадәр вакыт аларны мистик концепцияләр белән сугарырга омтыла. Ләкин Галилей хезмәтләре белән танышу аңа дәрәҗә юлны сайларга мөмкинлек бирә. Моңа бигрәк тә Галилей белән турыдан-туры хатлар язышу да ярдәм итә. Кеплер астрономия фәнен аеруча мөһим фикерләр белән баета. Табигать турындагы фәннәр өчен аның аеруча «Кеплер законнары» дигән ачышы әһәмиятле. Бу хезмәтендә ул планеталарның Кояш әйләнәсендәге хәрәкәте тигез түгеллеген дәлилли. Планеталар хәрәкәтенең тизлегә аларның Кояшка ни дәрәҗәдә якын яки ерак булуыннан бәйле, ягъни планета Кояшка никадәр якынырак булса, аның тизлегә дә зуррак дигән сүз. Шунның өстенә Кеплер планеталарның траекторияләрен түгәрәкле түгел, бәлки эллипслы шәкелдә икәнлеген исбатлый. Бу фикерләр соңрак И. Ньютонга яңа фәнни ачышлар ясарга этәргеч була.

Исаак Ньютон (1642—1727) — кешелек тарихында «механика фәненең атасы» дигән мактаулы кушамат белән танылган бөек инглиз галиме. Аның физика, математика, астрономия өлкәләрендә ясаган ачышлары, казанышлары санап бетергесез, һәм алар берсеннән-берсе мөһимнәр. Ньютон — механика һәм астрономия фәннәренә теоретик нигез салучы. Ул — Галәмдәге җисемнәрнең үзара тарту көче законы, математикада (Г. Лейбниц белән бер дәвердә) интеграл һәм дифференциал мөнәсәбәтендәге закончалыкларны ачучы да, көзгеле телескопны уйлап табучы да, оптика буенча күп кенә эксперименталь хезмәтләренең авторы да.

И. Ньютон, фәндә беренче булып, яктылыкның матдәчел, корпускуляр сыйфатын һәм аның (яктылыкның) бүленү (дисперсия) хасиятен дә аңа. Ньютон матдәләрнең чиксез кечкенә өлешләрдән (атомнардан), соңгыларының артык бүленмәс кисәкчәләрдән торганлыгы турында да карашларын белдерә.

И. Ньютонны хаклы рәвештә бөек һәм мәшһүр галим итеп таныткан ачышлары механика фәненә карый, әлбәттә. Ул — хәрәкәтнең өч атаклы законы ачкан галим. Шуларның беренчесе — инерция законы; икенчесе — хәрәкәт күләме белән көч арасындагы тәңгәллек; өченчесе — йогынты ясаучы хәрәкәт белән каршы хәрәкәт арасындагы тәңгәллек.

Бу һәм башка шушындый ачышларның әһәмияте астрономия, физика, механика, математика һ. б. фәннәрнең килә-

чәктәге үсешә өчен генә түгел, бәлки, гомумән дөнъяның барлык закончалыкларын өйрәнү өчен дә тиешле нигез, шулай ук этәргеч көч булуда дип санарга кирәк.

Югарыда үзенә XVII—XVIII гасырларны сыйдырган «Яңа заман» дигән чорга хас өч тенденция турында сүз барды. XVII—XVIII гасырларның философиясә нәкъ энә шушы шартларда үзенә йөгөрәк үсешен ала. Бу чор фәнни яктан гаять дәрәжәдә бай булу, гомумән, бөөклегә белән бергә, кешелек тарихына үзенә философия өлкәсендәге атаклы шәхесләре белән дә кереп кала.

Фрэнсис Бэкон

Белем — көч ул.
(Бэкон)

Фрэнсис Бэкон (1561—1626) — англиз философы, англиз материализмына нигез салучы, аны башлап җибәрүче бөөк галим.

Бэкон (Васон) англиз җәмгыятенә бай, югары катлау вәкиле гаиләсендә туа. Ул шушы заманда ук атаклы Кембридж уку йортын тәмамлый. 23 яшендә парламентка сайлана. Соңрак король Яков I хөкүмәтендә матбугат башлыгы итеп билгеләнә, лорд-канцлер дәрәжәсенә ирешә, барон, аннан соң виконт титуллары белән бүләкләнә. Ләкин ришвәтчелектә гаепләнәп, барлык дәрәжәләреннән мәхрүм ителә. Король тарафыннан кичерелсә дә, элеккегә хезмәтенә кайтудан баш тарта, үзенә бөтен вакытын һәм көчен фәнгә, язучылык эшенә сарыф итәргә карар кыла.

Ф. Бэконның сәяси һәм фәнни эшчәнлегә Англиянең буржуаз инкыйлаб бусагасына аяк баскан дәверенә туры килә. Бэкон, У. Шекспир, Дж. Бруно, Г. Галилейларның замандашы буларак, алар кичергән социаль, сәяси, рухи атмосфера шартларында яши һәм иҗат итә. Аның эшчәнлегә туып килә торган буржуаз җәмгыятнең объектив ихтыяҗына җавап бирерлек була. Бу чорда илдә җитештерү, фән һәм техника үсешә атмосферасы хөкем сөрә. Ә табигать турындагы фәннәр үскән саен дөнъя җәмгыять ихтыяҗларыннан ерак торган мәгънәсез бәхәсләшүләрдән (схоластикадан) арына бара.

Ф. Бэконның материалистик карашлары философиянең төрле өлкәләрендә чагыла. Дөрес, булулык белән аң арасындагы мөнәсәбәتلәр атаклы галимне артык борчымый. Аның өчен төп мәсьәлә — танып белүнең үзенчәлекләре. Шулай да Бэкон үзенә фәнни эзләнүләрендә материя кебек категорияне

читлөтөп узмый. Ул Демокритның атомистик теориясен яклап чыга. Материянең объективлыгын таний.

Бэкон карашынча, хәрәкәт — материянең аерылгысыз сыйфаты. Хәрәкәт механик күчешләр белән генә чикләнми, аның 20 ләп төре бар. Һәм шушы төрләрнең үзара билгеле бер тәртиптә чиратлашуы (комбинациясе) төрле предметларны барлыкка китерә. Галимнең бу концепциясе, әлбәттә, диалектика таләпләренә җавап булырлык түгел.

Бэкон иң күп көчен «Фәннәрдә Бөек Торгызу» дигән хезмәтне иҗат итүгә бирә. Бу хезмәттә ул үз заманындагы фәннәргә классификация ясый. Аныңча, кешенең зинһени сәләте — тарих фәне; хыялый сәләте — сәнгать; гакыл сәләте философия белән бәйле. Галим философиянең үзен өч гыйлемгә бүлеп карый. Алла турындагы, табигать турындагы һәм кеше турындагы гыйлемнәр.

Бэкон үзенең «Яңа Органон» исемле хезмәтендә чынбарлыктан читләшкән, бушқа, мәгънәсез бәхәскә корылган фәлсәфи гыйлемнәргә тәнкыйтькә куеп, фәннең вазифасын табигать өстеннән хакимлек итү дип күрсәтә.

Бэкон кешеләр тарафыннан эзләнеп табыла торган белемнәр турында хөкем йөртә. Бэконның «Белем — көч ул» дигән гыйбарәсе күпләргә билгеле. Ләкин, Бэконча, һәр белем хакыйкәт түгел әле. Кеше чынбарлыктагы предметларны һәм күренешләргә танып белүдә ялгыш фикергә дә килергә мөмкин. Бэкон кеше белемнәренең дәрәҗәсигә белән булулык сыйфатларын тәңгәл итеп чагылдыруда күрә.

Бэкон кешенең танып белүдәге ялгыш фикерләрен ялган идеяләрдә, ялган хыялларда күрә. Аларны дүрт төргә бүлеп карарга кирәк, ди ул: һәр кешегә хас хыял; аерым индивидларга гына хас хыял; сүзләргә дәрәҗә кулланыла белмәү нәтиҗәсендә туган хыял; «театрга хас хыял» (ялган тәгълиматлар тудырган хыяллар). Бэкон ялгыш фикерләрдән, хыяллардан котылу юлын тәҗрибәдә күрә. Ул танып белүдә индуктив методны алгы планга куя. Аныңча, индукция — фән корабының компасы.

Социаль философиягә килгәндә, Бэкон үз сыйныфының җырчысы вазифасын үтәү ягында була. Аның төп максаты — түбән сыйныфларны буйсындырып тоту.

Гомумән алганда, Ф. Бэконның гыйльми теориясе материалистик философия үсешендә зур әһәмияткә ия булган хезмәт булып санала.

Томас Һоббс

Кешеләр, үз мәнфәгатьләренә ирешү өчен, гамәлдәге тәртип-лөрдән баш тарталар, үз мәнфә-гятьләренә каршы килсә, алар хәтта дәрәслеккә дә каршы чы-галар.

(Һоббс)

Томас Һоббс (1588—1679) — инглиз философы, материа-лизм юнәлеше вәкиле.

Томас Һоббс (Новвес) Малезбери шәһәрендә рухани гаилә-сендә туа. Оксфорд университетын тәмамлаганнан соң, эре арис-тократ гаиләсенә гувернер булып урнаша, һәм аның тормышы ахырына хәтле шушы гаилә белән бәйлә булып кала.

Һоббсның фәлсәфи хезмәтләре XVII гасырның инглиз буржуаз инкыйлабы йогынтысында формалаша. Аның дөньяга карашына, шулай ук теоретик концепцияләренә Бэкон, Галилей, Гассенди, Декарт тәгълиматлары йогынты ясый. Һоббс шулай ук Эвклид геометриясен үзләштерүгә дә зур көч куя.

Һоббсның төп гыйльми хезмәтләре: «Табигый һәм сәяси законнарның элементлары», «Философиянең нигезләре», «Ке-ше турында», «Гражданин турында» һ. б. Ул, Бэкон кебек үк, фән жәмгыятьнең практик ихтыяжларына хезмәт итәргә тиеш, дигән караштан чыгып эш итә. Шунлыктан төп игътибарын иҗтимагый проблемаларга юнәлдәрә. Сугышны ул залимлек дип бәяли һәм аның сәбәпләрен, шулай ук аны булдырмау юлларын күрсәтергә омтыла.

Һоббсның дингә булган карашы ике яклы. Бер яктан, ул дәүләттә чиркәү һәм руханиларның хакимлек ролен булдыр-мау, шулай ук философияне дини тәгълиматларга буйсын-дырмау карашында булса, икенче яктан, жәмгыятьтә динне томана халыкны буйсындыруда идеологик корал буларак сак-лап калырга кирәк дигән фикерне яклай. Күренә ки, Һоббс бу мәсьәләдә үзенә сыйнфый аристократлык мәнфәгатьләрен алга куя.

Томас Һоббс философиянең төп (материя белән аң мөнәсә-бәте) мәсьәләсен чишүдә материалистик позициядә торган-лыгын күрсәтә. Ул Рене Декартның кайбер идеалистик тайпы-лышларын тәнкыйтьләп чыга. Мәсәлән, кешенең фикерләве, кешенең үзеннән гайре ниндидер субстанция хасияте түгел, бәлки кешенең турыдан-туры үзенә хасияте, дип санып ул.

Гоббс материализм тэгълиматын яклауда механистик хэрэкәткә чамадан тыш зур, абсолют роль бирергә тырыша. Моны, гомумән, Гоббс яшәгән чор материализмының чикләнгәнлеген күрсәткән күренеш дип бәяләргә кирәк.

Т. Гоббс теориясе — механистик материализм. Ул танып белү процессында эмпирик баскыч белән рациональ баскыч арасындагы тыгыз бәйләнешне аңлый алмый. Шунлыктан ул танып белүнең рациональ баскычына хас булган дедуктив методка эмпирик баскычка хас булган индуктив методны каршы куя.

Гоббсның XVII гасыр Аурупа илләре жәмәгатьчелегенә иң зур тәәсир ясаган хезмәте — ул да булса, аның дәүләт турындагы теорияләре. Әлбәттә, дәүләтнең асылын һәм аның барлыкка килү сәбәпләрен ул фәнни материалистик позициядән чыгып аңлата алмый әле. Гоббсның теориясе жәмгыяви шартнамәләр концепциясенә нигезләнгән була. Дәүләтнең функцияләрен ул, нигездә, аның башында торучы һәм аның белән идарә итүче шәхесләргә тапшыра. Аның карашынча, кешеләр үзләренең ирекләрен үзләре теләп дәүләткә йөклиләр. Һәм, әгәр дә дәүләт кешеләрнең хокукларын, аларны бәхетле итү бурычларын үзенә туплаган икән, ул зур куәткә ия булырга тиеш.

Гомумән, Томас Гоббс үзенең гыйльми концепцияләре белән фәлсәфи фикерләүнең үсә баруында әһәмиятле адым ясый. Ул үз чорындагы механистик материализмны табигать фәннәре белән якынайтуга ирешә, ә ижтимагый фәннәр өлкәсендә буржуаз инкыйлаблар таләбенә җавап итеп, дәүләт проблемаларын эшкәртүгә үзенең өлешен кертә.

Джон Локк

Әгәр дә идеяләр тумыштан бирелә торган булсалар, алар һәр оланга һәм картка, һәр идиотка һәм үз акылындагы һәр кешегә тигез дәрәжәдә аңлаешлы булырлар иде.

(Локк)

Алла безгә тумыштан берни дә бирмәгән.

(Локк)

Джон Локк (1632—1704) — инглиз философы, материализм юнәлеше вәкиле.

Джон Локк Рингтон шәһәрәндә суд чиновнигы гаиләсендә туа. Оксфорд университетын тәмамлаганнан соң, берничә ел

шунда укыту эше белән шөгылләнә. Соңрак ул лорд Эшли (граф Шефтсберн) гаиләсендә табиб һәм балалар тәрбиячесе вазифасын алып бара. Стюартларның хакимлеккә яңадан кайту шартларында граф Шефтсберн белән бергә эзәрлекләүләргә дучар була һәм Англиядән качып китә. Ул Франциядә, Италиядә яши, ахыр чиктә Һолландиягә барып сыена. Шунда ул үзенң «Кешенң гагылы турында тәҗрибә» дип аталган төп фәлсәфи хезмәтен иҗат итә.

Локк философиянең төп мәсьәләсен чишүдә, тулаем алганда, материалистик позициядә торганлыгын күрсәтә. Ул тойгыларның чыганагын объектив реальлектә күрә.

Локк философия тарихында материализмның сенсуалистик карашындагы вәкиле булып санала. Ул танып белүдә беренче рольне тоюга, эмпирик белемнәргә бирә. Галим «Безнең барлык белемнәребез тәҗрибәгә нигезләнгән» (ФЭ.— Т. 3.— М., 1964.— С. 249) дип, үзенң материалистик карашта торганлыгын катгый рәвештә белдерә.

Яңа туган баланың аңы — буш савыт, «чиста такта», аларны нәрсә беләндер тутыру фәкать кешенең тәҗрибәсеннән генә тора, дип яза Локк. Шушы юнәлештә фикерләү балаларны тәрбияләү процессында тышкы даирәнең роле дигән концепцияне дә барлыкка китерә.

Локк фәнгә «рефлексия» дигән төшенчәне кертә, аның мәгънәсен кешенең предметларны танып белү процессында рациональ баскычтагы уйланулары дип саный. Димәк, рефлексия, Локк карашынча, беренчел түгел, ул — икенчел. Ә беренчел рольне кешенең тәҗрибәсе, аның шушы тәҗрибә нигезендәге тойгылары уйный, дип саный ул.

Танып белү теориясендә Локк тойгыларга нигезләнгән идеяләргә беренчел һәм икенчел сыйфатларга бүлә. Беренчел сыйфатларга ул — аралык, фигура, этәрү, хәрәкәт кебек күренешләргә, ә икенчел сыйфатларга тавыш, тәм, яктылык, төс кебек күренешләргә кертә. Бу, әлбәттә, материализм. Ә кайчак Локк икенчел сыйфатларны «алар реаль предметларның хасиятләре түгел, алар реаль хасиятләргә охшамаган да» дип (димәк, алар — субъекттан — *Авт.*), идеализм арбасына утырганын күрсәтә. Гомумән, Локкның беренчел һәм икенчел сыйфатлар турындагы теориясе эзлекле түгел, аңа логик каршылыklar хас.

Локк әхлак теориясендә, игелек белән золымлык категорияләрен аерып алып, аларны үзенчә аңлатырга тырыша. Игелеккә

ул кешегә ләззәт һәм ниндидер файда бирә торган күренеш дигән карый. Ләкин игелекне аңлатканда бу сыйфатлар белән генә чикләнми, аны җәмгыять интересларына бәйләп эш итәргә омтыла.

Социаль идеяләргә килгәндә, Локк, туып кына килә торган буржуазия вәкиле буларак, шушы яңа сыйныфның дворяннар сыйныфы белән килешүдә (компромисста) булуын тели. Локк дәүләт төзү мәсьәләсендә икегә аерылган позицияне алга этәрә. Бер яктан, ул демократлык, ягъни парламент республикасы һәм идарә итүдә икегә бүленгән хакимлекне, икенче яктан, конституцион монархия формасын яклый.

Тулаем алганда, Джон Локк философия тарихында материализм юнәлешендәге галим булып таныла. Ләкин аның карашлары эзлекле түгел. Кайбер мәсьәләләргә хәл итүдә, бигрәк тә танып белү теориясендә, ул урыны-урыны белән икеләнү күрсәтә. Шул заманның субъектив идеализм вәкилләре (мәсәлән, Беркли, Юм) Локкның идеализмга юнәлеш тоткан фикерләрен үз тарафларында файдаланырга тырышалар.

Рене Декарт

Мин фикерлим, димәк, мин яшим.

(Декарт)

Рене Декарт (1596—1650) — француз галиме һәм философы, дуализм вәкиле.

Декарт Франциядә Лаэ дигән шәһәрчәктә дворян гаиләсендә туа. Белемне иезуитлар мәктәбендә ала һәм хәрби хезмәтне уза. Берничә елын сәяхәттә уздырганнан соң, Нидерландлар корольлегенә күчеп китә. Шунда ул үзенең иң танылган гыйльми хезмәтләрен иҗат итә.

Декарт, физика, математика һәм космология фәннәре өлкәсендә шөгыйльләнәп, үзен зур галим итеп таныта. Бу фәннәр буенча ул өр-яңа фикерләр әйтә. Аның космология буенча әйткән фикерләргә аеруча әһәмиятле. Ул, Коперникның карашларына кушылып, Кояш системасының ничек (Алланың катнашыннан башка) килеп чыгуы турында язып чыга.

Декартның материя турындагы карашлары шактый каршылыклы. Материяне ул сузылган аралык рәвешендә генә аңлый. Аның сыйфатлары: озынлык, киңлек һәм биеклек. Материя, Декартның карашынча, матдәгә кайтып калмый, дөресрәге, ул матдә түгел, бәлки, югарыда әйтелгәнчә, сузылган аралык. Аның чиге юк (бу фикер урта гасырлар философ-

ларының карашаларын юкка чыгара), ул чиксез бүленүгә дә дучар (бу фикере исә Демокритның атом теориясен инкяр итә, чөнки атом «бүленмәс кисәкчә» дигән мәгънәне аңлата).

Декарт хәрәкәтне Ньютонча аңлатырга тырыша. Ягъни хәрәкәт материянең әүвәлдән үк булган сыйфаты түгел. Материяне хәрәкәткә китерү өчен, янәсе, ниндидер этәрүче көч кирәк булган. Алайса, бу очракта нинди көч күздә тотыла соң? Бу сорауга җавап юк. Гомумән, материя белән хәрәкәт берлектәге күренешләр түгел, дип санау механистик материализмга характерлы хасият.

Декарт кешенең тәне һәм җаны арасындагы мөнәсәбәтне дә үзенчә аңлатырга тырыша. Аныңча, җан белән тән аерым җисемнәр. Хайван җан дигән нәрсәдән мәхрүм, ә кешегә ул Алла тарафыннан бирелгән, дип фикер йөртә Декарт.

Декарт танып белү теориясенә дә үзенчәлекле карашларын өсти. Декартны агностиклар рәтенә кертәп карау дәрәс булмас иде. Ләкин ул бар нәрсәне белү дигән карашны икеләнебрәк бәяли. Декарт заманында, бигрәк тә аңардан соң, танып белүдә скептицизм, агностицизм көч җыя башлаган була. Бу, аеруча, Юм философиясендә урын таба. Ул, — дөнья турындагы барлык белемнәрне шиккә куеп: «Мин хәтта үзем турында да — яшимме яисә яшәмимме — берни дә әйтә алмыйм», — дигән булган. Декарт бу мәсьәләне (Юмга хәтле үк инде) башкача чишә алган. «Мин фикерлим, димәк, мин яшим» (Избр. произведения. — М., 1950. — С. 282) дигән фәнни гыйбарә калдырган.

Декартлар заманында танып белү теориясе өлкәсендә ике капма-каршы концепция барлыкка килә: сенсуализм һәм рационализм. Әгәр дә сенсуализмны башлап җибәрүче Джон Локк дип карасалар, рационализм башында Декарт торган, дип санарга кирәктер. Әгәр дә сенсуализм өчен индуктив методны абсолютлау хас булса, рационализм өчен дедуктив методны алга кую характерлы. Декартның рационализмга тартымлы булуын аңлау читен түгел, чөнки ул математик булган. Шушы фәндәге алымнарны ул философиягә дә күчерергә омтылган.

Декартның гыйльми тәгълиматы философия фәненең үсешенә зур йогынты ясый. Декартның философиясе — дуализм. Шунлыктан аның йогынтысы материализмда да, шулай ук идеализмда да сизелә. Тумыштан килгән идеяләре, интуитив характердагы аксиомалары, кайбер мәсьәләләрне аңлауда агностик карашларга бирелүе һ. б. шундый тайпылышлары Декартны идеализм юнәлешенә китерә алган. Ә табигать

турындагы фикерләре, төрле теологик карашларны тәнкыйтьләп чыгуы аны, һичшиксез, материалистик караштагы галимнәр рәтенә бастыра алган.

Бенедикт Спиноза

Көлмәскә, жыламаска, каргамаска, ә аңларга!

(Спиноза)

Ирек ул — танып беленгән зарурлык.

(Спиноза)

Бенедикт Спиноза (1632—1677) — нидерланд философы, материалист, пантеист һәм атеист.

Спиноза Амстердамда сәүдәгәр яһүд гаиләсендә туа. Аның кайда һәм нинди белем алганлыгы турында мәгълүмат юк. Күрәсең, философияне һәм башка фәннәрне ул үзлегеннән өйрәнгән. Кайбер авторларның күрсәтүе буенча, ул атасыннан калган мирасны сеңлесенә калдырган, ә үзе ярлылыкта яшәргә мәжбүр булган. Үзенә төп кәсеп һәм яшәү өчен матди чыганаك итеп ул телескоплар өчен линзалар шомарту эшен сайлаган. Матди ярлылыкта яшәгәнлектән ул авырый башлый һәм 45 яшендә дөнья куя.

Спинозаның дөньяга карашы башта урта гасырлар яһүд философиясе йогынтысы астында формалаша. Ләкин ул Изге китапларда төрле каршылыklar таба башлый. Бу «күп белүлек» аның өчен авырга төшә: Спинозаны «динсез» дип, махсус карар белән чиркәүдән читләштерәләр.

Спиноза зур гына ижади мирас калдыра. Галимнәр арасында аның абруе зур була, аның белән хатлар язышалар, аның белән үзләренең киңәшләрен коралар.

Спиноза философиясендә Дж. Бруноның пантеистлык, Декартның рационалистлык, Һоббсның социаль философиядәге карашларының йогынтысы чагылыш таба. Ул, Бруно кебек үк, Алла белән табигатьне (чынбарлыкны) бербөтен дип саный. Аныңча, шушы бербөтен бар нәрсәнең субстанциясен тәшкил итә. Ә дөньядагы барлык әйберләр — шушы субстанциянең модуслары.

Спиноза, дөньядагы предметларның һәм күренешләренең үзара бәйләнешен танып, детерминизм позициясендә торганлыгын күрсәтә. Ләкин сәбәплекне ул ихтыяжлык (закончалык) белән бер дип санап, дөньяда очраклылыкка бөтенләй урын

калдырмый. Спиноза карашынча, очраклылык — бары тик субъектның эшчәнлегеннән генә тора торган гамәл.

Спиноза кешенең жанын Алла гакылының бер чагылышы дип саный. Шул ук вакытта жан — идея, ә кешенең тәне — шушы идеянең объекты.

Спиноза — танып белү теориясендә материалистик позицияда торган философ. Ул танып белүдә өч төрле күренешне аера. Аларның беренчесе — тою (дәрес, атаклы галим, рационализм тарафдары буларак, танып белү процессында аңа әллә ни урын бирми); икенчесе — аңлау (төшенү), Спинозача фикеренчә ул, хакыйкәтне табуда мөһим роль уйный; өченчесе — интуиция. Галим карашынча, бусы — танып белүнең нигезе... Танып белүдә интуициягә шушындый урын бирү, әлбәттә, Спиноза теориясенең зур кимчелеге була.

Нидерланд галиме кеше аңының барлык чагылышларын да ихтыяҗлыкка туры килә дип саный. Бу фикернең нигезен Спинозаның механистик детерминизм принциплары тәшkil итә.

Спиноза, дини догмаларга каршы чыгып, аерым индивид жанының үлемсезлеген инкяр итә. Чөнки үлем, Спинозача, кешенең жанын, зиннән һәръяклап таркатуга китерә. Үзенең пантеистик карашына тугры буларак, жан, ди ул, кешенең үлүе белән бербөтен субстанциягә кире кайта.

Спиноза әхлакны дини карашлардан арындыруга чакыра. Аныңча, иреккә ия булган шәхес фәкәт гакыл белән генә эш итә. Ул, кеше үлем турында түгел, бәлки яшәү турында уйлап гомер итәргә тиеш, ди. Шул ук вакытта һәр шәхес үзе турында гына түгел, бәлки җәмгыять, аның интереслары турында да кайгыртырга тиеш, дип саный атаклы галим.

Билгеле ки, кайбер философлар, үзләре яшәгән конкрет шартлардан чыгып, хакыйкәтнең ике яклы булу мөмкинлеген дә инкяр итмиләр. Аларча, хакыйкәт, дини тәгълиматлар күзлегеннән караганда — бертөрле, ә философия күзлегеннән караганда, ул икенче төрле булырга мөмкин. Спиноза исә бу «теория»не кире кага. Ул кыю рәвештә Тәүратның уйдырмага корылган булуын фаш итә.

Спинозаның атеистик карашлары киләчәк буын галим-нәренә, шул исәптән философларга зур тәэсир ясый. Аның йогынтысын татыган зур шәхесләрдән Лессинг, Гете, Гердер, Шеллинг, Фейербахларны күрсәтергә була.

Гомумән, Яңа заман философия фәненә шактый гына уңай сыйфатлар өсти. Бу чорда фәнгә зур игътибар бирелә, ул иң

югары баягэ лаеклы кыйммэт, дигэн караш көчэя. Бу тенденция философиягэ дә кагыла. Философия фәне, урта гасырлар философиясеннән аермалы буларак, мәгънәсез сүз көрәштерү кебек сыйфатлардан арына, кешенең тәҗрибәсенә нигезлэнгән теориялэргэ байый, практик идеялэр белән тулылана бара.

Яңа заман философиясе өчен танып белү теориясенен үсә баруы да хас. Бу өлкәдә, рационализм һәм сенсуализм кебек, капма-каршы булган ике агым формалаша. Алар арасындагы бәхәслэр философия фәне өчен нәтижәсез калмый, танып белү теориясе үзенең үсеш юлында өстәмә көч ала.

Яңа заман чоры философиясе, гомумән, материализм юнәлешендәге теориялэргэ баюы белән характерлана. Эмма бу чорда идеализм тарафдарлары да кул кушырып утырмый. Аның идеалистик мәсләктәге яңа агымнары барлыкка килә. Бу тенденциялэр субъектив идеализм (Беркли) һәм агностицизм (Юм) юнәлешләрендә җирлек табалар. Алар, Яңа заман елларында әллә ни мәртәбәгә ирешә алмасалар да, соңрак чорларда килеп чыккан фикер каршылыклары вакытында кайбер философларның игътибарын үзләренә җәлеп итүгә ирешәләр.

Тулаем алганда, Яңа заман ул философиядә материалистик карашларга яңа көч өстәгән һәм кешелекнең киләчәгә өчен зарури һәм ихтыяҗи буын вазифасын үтәгән тарихи чор дип исәпләнә ала.

КУНЕГУ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Мартин Лютерның христиан диненә карашын аңлата аласызмы? Протестанлыкның мәгънәсе нәрсәдә?

2. XV—XVII гасырларда Көнбатыш Аурупа илләрендәге фәнни инкыйлаб турында нәрсә әйтә аласыз? Аның вәкилләрен атап күрсәтегез.

3. Ф. Бэконның фәлсәфи теориясенә характеристика бирегез.

4. Кем ул Т. Һоббс һәм аның фәлсәфи теориясе нинди карашлардан тора?

5. Д. Локкның рефлексия теориясе һәм тойгылар хакындагы фикерләре нидән гыйбарәт?

6. Р. Декарт хәрәкәтне ничек аңлатырга тырышкан?

7. Б. Спинозаның танып белү өлкәсендәге карашлары нидән гыйбарәт?

ӘДӘБИЯТ

Голосов В. Очерки по истории английского материализма XVII—XVIII веков.— Красноярск, 1958.— Гл. 1, 2.

История философии.— Т. 2.— М., 1941.

История философии.— Т. 1.— М., 1957.— Гл. 5.

Асмус В. Ф. Декарт.— М., 1956.

Нарский И. С. Философия Д. Локка.— М., 1960.

Беленький М. С. Философия Спинозы.— М., 1964.

МЭГЪРИФЭТЧЕЛЕК ЧОРЫ

Мэгърифэтчелек — Көнбатыш Аурупа илләрендә XVII—XVIII гасырларда барлыкка килгән күренеш. Аның нигезен шушы чорда формалаша башлаган буржуазиянең һәм халык массаларының феодаль стройга, шулай ук әлеге строй тарафыннан яклау тапкан дини караңгылыкка каршы көрәше тәшкил итә. «Мэгърифэтчелек» терминын фәнни әдәбиятка Вольтер керткән дип санала. Мәдәният тарихында мэгърифэтчелек кешеләрнең, дини догмаларга инануларын ташлап, гамәли мәсьәләләргә, фәнни белемнәргә таба борылып ясауы белән характерлана. Кешелек тарихына ул «гакыл заманы», «философия гасыры» дигән атамалар белән кереп калган.

Көнбатыш Аурупа мэгърифэтчелеге Яңарыш чоры һәм Яңа заман туплаган гуманистик идеяләр, фикер хөрлеге кебек рухи кыйммәتلәрне дәвам иттерү чоры була. Ләкин мэгърифэтчелек хәрәкәте сыйфат ягыннан яңа социаль-иқтисади шартларда ук башланган була инде. Бу вакытка буржуазия демократия өчен көрәшендә билгеле чыныгу алган, шактый ныгыган сыйныф булып формалашып өлгөрә. Аның инде үз идеологиясе барлыкка килгән, киләчәккә йөз тоткан максаты җитлегеп өлгөргән була. Мэгърифэтчелек идеологлары үзләренең ижади эшчәнлекләрен дини караңгылыкка гына түгел, бәлки абсолют монархия тудырган социаль тәртипләргә дә каршы юнәлдерәләр. Алар җәмгыятьтәге барлык гражданныр өчен ирек, социаль тигезлек даулылар.

Вольтер

Иң яхшы хөкүмәт шулдыр ки,
кайсысының вакытында һәркем
законга гына буйсына.

(Вольтер)

Вольтер Франсуа Мари Аруэ (1694—1778) — француз язу-чысы, публицист һәм философ, француз мэгърифэтчелеген әйдәүчеләрнең берсе.

Вольтер Парижда нотариус гайләсендә туа. Яшьли иҗти-магый проблемалар белән кызыксына башлый, сәяси хәрәкәткә

тартыла. Ул ике мәртәбә Бастилия төрмәсендә утырып чыга. Гомеренең күп өлешен читтә — Аурупаның башка илләрендә үткәрә. Вольтер Англиядә, Швейцариядә, Пруссиядә яши, гомеренең соңгы елын гына Франциядә уздыра.

Вольтер актив жәмәгать эшлеклесе булып таныла. Аның бөтен (һәм гамәли, һәм фәнни) эшчәнлеге буржуаз демократиянең идеологиясен тормышка ашыруга багышланган була. Ул гади халыкка теләктәшлеген, ә изүчеләргә үзенең нәфрәтен белдереп яши. Шулай да аның күпкырлы эшчәнлегендә үзәк урыны һәрвакытта да мәгърифәтчел абсолютлык биләп тора.

Вольтерның философия өлкәсендәге төп концепцияләре аның дингә карата булган карашлары белән сугарылган. Алар — каршылыклы. Бер яктан, ул динне, бигрәк тә католиклар тәгълиматын, кискен һәм рәхимсез рәвештә тәнкыйть итә, икенче яктан исә, деизм тарафдары булып кала. Алланы ул фәкать дөнъяның барлыкка килүенә беренче сәбәп буларак кына таний, аның яшәешкә нинди булса да йогынты ясап тору көчен инкяр итә. Вольтер, Алланың барлыгын теоретик яктан да, башка яктан да исбатлап булмый, ди. Ул аны жәмгыятьтә ниндидер әхлакый һәм башка принципларны яшәтеп баруда кирәкле булган фактор дип кенә саный. Вольтерның шушы юнәлештә фикерләвенең мисалы аның шушы гыйбарәсендә чагыла: «Әгәр дә Алла булмаса, аны уйлап чыгарырга кирәк булыр иде» (Философская энциклопедия.— Т. 1.— М., 1960.— С. 280).

Вольтер, Алланың ролен (деизм кысасында) таныган булса да, философиянең төп мәсьәләсен чишүгә килгәндә, үзенең материалистик позициядә торганлыгын исбат итә. Ул кешенең жанын аның тәнненән аермый, кешенең фикерләү сәләтен материянең сыйфаты дип карый. Вольтер үзенең материалистик карашларын Д.Дидро тарафыннан чыгарылган «Энциклопедия»дә дә чагылдыра. Шушы хезмәттә тупланган аерым мәкаләләрдә ул табигатьтә хөкем сөргән закончалыкларны таныганын күрсәтә, сәбәпләлек белән максатчанлык категорияләренә фәнни аңлатма бирә.

Вольтер танып белү теориясендә дә материалистлар карашында торганлыгын күрсәтә. Ул Локкның сенсуалистик юнәлештәге фикерләрен кабул итә, ә Декартның «тумыштан килгән идеяләр» теориясен кире кага. Ләкин аның өчен «мәңгә яши торган хакыйкәтләр» табигый, Вольтер аларның

субъектив моментларга дучар икәнлеген һәм тарихи үзгәрештә булу мөмкинлеген кабул итми.

Социаль фәлсәфәгә килгәндә, Вольтер, үзенң күпчелек замандашлары кебек үк, идеализм позициясендә булуын күрсәтә. Жәмгыятьтәге залимлекне әхлакый яктан гына бәяли, ул аның социаль җисемен күрә алмый.

Вольтер, мәшһүр галимнәрдән беренче булып, мәдәният тарихын өйрәнү мәсьәләсен куя. Тарих фәннә килгәндә, бу өлкәдә хакимлек итеп килгән «Аурупа өстенлеген» тенденциясен тәнкыйтьләп чыга. Үзенң «Бөтендөнья тарихы...» дигән хезмәтендә кешелек жәмгыятенң, үзенә генә хас әчкә кануннары нигезендә, прогресс юнәлешендә үсә барганлыгы турында карашларын белдерә.

Дидро

Һәр хайван, чама белән булса да, — кеше;
Һәр минерал, чама белән булса да, — үсемлек;
Һәр үсемлек, чама белән булса да, — хайван.

(Дидро)

Дени Дидро (1713—1784) — революцион француз буржуазиясе идеологы, философ-материалист, язучы, сәнгать теоретигы, мәгърифәтче, француз энциклопедистларының юлбашчысы.

Дидро Лангре шәһәрчегендә хәллә һөнәрче гаиләсендә туа. Белемне берничә уку йортында (шул исәптән Париж колледжында) ала. Яшьли сәяси төркемнәргә кушылып, анда жәмгыятьнең югары катлауларына каршы юнәлдерелгән хәрәкәттә катнаша башлый. Дидроның мәсләгә башта деизм нигезендә булса, соңрак ул материализм һәм атеизм позициясенә баса. Аны «хәвефле фикерләр» таратуда гаепләп, төрмәгә утырталар. Тоткынлыктан котылу белән Дидро «Энциклопедия» хезмәте өстендә эшли башлый. Бу җитди һәм мөһим хезмәт өстендә эшләүдә шушы заманның иң мәшһүр галимнәре Д'Аламбер, Вольтер, Монтескье, Кондильяк, Гольбах һ. б. да катнашалар.

Дидро «Энциклопедия» хезмәтенә үзенң 20 еллап вакытын бирә. Ул, төрле эзәрлекләүләргә карамастан, аны нәшер итүгә ирешә. Шуның өстенә күп кенә фәлсәфи һәм сәнгати әсәрләрдә («Табигатьне аңлатудагы фикерләр», «Дидроның Д'Аламбер белән әңгәмәсе», «Материя һәм хәрәкәтнең фәлсәфи принциплары», «Монахиня» һ. б.) яза.

1773 елда Дидро Екатерина II нең чакыруы буенча Россиядә

була, Эби патшага Россияда прогрессив социаль-сәяси реформалар ясарга кирәклеген турьнда киңәшләр бирә. Алар рус телендә «Дидро и Екатерина II. Их беседы, напечатанные по собственноручным запискам Дидро» дигән исемдә басылып та чыга (С.-Петербург, 1902 ел). Дидро соңгы елларын Һельвеций әсәрләре хакындагы зур хезмәткә багышлый. Аңа атеистик карашлардан ваз кичү турьнда тәкъдим ясап карыйлар. Ләкин ул бу тәкъдимне кире кага.

Дидроның материалистик юнәлештәге хезмәтләре инглиз һәм нидерланд философларыныкына караганда күпкә өстен. Ул дуализмны кабул итми. Аның өчен материя — бердәнбер субстанция, аның яшәү сәбәбе — үзендә. Дидро материя белән хәрәкәтнең аерылгысыз икәнлеген аңлата. Материянең хәрәкәттә булуын да ул материянең үз жисемендә күрә. Дидро материянең төрле, биниһая күп элементлардан торганлыгын, ә аның күптөрле булуын шушы элементларның төрлечә кушылуларында дип саный.

Дидро материя белән аңның мөнәсәбәтен дә материалистик яссылыкта аңлай. Тою сәләтен ул материянең универсал сыйфаты дип карый. Бөөк галим, кеше, биологик зат буларак, кинәт кенә барлыкка килмәгән дип, үзенең гаять тирән фикерен белдерә. Дидро фәндә кешенең килеп чыгу тарихы турьндагы мәсьәлә күтәрәп чыга.

Дидро танып белү теориясендә Локкның сенсуализм юнәлешендәге позициясен яклай. Ул агностицизмны кире кага. Танып белү процессында өч ысулны аера: күзәтү, фикерләү һәм тәжрибә. В. И. Ленинның карашы буенча, Дидро — үзенең даһи фикерләре белән үзе яшәгән чорда ук материализмның XIX—XX гасырлар дәрәжәсенә менгән галим.

Дидро, үзенең замандашлары Һольбах һәм Һельвеций кебек, шәхесне тәрбияләүдә ижтимагый даирәнең мөһим ролен раслай. Дөрес, Дидро ижтимагый даирәне таррак мәгънәдә, аны сәяси шартлар калыбында гына аңлай. Ул әле, башка замандашлары кебек үк, материал яшәү шартлары категориясе турьнда уйланмаган була. Дидро өчен тарихи процесста югарыда китерелгән объектив факторга караганда субъектив фактор күбрәк роль уйнай.

Гомумән, социаль фәлсәфә Маркска хәтле яшәгән галимнәр өчен «ачылмаган хат» була әле. Һәм бу — Дидро өчен дә характерлы сыйфат. Ул да дәүләтнең асылын жәмгыяти шарт-

намә рәвешендә генә күрә. Шушы карашта тору аны «мәгърифәтле монархка» ышанып эш итү позициясен якларга дучар итә. Дидро буржуаз мөнәсәбәтләр шартларында шәхеснең хосусый мәнфәгатьләрен җәмгыять интереслары белән гармониядә булу мөмкинлеген күрә. Ул, буржуазия сыйныфы вәкиле буларак, шәхси милекчелекнең табигыйлыгын расларга тырыша.

Дидро — философиядә, гомумән әйткәндә, метафизик метод белән фикер йөрөткән галим. Ләкин аңа диалектик тенденцияләр дә чит булмаган. Энгельс Дидроның «Племянник Рамо» әсәрен «диалектиканың югары үрнәге» дип бәяли (Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 24.— М., 1931.— С. 190—191).

Дидро — эстетика һәм сәнгать теориясенә дә әһәмиятле өлеш керткән галим. Гүзәллек, аның өчен, чынбарлыктагы реаль мөнәсәбәтләрнең чагылышы. Сәнгать — табигатькә иярү (аны чагылдыру). Дидро художникның вазифасын югары идеяләрне үзенчәлекле формада гәүдәләндерүдә күрә.

Дидро, язучы буларак, реалистик планда иҗат итәргә омтыла. Аның методын мәгърифәтчел реализм дип атап була.

Гельвеций

Әгәр дә кеше яшә чагыннан хезмәткә күнеккән икән, ул аңа рәхәтлек бирә. Әгәр дә ул гадәт юк икән, ялкаулык хезмәтне дошман итә.

(Гельвеций)

Гельвеций Клод Адриан (1715—1771) — француз философы, материалист, XVIII гасыр француз буржуаз революциясе идеологы.

Гельвеций Парижда, патша сараенда хезмәт итүче табиб гаиләсендә туа. Колледжда белем ала, соңрак патша сараенда хезмәт итә башлый һәм шунда әкрәпләп феодал тәртипләргә карата фикерләрен туплый. Монтескье һәм Вольтер белән якыннан танышу аңа күп нәрсәләрне дәрәс бәяләргә ярдәм итә. Монда бигрәк тә Дидро белән Гольбах алып барган түгәрәккә йөрүнең тәэсире зур була. Ул фәнни эшләр белән шөгыльләнә башлый. Гельвецийның «Акыл турында» дигән хезмәте үзенә феодаллар һәм руханилар тарафыннан ачы нәфрәт тудыра. Алар Гельвецийны эзәрлекләргә керешәләр. Аның хезмәте король әмере буенча тыела торган китаплар рәтенә кертелә,

аны яндырып юк итэлэр. Һельвеций, шушы хезмәтендәге фикерләргә тагын да үстерә төшөп, «Кеше, аның фикерләү сәләтләре һәм аны тәрбияләү турында» дигән яңа хезмәт язып чыгара.

Һельвеций философиянең төп мәсьәләсен чишүдә материалистик карашта торганлыгын күрсәтә. Аныңча, дөнья — материал, вакыт һәм галәми сузулык ягыннан чиксез, даими хәрәкәттә. Һельвецийның карашынча, аң — материянең сыйфаты, аңардан аерылгысыз. Ләкин ул материянең билгеле бер этабында гына барлыкка килә. Танып белү теориясенә килгәндә, ул агностикларга каршы чыга, кешенең материал дөнъяны танып белү сәләтен чиксез дип саный. Һельвеций дини тәгълиматларны тәнкыйтты, Алланың булуы һәм дөнъяның Алла тарафыннан яратылуы, кеше жанының үлемсезлегә турындагы карашларны инкяр итә.

Һельвеций социаль философиядә Монтескье белән Вольтерга караганда эзлекләрәк һәм кыюрак булган. Ул феодаль мөнәсәбәтләргә һәм феодаль милекчелекне тамырыннан юк итү мәсьәләсен күтәрә. Ләкин бу өлкәдә Руссога хас булган эгалитаризмны (барлык әйберләргә кешеләр арасында тигез итеп бүлү теориясе) утопия, реальлеккә туры килми дип саный. Һельвеций бу проблемага аек акыл белән карый. Аның карашынча, дәүләт үзгәртү булган милекләргә бүлү мәсьәләсендә игътибарлык күрсәтергә, тигезсезлеккә юл куймаска тиеш була.

Һельвецийның социаль карашлары бигрәк тә дини тәртипләргә каршы юнәлдерелгән булган. Югарыда әйтелгәнчә, ул феодаль мөнәсәбәтләргә дә каршы чыга, әмма дәүләт төзелешенең киләчәгә турында фикри каршылык кичерә. Республика формасындагы идарәчелекне зур дәүләتلәр өчен реаль түгел дип саный.

Һельвеций өчен жәмгыятьнең үсеш чыганаclarы шулай ук аңлашылмый кала, аның нигезе итеп ул, жәмгыятьнең конкрет материал шартларын алудан бигрәк, аерым индивидуны, аның эгоистик (үзен яратучан) омтылышларын ала. Һельвеций, яшәү өчен уңай шартларны кешеләр көрәш белән яулап алырга тиешләр дип, тарихны аңлауда материалистик карашка шактый ук якын килә. Әмма ул, башка философлар кебек үк, материал житештерүнең жәмгыятьнең үсеш чыганагын тәшкил итүен танымый кала.

Һольбах

Әхлакый идеаллар тумыштан килә
яисә инстинктлар нәтижәсе, дип
әйтү хәреф танымаган кешене
уқырга сәләтле дип санау белән бер.

(Һольбах)

Һольбах Поль Анри (1723—1789) — француз философы, материалист һәм атеист, XVIII гасыр француз революцион буржуазиясе идеологы.

Һольбах Эдесхайм дигән шәһәрчектә (Франция) вак буржуаз гаиләсендә туа. Белемне дә шунда ала. Соңрак Франция жәмгыятенен иң күренекле вәкилләре Дидро, Гельвеций, Д'Аламбер, Руссолар белән очраша башлай, аларның йогынтысын ала, Дидро «Энциклопедия»сенең актив һәм даими хезмәткәре булып китә.

Һольбах, француз материалистларының дөньяга карашларын чагылдырган хезмәтләрен өйрәнеп, аларны гомуми системага китерүче, дигән мактаулы характеристикага ирешкән шәхес.

Һольбах философиянең төп мәсьәләсен чишүдә материалистик карашта була. Материяне ул дөньядагы барлык предметлар җыелмасы дип саный (бу, әлбәттә, чикләнгәнрәк караш, чөнки материя предметлар җыелмасына гына кайтып калмый). Һольбах материянең сыйфатлары рәвешендә аның авырлыгын, күләмен, киңлек хасиятен, хәрәкәтен күрә. Хәрәкәт, аныча, механик формада гына чагыла (бусы да чикләнгәнлек). Ләкин материя белән хәрәкәтнең аерылгысызлыгын раслап, ул, гомумән, дәрәс юлда торганлыгын, Яңарыш чорының кайбер философларыннан уңай якка аерылганлыгын күрсәтә. Һольбах материя белән аның сыйфаты булган хәрәкәтнең һичкем тарафыннан да яратылмаганлыгын, вакыт һәм галәми сузулык ягыннан чиксезлеген исбат итәргә омтыла.

Һольбах шул заманның табигать турындагы фәнни казанышлары нигезендә үзенең «Табигать системасы...» дигән төп әсәрен иҗат итә. Галимнең замандашлары бу хезмәтне «материализм тәүраты» дип бәялиләр.

Һольбах анда материал дөньяда объектив закончалыклар хәрәкәт итүен раслай. Аныча, кеше, шулай ук аның эшчәнлегенә дә шушы законнар буйсыналар.

Танып белү теориясенә килгәндә, Һольбах — шулай ук материалист. Ул агностицизмны инкяр итә, материал дөнья

танып белүгә буйсына ди. Һольбах, кешенең әйберләренә тою сәләтен танып белү процессында бердәнбер чыганаҡ, дип саный. Тағын шунысы мөһим: Һольбах танып белүне чынбарлыкның чагылдырылуы дип карый. Аныңча, кешенең төрлө тоюлары һәм шулар нигезендә төшенчәләр коруы ул — тирә-юньне әйләндереп алған предметлар һәм күренешләрнең образлары. Һольбах тарафыннан язылған хезмәтләр, башлыча, инглиз субъектив идеалисты һәм агностигы Джордж Беркли (1685—1753) концепцияләренә каршы юнәлдерелгән була.

Һольбах социаль философиядә каршылыклы карашлар белдерә. Ул социаль күренешне аерым индивидлар эшчәнлегенә кайтарып калдыра, жәмгыятьнең аерым бер система икәнлеген күрмичә үтә. Дәүләтнең барлыкка килүен ул, Руссо кебек үк, жәмәгәт шартнамәсә нәтижәсендә килеп чыккан күренеш, дигән ялгыш карашта кала.

Һольбах феодаль тәртипләренә, үзенең замандашлары Һельвеций, Дидро кебек үк, каты тәнкыйтлы, ләкин жәмгыять үсешен «гадел патша» эшчәнлегеннән гайрә, ниндидер башка чыганаҡларга бәйләп караудан да мәхрүм була.

Жәмгыятьнең үсеш чыганагында Һельвеций кебек аерым шәхесләргә генә бәйләп фикерли, жәмгыятьнең нигезен тәшкит иткән материал җитештерүнең ролен аңлауга барып җитә алмый.

Гомумән, XVIII гасыр француз материалистларының фәнни һәм гамәли эшчәнлегенә бу илдә генә түгел, бәлки бөтендөнья кешелек жәмгыятьте, аның мәдәни үсешендә дә әһәмиятле роль уйный. Ф. Энгельсның бәяләве буенча, философиядә алар ясаган революция алардан соңгы чорлардагы сәяси революция өчен кереш сүз хезмәтен үти.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Вольтерның XVIII гасыр мәғрифәтчеләгендәге роле нәрсәдән гыйбарәт?
2. XVIII гасыр француз энциклопедиячыларына характеристика бирегез. Бу эштә Дени Дидроның урынын күрсәтегез.
3. Һельвеций белән Һольбахның фәлсәфи карашларына үзегезнең мөнәсәбәтегезне аңлатыгыз.

ӘДӘБИЯТ

Державин К. Н. Вольтер.— М., 1946.

Соколов В. В. Вольтер.— М., 1956.

Момджян Х. Н. Философия Гельвеция.— М., 1955.

История философии.— Т. 1,— М., 1957.

Кочарян М. Т. Атеизм Гольбаха.— М., 1957.

Казарин А. Дидро и некоторые вопросы русской культуры XVIII века // Вести истории мировой культуры.— 1958.— № 1.

НЕМЕЦ КЛАССИК ФИЛОСОФИЯСЕ (XVIII гасырның икенче яртысы — XIX гасырның беренче яртысы)

Немец классик философиясе — Германиядә генә түгел, гомумән бөтендөнъя күләмендәге буржуаз фәлсәфи фикерләнүнң иң югары дәрәжәсенә ирешкән гыйлем. Анынң иң күренекле вәкилләре: идеалистлардан — Кант, Фихте, Шеллинг һәм Гегель, материалистлардан — Фейербах.

Немец классик философиясенң иң зур казанышлары шунда ки, ул, беренчедән, **диалектиканы** (хаталы, идеалистик караштан чыгып булса да) төзек система дәрәжәсенә күтәрә; икенчедән, заманындагы барлык идеалистик карашларны жиңеп, Фейербах хезмәтләре йөзәндә, **материалистик** карашларнынң тантанасына ирешә; өченчедән, философия фәнненң үсеш процессында барлыкка килгән **диалектик материализм** теориясенң чыганагы булып хезмәт итә.

Немец классик философиясе — эчке каршылыкларга ия булган фәлсәфи система. Һәм бу үзенчәлек, башлыча, шушы философия идеологы булган немец буржуазиясенң эчке каршылыкларына — анынң икеләнүенә, куркаклыгына бәйләнгән.

Чыннан да, XVIII гасыр азагында Көнбатыш Аурупа илләренң күбесендә феодаль тәртипләр яңа, буржуаз тәртипләр белән алышына. Феодаль монархия строена алмашка һичшиксез прогрессиврак булган буржуаз строй килә. Рухи өлкәдә дә, диннң хакимлегенә чик куелып, өстенлек дөнъяви фикерияткә күчә бара. Моңа үрнәк рәвешендә Англияне, аеруча Францияне әйтеп үтәргә кирәк. Ул заманда бөөк француз буржуаз революциясенң идеяләре, гомумән, Аурупаның барлык халыкларына, аларнынң сәяси һәм рухи тормышына зур йогынты ясаган булган инде. Шушындый ихтыяж объектив рәвештә немец халкы алдына да килеп баса. Ләкин XVIII гасыр азагында Германия искелекнң күп кенә элементларыннан арынып житмәгән була әле. Ул заманда Германия төрле князьлекләрдән торган. Алар үзара таркау яшәгәннәр, һәм шунынң нәтижәсендә бу патшалык эчке куәттән мәхрүм булган. Фәкать

илнең иң сугышчан өлеше — Пруссия генә Аурупа күләмендә билгеле бер роль уйнаган була. Ләкин ул да, төрле сугышларда (Франция, Россия белән) жиңелеп, үзенең барлык куәтен Силезияне һәм Саксонияне буйсындыру максатына юнәлдереп яшәргә мәжбүр була. Фридрих II заманындагы Пруссияне Маркс белән Энгельс «залимлек, бюрократлык һәм феодальлек катнашмасы» дип бәяләгәннәр (кара: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 23.— С. 743, прим.). Гомумән алганда, ул замандагы Германия алпавытлар сыйныфының өстенлегенә, аның аерым, махсус хокуклылыгына нигезләнгән, ләкин шул ук вакытта эчке оешканлыктан да махрүм дәүләт булган. Шунның өстенә, Пруссия Австрия белән бергәләп Бөек француз революциясенә каршы сәяси берләшү (коалиция) оештыра. Шушы жәмгыятьтә туып килә торган һәм, һичшиксез, революцион рольне үтәргә тиешле булган буржуазия сыйныфы гажәеп дәрәжәдә сүлпәнлек, ихтыярсызлык, принципсызлык күрсәтә. Ул залим монарх Фридрих II урнаштырган режимга, аның сәясәтенә буйсынып, риза булып яши. Һәм бу сыйфат аның барлык рухи тормышында да урын таба.

Дөрес, Германиянең кайбер күренекле әһелләре (Г. Лессинг, И. Гердер, И. Гете, Ф. Шиллер) феодаль тәртипләренә тәнкыйтьләп чыгалар (аларның бу юнәлештәге омтылулары «Давыл һәм һөжүм» дигән әдәби агымда чагыла). Ләкин бу омтылулар Франция үрнәгендәге революцион юнәлешкә һәм сәяси куәткә ия була алмый әле. Немец философиясе үзенең үзгәрешләрен әнә шушы шартларда кичерә. Нәкъ шушы шартлар немец классик философиясенең барлыкка килүенә төп сәбәпләренә берсе була да. Немец классик философиясенең чынбарлыктан һәм кеше тәҗрибәсеннән читтә, коры фикер йөртүгә корылган абстракт, идеалистик характерын билгеләүдә дә әлеге моментларның роле зур була.

Кант

Ике нәрсә күңелне биләгәннән-били бара — күктәге йолдызлар һәм башымдагы әхлак кануны.

(Кант)

Иммануил Кант (1724—1804) — бөек немец философы, немец классик идеализмына нигез салучы, аны башлап җибәрүче.

Кант Кенигсберг шәһәрәндә, бюргер гаиләсендә туа. Ул, шушы шәһәрнең университетын тәмамлаганнан соң, өендә

дәресләр бирү белән шөгыльләнә, соңрак Кенигсберг университетында приват-доцент, 1770 елдан профессор була.

И. Кантның фәлсәфи эшчәнлеген ике дәвергә бүлөп карыйлар. Беренчесе — тәнкыйтьчел дәвергә кадәр (70 нче еллар башына хәтле), икенчесе — тәнкыйтьчел дәвер еллары.

Кант үз ижатының беренче дәверен табигать фәннәрен һәм табигать фәлсәфәсен ижат итүгә багышлый. Аның бу өлкәдәге хезмәтләрендә табигатьтәге үзгәреш процесслары мәсьәләсе куела. Кант үзенең шушы дәвер фәлсәфи хезмәтләрендә, Ньютон гыйльменә таянып, Кояш системасының төзелеше һәм, бигрәк тә аның барлыкка килү сәбәпләрен аңлатырга омтыла. Кантның карашынча, Кояш системасының барлыкка килүе галәми сузулыкта сирәкләнгән материя кисәкчәләренең гигант күләмдәге болытка туплануы белән бәйле. Ф. Энгельс Кантның бу теориясен (ул «Гомумкүләм табигать тарихы һәм күк гөмбәзе теориясе», дигән хезмәттә урын алган) даһи хезмәтләр рәтенә куя, чөнки биредә Жирне хәрәкәткә китерүче тышкы көч турындагы (аңа Ньютон да табынып эш иткән) теория юкка чыга, шунлыктан «Жир һәм Кояш системасы кешелек хозурына галәми үзгәрешләр нәтижәсе буларак кына килеп баса» (кара: Диалектика природы.— М., 1955.— С. 8; 25).

Кант шулай ук Жир белән Айның үзара тартылышы нәтижәсендә Жир хәрәкәтенең ничек үзгәрүен дә исбат итә. Ул Декарт белән Галилей идеяләрен үстерә төшеп, хәрәкәт һәм хәрәкәтсезлекнең нисбилеген исбатлый. Кант биология фәнендә хайваннар дөньясындагы төрләрнең генеологик классификациясен төзи, хайваннарның бер-берсеннән килеп чыгу мөмкинлегенә турында фәнни фаразларын белдерә.

Бу идеяләрнең әһәмияте әйтеп бетергесез. Алар философия фәне өчен генә түгел, табигать фәннәре өлкәсендә дә ижади эшчәнлек алып барган галимнәр өчен дә гаять әһәмиятле хезмәт була. Ф. Энгельсның бәясе буенча, «Кантның хәзерге заман күк йөзенадә галәми жисемнәрнең кайчандыр өермә рәвешендә әйләнәп йөргән томанлы массалардан килеп чыгу теориясе Коперниктан соңгы астрономиядә иң зур казаныш» булып саналган (Анти-Дюринг, 1957, с. 54).

Ләкин Кант үзенең космогоник тәгълиматыннан эзлекле материалистик һәм атеистик йомгаклар чыгара алмаган. Ул дин һәм шул заман фәнендә хакимлек иткән телеологик, ягъни табигатьтә барлык процесслар, ниндидер максатка буйсындырылып, алдан ук билгеләнгән, дигән теориягә ташлама ясый.

Шулай итеп, Кант, бер яктан, дөнъядагы үзгәрешләр вакыт ягыннан чиксез (аның башланган вакыты булмаган) дип санаган булса, икенче яктан, шушы процессларның башланган вакыты булган, дигән карашны яклап чыга. Кантча, дөнъяның әүвәл сәбәбе (яралуы) материянең үзендә түгел, бәлки Аллада. Бу фикерне дәлилләп, ул, дөнъяда борын-борын замандагы хаостан ниндидер тәртип урнаштырырга Алладан башка һичкемнең ихтыяры җитмәс иде, ди.

Кантның идеалистик мәсләге илаһи көчләргә инанып эш итүдә генә түгел. Ул кайбер объектив күренешләргә һәм бәйләнешләргә субъектның аңына, тоюына буйсындырып бәяли. Мәсәлән, галәми сузулык һәм вакыт субъектка априор рәвештә бирелгәннәр дип саный. Шундый ук априорлык, аныча, сәбәплек, ихтыяҗлык кебек бәйләнешләргә дә хас. Югарыда күрсәтелгән карашлар Кантның субъектив идеализм позициясендә торганлыгын күрсәтә.

Априорлык — Кантның күп кенә хезмәтләрендә урын алган термин. Априорлык ул кешенең яшәү тәҗрибәсеннән тыш, аның тормыш тәҗрибәсенә хәтле тупланган белемнәр. Мәсәлән, математика тормыш тәҗрибәсә сорамай бит... Димәк (Кантча), бу белемнәр кешегә аның тәҗрибәсеннән тыш биреләләр. Кант мондый белемнәргә рациональ фикерләү ысулы белән табарга мөмкин, дигән фикерне дә кабул итми. Кантның карашы буенча, кешенең танып белү сәләте чамасыз түгел, аның тәгаен чикләре бар. Алар, янәсе, бер яктан, әнә шушы априорлык чиге булса, икенче яктан, «әйбернең асылы үзендә кала», дигән чик. Соңгысын шулай аңларга кирәк: кешенең тирә-ягында булган әйберләр аңа, ягъни кешегә, фәкать тышкы күренешләр белән генә биреләләр, аларның асылын кеше белә алмый. Кешенең танып белү сәләтен шушындый «киртәләр» белән чикләү философиядә агностиклык дип атала.

Кант кешенең танып белү сәләтенә кимсетеп карау белән аның акыл мөмкинлекләрен бөтенләй үк ярлыландырмый, ул аны (Аллага) ышану күренеше белән тулыландыра. Ышану, Кантча, акыл киртәсенә керсә дә, танып белүдән тыш яши торган күренеш. Аныча, нәрсә кешенең танып белүенә бирелми, ул кешенең ышануына бирелә. Мәсәлән, Алла. Кантның карашы буенча, Алла объектив була алмый, чөнки ул танып белүгә мохтаҗ түгел, аңа ышанырга гына кирәк. Шулай ук Алланың барлыгы яки юклыгы бәхәс кору өчен бирелгән мәсьәлә түгел. Аның барлыгын исбат итеп булмаган кебек,

юклыгын да исбат итеп булмый. Гомумән, дин фән предметы түгел. Ул бары тик ышану предметы гына була ала.

Кант шушы фикерләрне үзенең «Саф гакылга тәнкыйть күзлегеннән карау» дигән төп хезмәтендә исбатларга тырыша. Бу хезмәтнең максаты Аллага ышануның танып белүгә караганда өстенрәк булуын күрсәтү түгел, анда, гомумән, белемнәрнең чыганагы, аларның формалары, фәнни фикерләүнең категорияләре карала.

Шулай да бу хезмәттә күтәрелгән төп мәсьәлә — танып белүнең чикле күренеш икәнлеген исбатлау. «Эйбернең асылы үзендә кала» (ягъни ул кешенең танып белүенә бирелми) дигән формула — Кант тарафыннан философия фәнненә кертелгән иң атаклы категорияләрнең берсе. Ул формула Кантның агностик икәнлеген генә түгел, бәлки тагын бер тапкыр аның идеалист икәнлеген дә күрсәтә. Шул ук вакытта Кант — саф идеалист кына да түгел. Ул — дуализм вәкиле. Моңы бик аңлаешлы рәвештә В. И. Ленин үзенең «Материализм һәм эмпириокритицизм» әсәрендә ачып сала. «Кайчан ки Кант безнең белемнәргә тәңгәл килгән әйберләрнең булуын таний, ул — материалист. Ә кайчан Кант шушы әйберләргә танып белеп булмый, чөнки алар трансцендентлы, бу дөньяның карамагында түгел, дип әйтә, ул инде идеалист», — ди В. И. Ленин (Полн. собр. соч. — Т. 18. — С. 206).

Философия тарихында Кантның әхлакка (этикага) багышланган хезмәтләре дә зур урын алып тора. Бу өлкәдә аның төп хезмәте «Практик гакылга тәнкыйть күзлегеннән карау» дип атала. Философның әхлак теориясенең нигезен «категорик императив» дигән принцип тәшкил итә. Кантның карашы буенча, әхлак законнары — формаль нәрсә. Аларны һәр индивид тарафыннан даими рәвештә үтәп бару реаль түгел. Мораль кануннар бик шартлы. Аларның шартсызлыгы, ягъни кабул ителү реальгә, барлык кешеләр өчен дә кулай булганда гына мөмкин. Ә бу кагыйдәне тормышка ашыра алырлык көч, янәсе, «категорик императив». Шушы императив буенча, һәр кеше үз гамәлләрен башкалар өчен үрнәк итеп корырга тиеш.

Ләкин Кантның бу карашы аның үзенең үк кайбер башка карашлары тарафыннан инкяр ителә. Мәсәлән, ул һәр шәхесне үз максат дип игълан итә. Димәк, шәхес нинди булса да бурычларны, шул исәптән күпләр өчен файдалы бурычларны үтәүдә ниндидер корал, чара гына булып каралырга тиеш түгел. Күренә ки, Кантча, һәр шәхес үзенә күрә мөстәкыйль бер

«дәүләтчек», ул башкаларның уйлары, фикерләре белән эллә ни санашып тормый. Шунлыктан «категорик императив» та үзенә «императивлы» куәтен саклап кала алмый.

Кант үз тәгълиматының эчке каршылыklarын «Фикерләү сәләтенә тәнкыйть күзлегеннән карау» дигән зур әсәрендә чишәргә омтылган.

Кант кешенә танып белү процессында тою һәм фикерләүнең ролен хәлиткеч дип санамый. Дәрес, бер яктан, ул фикерләү сәләте дигән сыйфатны аерып алып, аның өстенлеген күрсәтергә тырыша. Кантның карашынча, шушы сәләт барлык объектив законнарны зарури берлеккә буйсындыра. Ләкин, аныча, шушы берлекнең чыганагы кешенә акылы киш-тәсендә түгел, бәлки иң югары дәрәжәгә ия булган галәми гакулда. Менә шушы сәләт, Кантча, үзен сәнгатьтә, гомумән, эстетик бәяләүдә таба.

Күренә ки, бу бик катлаулы теория. Ләкин сәнгать канунарына күз салсаң, Кантның кайбер фикерләрен игътибарсыз калдырып булмый. Эстетик фикерләү ул — күтәренке, илһами күренеш. Кантның карашынча, художник үзенә әсәрләрен ижат иткәндә нинди булса да максатка ирешәм дип эш итми. Ул үз ихтияжының хезмәтчесе генә. Бу, әлбәттә, чын сәнгатьнең чынбарлык белән тыгыз бәйләнештә булу канунын инкяр итү булып чыга. Һәм Кантның әлеге концепциясе кайбер сәнгать теоретиклары һәм «сул» тарафтагы художниклар арасында таралган «сәнгать — сәнгать өчен» дип аталган агым өчен нигез булып исәпләнә ала. Чыннан да, Кант үзенә шушы юнәлештәге карашларын тагын берничә фикер белән ныгыта төшә. Аныча, сәнгатьнең иң югары дәрәжәгә ирешүе нәкъ шушы һичнинди максатка ия булмаган әсәрләрдә чагыла.

Кантның сәнгатькә карата белдергән фикерләре аның, жыеп кына әйткәндә, субъектив идеализм позициясеннән чыгып эш иткәнән күрсәтә.

Кант үзенә каршылыклы фикерләвен социаль проблемалар өлкәсендә дә раслый. Бер яктан, ул, Руссога иярәп, халык хакимиятлеге турында сүз алып барса, икенче яктан, аның реальлеккә ия түгеллеген исбат итәргә тырыша. Хәтта моның турында фикер йөртүнең дәүләт өчен «хәвефле», «зарарлы» икәнлеген дә расларга омтыла. Кант, бер яктан, кешенә омтылучанлык табигатенә таянып, жәмгыятьтә тәрәккыятнең зарурилыгын якласа, икенче яктан, аның билгеле кысалардагына булырга тиешлеген әйтә.

Кант дәүләт кануннары турында да фикерләрен белдерә. Хокукый дәүләт һәр кешегә тигез хокук бирергә тиеш, дип саный Кант. Гражданлык иреге, Кантча, шундый хокукны аңлата. Һәр индивид нинди законнарны кабул итәргә, ниндиләрне кабул итмәскә — барысын да үзе хәл итә. Шул ук вакытта И. Кант һәркемнең тигез дәрәжәдә законга буйсынырга тиешлеген дә исбат итә.

Кант идеаль жәмгыятьне борчылуларсыз, тынычлык хәлендә яши торган күренеш дип саный. Ләкин мондый жәмгыятьне ул бик еракта торган максат дип күрә. Кант, диалектик буларак, кешеләрнең, шулай ук дәүләтләрнең каршылыклы мөнәсәбәттә яшәүләрен таный. Шул ук вакытта алар арасындагы каршылыктарда сыйнфыйлык принципларын аңлый алмый, каршылыктарның чыганагын кешеләрнең табигатендә генә күрергә тырыша.

Кант философия фәнендә иң каршылыклы фигура булып санала. Аның ижади мирасында һәм уңай, һәм тискәре фикерләр тулып ята.

Кант философиясенең уңай якларын алганда, игътибарны түбәндәгегә юнәлдерергә кирәк: беренче чиратта, Кант философиясенең табигать фәннәре белән тыгыз бәйләнештә булуы; Кояш системасының барлыкка килү гипотезасы; танып белү процессындагы һәм, гомумән, кеше акылы өчен хас булган диалектик каршылыктар; эхлакый нормалар, кешеләрнең жәмгыять алдында торган бурычлар турында эзләнүләре һ. б.

Кант философиясе шулай ук тискәре яклардан, кимчелекләрдән дә азат түгел. Алар: кешеләрнең танып белү сәләтенә ышанмау (агностиклык); кешенең танып белү процессында үтә алмаслык мистик киртәләр күрү; кешенең аңында яши торган априор (тәжрибәдән тыш) категорияләр; этика фәнендәге абстракт һәм уйдырмалы кануннар; эстетика һәм сәнгать фәнендә урнаша башлаган формализм, «сәнгать — сәнгать өчен» дигән теорияләргә юл кую; дәүләт һәм хокук теорияләрендәге иллюзияләр һ. б.

Кант философиясенең каршылыклы булуы аны ике яктан (һәм материализм, һәм идеализм тарафдарларынан) кабул итү белән бергә, һәр ике яктан тәнкыйтьләү өчен дә нигез булды. «Уң» яктан аны артык материализмга бирелүе өчен булса, «сул» яктан житәрлек дәрәжәдә материалист булмаганлыгы өчен тәнкыйтькә куеп килделәр.

Шулай да И. Кантның гажәеп дәрәжәдә бай ижади мирасы аны бөтендөнъя философия тарихында иң мәшһүр фигура-ларның берсе итеп таныта.

Фихте

Син предметларны түгел, фәкәть
үзеңнең тоюларыңны гына тоясың.

(Фихте)

Иоһанн Готлиб Фихте (1762—1814) — атаклы немец фило-софы, немец классик идеализмының күренекле вәкиле.

Фихте Рамменау җирлегендә крестьян гаиләсендә туа. Ул Йена һәм Лейпциг университетларында дини тәгълиматны, филология һәм философия фәннәрен өйрәнә. Аның Кант йо-гынтысы астында язылган «Серләр ачу галәмәтенә тәнкыйть күзлегеннән карау тәҗрибәсе» хезмәтенә югары бәя бирелә. Шундый ук бәяне Фихте үзенең Бөөк француз революциясе йогынтысында язган башка китабына да ала. Ләкин Фихте атеистик вәгазьләр таратуда гаепләнә, һәм ул Йена универ-ситетыннан китәргә мәҗбүр була. 1800 елда аның Берлин шәһәренә бәйле дәверә башлана. Соңрак (1810 елда) ул Берлин университетының профессоры, 1812 елдан аның ректоры дәрәжәсенә күтәрелә. Берлин шәһәрендә Фихтенің карашла-рында үзгәрешләр сизелә башлый. Германиянең Наполеон Франциясе белән барган сугышта җиңелүе Фихтенің француз инкыйлабына карата формалашкан күтәренке карашларын сүрелдерә төшә.

1794 елда Фихте үзенең «Фән турындагы тәгълиматның нигезе» дигән хезмәтен бастырып чыгара. Бу хезмәттә ул фи-лософияне «фәннәр фәне» дигән яссылыкта бәяләргә омтыла. Фихте, анда философиянең ике капма-каршы юнәлештә яшә-гәннен искә алып, материалистик юнәлешне түбәнгә төшерү, идеализмны югарыга чөю максатын куйган була. Дөрөс, ул Кантның дуалистик карашларын тәнкыйть итә, ләкин матери-алистик позициядән түгел, бәлки киресенчә, субъектив идеа-лизм мәсләгеннән чыгып тәнкыйтьли...

Фихте философиясенең үзәген шәхеснең интуитив җисеме «мин» тәшкил итә. Фихте «мин»гә «мин түгел» категориясен каршы куя. Һәм аның «мин»е белән «мин түгел»е бербөтен система дип карала. Фихтенең карашынча, «мин» — тезис, «мин түгел» — антитезис, «абсолют мин» — синтез ролендә чагылалар.

Фихтенең фәлсәфәсе — шактый катлаулы һәм кеше тәжрибәсеннән ерак торган тәгълимат. Әгәр дә аның барлык башваткыч уйдырмаларын алып ташласаң, субъектив идеализмның иң үтә формасы ярылып ятканы ачыла. Аның карашы буенча, дөньяда энә шул Фихте китергән «мин»нән башка предметлар, күренешләр — барысы да «мин»нең ихтыярыннан тора, «мин»гә буйсына. Фихтенең шушы юнәлештәге фикерләве соңрак, XIX гасырда, Р.Авенариусның «принципиаль координация теориясе» дигән мәгънәсез концепциясенә барлыкка килүенә сәбәп була.

Фихтенең әхлак теориясендә үзәк проблеманы ирек төшенчәсе биләп тора. Бу проблема Фихте игътибарына Руссо белән Кант хезмәтләреннән килеп керә. Фихте ижатының башлангыч дәверендә (Бөек француз революциясе йогынтысында чагында) кешеләрне иреклелек рухында тәрбияләү идеясе белән яши. Әгәр дә дәүләт кешеләргә шушы хокукны бирми икән, граждандар үзләре аны яулап алырга хокуклылар, дип саный Фихте. Аның карашынча, ирек ул — әхлакый проблема. Ә менә аны фәлсәфи планда аңлатуда Фихте диалектик принципка якын ук килә. Ирекне ул зарурлык белән бәйләнештә карарга омыттыла.

Шулай да Фихтенең ирек төшенчәсен аңлатуында зур кимчеләкләр бар. Аныңча, кешенең иреге төрле дәрәжәләрдә гәүдәләнә. Фихте, аның «дәрәжәсенә» карап, түбәндәге баскычларга бүлә: ирек башта эстетик идея рәвешендә, аннан соң сәнгать идеясе, аны социаль идея дәвам иттерә, аннан — фәнни идея, аннан ары — дини идея, саф фикер, гакыл... Күренә ки, автор тарафыннан сайланган конкрет «баскычлар», ә барыннан да бигрәк, ирекне ниндидер баскычларга бүлеп карау — үзе бер мәгънәсез уйдырма. Фихтенең әлегә «күнегүләре» идеализм тарафындагы гыйлемнәрнең ни дәрәжәдә чынбарлыктан, кешеләрнең яшәү тәжрибәсеннән ерак торганлыгын гына күрсәтә.

Ә менә дәүләт һәм хокуклык теориясенә килгәндә, төгәллек ачык сизелә. Фихте, кайчандыр Бөек француз революциясе йогынтысында яшәп алган кеше, дәүләттә властьларның бүленешен (законнар чыгару органына, башкарма органга һәм суд органнарына) кире кага. Фихте милекчелек проблемасын да үзенчә аңлый. Аның фикеренчә, милекчелек фәкәт шәхси формада гына хаклы. Дөрөс, шәхси милекчелеккә ул бер шарт белән якын килә: милек буш ятарга тиеш түгел, ул файдалы

куллануда, хезмэт системасында булырга тиеш. Фихтенең бу карашын хупламыйча булмый.

Фихте, немец халкының күренекле улы буларак, үзенең милли дәүләте турында да уйлана. Ул Германия дәүләтен бер йодрыкка тәйнәү идеясе белән яна. Ләкин Фихте уендагы Германия феодаль киртәләр, феодаль чикләнгәнлектән арынып житмәгән дәүләт була әле. Ул әле «акыл дәүләте» генә. Ләкин биредәге тәртипләр тиешле органнар (шул исәптән көчле полиция гаскәрләре) тарафыннан, саклау табарга тиеш була.

Фихтенең субъектив идеалистик философиясе күбрәк коры, абстракт фикерләүләргә нигезләнгән булса да, философия фәне өчен аның әһәмияте зур була. Фихтенең теорияләре немец классик философиясенең башка вәкилләренә йогынты ясамый калмый. Шеллинг, хәтта Гегель дә аның кайбер идеяләрен, үзләренең мәсләгеннән чыгып үстерү өстендә эшлиләр. Ә Гегель белән Шеллингның мәсләге — объектив идеализм. Шушы позициядә торып, алар Фихтенең субъектив идеалистик карашларын тәнкыйть итәләр.

Гегель

Минерва ябалагы үзенең очуын
кояш баегач кына башлап жибәрә.
(Гегель)

Философия, дөнья турындагы
фикрият буларак, чынбарлык
үзенең туу процессын тәмамлап
бетергәч кенә барлыкка килә.
(Гегель)

Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770—1831) — немец философы, объектив идеалист, немец классик философиясенең бөек һәм атаклы вәкиле. Гегельның фәлсәфи тәгълиматы марксистик философия өчен теоретик чыганакларның берсе булып исәпләнә. Гегель, философия фәнендә беренче буларак, идеалистик мәсләк нигезендә диалектик методны исбатлаучы.

Гегель Штутгарт шәһәрендә югары дәрәжәдәге чиновник гаиләсендә туа. Тюбинген шәһәрчегенең теологик институтында философия һәм теология буенча белем ала. Яшь галимнең сәяси карашларына Бөек француз буржуаз-демократик революциясенең (1789—1794) идеяләре зур йогынты ясый. Ул Германиядәге феодаль, консерватив тәртипләргә тәнкыйть итә,

республика принципларын алга куя, Борынгы Греция демократиясенә югары бәя бирә, жәмгыятьнең рухи тормышына килгәндә, христиан динен тәнкыйтьләп чыга. Һегель үзенең беренче хезмәтләрендә, Германиянең таркаулыгына пошынып, буржуаз тәртипләр нигезендә үзгәртеп кору идеяләрен яклап чыга. XVIII гасырның азагынача ул укытучылык, мөхәррирлек кәсепләре буенча эшләр алып бара, ә 1801 елда Йена университетында укыта башлый. Бу аның ижади эшчәнлегендә яңа этапны ачып җибәрә. Ул Кант белән Фихтеный субъектив идеалистик пландагы хезмәтләрен тәнкыйтьләп чыга. Нәкъ шушы (Йена университетындагы) чорда ул үзенең «Рухның үсеше» дигән атаклы хезмәтен иҗат итә. Ә соңрак, Нюрнберг шәһәрендә гимназия директоры булган елларында (1808—1816), иң зур мактауларга ия булган «Логика фәне» дигән әсәрен яза.

Һегель, тора-бара, үзенең сул тарафларда формалашкан карашларыннан ваз кичә башлый. Моңа Аурупада Наполеонның җиңелүеннән соң башланган реакция, ягъни иске тәртипләргә кайту сәясәте йогынты ясый. Шунның нәтижәсендә Һегельның фәлсәфи, шулай ук сәяси карашларында уңга таба борылыш сизелә башлый. Ул Пруссия хөкүмәтенең рәсми рәвештә билгеләнгән философы булып раслана. Бу дәрәжәгә ирешү белән ул үзенең сәяси карашларын «яңарта» башлый, Пруссия дәүләтенең гакил нигезендә яшәгәнлеген исбатларга омтыла, ә гыйльми өлкәдә үзенең иң күләмле, шул ук вакытта шактый каршылыклы «Философия фәннәренең энциклопедиясе» дигән хезмәтенә керешә. 1818 елдан башлап үлгәнчегә кадәр, ул Берлин университетында укыта.

Һегель «Рухның үсеше» хезмәтендә абсолют идеализм принципларын дәлилләргә омтыла. Аныңча, дөньяның нигезен абсолют идея, ягъни шәхсилеккә ия булмаган дөнья күләмендәге гакил тәшкил итә. «Рухның үсеше» әсәрен белгечләр өч бүлеккә аерып карыйлар. Беренчесе — аң, ұзаң, гакил турында. Бу бүлектә индивидуаль аңның төрле этаплар аша чынбарлыкны танып белүгә ирешүе күрсәтелә. Икенче бүлек тарихи планда (Борынгы Греция, Аурупа илләре, Бөек француз революциясе һ. б.) рухның үсә баруын тасвирлый. Өченче бүлек иҗтимагый аңның формаларын характерлауга багышланган.

«Рухның үсеше» хезмәтендә иң мөһим мәсьәләләрнең берсе рәвешендә «читләштерү» (нем. — Entausserung, русча — «отчуждение») категориясе карала. Аның мәгънәсе катлаулы, шунлыктан, күрәсең, Һегельдан соңгы галимнәр бу төшенчегә

башка төрлерәк мәгънә салып эш итәргә тырышалар. Шулай да Һегель үзе бу төшенчәне болай аңлата: «Читләштерү» ул — һәммә әйберләрнең рухтан яралып барлыкка килүе. Шул ук вакытта, ул — кеше тарафыннан тудырылган һәм аның җисми көчләрен гәүдәләндергән төрле кыйммәتلәр дә (мәсәлән, фән, сәнгать әсәрләре).

Һегель, үзенә хәтле яшәгән башка галимнәр кебек үк, дөньяда булган барлык әйберләргә (табиғат предметларын, җәмгыятьтәге барлык кыйммәтләргә) ниндидер системага салып аңлатырга омтыла. Һәм бу омтылыш үз гәүдәләнешен Һегельның теориясендә таба да. Һегель, башка галимнәр кебек үк, иң «әүвәл сәбәп», «нидән нәрсәләр башланган?», «нәрсә нәрсәне тудырган?» һ. б. шундый сорауларга җавап табарга омтылып, «иң әүвәл»не **абсолют идея** сыйфатында тануын белдерә. Аныча, абсолют идея ул — иң беренчел, барлык нәрсәләр шуннан башлана. Ләкин абсолют идея, Һегельча, даими үзгәрештә. Һәм ул шушы үзгәреш процессында, янәсе, үзенең бүтән формасына — табиғаткә әверелә (димәк, табиғаткә тиешле «киштә» табылды). Ләкин абсолют идеянең үзгәрештә, үсештә булуы моның белән генә чикләнми, ул, Һегель фикерләве буенча, табиғат формасын ертып чыга да, абсолют рухка әверелә һәм үзен җәмгыять тормышында, иҗтимагый аңның төрле формаларында таба (шулай итеп, җәмгыятькә дә тиешле «киштә» табылды, дигән сүз).

Бу, өч этаптан торган процесс, Һегель системасының скелеты, каркасы. Һегельның дөньяда булган барлык предметларны һәм күренешләрне шушы каркаска нигезләп каравы ышандырамы соң? Мөгаен, юк. Ул вакытта, галим буларак, Һегельның бөөклегә нәрсәдә соң?..

Әгәр дә Һегель бары тик шушы уйдырмалы системаның авторы гына булган тәкъдирдә ул әллә ни югары күтәрелә алмаган булыр иде. Һегель — философия тарихына идеалист булып кына түгел, бәлки **диалектик идеалист** булып кергән шәхес.

Аның белемнәр, фикерләр байлыгы тирән була. Һегель үзенең хезмәтләрендә тарих, дәүләт теориясе, хокук, әхлак, сәнгать өлкәсеннән, киң кырлы фәнни чыганаклардан мәгълүматлар китерә. Болар Һегельны ифрат киң, чын-чынлап энциклопедик акыл иясе сыйфатында күрсәтә. Аның хезмәтләрендә урын тапкан күзәтүләр, фикерләр шулхәтле бай ки, аларны өйрәнүче кеше Һегельның югарыда искә алынган

системасына эллэ ни игътибар да бирми, аның зиһене күптөрле һәм кызыклы мәғълүматлар өөрмәсендә кала.

Һегельның «Философия фәннәре энциклопедиясе» хезмәте ул, чыннан да, энциклопедия. Бу хезмәт өч зур өлештән тора: «Мантыйк» (логика), «Табигать философиясе» һәм «Рух философиясе». Һәр өлеш күп сандагы томнардан гыйбарәт. Һегельның «Мантыйк» гыйлеме, гомумән, философия фәнненең иң югары баскычын гәүдәләндергән теоретик хезмәт. Һегельның бу юнәлештәге ижади эше энциклопедиягә кергән «кече мантыйк» өлеше белән генә чикләнми, ул үз эченә «зур мантыйк»ны да, шулай ук Нюрнберг гимназистлары алдында укыган лекцияләр җыелмасын да сыйдыра.

«Мантыйк» бүлгә — бу күп томлы хезмәтнең иң отышлы, иң югары бәягә ия булган өлеше. Чөнки бу бүлектә Һегель тәғълиматының «рациональ орлыгы», революцион әһәмият казанган фикерләре тупланган. «Мантыйк»та Һегель объектив кануннарны һәм категорияләрне дәлилли. Бу — диалектика. Ләкин Һегельның диалектикасы, башлыча, объектив реальлек диалектикасы түгел. Бәлки идеяләр өлкәсендәге диалектика. Аныңча, объектив реальлектәге диалектика ул фәкать идеяләр өлкәсендәге диалектиканың чагылышы гына. Ф. Энгельс мондый фикер йөртүне Һегельның әлегә юнәлештәге карашларын болай характерлый: Һегельның диалектикасы, ди ул, аяклар өстендә түгел, бәлки баштүбән басып тора. Һәм аның Маркс тарафыннан аякларына бастырылуы һич гажәп түгел.

Һегель һәр нәрсәнең үзгәрештә, үсештә булганлыгын исбатларга омтыла. Ләкин аның өчен беренчеллек — идея, рух, эмма реальлек түгел. Алай гына булса иде, үзгәреш, үсеш рухның, абсолют идеянең табигатькә, җәмгыятькә әверелү этабына хәтле генә хас. Димәк, үсеш һәм, гомумән, үзгәреш бүгенге көнгә, шулай ук киләчәккә бөтенләй кагылмый булып чыга.

Һегельның диалектикасы аның замандашларына зур йогынты ясый. Әлбәттә, аның фикерләре белән килешмәүчеләр дә табыла. Ләкин һәрхәлдә Һегельның күп кенә гыйбарәләре аның замандашлары өчен сенсация булып кабул ителә, алар арасында төрле бәхәсләр кузгата. Мәсәлән, аның «гакылга ия булган һәр нәрсә чынбарлыкка әверелүчән, һәр чынбарлыкка әверелгән нәрсә гакылга ия» дигән гыйбарәсе күпләрне үзенең тирәнлегә һәм тапкырлыгы белән таң калдыра. Ф. Энгельс искәрткәнчә, Һегель замандашларының күбесе бу гыйбарәне аның бөтен тирәнлегә белән аңлап та җиткermәгәнәр. Чөнки,

дип аңлата Ф. Энгельс, Гегельның «чынбарлыгы» — шул ук вакытта зарурлык та ул. Моны аңламаучылар өчен чынбарлыкка әверелгән һәр нәрсә (бәлки ул хаталы эш, хәтта җинаяттер) гакылга ия булып чыга түгелме соң? Шуңа күрә болай фикерләү, хакыйкәткә ирешү юлын билгели алмый, әлбәттә.

Югарыда искә алынганча, Гегель үзенә хезмәтләрендә диалектиканың кануннарына һәм категорияләренә зур урын бирә. Мәсәлән, сан үзгәрешләренә сыйфат үзгәрешләренә китерүе чама категориясенә бәйле, дип карый Гегель. Сан үзгәрешләренә нәтижәсендә яңа сыйфатның барлыкка килүе, ул үзгәреш процессының өзәлүе, сикереш дип бәяли. Бу закончалыкны ул җан иясенә туу һәм үлү актларында, ә табигат өлкәсендә химик элементларның барлыкка килүе, нәкъ киресенчә, таркалу күренешләрендә күрсәтә (Соч.— Т. 5.— М., 1937.— С. 432—436). Гегельның сан һәм сыйфат үзгәрешләре арасындагы бәйләнешне ачкан кануны зур әһәмияткә ия. Ул Гегель тәғлиматының революцион рухын тәшкил итә.

Бу яктан караганда, Гегельның каршылыклар турындагы теориясе дә ифрат әһәмиятле. Эчкә каршылыкларны ул предметларның үсеш чыганагы дип бәяли. Ләкин каршылыкларның чишелешен ул җиңелрәк формада гына, каршы яктарның үзара килешү ысулы белән башкарылу мөмкинлегендә генә күрә.

Гегель диалектик инкярлауны үсеш моменты дип саный. Аның инкярны инкярлау канунын ачуы да шушы карашка бәйләнгән. Моның өчен ул философия фәнендә Кант һәм Фихте тарафыннан нигез салынган өч катлылык (триада) категориясен файдалана. Ләкин Гегельның бу категориясе шактый үзгә, һәм ул үзгә зур бурыч туплаган. Инкярны инкярлау кануны буенча, предметларның һәм күренешләренә үсеш процессында өч этап күзәтелә. Алар тезис, антитезис һәм синтез рәвешендә чагылалар. Бу канунны ачуның иң зур әһәмияте шунда ки, ул дөньяның түгәрәк сызыгыдай үзгә кире әйләнеп кайту теориясен юкка чыгара.

Гегель бөтен һәм өлеш, асыл һәм күренеш, зарурлык һәм очраклылык, эчтәлек һәм форма, шулай ук кайбер башка категорияләр турында да фикерләр калдыра. Аның зарурлык һәм ирек категорияләре диалектикасы аерым игътибарга лаек. Гегель фикеренчә, иректә фәкәт зарурлыкны танып белү нигезендә генә ирешергә мөмкин. Гегельның бу фикере,

ничшиксез, дөрес. Эмма ул абстракт тэгъбир булып кына кала. Жәмгыятътәге күренешләргә аның бернинди мөнәсәбәте юк.

Гегель «Энциклопедия»сенең икенче өлеше, «Табиғать философиясе», абсолют идеянең табиғать формасында гәүдәләнешен карауга багышланган.

Бу өлеш үзе өч кисәктән — механика, физика һәм органик физикадан тора. Гегель вакыт, галәми сузулык категорияләрен материягә бәйләп карый. Ә хәрәкәт, ничектер, материядән тыш һәм бәйсез, фәкәт вакыт һәм галәми сузулык белән бәйләнештә генә алына. Гегель, гомумән, үз заманындагы ачышлар белән таныш булса да, аның фәлсәфи фикерләре белемнәренең чикле булганлыгын күрсәтә. Ул яктылыкның дулкынлы асылын танымый, шулай ук, гадәти идеалистларча, атомистик теорияне кире кага.

Гегель әлеге күләмле хезмәтенең өченче өлешен тәшкил иткән «Рух философиясе»ндә кешенең аңга, гакулга ия булган эшчәнлеген анализлай. Рух философиясе дә өч кисәкчеккә (субъектив рухка, объектив рухка һәм абсолют рухка) бүленеп тикшерелә.

Субъектив рух, нигездә, индивидуаль аңны характерлауга багышланган. Индивидуаль рухы үзгәреш, үсеш, гомумән, кешелек токуының интеллектуаль үсешенә бәйләп карала. Бу өлештә женси, милли, жирле аерымлыкларга урын бирелә. Биредә, шулай ук шәхес проблемасы да кузгатыла, аның психологик аспектлары тикшерелә.

Объектив рух өлешендә, гомумән, кешелек жәмгыятенә хас булган күренешләр карала. Объектив рух үзенең үсешендә, Гегельча, өч баскыч уза: хокук, әдәп һәм эхлак. Ләкин Гегель бу күренешләрнең сыйнфый үзенчәлеккә ия булуларын күрми, алар күбрәк абстракт ясылыкта гына карала.

Гегель дәүләт теориясе буенча да зур игътибарга лаеклы фикерләр әйтә. Ә «гражданчыл жәмгыять» бүлегендә ул хәтта кешенең барлыкка килүендә хезмәтнең ролен дә күрсәтергә омтыла. Шулай ук вакытта күп кенә категорияләрен караганда ул үзенең идеалистик планда чикләнгәнлеген күрсәтә. Мәсәлән, дәүләтнең эчке һәм тышкы функцияләрен ул бөтенләй күрми диярлек, дәүләт — аның өчен үз максат. Шулай ук вакытта дәүләтнең яшәве, аныча «Алланың шушы дөньяда атлап баруы» (Соч.— Т. 7.— М.-Л., 1934.— С. 268). Гегель, үз ижатының башлангыч чорында демократик республика идеяләре белән мавыгып яшәгән булса, соңрак чорларда, югарыда искәртелгәнчә,

уңга таба борылыш ясый: демократияне тэнкыйтьли, феодаль тэртиплэр белэн килешкәнлеген күрсәтә, ә дәүләтнең иң камил формасын конституцион монархиядә күрә башлавын белдерә.

Абсолют рухны Гегель ижтимагый аң формаларында — сәнгатьтә, диндә һәм философиядә күрә.

Сәнгатьне һәм гүзәллекне Гегель үзенә генә хас фикерләр белән аңлата. Бу мәсьәләдә ул иң алгы планга идеал категориясен куя. Аның үсеш баскычларын сәнгатьнең формалары дип бәяли. Аларны ул символларга нигезләнгән (яңәсе, Көнчыгыш сәнгате), классика (борынгы антика сәнгате) һәм романтика (урта гасыр һәм заман сәнгате) формалары дип аера. Шулар арасында борынгы антика сәнгатенә аерым өстенлек бирә.

Гегель сәнгать теориясе һәм эстетика буенча бай әчтәлекле хезмәтләр калдыра. Аның «Эстетика буенча лекцияләре» генә дә дүрт томлык хезмәттән тора. Гегель үз заманы сәнгатендә чагылдырылган күренешләр нигезендә даһиларча чын сәнгатьнең киләчәге өчен хәвефле тенденцияләрне (формализмны гомумән таркалу куркынычын) күрә алган.

Дин белән философияне Гегель ике тоташ рухи күренеш дип караган. Аныңча, аерма бары шунда гына, әгәр дә ки дин Алла булса, философия — хакыйкать. Алар формалары белән генә бер-берсеннән аерыла. Әйтик, дин күрсәтү формасы булса, философия — кешене уйландыручы форма. Гегель, философия белән динне бер рәткә куеп, Аурупа ижтимагый фикере казанышларынан артка чигенгән булып чыга. Чөнки философиянең белемгә, ә диннең ышануга гына корылган икәнлеген шул ук немец философлары (мәсәлән Кант) инде таныган булалар.

Гегель дин турындагы фикерләрен «фәлсәфиләштерергә» дә тырышып караган. Хәтта Алланың христиан дине буенча өч кыяфәттә («троица»да) гәүдәләнгәнлегенә турындагы гыйбарәләргә үзенең өчкатлылык (триада) теориясе ярдәмендә исбатларга омтылган.

Философия фәненә карата да Гегельның фикерләре башкаларныкыннан аерылып тора. Аныңча, философия барлык фәннәрдән дә өстенрәк. Ә философия фәненең үсешен ул, башлыча, үзе ижәт иткән система аша бәяләргә тырышкан. Гегельның фикеренчә, философиянең тарихы аның, (ягъни Гегельның) тәгълиматында иң югары ноктага килеп җитә дә, шуннан соң артык үсеш кичерә алмый инде. Болай уйлау метафизик фикерләү күрсәткече генә түгел, бәлки Гегельның буржуаз

филистерлыкка бирелүенен дә чагылышы. Һәм бу һич очраклы булмаган. Һегель үзенен филистерлыгын (үзенә үзе сокланып яшәү принцибында торуын) тагын бер хезмәтендә исбатлый. Һегельның теоретик концепциясе буенча, абсолют идея, үзенен үсеш процессында табигать «стадия»се аша үзенә кире кайта һәм үзен ижтимагый аң формаларында, конкрет әйткәндә, Һегельның философиясендә таба. Димәк, Һегель үзенен тәгълиматын бар нәрсәдән дә өстен булган абсолют идеягә тиң дип караган булып чыга.

Һегельның бу рәвештә фикерләве аның диалектик методына каршы килә. Чыннан да, диалектик метод буенча, һәр нәрсә туктаусыз үзгәрештә, үсештә... Ә Һегель тудырган система моңа капма-каршы: абсолют идея өзлексез үсештә булу урынына, тота да үзенә әйләнеп кайта... Ә философия фәненен тарихы Һегельның тәгълиматына җитү белән тукталып кала...

Һегель философиясенең эчке каршылыклары һәм кимчелекләре очраклы булмаган, әлбәттә. Алар, тулаем алганда, Һегель яшәгән каршылыклы җәмгыять һәм шушы җәмгыять хәрәкәт иткән тарихи чорның каршылыкларын чагылдырганнар. Маркс белән Энгельс Һегель философиясенең уңай якларын да, шулай ук аның җитди кимчелекләрен дә нәкъ шушы сәбәпләр белән аңлатканнар. Ләкин, ни генә булмасын. Һегель калдырган ижади мирас философия, гомумән, кешелек мәдәнияте тарихында якты маяк булып калачак.

Фейербах

Кешене Алла түгел, киресенчә,
Кеше Алланы тудырган.

(Фейербах)

Людвиг Андреас Фейербах (1804—1872) — бөек немец философы, материалист һәм атеист. Аның хезмәтләре, Һегель хезмәтләре кебек үк, марксистик философия өчен теоретик чыганаclarның берсе булып исәпләнә.

Фейербах Ландсхут шәһәрендә (Бавария) җинаятьләр тикшерүче гаиләсендә туа. Гимназияне тәмамлагач, ул Гейдельберг университетына укырга килә. Ләкин, догматикага корылган укытуны кабул итә алмыйча, Берлинга күчә, анда Һегельның лекцияләрен тыңлый. Берлин университетын тәмамлау белән диссертация яклый. Соңрак Эрланген университетында философия буенча лекцияләр укый башлый. 1830 елны «Үлем

һәм үлемсезлек турында фикерләр» дигән китабында җанның үлемсезлегенә хакындагы карашларны тәнкыйть итеп чыга. Китап конфискациягә (тыелуга) элэгә һәм аның авторын, ягъни Фейербахны, укыту хокукыннан мәхрүм ителәр. Ул үзенек калган гомерен (1836 елдан башлап) авыл җирендә нужда чигеп уздыра.

Фейербах философиядә башта Гегель тәгълиматы йогынтысында иҗат итә, ләкин аның да башлангыч дәверен каршылыксыз узмый. Гегельның объектив идеализмы аның үзенек ышандырып бетерми, тора-бара ул аннан бөтенләй ваз кичергә мәҗбүр була.

Фейербахка хәтле немец философиясендә идеализм өстенлек алган була. Фейербах исә Аурупа философиясендә яңадан материализмны торгызучы булып таныла. Ул үзенек «Гегель философиясе турында» (1839) дигән хезмәтендә идеализм белән материализм арасындагы аерымлыкларны ачып сала. «Кешенек аңындагы булулык ул әле чын булулык түгел,— ди ул. — Булулыкның аңнан тыш сурәте — материя, реальлекнең субстраты» (Избранные философские произведения.— Т. 1.— М., 1955.— С. 175—176). Ягъни, философиянең булулык белән фикерләү, материя белән аң мөнәсәбәтен чагылдырган төп мәсьәләсен Фейербах материализм позициясеннән чыгып хәл итә.

Фейербах танып белү теориясе мәсьәләсендә дә үзенек материалист икәнлеген күрсәтә. Ул Кантның субъектив идеализм һәм агностицизм белән сугарылган карашларын тәнкыйтьләп чыга. Ләкин аның иң җитди тәнкыйте Гегель философиясенә каршы юнәлдерелгән була. Ул аның идеалистик системасын җимерә, аны тузанга әйләндерә. Фейербахның тирән итеп һәм үткен тел белән исбатланган дәлилләре шулхәтле көчле була ки, элек-электән идеализм тарафындагы кайбер галимнәр йөzlәре белән материализмга таба борылырга мәҗбүр булалар. Бу өлкәдә Ф. Энгельсның фикерләре аеруча көчле. Ул Фейербахның «Христианлыкның асылы» дигән хезмәтен гаять югары күтәрә. Энгельс: «Әгәр дә без аңа хәтле гегельчылар булсак, «Христианлыкның асылы» (1841) басылып чыгуга шундук фейербахчылар булып киттек»,— ди. (Маркс К., Энгельс Ф. Избр. произведения в 9 т.— Т. 6.— М., 1987.— С. 294).

Фейербах, материалист буларак, динне дә тәнкыйть утына ала. Аның дингә каршы фикерләре яшә чыгында, университет диварларында ук формалаша башлаган була, җитлеккән чорында исә алар тулыланган һәм тирәнәйгән хәлдә галимнең фәнни

хезмәтләрендә урын алалар. Динне тәнкыйтьләү Фейербах ижа-
тының төп өлешен тәшкил итә. Гегельдан һәм башка кайбер
галимнәрдән аермалы буларак, ул дин белән фәлсәфәне капма-
каршы күренешләр дип дәлилли. Диннең социаль асылына
төшенүдә француз материалистларына караганда да алгарак
китә. Аныңча, дингә хас булган алдау ул диннең тышкы күре-
неше генә. Аның реаль сәбәбе тирәндә ята, ул да булса — кеше-
нең яшәү шартларында һәм аның табигатендә. Дини иллюзия-
ләрнең барлыкка килүен ул кешенең психологиясенә бәйләп
карый. Кеше бит Аллага үзе өчен бәләләр куркынычы якын-
лашкан чакта гына мөрәжәгать итә, ди ул. Фейербах: «Алла
кешенең яшәү мохтажлыгын чагылдырган күренеш», — ди (Из-
бранные философские произведения. — Т. 2. — М., 1955. —
С. 819). Фейербах Тәүраттагы «Кешене Алла үзенә сурәтенә
тиңләп тудырган» гыйбарәсен нәкъ киресенчәгә — «Алланы
кеше үз сурәтенә тиңләп тудырган» дип әйләндерә. Алланың
сурәте ул кешенең үз җисменең читләштерелгән нәтижәсе генә,
дип карый Фейербах. Аныңча, Алла — кеше рухының проек-
циясе. Ләкин ул кешенең үзеннән аерылган хәлдә алына,
объективлаштырыла, мөстәкыйльләндерелә, кеше тарафыннан
тудырылган булуына карамастан, тудыручыга әверелдерелә һәм
иң югары, илаһи зат дәрәжәсенә күтәрелә, дип карый Фейербах
(кара: шунда ук, 679 б.).

Ләкин Фейербах динне тәнкыйтьләүдә эзлеклелек күрсәтми.
Ул, Алланы һәм башка гайре табигый затларны (җән-пәри,
албасты, шайтан кебек уйдырмаларны) инкяр итсә дә, динне
бөтенләй юкка чыгармый, аның кешеләр өчен зарурлыгын
исбатларга омтыла. Шушы максаттан чыгып, ул «religio» (ла-
тинчадан — дин) терминының барлыкка килүен, аның этимоло-
гик мәгънәсен тикшерергә алына. «Liga» (лат.) «бәйләнеш»не
аңлата, «re» исә — «яңадан кайтару». Кешеләр үзара бәйлә-
нешсез яши алмыйлар дип фикер йөртә Фейербах. Димәк,
аныңча, religio (дин) кешеләр өчен кирәкле, зарури күренеш...
Фейербахның диннең зарурлыгын шушы ысул белән дәлил-
ләвен Ф. Энгельс «этимологик фокус» дип бәяли. Гомумән,
Фейербахның дин хакында югарыда әйтелгән каршылыклы
фикерләре аннан соң яшәгән кайбер галимнәрнең (шул исәптән
Россиядә дә), «Алланы яңача төзү» (богостроительство) чире
белән авырып алуларына нигез булып кала.

Фейербах хезмәтләрендәге тагын бер кимчелеккә тукталмый
ярамас: ул үзен «материалист» дип атаудан баш тарта. Аның

мондый нәтижәгә килүенәң нигезе нәрсәдә соң? XIX гасыр уртасында кайбер метафизик караштагы галимнәр (Бюхнер, Фогт, Молешотт һ. б.) үзләрен «материалистлар» дип атыйлар. Ләкин бу вульгар, ягъни тупас, материализм гына була. Мәсәлән, алар кеше миенәң фикерләү сәләтен бавырның үт суы эшләп чыгару сәләте белән бер рәткә куялар. Фейербах, ниндидер беркатлылык белән, материализмны энә шушындый тупас, метафизик планда фикер йөртүчеләр юнәлеше дигән нәтижә чыгара.

Фейербах теориясенәң иң зур кимчелеге бөтенләй башкада әле. Фейербах табигать күренешләрен бәяләүдә чын материалист булса да, жәмгыять күренешләренә килгәндә ул, үзенә хәтле яшәгән барлык материалистлар кебек үк, тарихи идеализм югарылыгында кала. Һәм бу кимчелек, бигрәк тә, аның әхлак теориясендә чагыла.

Фейербах — антропологик материализм тарафдары булган галим. Материализмның бу агымы яссылыгында кеше — психофизиологик зат. Фейербах кешенәң асылын табигый шартлар нигезендә генә күрергә омтыла. Кешедә ул аның фәкать биологик, ягъни табигый жисемен генә күрә, ә социаль жисемен аңлау дәрәжәсенә, үзенә кадәр булган башка материалистлар кебек үк, күтәрелә алмый кала. Фейербахның атеистик теориясе, һәм аның кимчелекләре дә, нәкъ шушы, югарыда күрсәтелгән карашларга бәйләнгән. Һәм бу кимчелек, барыннан да бигрәк, Фейербахның әхлак теориясендә жирлек таба.

Фейербах, кешене хисси жан иясе дип бәяләп, аның шушы сыйфатын абсолютлаштыра. Кешеләргә бер-берсен ярату хас, дип фикерли галим. Аларга шулай ук бер-берсенә игелек итү дә хас. Әгәр дә бу хисләр табигый икән, алар бөтен кешелек дөнъясына карата шулай дип фикер йөртәргә мөмкин. Кеше үзенәң табигате белән игелекле, дип саный Фейербах. Ул кеше табигатенәң икенче, аңа капма-каршы, төгәлрәк әйткәндә, усаллык, золымлык ягын танымый. Ә бит Гегель, диалектик буларак, кеше табигатендә урын биләп торган золымлыкка өстенлек бирү ягында булган. Ләкин золымлыкны тар планда гына аңлау дәрәжә булмас иде. Кешенәң «золымлыгы», «усаллыгы» аның башка кешеләр белән булган мөгамәлә сыйфаты гына түгел, бәлки табигать тарафыннан бирелгән бер жисми сыйфат та. Кешенәң «золымлыгын», «усаллыгын» бар хәтлесе-нә генә риза булмыйча, һаман да күбрәккә, камиллеккә омтылуында да күрергә кирәк.

Шулай итеп, Фейербах кешенең жисемен тар рәвештә, биологик, физиологик, психологик якларына гына кайтарып калдырып, анда да аларның фәкәть уңай моментларын гына искә алып эш итәргә теләгәнән күрсәткән. Ф. Энгельс үзенең «Людвиг Фейербах һәм классик немец философиясенең төмамлануы» хезмәтендә, шушыларны күздә тотып, болай дип язган: «Фейербахның әхлакый теориясе «барлык заманнар, барлык халыклар һәм барлык хәлләр өчен аерып куелган, шунлыктан беркайда һәм беркайчан да кулланыла алмый» (Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.— Т. 21.— С. 298).

Ләкин Ф.Энгельс шул ук хезмәтендә Фейербахның Маркс белән үзе өчен, Гегельдан кала иң зур йогынты ясаган философ икәнлеген дә әйтеп үтә (шунда ук, 219 б.).

Гомумән, Людвиг Фейербахның хезмәтләре башка философларга да йогынты ясамый калмый. Россиядә исә аның уңай йогынтысын, аеруча, рус халкының бөөк улы Н. Г. Чернышевский тоя. XIX гасырның рус революцион демократиясе вәкиле философиядә антропологик материализм принципларын сайлый һәм гомеренең соңгы көннәренә кадәр шушы принципларга тугрылыгын саклай.

КҮНЕГҮЛӘР ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. И. Кантның фәлсәфи карашлары. Аның каршылыклы булуын сез ничек аңлатыр идегез?

2. И. Фихтенең субъектив идеализмы һәм иҗтимагый карашлары нәрсәдән гыйбарәт?

3. Г. Гегель һәм аның фәлсәфи карашлары. Гегельның фәлсәфи системасы белән диалектик метод арасындагы каршылыкны ничек аңлатыр идегез?

4. Л. Фейербахның антропологик материализмы. Аның казанышлары һәм кимчелекләре нәрсәдә чагыла?

ӘДӘБИЯТ

Асмус В. Философия Канта.— М., 1957.

Ойзерман Т. Философия Гегеля.— М., 1956.

История философии.— Т. 1—2.— М., 1957.

Ойзерман Т. И. Философия Фихте.— М., 1962.

Быховский Б. Э. Л. Фейербах.— М., 1967.

Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 3.

Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 21.

МАРКСИСТИК ФИЛОСОФИЯ

Карл Маркс һәм Фридрих Энгельс

Вакыт — сәләтләрне үстерү өчен
иркенлек.

(Маркс)

Барлык идеяләр — тәжрибәдән,
алар — чынбарлыкның чагылышы.

(Энгельс)

Маркс белән Энгельс бөтендөнья философия тарихында аерым урын алып торалар. Аларның һәр кайсы даһи галим, шунлыктан һәркайсына дәрәслекнең мөстәкыйль бүлекләрен багышлап, аерым сәхифәләргә урын биреп булыр иде. Ләкин бу ике мәшһүр галим кайбер атаклы хезмәтләрен бергә иҗат иткәннәр. Аларның мөстәкыйль рәвештә язылган әсәрләре дә дөньяга уртак караш, бер-берсенә чиксез ышану, бер-берсе белән алдан ук һәм эчке килешү нигезендә башкарылганнар. Шунлыктан бу ике олы шәхес философия, гомумән, мәдәният тарихында һәрвакыт «кулга-кул тотынышып» йөриләр. Аларның философия, социология, хокук, эстетика, этика, шулай ук башка фәннәр буенча калдырган хезмәтләре һәм аерым фикерләре дөньяга бердәм карашны, бер үк иҗтимагый-сәяси принципларны чагылдыра. Маркс һәм Энгельс бер-берсеннән аерылгысыз. Бу хәл дәрәслектә дә аларның иҗатын бер-берсеннән аермыйча карау өчен нигез бирә.

Карл Маркс (1818—1883) Трир шәһәрәндә адвокат гаиләсендә туа. Анда гимназияне тәмамлаганнан соң, ул башта Бонн, соңрак Берлин университетында белем ала. Диссертацияне Демокрит белән Эпикур философиясе буенча яза. Маркс үзенең яшәтешләре белән бергә Гегель философиясе белән дә тирәнтен таныша, аның хезмәтләрендәге революцион «орлыкларны» үзләштерергә омтыла. Ләкин еллар узган саен, ул философиядәге кыйбласын материализмга таба үзгәртә бара. Моңа Людвиг Фейербахның хезмәтләре хәлиткеч сәбәп була.

40 нчы еллар башында Маркс Кельнда чыга торган «Рейн газетасы»нда мөхәррир вазифасын алып бара башлый. Ләкин анда озак эшли алмый, цензура басымы көчәю аркасында китәргә мәжбүр була.

1843 елда Маркс өйләнә. Аның хатыны Дженни фон Вестфален реакцион дворян гаиләсендә туып тәрбияләнгән булса да,

гомеренең соңгы сәгатенә хәтле революционер иренә турылык-лы булып, бөтен көчен һәм матди мөмкинлеген иренә изге эшенә багышлый.

1844 елда Маркс Парижда үзенең киләчәктә иң якин дуслы булачак Энгельс белән таныша. Шунда аларның ижади дуслыгы, икесенең дә тормыш юлларында яңа этап башлана. 1847 елда алар, Прудонның «Хәерчеләр философиясе» дигән әсәрен тәнкыйтьләп, «Философиянең хәерчелеге» дип аталган зур уртак хезмәтләрен чыгаралар. Шул ук елда алар Энгельс белән «Коммунистлар союзы» дигән яшерен оешмага керәләр, аның йөкләмәсе буенча 1848 елда «Коммунистлар партиясе манифесты» дигән атаклы хезмәтне ижат итәләр.

40 нчы еллар азагы Маркс өчен аеруча килеренке уза. Аны сәяси яктан кысалар, эзәрлеклиләр, илдән илгә күчеп йөрергә мәжбүр итәләр. Ул матди авырлык шартларында үзенең төп хезмәте «Капитал» өстендә эшли башлый. Ә 1864 елда Лондонда I Интернационал барлыкка килү белән Маркс аның ихтияжларына җавап бирү җәһәттенән практик эшкә бирелә, шушы ук елларда ул үзенең кайбер атаклы хезмәтләрен (Мәсәлән, «Франциядә гражданның сугышы» һ. б.) яза. 70 нче елларда, «Париж коммунасы» җиңелгәннән соң, Маркс яңадан теоретик юнәлештәге эшләрен дәвам иттерә. Ләкин бу вакытка аның сәламәтлегенә шактый какшаган була инде. 1881 елны аның белән гомер иткән хатыны үлә, ә ике елдан соң үзе дә кәнәфиендә утырган килеш, йокысыннан уянып, дөнья куя.

Фридрих Энгельс (1820—1895) Бармен шәһәрində бай фабрикант гаиләсендә туа. Энгельсның атасы улын дини мәсләктә тәрбияләргә тырыша, ләкин Энгельс атасының өметләрен аklamый. 1838 елны ул атасының кушуы буенча сәүдә эшләре белән Бремен шәһәренә китә. Ләкин аны коммерция кызыксындырмый, ул күбрәк вакытын әдәбият, сәнгать, музыка һәм спорт белән шөгыльләнүгә сарыф итә. Шул ук дәвердә «Яшь Германия» оешмасының басма органында эшли башлый. 30 нчы еллар азагы аның өчен философия белән якыннан танышу еллары да булып китә. Башта ул Гегель философиясе йогынтысын кичерә, соңрак, 40 нчы еллар башында, аны материалистик караштагы хезмәтләр җәлеп итә башлый. Энгельсның шушы юнәлештә җитлегеп җитүендә Фейербахның «Христианлыкның асылы» (1841) исемендәге хезмәте зур роль уйный.

Энгельсның Маркс белән танышуы һәм бергә эшли башлавы, югарыда күрсәтелгәнчә, 1842 елга туры килә. «Рейн

газета» сының корреспонденты буларак, ул Англиягә күчеп китә һәм анда аналитик характердагы «Англия эшчеләр сыйныфының хәле» дигән хезмәтен ижәт итә.

1844 елдан Маркс белән Энгельсның якын дуслыгы башлана. 1845 елда алар «Изге гаилә...» исемендәге бергәләп ижәт иткән беренче китапларын чыгаралар. Бу хезмәттә ике яшь галим Гегель сукмагы белән баручы философларның (Бруно Бауэр һ. б.) әсәрләрен тәнкыйтьлиләр. 1845—1846 елларда Маркс белән Энгельс «Немец идеологиясе» дигән уртақ хезмәт өстендә эшлиләр. 50 нче елларда икесе дә, теоретик әсәрләр ижәт итү белән бергә, практик рәвештә революцион эшчәнлектә алып баралар. Энгельс, Марксның иң якын дуслы буларак, аңа матди яктан даими ярдәм күрсәтеп килә. 70—80 нче елларда Энгельс үзенең мәшһүр «Анти-Дюринг», «Табигать диалектикасы» һ. б. күп кенә хезмәтләрен төгәлли.

Маркс үлгәннән соң, Энгельс үз өстенә бөтендөнья эшчеләр хәрәкәтенең җитәкчесе вазифасын ала. Шушы чорда ул үзенең «Гаилә, шәхси милекчелек һәм дәүләтнең килеп чыгуы» дигән хезмәтен ижәт итә. Марксның тугры дуслы буларак, ул, «Капитал»ның 2 нче һәм 3 нче томнарын бастырып чыгаруга әзерли. Ә 1888 елда «Людвиг Фейербах һәм классик немец философиясенең төмамлануы» дигән хезмәтен бастырып чыгара.

Ф. Энгельс гомеренең соңгы елларында революцион эшчәнлеген активлаштыра. Ул Аурупаның барча илләрендә үсә барган эшчеләр хәрәкәте белән таныш була, алардагы хәлләрне җентекләп өйрәнә, шушы хәрәкәт башындагы җитәкчеләр белән тыгыз бәйләнештә яши.

1894 елда Энгельс каты авырый башлый һәм 1895 елның август аенда яман шеш авыруынан үлә. Аның гәүдәсен яндырып, көлен Англия ярларынан ерак булмаган урында диңгезгә ирештерәләр.

Маркс белән Энгельсның фәлсәфи тәгълиматлары, башка күп кенә галимнәрнеке кебек үк, билгеле бер тарихи чорның продукты, җимеше. Ул XIX гасырның уртасында барлыкка килә, һәм бу очраклы хәл түгел. Аурупада яңа фәлсәфи карашларга объектив ихтыяҗ туа. Маркс белән Энгельсның хезмәтләре нәкъ менә шушы тарихи ихтыяҗга, нигездә, тиешле җавап була да инде.

XIX гасыр башында Аурупаның күп кенә илләрендә буржуаз мөнәсәбәтләр урнаша башлый. Шуңа нигезләнгән социаль-икътисади стройның, бигрәк тә әлеге чорда үзенең эчке

каршылыклары ачыла башлый, алар аеруча кискен формаларга барып житет. Монун күрсөткөчлөрө — житештерү өлкөсөндөгө тәртипсезлек (анархия), кризислар, эшсезлек. Болар очраклы күрөнөшлөр булып кына калмый, бөлкн яңа буржуаз стройнын котылгысыз нәтижэлөрө булып яңгырый.

Сүз дө юк, яңа буржуаз мөнөсөбөтлөр сөнөгөтө зур казанышларга китерэлөр. Ләкин аларда хөзмөт халкынын хәлө, гомумән, аларны жәмгыятө интересларына яраштырып үстөрү мәсьәләсө көн тәртибөнө куелмаган була әлө. Бу хәлнө Маркс белән Энгельс үзлөрөнчө характерлыйлар. Алар буржуаз жәмгыятөнө тылсымчы белән чагыштыралар. Әйтөрсөң ул үзөнөң сихерлөрө белән жир асты көчлөрөн чакырып чыгарган да, алар белән индө нишлөргө белмичө, аптырап калган....

Марксистик философиянөң барлыкка килү сәбәплөрөн киндрөк аңлау өчөн, түбөндөгө моментларны истө тоту зарур. Берөнчөдөн, ул — марксизм дин аталган ижтимагый фәннөр система-сынын бер өлөшө (калган икө өлөшө — политэкономия һәм социализм теориясө). Димәк, ул — бөрбөтөн системанын органик структур элементы.

Икөнчөдөн, ул үзөнө хәтлө яшөгән фәлсәфи тәгълиматлардан аерылып киткөн, алар белән бәйлөнөшсөз гыйлөм, яисә аларга капма-каршы торган мәзнөп (секта) түгөл. Ул — бөтөндөнъя цивилизациясөнөң үсөш юлында туган һәм шунда формалашкан гыйлөм. Маркс белән Энгельс философиясө үз эчөнө кешөлөк тудырган барлык фәлсәфи бөлөмнөрнө ала. Аларны жый, туплый, системага китерө, йомгаклый һәм шуларнын нәтижөсөн тәшкил итө. Югарыда әйтөлгәнчө, Маркснын диссертациясө борынгы грек (Демокрит белән Эпикур) философиясө буөнчә язылган. Шунун өстөнө, Маркс белән Энгельс, һәркайсы, — философия тарихын «буйга һәм аркылыга» өйрөнөп чыккан галимнөр. Аларнын хөзмөтлөрөндө бөтөндөнъя философиясөнөң йөзлөгән вәкиллөрө, аларнын конкрет әсәрлөрө искө алына.

Ләкин марксистик философиянөң турыдан-туры теоретик чыганакларын немөц классик философиясө, бигрәк тә Гөгөл белән Фөйербах хөзмөтлөрө тәшкил итө. Маркс белән Энгельс аеруча Гөгөл әсәрлөрөндөгө диалектикага зур бөя бирәлөр һәм аны үстөрөргө тырышалар. Диалектик метод — Гөгөл тәгълиматынын ин югары бөягө лаөк булган революцион ягы. Ләкин Гөгөлнын диалектикасы, югарыда әйтөлгәнчө, идеалистик системага нигөзлөнгән, нөкь шуны исбатлау өчөн корылган. Моннан алдагы битлөрдө искөртөлгәнчө, Маркс Гөгөлнын

баштүбән торган диалектикасын аякка бастыра, ягъни нигез тапшы итеп идеяләр диалектикасын түгел, бәлки объектив дөнья диалектикасын ала.

Икенче теоретик чыганақ ул — Фейербахның материализм юнәлешендәге хезмәтләре. Фейербахның иң кыйммәт һәм югары тәкъдир ителерлек эше шунда ки, ул, немец философиясендә озак еллар дәвамында хакимлек итеп килгән идеалистик карашларны каты тәнкыйтьләп, материалистик карашларны нигезле рәвештә дәлилләп чыга һәм фәлсәфи материализмны Аурупа күләмендә яңадан торгыза. Маркс үзенң «Фейербах турында тезислар» дигән парчасында, Энгельс исә «Людвиг Фейербах һәм классик немец философиясенң тәмамлануы» китабында, шулай ук бу ике атаклы галимнң бергәләп ижәт иткән «Немец идеологиясе» дигән уртақ хезмәтендә Фейербах философиясенң житди генә кимчелекләрен дә күрсәтәләр. Әмма, шуңа да карамастан, Фейербах материализмына Маркс белән Энгельс, тулаем алганда, югары бәя бирәләр.

Гегель белән Фейербах кебек ике бөек философның хезмәтләрен марксистик философия өчен турыдан-туры теоретик чыганақлар булган, дип бәяләүне Маркс белән Энгельсның философиясе Гегель белән Фейербах хезмәтләренң механик суммасы дип аңларга ярамый.

Беренчедән, югарыда күрсәтелгәнчә, ул чыганақлар кимчелекләрдән дә азат булмаган, икенчедән, марксистик философия Гегель белән Фейербахның хезмәтләрендәге уңай фикерләргә кабатлау түгел, бәлки аларны яңадан эшкәртү аша, үзлектән, яңа, мөстәкыйль фикерләр ижәт итү.

Марксистик философиянң XIX гасыр уртасында барлыкка килүе табигать фәннәренң сизелерлек алга китүенә, бу өлкәдә шактый гына фәнни ачышлар булуына да бәйле. Табигать фәннәре өлкәсендәге үзгәрешләр фәлсәфи позициядән торып гомумиләштерүгә, тирәнтен аңлатуга мохтаж булалар. Биредә бигрәк тә өч бөек ачыш күздә тотыла.

Шуларның берсе — тере организмның нигезен тәшкил иткән күзәнәк теориясен эшкәртү (1839). Аның авторы немец физиологы **Теодор Шванн** була. Дәрәс, күзәнәк XVII гасырда ук инглиз микроскопчысы Роберт Гук тарафыннан ачылган. XVIII гасырда немец галиме Каспар Вольф шушы күзәнәкләр белеме нигезендә хайваннар һәм үсемлекләр арасындагы бәйләнеш турында фәнни фаразларын (гипотезалар) игълан итә. Ә XIX гасырда Шванн, үзенә хәтле тупланган белемнәр

жирлегендә үсемлекләр һәм хайваннар үсешенң уртак принциплары турында ачыш ясап, күзәнәкләр теориясенң дәрәжәсен нык кына күтәрә.

Икенче бөөк ачыш немец табибы һәм физигы **Юлиус Майер** тарафыннан эшләнә. Ул энергиянең саклану һәм бер формадан икенче формага әверелү канунын ача (1845). Бу канунны ачу өчен билгеле бер әзерлек XVIII гасырда ук эшләнгән була инде. Сүз Михаил Ломоносов һәм Антуан Лавуазье тарафыннан матдәләрнең саклану канунын ачу турында бара. Бу ике ачышның һәркайсы табигать дөнъясында тыгыз бәйләнеш ятканлыгын исбатлаган була инде. Шулай да Майерның ачышы кискен каршылыкка очрый. Ул хәтта үз-үзенә кул салу турында уйлап куя. Ләкин Майер ачышының хаклыгын соңрак (математика чараларын кулланып) икенче немец галиме Герман Гельмгольд исбатлый. Бу ачыш суны шулай ук диалектика кануннары тегермәненә коя.

Өченче бөөк ачыш — атаклы англиз галиме **Чарльз Дарвин**ның эволюция теориясе. Шушы теорияне дәлилләү эшен ул 30 нчы еллар азагында ук башлап җибәрә. Дарвин 1839—1843 елларда 5 томлык «Зоология» дигән хезмәтен бастыра, соңрак бербер артлы шәхси монографияләрен дөнъяга чыгара. Ә 1859 елда аның «Төрләрнең килеп чыгуы...» дигән зур күләмле хезмәте нәшер ителә. Бу хезмәттә ул үсемлек һәм хайваннарның билгеле бер тарихи чорда гына барлыкка килгәнлеген, аларның миллион еллар дәверендә зур үзгәрешләр кичергәнлеген исбатлый. Шушы процесста табигый сайланышның (естественный отбор) хәлиткеч ролен дәлилли. Соңрак, 1871 елда, ул «Кешенең барлыкка килүе һәм җенси сайланыш» хезмәтен чыгара.

Югарыда күрсәтелгән ачышларның һәркайсы диалектика фәнен үстерүдә мөһим роль уйныйлар. Мәсәлән, дөнъяда булган барлык тере предметларның нигезе бер үк. Димәк, барлык организмнар бер-беренә тыгыз бәйләнешкән, алар арасындагы аерма шушы организмнарның катлаулылык дәрәжәсендә генә.

Шуның өстенә, барлык организмнар — даими үзгәрештә, үсештә, бер-берсеннән яралу, килеп чыгу процессында. Ә яшәү һәр төрнең башка төрләр белән көрәше шартларында яулап алына һ. б.

Бу мөнәсәбәтләр барысы да дөнъяда булган барлык предметларның һәм күренешләрнең үзара тыгыз бәйләнештә булуларын, аларның эволюцион үзгәреш кичереп яшәүләрен,

ә эчке каршылыктарның үсеш чыганагы ролен үтәвен исбат итә. Алар диалектика фәнен яңа ачышлар җирлегендә үстерү өчен бай һәм кирәкле материал биргәннәр.

Марксистик философия шушы фәннең традицион бүлекләрен тәшкил иткән философия тарихы, онтология һәм гносеология генә түгел, ул үз эченә киң мәгънәдә социологияне (жәмгыять турындагы гыйлемне дә) сыйдырган. Һәм XIX гасырдагы иҗтимагый тормыш социология фәне, үсеше аның яңа эчтәлек белән баетылуы өчен дә зур нигез биргән. Марксистик социология (терминның киң мәгънәсен алганда) совет чоры әдәбиятында «тарихи материализм» дип йөртелде.

Бу термин хәзерге вакытта да үзенең мәгънәсен югалтмаган, чөнки ул кешелек тарихын идеалистик караштан чыгып түгел, бәлки материализм философиясе карашыннан чыгып бәяләүне аңлата. Шулай итеп, тарихи материализм термины, социаль философия термины кебек үк, бер үк хокукта кулланылырга мөмкин.

Материалистик пландагы социаль философиянең XIX гасыр уртасында барлыкка килүе шулай ук очраклы түгел. Аны шушы тарихи чорның социаль-иқтисади шартлары әзерли һәм сыйфат ягыннан яңа социаль философиягә үзенең ихтыяҗын белдерә.

Моннан алдагы битләрдә Аурупа илләрендә буржуаз жәмгыять тудырган социаль каршылыктар турында әйтелгән иде инде. Алар үзләрен бигрәк тә сыйнфый каршылыктар формасында күрсәтәләр. Бу исә эшче халыкның капиталист-хуҗалар тарафыннан коточкыч рәвештә изелүенә бәйләнгән. Эшчеләр сыйныфы күп еллар дәвамында шушы рәхимсез режимга түзеп килә, ләкин һәр нәрсәнең бер чиге булган кебек, эшче халыкның чыдамлыгы, түземлеге дә әкрәнләп кими бара. Аерым эшчеләрнең ризасызлыгы тора-бара күмәк төс ала, оешкан формаларга үсеп җитә башлый. Һәм бу тенденция Көнбатыш Аурупа илләрендә эшче халыкның рәхимсез изүләргә каршы юнәлдерелгән күтәрелешләрендә чагыла. Бу вакыйгалардан аерым рәвештә түбәндәге өч күтәрелешне атарга мөмкин.

Лион тукучыларының күтәрелеше (Франция, 1831). Бу француз пролетариатының властьлар белән беренче кораллы бәрелеше була. Эшчеләр һәм һөнәрчеләр, авыр хәлгә түзә алмыйча, башта үзләренең таләпләрен белдереп карыйлар. Алар искә алынмагач, күтәрелгән халык «яшәргә булса — эшләп, үлсә — көрәшәп» дигән лозунг астында режим башын-

дагыларга һөжүм итэләр. Хөкүмәтнең кораллы көчләре шәһәр-дән чыгып качарга мәҗбүр була. Ләкин махсус чакырылган хәрби гаскәрләр, шәһәргә кереп, баш күтәрүчеләрне буйсындыруга ирешәләр.

Чартистлар хәрәкәте (Англия, 1839) — революцион пролетариатның күмәк төс алган һәм оешкан беренче чыгышы. Чартистлар үзләренең хартиясендә (программ таләпләрендә) парламентка демократик сайлаулар, сайлаучыларга тигез хокуklar һ. б. шундый таләпләр куялар. Чартистлар конвенты (Лондон) чакыруына Манчестер, Болтон һәм башка кайбер сәнәгатьле шәһәрләр эшчеләре дә кушылалар. Тарихта беренче тапкыр (барлыгы 50 меңнән торган) эшчеләр партиясе оеша. Чартистларның петициясенә (анда инде социаль таләпләр дә кертелгән була) 3 миллионнан артык имзалар куела. Ләкин парламент эшчеләрнең таләпләрен кире кага. Моңа җавап итеп, эшчеләр хөкүмәт гаскәрләре белән канлы бәрелешләргә күтәреләләр. Чартистлар хәрәкәте бастырыла, һәм ул хәрәкәтнең әкреләп сүнүенә китерә. Әмма чартистлар хәрәкәте шушы чордагы эшче сыйныфы көрәшенең иң югары ноктасын тәшкил иткән вакыйга була.

Силезия эшчеләре күтәрелешенең (Германия, 1844) сәбәпләре дә шул ук — эшчеләрне хуҗалар һәм социаль-сәяси режим тарафыннан рәхимсез изү нәтижәсе. Күтәрелеш өчен этәргеч көч булып эшчеләрнең болай да түбән хезмәт хакының киметелүе иде. Күтәрелеш, гомумән, стихияле булса да, аңа аңлы рәвештә кушылу һәм оешканлык хас булган. Эшчеләр үзләренең сыйныфый мәнфәгатьләрен аңлап күтәреләләр. Бу күтәрелеш Германиядәге демократик партияләргә үзләре алдында торган бурычларның тагын да кинрәк һәм тирәнрәк икәнлегенә төшенү өчен дә тиешле сабак була.

Гомумән, XIX гасыр уртасында Көнбатыш Аурупа илләре эшчеләренең күтәрелешләре, аларның күбрәк стихиягә тартымлы хәрәкәте иҗтимагый фәннәр алдына революцион теория ихтыяжын китереп куя. Маркстың социаль философиясе шушы объектив ихтыяжга тәңгәл җавап булган дип әйтеп була.

Маркс белән Энгельсның фәлсәфи карашлары аларның күп сандагы хезмәтләрендә урын таба. Бу ике даһи галим философия тарихында иң эзлекле, бөек материалистлар булып танылалар. Алар философия фәннәренең барлык өлешләрен һәм тармакларын материализм принциплары белән ныгыта-

лар. Маркс белән Энгельс материяне — дөньяның бердәнбер нигезе, ә аңны материянең (объектив чынбарлыкның) чагылышы дип саныйлар. Маркс үзенең «Капитал»ында, Гегельның идеалистик карашын тәнкыйтьләп, «идеаль ул кеше башында үзгәреш кичергән материал», ди («Капитал», т. 1, послесловие к 2 изд.).

Маркс белән Энгельс диалектика тәгълиматын үстерүдә зур роль уйныйлар. Алар арасында хезмәт бүленеше, рәсми рәвештә беркетелмәгән булса да, ул үзара килешенгән була. Маркс үзенең барлык көчен икътисади теорияне эшкәртүгә юнәлдәрсә, Энгельс исә үз хезмәтенең үзәк предметы итеп философия тематикасын сайлый.

Диалектик материализм Энгельсның аеруча «Дюрингка каршы» («Анти-Дюринг»), «Табиғатъ диалектикасы» һәм «Людвиг Фейербах...» әсәрләрендә исбат ителә. Энгельс, материянең беренчел, ә рухның, аңның икенчел икәнлеген дәлилләү белән бергә, философиянең нигез ташы ролен уйнаган башка мәсьәләләргә дә игътибар бирә. Аныңча, хәрәкәт материянең яшәү ысулы, димәк, алар аерылгысыз. Энгельс бу фикерне белдереп кенә калмый, хәрәкәтнең иерархик мөнәсәбәттә булган төрләр (формаларын) күрсәтә, аларга гомуми классификация бирә. Хәрәкәтне бу яссылыкта карауның методологик әһәмияте бүгенге көнгә фән өчен дә чиксез зур. Энгельс галәми сузулык һәм вакытны материянең яшәү формалары дип дәлилли, аларның аерылгысыз бербөтен булуын исбатлый.

Энгельс танып белү теориясе буенча да ныклы материалистик позициядә тора. Ул танып белүнең чиксезлеген күрсәтә, абсолют хакыйкәт белән нисби хакыйкәт арасындагы диалектиканы исбатлый.

Энгельс барлык фәннәрне классификацияли. Аларны өч төркемгә бүлә: тере булмаган материя турындагы фәннәр; тере материя турындагы һәм кешенең фикерләве турындагы фәннәр.

Энгельсның ижади мирасында диалектика проблематикасы зур урын алып тора. Ул үзенең «Дюрингка каршы», «Табиғатъ диалектикасы» һ. б. кайбер хезмәтләрендә объектив кануннар һәм категорияләр диалектикасын аңлатуга зур урын бирә. Биредә тагын бер үзенчәлеккә игътибар итәргә кирәк: кайбер үтә тәнкыйтьчел авторлар, Марксның философиядәге ижади мирасын юкка чыгарырга тырышып, «ул диалектика буенча бернинди хезмәт тә калдырмаган» дигән фикерләр урнаштырырга тырышканнар. В. И. Ленин исә, аларның сүзен юкка

чыгарып: «Маркс диалектика буенча махсус хезмәтләр иҗат итмәгән булса да, «Капитал» диалектикасын калдырган», — дип яза. Бу — бик хаклы фикер, чөнки диалектика Маркстың барлык хезмәтләрен сугарган һәм аның барлык фәлсәфи концепцияләре өчен нигез тәшкил иткән метод ул.

Маркс белән Энгельсның философиядәге иң зур казанышлары, мөгаен, кешелек тарихын материалистик позициядән чыгып аңлатудыр. Алар тудырган теория, ягъни тарихи материализм, социаль философия өлкәсендә зур ачыш һәм борылыш иде. Маркска хәтле тарихны, гомумән җәмгыятьтәге күренешләрне һәм процессларны аңлатуда һәрвакыт идеалистик карашлар хөкем сөрдә. Маркс бу өлкәдәге идеализм сызыгын иң беренче булып өзүче булды. Ул җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең чыганагы идеяләрдә, гомумән, рухи өлкәдә түгел, бәлки материал җитештерү өлкәсендә дигән ачыш ясады.

К. Маркстың тагын бер мөһим ачышы җәмгыятьнең үсеш баскычларын күрсәткән иҗтимагый-иқътисади формацияләр (ИИФ) теориясе булды. Ленин аны Ч. Дарвинның табигать фәннәндә ясаган ачышы белән бер рәткә куйды. Маркс, социаль философиягә «җитештерү мөнәсәбәтләре», «базис», «өскорма» кебек терминнар һәм төшенчәләр кертеп, җәмгыятьнең эчке механизмын, аның структурасын тәшкил иткән элементларының диалектикасын ачып бирде.

Маркс шулай ук иҗтимагый булулык һәм иҗтимагый аң арасындагы диалектиканы да күрсәтә алды, үзенең күп кенә хезмәтләрендә ул иҗтимагый аңның формаларына анализ ясады, социаль философияне үткен күзәтүләр, тирән фикерләр белән баетты.

Социаль философияне яңартуда Энгельсның да зур өлеше бар. «Дюрингка каршы» китабында социализм теориясе тулы бер бүлекне тәшкил итә. «Гаиләнең, хосусый милекнең һәм дәүләтнең килеп чыгуы» дигән эсәрендә ул шушы хезмәтнең атамасында урын тапкан социаль күренешләргә тирән анализ ясый. Гаилә һәм дәүләтнең барлыкка килүен ул материалистик позициядән чыгып аңлата. Аларның нигезен җитештерү көчләренең үсеш процессы тәшкил итүен исбатлый. Энгельс, бу өлкәдәге үзенә кадәр булган теорияләрне тәнкыйтькә куеп, дәүләтнең эчке асылын ачып бирә.

Марксистик философиянең иң зур казанышларының берсе — төзек система тәшкил итүендә. Философия фәннәре үз эченә этика, эстетика, фәнни атеизм, хокук теориясен дә туп-

мый. Бу фәннәр бер-берсенә тыгыз бәйләнештә яшиләр. Аларны берләштерүче һәм бербөтен дәрәжәсенә китерүче фән — ул диалектик методология.

Гомумән алганда, марксистик философия ул философия тарихында аерым урын ғына түгел, аерым этап тәшкил итә. Бу күренешне Маркстың философия фәне, аның объектив функциясе турында әйткән фикере җитәрлек аңлата булып. Маркс үзенең «Фейербах турында тезислар» дигән язмасында: «Философлар моңа хәтле дөньяны ничектер аңлаталар ғына иде, ә бурыч — аны үзгәртүдә», — дигән булган. Марксистик философиянең әлегә сыйфаты аны башка фәлсәфи белемнәрдән аерып тора да.

Маркс һәм Энгельсның философиясе — билгеле бер тарихи чорның продукты ул. Аның казанышлары, уңай сыйфатлары күп, ләкин аны соңгы инстанциядәге хакыйкать, дип карауда дөрөс булмас иде. Чөнки аның даими саклана торган сыйфатлары янәшәсендә тарихи шартлар үзгәрү белән калкып чыккан кимчелекләре дә юк түгел. Андагы кайбер тәгъбирләр заманында актуаль булсалар да, тора-бара үзләренең актуальлеген югалтуга дучар булдылар. Кайсыдыр теоретик фаразлар, гипотетик тәгъбирләр үзләрен аклый алмады һ. б.

Шулай булуга да карамастан, Маркс белән Энгельс философия тарихында ике бөек галим һәм революционер сыйфатында чагылалар.

Ф. Энгельс, тыйнак шәхес буларак, «Маркс ул даһи, ә мин, күп булса, талант кынамын», дигән иде. Мөгаен, бу фикерне төзәтеп, болай дияргә кирәктер: Энгельс, үзенең дуслы Маркс кебек үк, зур талант та, даһи да иде.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Марксистик философияне «диалектик һәм тарихи материализм» дип атаганнар. Бу терминның мәгънәсен ничек аңлайсыз?

2. Марксистик философиянең барлыкка килүендә нинди объектив шартлар роль уйнаган?

3. Г. Гегель диалектикасы белән К. Маркс диалектикасы арасында төп аерма нәрсәдән гыйбарәт?

4. Ф. Энгельсның материалистик диалектика тәгълиматына керткән өлеше аның нинди хезмәтләрендә чагыла? Аларга кыскача характеристика бирегез.

5. Ф. Энгельс материя белән хәрәкәт арасындагы мөнәсәбәтне ничек характерлый? Энгельсның хәрәкәткә биргән классификациясенең методологик әһәмияте нәрсәдә?

6. Кешенең килеп чыгуы турында марксистик философиянең карашы (Ф.Энгельсның «Табиғатъ диалектикасы» хезмәте буенча).

ӘДӘБИЯТ

Плеханов Г. В. За 20 лет.— 3-е изд.— С.-Пб., 1909.

Плеханов Г. В. Основные вопросы марксизма.— С.-Пб., 1908.

Меринг Ф. Р. Карл Маркс.— Лондон, 1911.

Анненков П. В. Воспоминания о Марксе // Воспоминания.— Т.3.— С.-Пб., 1882.

Ленин В. И. Карл Маркс.— ПСС.— Т.26

Философская энциклопедия.— Т.3, 1964.— С. 301—312. (о Марксе).

Философская энциклопедия.— Т.5, 1970.— С.558—563. (об Энгельсе).

РУС ФӘЛСӘФИ ФИКЕРЕНЕҢ ҮСЕШЕ (XVIII—XIX гасырлар)

Рус фәлсәфи фикере, рус мәғрифәтчелегенең дәвамы буларак, XVIII гасырның икенче яртысында формалаша башлай. Безнең әдәбиятта рус мәғрифәтчелеге ике (киң һәм тар) планда каралып килде. Тар план дигәндә, жәмгыятьнең рухи өлкәсендәге тәртипләрдән чыгып, үз ағымындагы чаралар белән генә алмаштыру күздә тотыла, киң мәғнәдә ул, болардан тыш, кискен (радикаль) чаралар куллану зарурлығын да истән чыгармый. Боларның беренчесе Петр I заманында ук чагыла башлап (В. Татищев, А. Кантемир һ. б.), соңрак аеруча М. Ломоносов эшчәнлегендә көчле гәүдәләнеш таба. Аның эчтәлеген чиркәүне һәм башка шундый искелекләрне тәнкыйтьләү тәшкил итә. Икенчесе исә үзен 1760—1780 елларда алдынгы рус язучыларының Н. И. Новиков, Д. И. Фонвизин әсәрләрендә таба. Алар алпавытларның дорфалыгын, томаналыгын, комсылыгын, крепостной крестьяннарын рәхимсез изүләрен күрсәтеп, шушы стройның гаделсезлеген фаш итәләр.

Екатерина II, Аурупага үзен мәғрифәтле патша дип игълан иткән булса да, алдынгы карашларны яклап чыккан мәдәният эшлеклеләрен эзәрлекли. Аның рәхимсез хөкеме астына Д. С. Аничков, Д. И. Фонвизин, Н. И. Новиков хезмәтләре эләгә. Новиков үзе тоткын рәвешендә крепостка утыртыла, Фонвизинга нәширлек итү тыела, Вольтер әсәрләре дә шундый ук язмышка дучар була.

Шушы шартларда Россиянең ижтимагый фикер мәйданына Александр Николаевич Радищев килеп чыга.

Радищев Александр Николаевич

Эйберләрнең булулыгы
аларны кемнеңдер танып
белүенә мохтаж түгел, ул
аңардан башка да яши.

(Радищев)

Александр Радищев (1749—1802) Мәскәүдә бай алпавыт гаиләсендә туа. Башлангыч белемне Пажлар корпусында ала. Соңрак Лейпциг университетында хокук һәм табигать фәннәрен үзләштерә. Аның дөньяга карашына француз философы Гельвеций хезмәтләре зур йогынты ясый.

Россиягә кайткач, ул дәрәжәле генә вазифаларда эшли, үзенең фәлсәфи хезмәтләрен дөньяга чыгара. Радищевның феодализмга каршы фикерләре бигрәк тә Пугачев фетнәсен (1773—1775) бастырганнан соң җитлегә башлый. Аңа Америкада азатлык өчен барган сугыш та зур йогынты ясый. Эмма иң зур тәэсирләрне ул Франциядәге радикаль мәгърифәтчелек хәрәкәтеннән ала.

Радищев — Россиядә үзенең әдәби әсәрләре белән танылган шәхес. Аның «Петербургтан Мәскәүгә сәяхәт» исемендәге әсәре һәркемгә урта мәктәп программасыннан ук таныш. Радищев анда крестьяннарның алпавытлар тарафыннан коточкыч изелгәнлеген турында яза. Әсәр анык, кискен формада иҗат ителгән. Әби патша (Екатерина II) моңа битараф калмый, язучыны үлем җазасына хөкем иттертә. Дәрәс, җазаны сөргенгә җибәрү белән алыштыралар, һәм Радищев тоташ җиде елын (1790—1797) Себердә уздыра. Радищев анда үзенең «Кеше, аның үлеме һәм мәңгә яшәве» исемендәге фәлсәфи трактатын яза. Патша Павел I үлгәннән соң, ул Петербургка кайтырга рөхсәт ала, ләкин анда озак яшәми: гомерен үзен үзе үтерү белән чикли.

Радищев трактатның ике өлешен үзара капма-каршы кую ысулы белән төзи. Аларның бер өлеше — материализмга, икенчесе идеализмга багышланган. Беренче өлештә (1—2 китапларда) «эйберләрнең яшәеше танып белүдән аерым һәм мөстәкыйль», «хәрәкәт — эйберләрнең яшәү формасы, галәми сузулык һәм вакыт — булулыкның объектив формалары» кебек концепцияләр урын ала. Икенче өлештә — капма-каршы күренешләр: рухның беренчелеге һәм башка шундый идеалистик, метафизик фикерләр. Автор, 1 нче китапта танып белүне югары куйса, 4 нче китапта шул ук танып белүнең мөмкинлекләренә шикләнәп карый, аны төрле юллар белән чикли.

Радищев, шушы ике капма-каршылыклы фикерләрне китереп, аларны сайлап алуны укучының үз ирегенә куя. Радищевның әсәрләрен җентекләп тикшерүчеләр: автор үзенең материалистик юнәлештәге (1—2 нче) китапларын Гельвеций, Дидро, Гольбах йогынтысында язган булса, идеалистик юнәлештәге (3—4 нче) китапларын ул турыдан-туры Мендельсон һәм Гердер фикерләреннән туплаган, дигән нәтиҗәгә киләләр.

Радищев әле материализм белән идеализмны ачык аермаган, алар арасындагы чикне дә күрә алмаган. Шунлыктан ул рух белән материя арасындагы аерманы да аңлап бетермәгән.

Радищевның социаль философиядәге фикерләре, феодаль тәртипләргә каршы юнәлдерелгән булса да, заман чиклән-гәнлегеннән уза алмаган. Ул, борынгы җәмгыятьнең шәхес өчен иреклеген танып, феодаль җәмгыятьнең сәяси һәм социаль залимлеккә корылганын күрсәтә. Радищев, Руссо-ның «Җәмәгать килешүе» теориясен тәнкыйтьләп («патшалар, корольләр биргән сүзләрендә тормыйлар»), гадел-сезлектән котылуның бердәнбер юлы — халык революциясе, дигән фикердә була. Ләкин шул ук вакытта Алланың яр-дәмен дә читкә куймый. Радищев җәмгыятьтәге үзгәреш-ләрнең түгәрәк сызыгы буенча барганлыгын исбатларга ты-рыша. Шунлыктан халыкның (монархлардан котылып) яңа-дан иреkkә кайтачагына ул чын күңеленнән ышана. Ләкин XIX гасыр башында Радищев зур каршылыклар кичерә. Аның карашларында эзлеклелек югала, үзе пессимизмга би-релә башлый.

Россиядә Радищевның революцион карашлары декабрист-лар программаларында урын таба. Ләкин бу шактый соңрак була инде.

* * *

1825 елның декабрь аенда рус алпавыт революционерлары патшаның чикләнмәгән властена (самодержавиега) һәм кре-постнойлыкка каршы кораллы күтәрелеш оештыралар.

1812—1814 еллардагы Ватан сугышыннан соң Россия хал-кы уяну кичерә башлый. Көнбатыш илләрне Наполеон дик-татыннан азат итүгә бәйле рәвештә, анда катнашучылар, бигрәк тә алпавыт офицерлары, чит илләрдәге тәртипләрне күреп, аларга кызыгып, республика идеяләре белән яши башлыйлар. Россиянең төрле шәһәрләрендә патша режимына каршы

яшерен оешмалар барлыкка килә башлай. Декабристларның идеясе буенча, Россиядә монархия һәм крепостнойлык бетерелә, фән һәм мәдәният үсүенә мөмкинлекләр тудырыла. Ләкин революцион үзгәрешләргә алар алпавытлар арасынан чыккан офицерлар көчә белән генә башкаруны таныйлар, крестьян массасын бу вакыйгадан читләштерәләр. Ленин әйткәнчә, декабристларның халыктан «коточкыч ераклыгы» энә шуның белән бәйлә була.

Алпавыт революционерларының күтәрелеше рәхимсез рәвештә бастырыла, аны оештыручылар (Пестель, Рылеев, С. Муравьев-Апостол, Бестужев-Рюмин һәм Каховский) үлем жәзасына хөкөм ителәләр, калганнары ерак Себергә, сөргенгә жибереләләр.

Декабрист-офицерлар арасында философия белән шөгыльләнүче галимнәр дә була. Мәсәлән, Якушкин «Нәрсә ул яшәү», П. Борисов «Планеталарның барлыкка килүе», Баратынский «Алла турында» дигән әсәрләр иҗат итәләр. Ләкин аларның күбесе, нигездә, материалистик рухта язылган булу сәбәпле, авторлары тарафыннан ук юк ителәләр. Моның сәбәбе ачык: Николай I патшаның боерыгы буенча декабристлар карашындагы күп кенә кешеләрнең шәхси архивлары тар-мар ителә, яндырыла...

Ләкин декабристларның изге эше Россия җәмәгатьчелегенә йогынты ясамый калмый. Берничә буын яшьләр нәкъ алар йогынтысында тәрбияләнә. В. И. Ленин сүзләре белән әйткәндә, алар Россиядә Герценны һәм башка революцион демократларны уяталар.

Герцен Александр Иванович

Эреми торган боз булмаган кебек,
сүрелми торган бәхет тә юк.

(Герцен)

Александр Герцен (1812—1870) — рус революцион демократы, философ-материалист, язучы, публицист.

Ул Мәскәүдә бай алпавыт Яковлев гаиләсендә туа. Яковлев, баланың анасы белән рәсми никахта булмау сәбәпле, аңа Герцен (Herz — немецчә йөрәк дигән сүз) фамилиясен бирә.

Герцен Мәскәү университетының физика-математика факультетын тәмамлай, үзлегеннән Сен-Симонның һәм Фурье-ның утопик социализм юнәлешендәге хезмәтләре белән та-

ныша. Герценның тормышында, үзе кебек үк яшь талант, Огарев белән танышу зур урын ала. Алар тирәсенә башка яшьләр туплана. Герценның тормышында сөргеннәр дәвере (Пермь, Вятка, Владимир шәһәрләрендә) башлана. Эмма яшәрен күзәтүләр дә, төрле жырлэргә сөрүләр, башка формаларда эзәрлекләүләр дә яшь революционерның рухын һәм ихтыярын какшата алмыйлар. Герцен фэлсәфи, әдәби публицистик әсәрләр ижәт итә. 40 нчы елларда ул Белинский һәм Грановский белән таныша, һәм алар бергәләп славянофиллар белән бәхәсләрдә катнашалар, ә 1849 елны патша цензура-сыннан котылу өчен кире әйләнәп кайтмаса дип, Россиядән үк чыгып китә.

Герцен Франция, Италия һәм башка Көнбатыш Аурупа илләрендә 1848—1849 елларда булып узган революцияләрнең шаһите була. Ләкин ул аларның нәтижәсе белән канәгатьләнә алмый, чөнки бу чорда буржуаз демократиянең революцион рухы шактый сүрелгән була инде.

Герцен 50 нче елларда Лондонга күчеп китә һәм анда публицистик эшчәнлеген дәвам итә. Шул ук вакытта үзенең атаклы «Үткәннәр һәм уйланулар» («Былое и думы») әсәрен язарга керешә, ә 1857—1867 елларда Огарев белән бергә «Колокол» исемендәге газетасын нәшер итә. Үзенең публицистик әсәрләрендә ул, самодержавиене, крепостнойлыкны тәнкыйтьләп, крестьяннарга жыр биреп, аларны крепостнойлыктан азат итү таләпләрен күтәрә.

60 нчы елларда ул үзенең кайбер либераллык карашларынан ваз кичә башлый, игътибарын I Интернационалга юнәлдәрә, революцион демократия позициясенә баса. Дөрөс, ул социализмга күчү ысулларын һаман да патшаны үтетләү юлы белән ирешүдә күрә.

Герцен философия өлкәсендә башта идеалистик юнәлештә фикер йөртә. Ләкин материализм идеяләре белән сугарылган хезмәтләргә укыган саен, идеализмнан арына бара. Бу өлкәдә аңа бигрәк тә Л. Фейербахның «Христианлыкның асылы» дигән хезмәте зур тәәсир ясый. Герценның «Табиғатьне өйрәнү турында язмалар» әсәрендә ул аеруча сизелә. Герцен философиянең төп мәсьәләсен материализм позициясеннән чыгып хәл итә: «Материаль субстраттан тыш «саф» фикернең булуы мөмкин түгел», ди ул (Соч. в 30 т., т. 3, с. 302). Герцен агностицизмны да тәнкыйть итә. Идеалистларга каршы буларак, ул тоеп белүнең, эмпирик белемнәрнең әһәмиятен югарыга куя,

аларның кешенең фикерләвенә йогынтысын таний. Шул ук вакытта ул кеше акылының активлыгын инкяр итүчеләргә дә каршы төшә. Аныңча, чын (хакыйкый) белем — тәжрибә белән абстракт фикерләүнең берлеге.

Герцен Һегельның диалектикасына югары бәя бирә. Ул аны «революциянең алгебрасы» (Соч., т. 9, с. 23) дип атый. Ләкин Герценның диалектикасы материалистик нигездә формалаша. Табигатьне (шулай ук жәмгыятьне дә) ниндидер (Һегельча, «абсолют») идеянең гәүдәләнешә дип түгел, киресенчә, объектив реальлек итеп ала. Аныңча, табигатьнең яшәве — туктаусыз хәрәкәт, яңаның барлыкка килүе. Предметларның башлангыч формалардан югарырак формаларга күчә баруы (Соч., т. 3, с. 127).

Дерес, Герцен, тулаем алганда материалистик позициядә торса да, вакыты-вакыты белән бу позициясеннән читләшеп тә куя. Мәсәлән, ул материализм рухның матди күренешә дип бәяләүчеләрне яклай. Ә дөньяга материалистик карашны «реализм», дөньяга идеалистик карашны «рационализм» дип атый.

Социаль философия өлкәсендә Герцен күп мәсьәләләрдә — материалист. Дерес, чикләнгән кысада. Ул бик хаклы рәвештә жәмгыятьнең табигатьтән аермасын индивидның аңлы жан иясә булуына бәйләп эш итә. Ул теология белән фатализмны тәнкыйть итә, кешенең жәмгыятьтәге процессларда активлыгын исбатларга тырыша. Шул ук вакытта волюнтаризм күренешләренә, хаклы рәвештә, каршы чыга.

Ә менә жәмгыятьтә хәрәкәт итә торган тәрәккыят процессын ул материалистик позициядән чыгып аңлата алмый. Аныңча, тәрәккыятнең нигезен житештерү көчләренең үсә баруы түгел, ә кешенең акыл ягыннан камилләшә баруы тәшкил итә. Шунлыктан, Герценча, жәмгыятьнең тарихы да кеше аңының үсә, камилләшә бару процессына, шуның нигезендә кешеләрнең (капма-каршы көчләренең дә) бер-берсен аңлау сәләтенең көчәя баруына бәйле. Бу инде, әлбәттә, материалистларча фикерләү түгел.

Герценның тагын бер хатасы шунда: ул, Россия социализмга крестьян общинасы аркылыда килеп керә ала, дип саний. Герценның шушы мәсләктәге фикерләрен народниклар үзләштерәләр. Аларда Россия социализмга капитализмны читләтеп узып кына да күчә алачак дигән карашка таянып эш итәләр.

Герцен дәүләт кебек ижтимагый институтның барлыкка килү сәбәпләрен, шулай ук аның асылын да аңлап җиткерә алмый. Дөрес, ул Бакунинның дәүләткә карата булган анархистик карашларын тәнкыйтьләп чыга, әмма дәүләт, Герцен өчен барлык социаль төркемнәр, барлык сыйныфлар өчен дә бер дәрәжәдәге сыендыручы, яклаучы көч булып кала.

Герцен дини принципларны тәнкыйть күзлегеннән бәяли. «Диннәрнең барысы да, — ди ул, — әхлакны кешеләрнең буйсынуына, ягъни үз теләкләре белән кол булырга риза булуларына нигез бирүгә омтыла» (Соч., т. 6, с. 125). Герцен сәнгатьнең асылын һәм төп функцияләрен дөрес күрә белгән. Ул сәнгатьтә милли үзенчәлекне югары куйган, сәнгатьнең чынбарлык белән мөнәсәбәтен тирән итеп аңлата алган. Герцен, гомумән алганда, рус революцион демократиясенең иң күренекле вәкиле. Ул революцион рухтагы көрәшкә баскан декабристларның дәвамчысы, алай гына да түгел, ул алардан үзенә өстенлеген дә раслый. Герцен үзенә социализм теориясенең (ул фәнни яктан утопик булса да) революцион эчтәлеккә ия икәнлеген исбатлый. Ленин Герцен турында: ул, «диалектик материализмга якын ук килеп, тарихи материализм алдында тукталып калды», — дип язган булган (ПСС, т. 21, с. 256).

Белинский Виссарион Григорьевич

Акыл — кешенең рухи коралы.

(Белинский)

Виссарион Белинский (1811—1848) — рус революцион демократы, әдәби тәнкыйтьче һәм философ.

Белинский Свеаборг шәһәрәндә (Финляндия) флотта хезмәт итүче табиб гаиләсендә туа. Пенза гимназиясен тәмамлаганнан соң, 1829—1832 елларда Мәскәү университетының филология факультетында укый. Ләкин Белинскийга университетны тәмамларга насыйп булмый, аны «Дмитрий Калинин» исемендәге стройга күлгә төшерә торган драма язганы өчен университеттан куалар.

Белинскийның дөньяга карашы, Россиядә крепостной стройның тәмам таркалып, илдәге алдынгы карашлы кешеләренең ризасызлыгы арта барган чорда формалаша. Белинский, разночин зыялыларның вәкиле буларак, патша режимына каршы үз ысуллары белән көрәш ача. Белинскийның дөньяга карашына Көнбатыш Аурупа, шулай ук алдынгы рус әдәбияты йогынты ясый. Ләкин иң зур тәэсирләрне ул

А. Радищевның «Петербургтан Мәскәүгә сәяхәт» дигән әсәреннән ала. Университетта чакны ук Н. В. Станкевичның (1813—1840) әдәби түгәрәгенә йөргән була. Бу түгәрәктәге яшъләр, әдәбият проблемалары белән генә чикләнмичә, философия белән дә кызыксыналар. Аларны бигрәк тә Шеллинг һәм Гегель хезмәтләре үзенә тарта. Әнә шулай Белинский башта объектив идеализм белән мавыгып ала.

Университеттан куылгач, Белинский төрле журналларда («Телескоп», «Московский наблюдатель», «Отечественные записки», «Современник» һ. б.) эшли, анда әдәби тәнкыйть бүлеген алып бара. Үзенә тирән эчтәлекле һәм кыю юнәлешле чыгышлары белән ул рус алдынгы жәмәгәтьчеләге каршында бик тиз абруй казана. Ләкин Белинскийның тотрыклы материалистик карашлары 40 нчы елларда гына формалаша башлый әле. Аның шушы юнәлештәге яңаруына Герцен белән аралашу ярдәм итә. 40 нчы елларда ул Фейербах әсәрләре белән дә таныша, аңа аларның да йогынтысы зур була. Ә әдәби тәнкыйть өчен иң тирән фикерләргә ул рус жәмгыятендә барган әдәби процессның үзеннән ала. Сәнгать өлкәсендә Белинскийның кыйбласы критик реализм, шунлыктан Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Тургенев, Некрасов һәм башка реалистик пландагы язучыларның әсәрләре аның фикерләү дөньясының түрәннән үк урын алалар.

Белинский — зур ижади мирас калдырган галим. Ул, үзен аямыйча, чиксез күп эшли һәм моңа бөтен көчен, дәртен бирә. Матди яктан авыр шартлар аның сәламәтлеген какшата, ул үпкә авыруы белән чирли башлый. Дәваланып караса да, хәлен үзгәртә алмый, шушы шартларда ул үзенә гражданлык пафосы белән сугарылган «Гогольга хат» дигән язмасын ижәт итә. Хәер, аның күп кенә башка чыгышлары да шушы стильдә язылган. Дуслары юкка гына аны «Ярсулы Виссарион» дип атамаганнар. Белинскийның үлем белән тарткалшуы озакка сузылмый, 1848 елны 37 яшендә ул якты дөняядан китеп бара.

Белинскийның фәлсәфи карашларының формалашуын ике дәвергә бүлеп карыйлар. Беренче дәвер (1841—1844) галимнең материализмга бару юлына басуы, әмма әле идеалистик йогынтылардан арынып житмәгәнлегенә белән характерлана. Икенче дәвергә (1844—1848) галимнең сугышчан материализм позициясендәге ныклы адымнары, диалектик материализмга килеп житүе хас.

Белинский 1843 елны болай дип яза: «Гегель йөзөндә философия үзенең югары ноктасына ирешә, ләкин шуның белән ул тәмам да була. Чөнки Гегельның философиясе серләргә ия һәм чынбарлык өчен — чит, ә житлегеп өлгергән һәм ныгыган философия яңадан чынбарлыкның үзенә кайта» (ПСС, т. 7, с. 50).

Белинский, Фейербах кебек үк, табигатьнең (объектив дөньяның) үзеннән аерым жисемне танымый. Ул идеализм белән теологияне тәнкыйтлы, ә философиянең вазифасын фәннәрне мистикадан һәм төрле уйдырмалардан арындыруда күрә. Белинский материализмга таба борылуының сәбәпләрен Фейербах хезмәтләрендә күрсә дә, һәр нәрсәдә дә аңа иярми. Белинский метафизик методны кабул итә алмый, ул предметларның эчке каршылыгын таний. Мәсәлән, Фейербах кеше табигатендәге игелек тойгылары белән генә санашкан булса, Белинский кире якны да бар дип саний. Кешенең фәкәт табигый, хисси ягын алу белән генә чикләнмичә, аның социаль чынбарлыкта бар нәрсәне үзгәртәргә омтылучанлыгын, активлыгын таний.

Белинский, диалектика позициясеннән чыгып, Гегельның идеалистик системасын тәнкыйтлы. Гегель, үзенең атаклы «гакылга ия булган һәр нәрсә чынбарлыкка әверелүчән, һәр чынбарлыкка әверелгән нәрсә гакылга ия», дигән формуласына таянып, конституцион монархияне (Фридрих Вильгельм IV режимын) дәүләт үсешенең иң югары ноктасы дип исбатларга тырышкан булса, Белинский исә жәмгыятьнең, шул исәптән дәүләт формаларының да, гел үзгәрештә булуын тәсдыйк итә.

Белинский жәмгыять тарихында революцион чорларның аерым әһәмияткә ия булганлыгын таний. Ләкин ул жәмгыять үсешенең нигезен һәм аның эчке чыганагын материал житештерүдә булуын аңлауга барып житми. Белинский шушы чыганакны идеяләр өлкәсендә, төгәл итеп әйткәндә, кешеләрнең, гомумән, яңалыкка омтылучанлыгында гына күрә (ПСС, т. 9, с. 13).

Белинский кешелек тарихын язуда монархлар күзлегеннән карап гамәл итүгә каршы чыга. Бу тенденцияләрне ул бигрәк тә Карамзинның «Россия дәүләтенең тарихы» дигән хезмәтендә күрә.

Белинский шулай ук Россия зыялылар зинһенендә сәйяр итә башлаган «рәсми халыкчанлык» теориясенең хаталы, шулай ук славянофилларның рус тормышында һичнинди

«үзгөрүтө бирешмәүчән», мәңгегә «расланган» патриархаль сыйфатлар яшәгәнлегә турындагы теорияләрнең уйдырмалы булуын ача. Белинский социологлар арасында киң таралган «түгәрәк буйлап әйләнә тору» теориясен дә тәнкыйтькә куя. Аныңча, кешелек тарихы ул — ниндидер әйләнеш, «түгәрәк» буйлап хәрәкәт итү генә түгел, бәлки өзлексез рәвештә, туктаусыз, һаман алга бара торган үзгәреш һәм үсеш.

Белинский эстетикада башта, философия фәнендәге кебек үк, идеалистик карашлар йогынтысында фикерли. 30 нчы еллардагы хезмәтләрендә ул сәнгатьне абсолют идеянең (Гегельча) үзенчәлекле (образлы) формада үз-үзен табуында, танып белүендә дип саный. Ләкин ул 40 нчы еллар башында ук бөтөләй башкача уйлый башлаганлыгын да күрсәтә. Поэзия ул «чынбарлыкның күчермәсе. Ул чынбарлыкның үзендә булмаган нәрсәләрне уйлап чыгармый», дип яза (ПСС, т. 6, с. 359).

1844—1848 елларда Белинский үзенә материалистик карашларын шактый көчәйтүгә ирешә. Ул «сәнгать — сәнгать өчен» дигән теорияне тәнкыйтьләп чыга. «Сәнгать, — дип яза ул, — чынбарлыкның күчермәсе, әйтерсәң лә кабатланган, яңадан тудырылган дөнья» (ПСС, т. 10, с. 305).

Белинскийның сәнгать, эстетика фәне буенча фикерләре шулхәтле бай һәм тирән, алар турында мөстәкыйль хезмәтләр язылуы аңлашылырга тиеш. Дәрәжәләтә, аларның кайберләрен санап китү генә дә галимнең фикриятенә нинди югары дәрәжәдә булганлыгын күрсәтә ала. Мәсәлән, сәнгатьтә эчтәлек белән форманың бәйләнеше, эчтәлекнең беренчел роль уйнавы; сәнгати образның чынбарлыкны танып белү чарасы икәнлегә; сәнгати хакыйкәт, аңа чынбарлык күренешләрен типиклаштыру нәтижәсе дип карау; сәнгатьтә художникның урыны, ягъни сәнгать ул көзгә түгел, аңарда художникның шәхси фикерләре, хисләре чагыла; сәнгатьнең образларга ия булган үзенчәлегә, аның (сәнгатьнең) фәннән аермасы һ. б.

Белинскийның бүгенге көн өчен дә актуаль булган тагын бер карашын китерү урынлы булыр. Ул түбәндәге фикерләргә язып калдырган: «Иңат хөрлегә бүгенге көн өчен хезмәт итү белән бик җиңел рәвештә яраша: моның өчен художникка үзен нәрсәгәдер буйсындырырга, фантазиясен көчләргә кирәкми; бары тик гражданин булырга, үз ватанының һәм яшәгән чорының углы булырга, аның мәнфәгатьләрен аңлап гамәл кылырга, үзенә омтылышларын ватан омтылышлары белән тәңгәләштерергә кирәк» (Т. 6, с. 286).

Г. В. Плеханов, Белинскийның иҗат юлын һәм мирасын жентекләп өйрәнгән галим буларак, аны XIX гасыр рус ижтимагый фикеренең үзәк фигурасы, дип таний. Ул Белинскийның бөтен иҗат гомерендә диалектик булганлыгын, ә 1845—1848 елларда какшамас материалист булып житлеккәнлеген күрсәтә. Плеханов, Белинскийның кайбер хаталарын, шулай ук билгеле рәвештә чикләнгән карашларда торганлыгын истә тотса да, аны Аурупа киңлегендәге фикер иясе иде, дип атый (Соч., т. 10, с. 220).

Чернышевский Николай Гаврилович

Әгәр дә кешенең эшчәнлеге югары идея белән илһамланмаган икән, ул нәтижәсез, вак хезмәт.

(Чернышевский)

Николай Чернышевский (1828—1889) — рус социал-утописты, философы, социологи, язучысы.

Чернышевский Саратов шәһәрендә рухани гаиләсендә туа. Шушы шәһәрнең руханилар әзерли торган гимназиясен тәмамлый. 1846—1850 елларда Петербург университетында укый. 1851—1853 елларда Саратов гимназиясендә рус теле һәм әдәбиятын укыта. 1855 елда «Сәнгатьнең чынбарлыкка эстетик мөнәсәбәтләре» дигән тема буенча магистр дәрәжәсенә диссертация яклый. 1853 елда ул Петербургка күчеп китә һәм анда, «Современник» журналында эшли башлап, соңрак аның житәкчесе булып китә.

Чернышевскийның дөньяга карашы студент елларында ук формалаша башлый. Ул анда, бигрәк тә Гегель, Фейербах, Д. Рикардо, Ш. Фурье хезмәтләренең йогынтысын тоя. Рус галимнәреннән аның иң зур игътибарын Герцен белән Белинский әсәрләре җәлеп итә. Университетны тәмамлаганда ул инде тәмам инанган демократ, социалист, материалист һәм революционер булып формалашкан була. «Современник» журналында ул үзенең күп кенә публицистик хезмәтләрен, шул исәптән «Философиядә антропологик принцип» дигән төп фәлсәфи хезмәтен бастыра.

Чернышевский үзенең публицистикасында крепостной стройның халыкка каршы мәгънәсен һәм социализм идеяләрен, фәлсәфи материализмны һәм атеизмны пропагандалый. Чернышевскийның бу юнәлештәге эшчәнлегенә кискен

каршылыкка юлыга, аны 1862 елда кулга алалар һәм Петропавловск крепостена тоткынлыкка тапшыралар. Анда ул үзенң «Нәрсә эшләргә?» дигән романын яза. Ике елдан соң аны, халык алдында кимсетүле шәкелдә жәзалау йоласы оештырып, еракка — Нерчинск округына (хәзерге Чита өлкәсе) каторгага жиберәләр. Каторга срогы тулгач, Вилуйск шәһәренә (хәзерге Якут республикасы) сөргенгә хөкем итәләр. Әнә шулай 20 елдан артык читтә йөргәннән соң, 1883 елда гына аңа Астрахань шәһәренә күчеп яшәргә рөхсәт бирелә. 1889 елны (үләр алдынан гына) ул туган шәһәре Саратовка кайтырга рөхсәт ала.

Чернышевский философия фәнендә Фейербахны материализмның атасы дип саный. Гегельның Фейербах тарафыннан тәнкыйть ителүен, берсүзсез дәрәс дип таба. Чернышевский карашынча, классик немец философиясе Фейербах йөзендә үзенң «элеккеге схоластик шәкелен алып ташлый» (ПСС, т. 3, 1947.— С. 179). Чернышевский, диалектика кануннарының бердәмлеген ачып бирүне немец классик философиясенң зур казанышы дип санап, моны инде искечә, коры фикер йөртү ысулы белән түгел, бәлки хәзерге заман табигать фәннәре биргән күптөрле фактларга таянып исбатларга була, ди (т. 7, с. 254).

Танып белү теориясенә килгәндә, Чернышевский, үзенң карашларына нигез итеп, шул ук Фейербах позициясен сайлый, агностицизмны тәнкыйть итә. Шунның өстенә Герцен белән Белинскийга караганда алгарак китеп, хакыйкатынң объектив критерие рәвешендә кешенң тәжрибәсен атый.

Чернышевский үзенң антропологик теориясен XVIII гасыр француз мәгърифәтчеләре һәм, бигрәк тә, Фейербах карашларына таянып эшләргә тырыша.

Аныңча, кеше — табигать баласы. Кешенң барлык омтылышлары, аерым гамәлләре аның табигать тарафыннан бирелгән хасиятләренә буйсынган. Кешенң биопсихик төзелеше аның эчке асылын тәшкил итә. Кеше үзенң көндәлек гамәлләрен бары бер генә максат — үзе өчен файда чыгару, ләззәт алу нияте белән генә кыла...

Болай фикер йөртү дәрәслеккә якынсыман тоелса да (чөнки күп кешеләр нәкъ шушы этәргеч көчләргә буйсынып яшиләр), хикмәт башкада — Чернышевский югарыда күрсәтелгән көчләргә (аерым индивидуныкына гына түгел), гомумән, жәмгыятьнң үсеш чыганагы дип карый. Бу инде — тарихи материализмнан читкәрәк тайпылган фикер.

Чернышевский жәмгыяттә хәрәкәт итә торган кануннары — объектив (ягъни кешеләрнең теләгенә, ихтыярына буйсынмыйлар) дип саный. Шушындый кануннардан ул бигрәк тәрәккыят канунын алга куя. Бу процесста артка чигенү кебек күренешләрне дә инкяр итми, ләкин алар, Чернышевскийның карашынча, «вакыт күләме ягыннан кими баралар» (ПСС, т. 9, с. 616). Чернышевский тәрәккыятне фәннәрнең үсә баруына бәйләп аңлатырга тырыша. Ләкин, шуның белән бергә, ул, үзенең антропологик принципларына таянып, кешенең табигатенә кереп урнашкан тискәре биопсихик сыйфатларның тәрәккыяткә комачаулык итәргә мөмкин икәнлеген дә искә ала. Аның фикеренчә, кеше табигатендә тискәре сыйфатлар уңай сыйфатларга (акыл, игелекле ихтыяр һ. б.) караганда өстенлеле урын тотар. Күренә ки, бу яктан Чернышевский үзә өчен иң зур дәрәжәле философ булып саналган Фейербахтан берникадәр аерыла.

Чернышевский жәмгыяттәнең капма-каршы сыйфатларга бүленгәнлеген раславы белән Герцен һәм Белинскийдан аерылып тора. 1848 елда пролетариатның Аурупа күләмендә үзен танытуын ул, кешелек тарихында яңа чор башланды, дип бәяли. Чернышевский XIX гасыр уртасындагы эшчеләр сыйныфы күтәрелешләренең әлегә зур нәтижәгә ирешә алмаячагын аңлый. Шулай да, ул бу күтәрелешләрне массалар хәрәкәтенә юл ачылу, дип саный. Эшчеләрнең чыгышлары — реаль факт, һәм жәмгыят кануннарын өйрәнүче галимнәр моны искә алырга тиешләр, дип уйлый.

Чернышевский XIX гасыр уртасында Аурупа илләрендә узган революцияләрдә төрле каршылыklar күрә. Шуларның иң аянычлысы — «революцион парадокс». Революцияләрдә катнашкан массалар аның җимешләрен шушы процесслардагы иң алдынгы, иң кыю көчләргә түгел, бәлки күпне теләми торган, чикләнгән төркемнәргә, чикләнгән партияләргә «бүлөк итәләр». Чернышевский моның сәбәбен массаларның энә шул, күпне теләмәгән көчләргә сукуларча буйсынуында күрә. Үз алларына радикаль бурычлар йөкләгән һәм революциядә үзләрен иң актив сыйфатта күрсәткән көчләр көрәш барышында массаларны үзләреннән биздерә башлыйлар, соң чиктә алар җиңү мәйданыннан читкә үк ыргытылалар (т. 7, с. 672).

Ләкин «революцион парадокс» Чернышевскийны пессимистик карашларга китерми. Аның фикеренчә, тарихи тәрәккыят һәр кечкенә генә нәтижәне зур күләмле чыгымнар бәрабәренә

яулап бара. Бу хасиятне алдан ук белеп гамэл кылырга кирәк, дип саный Чернышевский.

Чернышевский социализмны кешелек тарихының әйдәп баручы тенденциясе дип саный. Россиянең киләчәген ул крестьян общинасына бәйләп фикерли. Чернышевский өчен крестьян общинасы үз максат түгел. Общинада ул киләчәктәге эре хужалык нигезен күрә. Ә эре хужалык, аныча, камилрәк житештерү чаралары, камилрәк итеп эшләргә оештыру ысулы. Бу шартларда, ди Чернышевский, жирне община шәкелендә биләү бердәнбер «...акылга сыйган һәм икенченең файда күрүен... аның игелекле итеп эшләвен бергә тоташтыра» торган гамэл (ППС, т. 5, 1950, с. 378).

Ләкин Чернышевский үзе үк бу фикерен эшкә ашмаслык (утопик) схемада күрә. Ул да булса, *патриархаль община + фән казанышлары + эре индустрия*. Бу схема фәкать ниндидер яңа социаль шартлар нәтижәсендә генә тормышка аша ала һәм мондый вазгыять бары тик бөтен жәмгыятьне үзгәртеп кору нәтижәсендә генә барлыкка килә ала. Шулай булуына карамастан, Чернышевский күзаллаган община социализмы рус жәмгыятендә калкып торган башка теорияләрдән үзенең кыюлыгы, радикальеге белән аерылып торган.

Эстетика өлкәсендә Чернышевскийның атаклы гыйбарәсе бар: «гүзәллек ул — чынбарлык». Аны төрлечә аңлап була. Ачыклыкны Чернышевский үзе үк кертә кебек. Ул чынбарлыкны «безнең күзаллау, безнең аңлау буенча» ди (т. 2, с. 10). Димәк, гүзәллек чынбарлык үзе түгел, бары тик безнең күзаллаудагы гүзәллек, идеал гына... Ләкин Чернышевский гүзәллекнең социаль критерийларын да күрә белгән. Үзе исә ул халык идеалына баш игән.

Чернышевский материалистик карашлары, шулай ук инкыйлаби рухы, жәмгыятьне тамырдан үзгәртүгә әзер торуы белән үзе яшәгән тарихи чорның рус революцион демократларыннан алгарак киткән булган. Аның материалистик карашларында һәм социаль-сәяси идеалларында берничә буын революцион яшьләр тәрбия алган.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Александр Радищевның фәлсәфи карашлары нидән гыйбарәт?
2. Александр Герценның «Табигать турында язмалар» дигән хезмәтенә бәяләмә бирегез. Аның материалистик карашлары нәрсәдә чагыла?
3. Герценның социализм теориясе турында нәрсә әйтә аласыз?

4. Белинскийның фәлсәфи фикерләрен, аларның дөньяга караш ягыннан үзгәрешләр кичерүен ничек аңлатыр идегез?
5. Белинскийның эстетика өлкәсендәге фикере нәрсәдән гыйбарәт?
6. Чернышевскийның дөньяга карашының асылын нәрсәдә күрәсез?
7. Чернышевскийның крестьян общинасы нигезендәге социализм теориясен ничек бәяләр идегез?

ӘДӘБИЯТ

- Ленин В. И.* Памяти Герцена. ПСС.— Т. 21.— С. 255—262.
- Плеханов Г. В.* Философские взгляды А. И. Герцена.— С.-П., 1912.
- Чесноков Д. И.* Мировоззрение Герцена.— М., 1948.
- Иовчук М. Т., Смирнова З. В.* Общественно-политические и философские взгляды В.Г.Белинского // Очерки по истории философской мысли народов СССР.— Т. 1.— М., 1955.
- Луначарский А. В.* Статьи о Чернышевском.— М., 1958.
- Рюриков Б. С. Н. Г.* Чернышевский.— М., 1961.
- Философская энциклопедия.— Т. 1,— М., 1960.— С.138—143; — С. 358—363; — Т. 4.— 1967. — С. 447—451; — Т. 5.— 1970.— С.479—483.

РУС ДИНИ ФИЛОСОФИЯСЕ (XIX — XX гасырлар)

Бездә философия тарихын өйрәнү процессында, аның кайбер урыннарын төшереп калдырулар да булгалады. Әлбәттә, бу һич дәрәс түгел. Бу тенденциягә урта гасырлар көнчыгыш мөселман философиясе юлыкты. XIX гасырның 30 нчы елларынан алып, XX гасыр дәвамында Россия җирлегендә рус дини философиясе яшәп килде. Үзенең бай һәм киң кырлы эчтәлегә белән ул күләмле генә катлам тәшкил итте. Ләкин ул безнең игътибарсызлыгыбызга дучар булды. Моның сәбәбе, мөгаен, аның динилегендә булгандыр. Ә бит урта гасырлар итальян философиясен укытуны программаларыбызга кертеп алып баруга аның динилеге киртә булмады. Шулай булгач, рус дини философиясе дә бу фән тарихында үзенең лаеклы урынын биләргә хакы бардыр.

Рус дини философиясе — зур үзенчәлеккә ия булган рухи күренеш. Әлбәттә, аның шул ук XIX гасыр Көнбатыш Аурупа философиясе белән уртак сыйфатлары юк түгел. Ләкин үзенең кайбер кабатланмас хасиятләре белән ул Аурупа философиясендә аерым урын алып тора. Аның иң күренекле вәкилләре булып: П. Я. Чаадаев, С. П. Шевырев, Н. Я. Данилевский,

В. С. Соловьев, М. Н. Розанов, С. Н. Булгаков, Н. А. Бердяев, П. А. Флоренский һ. б. танылды.

Рус галимнәре арасында фәлсәфи карашлар белдерүчеләр арасында М. В. Ломоносов, Н. И. Новиков, А. Н. Радищевларны атап була. Радищевның фәлсәфи карашлары турында моннан алдагы бүлектә әйтелгән иде инде. Ләкин Радищев кебек, Ломоносов белән Новиков та «саф» философ булмаганнар. Әйтик, Ломоносов, беренче чиратта, физик, математик, башка табигать фәннәренең вәкиле, ә Новиков — язучы, журналист. Радищев та «саф» философ булмаган. Ул, — иң элек, үзенең әдәби әсәрләре белән танылган шәхес. Россиядә беренче «саф» философны без П. Я. Чаадаев йөзөндә күрәбез. Һәм без аны без бик хаклы рәвештә рус дини философиясен башлап җибәрүче дип атый алабыз.

Чаадаев Петр Яковлевич

Әйтик, үз ватаныңны ярату, аңа хезмәт итүдә берничә ысул бар... Мин аны битәрлим, аның хакында борчылам, аңа түбәнсетеп карый алам... әмма аны алдарга гына ярамый.

(Чаадаев)

Петр Чаадаев (1794—1856) — рус философы, тирән фикер иясе. Ул Мәскәүдә алпавыт гаиләсендә туа. Мәскәү университетында белем ала һәм шунда А. С. Грибоедов, декабристлардан И. Д. Якушкин агалы-энеле Муравьевлар белән таныша. Чаадаев 1812 елгы Ватан сугышында катнаша. Хәрби өлкәдә аның зур карьерага ирешүенә өмет тоталар. Ләкин хәрби хезмәт аңа ошамый, тиздән ул отставкага чыга. Якушкин, аны үзенең яшерен оешмасына тарта. Аңа хәтле Чаадаев масоннар оешмасына кергән була. 1823—1826 елларда ул Көнбатыш илләрдә яши (шунлыктан башка декабристлар белән бергә кулга алынмый кала). Чаадаев чит илләрдә андагы кешеләрнең көнкүреше, фәнни даирәләр, дини карашлар, гомумән рухи тормыш белән якыннан таныша. Философлардан Фридрих Шеллинг белән якыннан аралаша.

Чаадаев, Көнбатыш илләрдәге тәртипләрне күрә, Россиянең артталыгына төшенә. Аның өчен бигрәк тә православие диненең консервативлыгы ачыклана, һәм бу күренешнең күп кенә өлкәләр үсешенә комачаулык итүе аңлашыла. Аурупа илләрендә җирлек тапкан католиклар (аеруча протестантлар

дине) Чаадаевка алдынгырак, консерватив кыршаулардан азат-рак булып күренэлэр. Болай баяләү бөтенләй нигезсез булмаган, әлбәттә. Чаадаев, рухи һәм интеллектуаль яктан алдынгы шәхес буларак, Аурупа илләрендә дин белән фәннең, православие мисалындагы кебек, капма-каршы түгел икәнлеген күрә. Чаадаев фикеренчә, православие дине Россия халкын томаналыкта тоту белән генә чикләнмичә, гомумән, Россия дәүләтенең тоткан юлын фажиғәгә илтә.

Чаадаев Россиягә кайта һәм Мәскәүгә урнаша. 1829—1831 елларда ул үзенең «Фәлсәфи хатлар» дигән хезмәтен яза. Беренче «хаты» 1836 елны «Телескоп» журналында басылу белән хакимиятнең кискен ризасызлыгына очрый, Чөнки Чаадаев бу эсәрендә Россиянең Көнбатыш илләр алгарышыннан аерылганлыгына гажәпләнүен, дәүләт башында торучылар даирәсенең масаюына, илдәге рухи торгынлыкка тирән нәфрәт белдерә. Чаадаев бу хәлнең Россия алдында торган бөөк тарихи миссияне үтәү юлында киртә булып торуына сызлана.

Чаадаевны патша Николай I рәсми рәвештә «акылыннан язган» дип тамгалый. Чаадаев уңайсыз хәлдә кала. Кайберәүләр чыннан да, патша сүзе буенча аңа бармак белән төртөп күрсәтәләр, хәтта элекке дуслары арасынан да кайберләре аңардан читләшә башлыйлар. Шушы шартларда ул «Акылдан язганның яклануы» дигән яңа фәлсәфи хезмәт яза. Ләкин аны бастырып чыгаруга ирешә алмый. Чаадаев жәмәгәтьчелек алдында үзен-үзе яклаудан мәхрүм булса да, замандашлары арасында үзенең абруен югалтмый, күпләр өчен ул нахакка жәберләнгән зур фикер иясе, мәртәбәле галим булып кала. Чаадаевның йогынтысын шул чордагы Россиянең рухи өлкәсен әйдәүче ике ике капма-каршы юнәлеш — көнбатышчылар (западниклар) һәм славянофиллар — вәкилләре тоялар. Һәрхәлдә, Чаадаевның карашлары бу ике юнәлешнең барлыкка килүе өчен этәргеч көч вазифасын үтиләр.

Славянофиллар юнәлешенең әйдәп баручыларынан А. С. Хомяковны, И. В. Киреевскийны, К. С. Аксаковны, Ю. Ф. Самаринны атарга була. Шулай ук бу юнәлеш эшчәнлегендә танылган рус язучыларынан В. И. Даль, С. Т. Аксаков, А. Н. Островский, Ф. И. Тютчев, Н. М. Языков, В. И. Григорович катнашалар. Аларның эсәрләреннән берничә жыентык басылып чыга. Славянофиллар монархиягә каршы бармыйлар, хәтта, киресенчә, аны яклыйлар. Шулай булуга карамастан алар да патша цензурасы кысуына дучар булалар.

Славянофилларның төп эшчәнлеген Россияне Аурупа йогынтысыннан арындыруга юнәлдерелә. Алар крепостной хокукны бетерү ягында булалар. Ләкин радикаль ысуллар белән түгел, бәлки аның «югарыдан», патша хәзрәтләре ихтыярыннан бәйләгеген күздә тоталар. Соңрак славянофилларның бер төркеме (Самарин һ. б.) 1861 елгы реформаны хәзерләүдә дә катнаша.

Славянофилларның фәлсәфи карашлары Хомяков, Киреевский, Самарин тарафыннан эшкәртелә. Асылда, ул дини фәлсәфи тәгълимат булып формалаша. Аның төп юнәлеше — идеализм, ләкин эчтәлеген белән бик чуар гыйлем булып чагыла. Аңарда өлешчә көнчыгыш патристикасы (антик материализмга каршы, урта гасырлар идеализмы) да, Ф. Шеллинг белән Г. Гегель дөгъвалары да, шулай ук башка кайбер философлар йогынтысы да сизелә. Славянофиллар карашынча, танып белүдә хакыйкәт кешенең акылына, рациональ фикерләвенә генә бирелә торган нәрсә түгел, ул рухның җыелмалы шәкеленә генә бирелә. Ә соңгысы исә диндә һәм ышануда тупланган.

Славянофилларның төп мәсләге — ул, әлбәттә, рус халкының аерым бер тарихи миссиягә тап булуында. Һәм бу миссия Византиядән килә. Славянофиллар карашынча, чын, «саф» христианлык бары шунда гына тупланган. Аның исеме — православие.

Славянофиллар рус халкының рухын ике юнәлештә күрәләр. Аларның берсе — православие, икенчесе — крестьян общинасы. Соңгысы (И. С. Аксаков фикеренчә) сәяси икътисад өлкәсендәге яңа икътисади карашны тәшкил итә.

Славянофиллар, җыеп әйткәндә, патриархальлекне идеаллаштырып, рус халкының рухын тарихылыктан тыш ниндидер бер үзгәрмәүчән характерга кайтарып калдыралар.

Көнбатышчылар, славянофиллардан аермалы буларак, Көнбатыш Аурупа тарафындагы үзгәрешләрне яклап чыгалар. Аларның бәхәсләре, гадәттә, Мәскәү аристократларының салоннарында бара торган булган. Андагы бәхәсләрдә көнбатышчылар ягыннан — П. Я. Чаадаев, Т. Н. Грановский, П. В. Анненков, М. Н. Катков, К. Д. Кавелин кебек эшлеклеләр, рус язучыларынан И. С. Тургенев, Н. А. Некрасов, В. Н. Майков, И. И. Панаев, М. Е. Салтыков-Щедрин катнаша торган булган. Аларның славянофиллар белән бәхәсләрендәге карашларын Герцен, Огарев һәм Белинский да яклап чыгалар. Аларның фикерләре, әйтеп үтелгәнчә, славянофиллар белән барган бәхәсләргә генә кайтып калмый, алар

революцион-демократия позициясен гәүдәләндергән галимнәр булып та танылалар.

Көнбатышчылар, гомумән, Россиядәге чикләнмәгән власть (самодержавие) режимына каршы барып, үзгәртүләрне реформалар ысулы белән башкару ягында торалар. Алар крепостной тәртипләрне дә юк итү, җирне сатып бирү юлы белән крестьян-нарга «өләшү» ягында булалар. Көнбатышчылар Россия патшалыгына Англия белән Франция монархияләрен, алардагы парламент формаларын, конституция кебек сәяси институтларны үрнәк итеп куялар. Көнбатышчылар, асылда, Россияне капиталистик мөнәсәбәтләр нигезендә үзгәртү ягын яклап чыгучылар булып танылалар.

Россиянең 40—50 нче еллары энә шулай югарыда күрсәтелгән ике юнәлеш вәкилләренең бәхәсләре яктылыгында характерлана. Ә инде Чаадаевның «Фәлсәфи хатлары», әйтеп үтелгәнчә, шушы бәхәсләрнең кузгалуы өчен тыштан йогынты ясаган этәргеч көч хезмәтен үти.

Чаадаевның фәлсәфи карашлары, гомумән алганда, объектив идеализм юнәлешендә формалаша. Бер яктан караганда, ул, Кант һәм Фихте хезмәтләрен тәнкыйтьләп, Шеллинг карашларын үзе өчен кулай күрә. Дөрөс, Чаадаевка католицизм идеологиясе дә йогынты ясамый калмый. Бу юнәлеш аеруча галимнең башлангыч чорына туры килә. Герцен Чаадаевның дин белән «чуалуын» «революцион католицизм» дип атый (ПСС, т. 13, II., 1919.— С. 130). Шунысы да бар: Чаадаев өчен католицизм үзмаксат булмый. А. И. Тургеневка (рус тарихчысы. — *Авт.*) язган хатында ул болай дип әйткән була: «Минем динем — руханилар дине белән бөтенләй үк тәңгәл түгел... Сөз мине «чын католик» дип бәяләвегез белән хаклы түгел идегез» (Соч. и письма, т. 2, с. 202—203).

Чаадаев карашынча, кешелек тарихы ул — ихтыяҗи процесс. Ирек белән ихтыяҗ — диалектик бердәмлектә. Абсолют иреклелек ул кыргый ишәкнең кирелеге белән бер. Иреклелек белән ихтыяҗлылык диалектикасы аерым кеше өчен генә түгел, бәлки күпләр, мәсәлән, бөтен бер милләт өчен дә хас сыйфат. Чаадаев ихтыяҗлылыкны тануда волюнтаризмны да, шулай ук фатализмны да тәнкыйть итә (т. 2, с. 134—136). Жәмгыятьнең киләчәген ул кешелекнең бердәмлеге белән бәйләп карый.

Чаадаев кешене физик һәм рухи сыйфатларның бердәмлеге дип саный. Булулык белән кешенең фикерләве, аның кара-

пынча, бербөтен. Шул ук вакытта алар аерылалар да. Чаадаев, физик дөнья атомнар, молекулалардан торса, кешенең аңы — фәкать Алла тарафыннан ижәт ителгән күренеш дип саный.

Чаадаев танып белүне икегә аера. Берсе — тәҗрибә аша, икенчесе — Алланың кодрәте аша. Галәми сузулык объектив дөнъяның формасы булса, вакыт — субъектив күренеш. Хәрәкәт тар, механистик формада алына. Дөнъяның тәүге хәрәкәте, аныча, Алла ихтыярының нәтижәсе.

Чаадаевның фәлсәфи карашлары үзгәрешләр кичерә. Башта ул Шеллинг хезмәтләре белән мавыккан булса, соңрак Гегельның карашларын нигез итеп ала. Ләкин, аңардан аермалы буларак, ул философияне чынбарлык белән бербөтен дип таный. Ул, Гегель философиясенең коры фикерләү ысулы белән ижәт ителгәнлеген тәнкыйтьләп, философиянең чынбарлык белән бәйләнештә булырга тиешлеген яклай.

Чаадаев социализм идеяләрен каршылыклы бәяли. Аның, «социализм җиңәчәк, ләкин хаклы булганлыктан түгел, бәлки аны тәнкыйтьчеләрнең хаксыз булганлыгыннан», дигән гыйбарәсе нәкъ шуны исбатлай.

Чаадаев үзенең социаль философиясендә, күпләр кебек үк, утопиячел характерда кала. Россиянең тирән каршылыктар кичереп яшәгән чорында ул барлык кешеләрне һәм барлык халыкларны самими рәвештә тигезлеккә, әхлакий камиллеккә өнди һәм, күрәсең, моның уңай нәтижәсенә инанган була. Ләкин, шушы кимчелекләренә карамастан, Чаадаевның карашлары замандашлары өчен генә түгел, киләчәк буыннар, аларның гражданлык рухында формалашулары өчен дә зур әһәмияткә ия булганнар.

Соловьев Владимир Сергеевич

«Философия» кеше шәхесен эчке һәм тышкы басымнан азат итә, аңа мәгънә бирә... Ул кешене кеше итә.

(В. Соловьев)

Владимир Соловьев (1853—1900) — атаклы рус философы. Ул Мәскәүдә мәшһүр рус тарихчысы Сергей Соловьев гаиләсендә туа. Югары белемне, Мәскәү университетының физико-математика факультетында ала. 1874 елда Петербургта магистр дәрәжәсенә «Көнбатыш философиясенең кризисы» дигән темага диссертация яклай. 1877 елны Мәскәү университетыннан китәргә мәҗбүр була. Соловьев Мәгърифәт министрлыгына

(Петербург) хезмәткә урнаша. Петербург университетында лекцияләр укый һәм 1880 елны шунда ук докторлык диссертациясен яклый. 1881 елда патша Александр II не үтерү вакыйгасыннан соң, Россиядә үлем жәзасын кертү кабул ителә. Бу карар демократик һәм либераль карашта булган эшлеклеләрне урыннарыннан кузгата. Шуңа бәйләнгән бер очрашуда Соловьев үлем жәзасын кертүгә каршы нәфрәтле чыгыш ясый. Бу чыгыш аның академик карьерасына киртә куя. Соловьев бөтен авырлыгы белән тулысынча күчмә тормыш кичерә башлый.

80 нче елларда ул күбрәк публицистика белән шөгыльләнә, ә 90 нчы елларда яңадан философия проблематикасына кайта. 1891 елны Соловьев Брокгаузен белән Ефронның Зур энциклопедик сүзлегендә философия бүлегә редакторы булып эшли. Әмма ул барыбер гомеренең шактый өлешен ил гизеп йөрүгә сарыф итә. Аның шәхси тормышы каршылыклы була. Көндәлек тормышта үзе ярдәмгә мохтаж булса да, жәмгыять тормышында фидакарлык белән фәнгә бирелгән шәхес булып таныла. Тик ул дини мистикаларга да бирелүчән була. Рус шагыйре А. Блок юкка гына аны «рыцарь-монах» дип атамаган.

В. Соловьевның фәлсәфи мирасы зур, катлаулы һәм каршылыклы. Үзенең фәлсәфи системасын ул бер-берсенә «ябышмый» торган 3 «компонент»ның жыелмасы (синтезы) дип бәяли: христианлык тәгълиматы, классик немец философиясе (Ф. Шеллинг) һәм фәнни эмпиризм.

Соловьевның хезмәтләрендә төп урынны түбәндәге концепцияләр ала:

беренчесе — бербөтенлек концепциясе. Бу концепция буенча, булuluk абсолютның предикаты. Абсолютның асылы — бербөтенлек, ә бербөтенлекнең билгесе — гомумидея... Күренә ки, бу концепциягә уйдырмалык, схоластика хас;

икенчесе — бөтендөнья процессының теориясе. Бу концепция буенча, Соловьев христиан теологиясен табигать фәннәре яулаган казанышлар белән бергә кушарга омтыла;

өченчесе — тарихи акыллылык. Бу концепция буенча кеше үзен Аллалык сферасына эзерли. Аңа, ягъни кешегә, өч төрле сынау (тәнне сынауга дучар итү, рухны сынау һәм хакимлек итүдә сынау) үтәсе бар. Һәм бу сынаулар кешенең тумыштан ук төрле гөнаһларга дучар булуына бәйләнгән.

В. Соловьев үзенең хезмәтләрендә Көнчыгыш белән Көнбатыш арасындагы каршылыklar турында яза, аларны киметү яисә бөтенләй бетерү турында борчылуын белдерә.

В. Соловьев үзенең социаль фэлсәфи карашларында Россия турында да сүз алып бара. Бу өлкәдә ул славянофилларның карашларын алга куя. Ләкин Соловьев аларны шовинистлыкта гаепли. Гомумән, Россия һәм аның киләчәге Соловьев өчен мөһим тема. Урысларны ул Алла тарафыннан сайланган (богоизбранный) халык, мессия дип саный.

«Мессианлык» — Израильдә борынгы яһүдләрдән килгән теория. Бу идея белән заманында үз халкына таба «борып», немец галимнәре дә мавыгып алган булган. XIX гасырда аны славянофиллар алгы планга куялар. Соловьев исә, славянофиллар даирәсендә туган фикерне кабул итеп, аны шовинистик хисләрдән берникадәр арындыра. Соловьевның карашы буенча, христианлык халыкларны бер-берсенә каршы куя торган дин түгел, чөнки Иисус Христос — гаделлек өчен көрәшкән Алланың улы. Шунлыктан шовинизм һәм милләтчелек ул христианлыкка каршы идеология, дип саный Соловьев. Ләкин Соловьевның кайбер фикерләре шул ук славянофилларныкынан әллә ни аерылып та җитмәгән була.

Мәсәлән, ул кешелек тарихын өч цивилизациягә аера:

Көнчыгыш мәселман цивилизациясе. Аңа фәннилек хас түгел. Коръән — догмалар җыелмасы гына.

Көнбатыш илләр цивилизациясе — бай, ләкин авыру: социализм теорияләре белән мавыккан.

Славяннар цивилизациясе — югарыдагы кимчелекләрдән азат, ләкин бу халык үз бәясен әле аңлап җиткermәгән.

Соловьев 70 нче елларда Көнчыгыш белән Көнбатышны килештерү юллары турында эзләнә. Аныңча, бу — тарихның үзеннән үзе (ягъни объектив) үзгәрешен чагылдырырга тиеш була. Россия исә бу тарихи үзгәреш процессында үз өстенә килештерүче вазифасын йөкли ала.

80 нче елларда Соловьев, әлегә өметләреннән ваз кичеп, яңа идеягә, ул да булса, бөтендөнья дәүләте булдыру турында хыяллана башлый. Аныңча, бу дәүләтнең башында рус патшасы торырга, ә дәүләтнең рухи хәстәрләрен Рим папасы алып барырга тиеш була. Монда парадокс, ягъни бер-берен сыйдыра алмаган тезислар ярылып ята. Соловьевның әлегә хәтле католиклар чиркәвенә мәкиббән киткәне сизелмәгән була. Шулай ук рус патшаларының гадел була алуларына да, аның бик үк ышанычы булмый.

Соловьевның карашы буенча, кеше, әхлакый зат буларак, илаһи дөнья белән табигать дөньясы арасында арадашчы функ-

циясен үтәп бара. Шуңа күрә ул үзендә булган каршылыкларны жиңәргә омтылырга тиеш. Ә каршылыкларның асылы шунда: бер яктан — кешенең абсолют иреkkә омтылуы, икенче яктан — фани дөнья мәшәкәтләре. Кеше үзендәге тойгыларны, омтылышларны әхлакый батырлык ярдәме белән жиңәргә тиеш (болай фикерләү И.Кантның «категорик императив» теориясен хәтерләтә). Шунда гына кеше үзенә хакыйкәтне, игелекне һәм гүзәллекне туплаган абсолютка якын килә ала.

Соловьев гүзәллекне «идея гәүдәләнешә», «изге җисмилек» дип бәяли. Аныңча, гүзәллек, Абсолютның модусы буларак, табигатькә дә, җәмгыятькә дә хас объектив көч. Соловьев гүзәллекнең объективлыгын инкярлаучы «эстетик сепаратлык»ны тәнкыйть итә, ә Чернышевскийның «эстетик реализм»ын хаклы дип таний, аны чын эстетикага беренче адым ясаучы, дип бәяли (Соч., т. 7, С.-Пб., 1912.— С. 69—77). Соловьев үзенең «Табигатьтәге гүзәллек» («Красота в природе») дигән хезмәтендә табигый гүзәллекне объектив эволюция җимешә ди (Вопросы философии и психологии.— 1889.— кн. 1).

Соловьев сәнгатьнең ике миссиясен күрә. Беренче миссия — чынбарлыкны Абсолют гүзәллекнең идеаль-җисми галәменә әверелдерү. (Күренә ки, Соловьев бу очракта да схоластикага бирелә, аны аңлавы читен, дәрәсрәге, аның белән килешеп булмый. — *Авт.*) Соловьев карашынча, чын рәссам Пигмалион батырлыгын кабатлый — хәрәкәтсез, катып калган материалдан гүзәллек иҗат итә. Персей батырлыгын да күрсәтә — үзенә әхлакый залимлыкны туплаган аждаһаны жиңеп чыга. Орфей батырлыгын гәүдәләндерә — гүзәл Эвридиканы тәмуг үлеменнән коткара. Сәнгатьнең икенче миссиясендә Соловьев бик буталчык мәгънәдәге фикерен әйтергә омтыла. Ул да булса, бербөтенлекне (ә ул, Соловьевча, Абсолютның асылы. — *Авт.*) алдан күрәзәлек итү ысулы белән төрле фрагментларда гәүдәләндерү (Вопросы философии и психологии.— 1890.— Кн. 5).

Соловьевның фәлсәфәсендә эрос проблемасы (Платон философиясендә эрос — кешенең фантастик, табигатьтән өстен «идеяләр» дөньясына дәртле омтылышы) зур гына урын алып тора. Аның карашынча, мәхәббәт кешенең, эгоизмнан арынып, индивидуальлеген саклап калу. Әйтик, шуның белән кешенең яшәү үзәге башка индивидка күчәрелә. Соловьев, Тәүрат символларына таянып, мәхәббәтнең нигезен ике индивидның җенси кушылуында күрә. Мәхәббәтнең чын предметы — Мәңге яшәр хатын-кыз Нәфислегә. Эротик омтылышның әхлакый вазифасы —

ике индивид арасында «күпер салу». Соловьевның эрос турындагы фикерләре башка бер илаһи зат (София) турындагы фикерләр белән бергә кушыла. Соловьев София образында энә шул, югарыда күрсәтелгән «мәңге яшәр хатын-кыз Нәфислегә»нең гәүдәләнешен күрә (Соловьев шушы мистик образга «Өч очрашу» поэмасын һәм берничә шигъри әсәрен багышлаган). Соловьев кешеләрнең өйләнешү актында ир затының хатын-кыз кыяфәтендәге илаһи кеше («богочеловек») белән кушылуын күрә. Соловьевның шушы карашларын кайбер рус символчылары яратып кабул итәләр һәм аның идеяләрен үз иҗатларында юнәлеш итеп алалар.

Гомумән, рус идеализмы тарихында Соловьев иң зур фигура булып таныла. Ул яшәгән чорда Соловьевның колач киңлегенә тиң, аның белән янәшә куярлык фигура, чыннан да булмый. Соловьевның философиясе замандашлары өчен олы галим каршында баш ияргә нигез биргән. Ә аннан соң яшәгән Н. Бердяев, С. Булгаков, Л. Карсавин, агалы-энеле Е. һәм С. Трубецкойлар кебек галимнәрнең хезмәтләрен В. Соловьев йогынтысыннан башка иҗат ителгәндер, дип уйлау һич урынсыз булыр иде.

Бердяев Николай Иванович

Милләтчелек белән мессианлык
үзара ярашалар һәм кушылалар.
(Бердяев)

Николай Бердяев (1874—1948) — атаклы рус дини философы, экзистенциалист, эсхатолог, «яңа христианлык» агымының җитәкчесе.

Бердяев Киевта дворян гаиләсендә туа. Киев университетында белем ала. Студент чагында ук социал-демократик хәрәкәттә катнаша. Легаль марксизм төркемнәренә дә кушылып ала, кулга алына, котыла, сәяси төркемнәргә катнашмаска сүз бирә. Күп яза, төрле журналларда һәм җыентыкларда үзенң мәкаләләре белән катнаша. Шулар арасынан «Идеализм проблемалары», «Маяклар» («Вехи») дигән хезмәтләре төгәл программалы булулары белән башкаларынан аерылып торалар.

Бердяев Октябрь революциясен кабул итми. Бу аның элеккеге карашларының нәтижәсе була. Гасыр башында ул либераллар агымын якласа, соңрак марксизмны каты тәнкыйтәләр сафына баса. Октябрь революциясеннән соң ул бик каршылыклы «Рухи культураның ирекле академиясен» җитәкли. Ләкин 1922 елда Россиядән күчеп китә.

Бердяев калган гомерен чит илләрдә (күбрәк Франциядә, Парижда) уздыра. Анда ул күп кенә китаплар язып бастыра.

Икенче бөтендөнъя сугышы елларында ул күңеле белән үзенең Ватаны, Советлар Союзы ягында була. Аның күп кенә хезмәтләрендә Советлар Союзы казанышларына карата уңай фикерләр әйтелә.

Бердяевның фәлсәфи фикерләре бик каршылыклы була. Ул булулыкның объективлыгын инкяр итә. Аныңча, булулык ул — фикерләрне, идеяләрне объективлаштыру нәтижәсе. Ләкин ул, философиянең төп мәсьәләләренә әллә ни кагылмыйча, Алланы, христианлыкны беренче планга куя. Аның өчен булулык индивидка, субъектка бәйләнешле. Бердяевның философиясендә объектив идеализм белән субъектив идеализм синтезы чагыла. Шулай да Бердяевның философия өлкәсендәге иң күп фәнни эзләнүләре яшәеш, шәхес иреге, Россиянең киләчәге юнәлешләрендә бара.

Бердяев өчен бердәнбер реальлекне субъектның яшәве тәшкил итә. Аның ижәт нигезе — абсолют иреклелектә, монысының чыганагы — төпсез бушлыкта. Ә шушы ижәтның эчтәлеген илаһи кешелек тәшкил итә. Шунның өстенә кешенең — Аллада, Алланың кешедә тууы да күздә тотыла...

Әлеге карашлар өр-яңа түгел, әлбәттә. Алар немец мистик галиме Бёмедан («абсолют иреклелек төпсез бушлыктан килә»), шулай ук рус язучысы Достоевскийдан («кешенең Аллада, Алланың кешедә булуы») алынган. Һәм бу карашлар үзләренең гәүдәләнешен, янәсе, «ахыр заманнан» соң табачаклар.

Ләкин Бердяев, мистикадан гайре, турыдан туры заман проблемалары белән дә күп шөгыйльләнгән галим. Бигрәк тә аның рус идеясе турында язган хезмәтләре аерылып тора. Ул «рус идеясен» В. Соловьев фикерләре яссылыгында карый. Янәсе, руслар — Алла тарафыннан сайлап алынган халык. Аңа мессия, ягъни дөнъяны коткару вазифасы йөкләнгән (кара: Судьба России.— М., 1990.— С. 26). Н. Бердяев бу фикерләрне ерак киләчәккә генә түгел, бәлки үзе яшәгән чорга да яраклаштырырга тырыша. Беренче бөтендөнъя сугышы башлануын ул хәтта канәгатьләнү белән каршы ала. Аныңча, руслар бу сугышта үзләрен күрсәтергә тиеш булалар (Н. Бердяев. Судьба России.— М., 1990.— С. 25). Монда Россиягә үзенең мессианлык ролен үтәү өчен, аның географик хәле дә (Көнчыгыш белән Көнбатыш арасындагы жирлектә урнашуы) нигез булып тора. Бөтендөнъя сугышы үзе үк нәкъ шуңа китерәчәк тә.

Дөрөс, Бердяев мессиян аңны конкрет милләттән тыш күренеш дип аңлатырга тырыша. Мәсәлән, борынгы яһүдләр мессиялыкны бары тик үзләренә генә яраштыру идеясе белән яшәгәннәр. Ләкин Христос — барлык халыклар хозурына килгән зат, шунлыктан христианлык нинди булса да бер генә халыкка бирелгән юнәлеш түгел. Кешелек тарихында нинди булса да ил һәм аның халкы шушы гомумидеяне туплый килгән. Әйттик, Рим империясе. Ул билгеле тарихи чорда мессиянлык идеясен үзендә туплаган булган. Хәзерге заманда исә бу мессиянлык вазифасы, тарих кушуы буенча, славян халыкларына һәм аның башында торучы Россиягә йөкләнә (Н. Бердяев. Судьба России.— М., 1990.— С. 27).

Бердяев, Россиянең тарихи миссиясен таний, шул ук вакытта, славянофилларны тәнкыйтьләп чыга. Алар, Россиянең үзенчәлекле булуына таянып, аны (Россияне) Көнбатышка каршы куйганнар. Ләкин бу дөрөс түгел. Бердяев бу мәсьәләдә илләрнең ике төргә бүленгәнлеген әйтергә тырыша. Әйттик, бер илләрдә, янәсе, **ирләр «оеткысы»**, икенче илләрдә, **хатын-кызлар «оеткысы»** өстенлекле нигез булып хезмәт итә. Бу яктан караганда, Россия моңа хәтле гел хатын-кызлар «оеткысы» белән яшәп килгән. Бердяевча, мондый караш нәрсәдә чагылган соң? Дини аң өлкәсендә ул милли жисемнең жылылыгы белән канәгатьләнүдә дип бәяләнә. Славяннарда хатын-кызлыкның өстенлеген аларны бар нәрсәгә дә тоючан, хиссиятле булырга мәжбүр итә. Һәм бу, янәсе, Россиягә тарих кушкан мессиянлыкны үтәп барырга комачаулый торган сыйфат. Моңың өчен аңа ирләр рухында булырга кирәк. Һәм Бердяев, Россиягә шушы киңәшләрен белдергәннән соң, йомгаклавында кинәт түбәндәге фикерләр күчә: «Рус мессиянлыгы, беренче чиратта, русның дәрвишлек, илдән илгә күчеп йөрүчәнлек сыйфатларына нигезләнәргә тиеш... Рус мессиянлыгы Россиянең көнкүреш өлкәсендәге сыйфатларына нигезләнә алмый» һ. б. (шунда ук, 30 б.).

Бердяевның бу юнәлештәге фикерләве аны тагын мистикага якынайта.

Бердяев русның милли характерын билгеләүгә зур игътибар бирә. Бу мәсьәләдә аның кызыклыгына күзәтүләрен әйтеп китәргә була.

Бердяев рус халкының һәрнәрсәгә булган мөнәсәбәтен абсолютлык белән бәяли. Абсолют ирекчелек, абсолют мәхәббәт... Бердяевча, абсолютка ия булмаган ниндидер уртаклык, нисбилек ул Иблис йогынтысындагы сыйфатлар. Рус кешесенә

ниндидер урталыкны эзләү һәм аны табу кыен. Сәбәп рус кешесенең пассивлыгында, ялкаулыгында түгел, чөнки ул, ягъни рус кешесе, Алла үзе туплаган абсолютка омтылучан. Бердяев рус кешесенә хас булган абсолютлыкны славянофилларда да, Достоевский әсәрләрендәге персонажларда да, шулай ук XIX гасыр азагы — XX гасыр башында яшәгән һәм эшчәнлек күрсәткән революционерларда да күрә.

Бердяев рус халкының төрле мәсьәләләрдә бер чиктән икенче чиккә тайпылып хөкем йөртә алу сәләтен, шулай ук аның каппа-каршылыклы характерын күрсәтергә тырыша. «Фәрештәләрчә изгелек һәм ерткычларча түбәнлек — менә ул урталык дип аталган, көнбатыш халыкларына таныш булмаган, ләкин русларга хас сыйфатлар», — дип язган Н. Бердяев (шунда ук, 33 б.).

Н. Бердяев руслар белән немецларның аермасын түбәндәгечә характерлый. «Немец чиксезлектә яши алмый, әмма славян чиксезлеген кабул итә алмый. Ул үзенең (географик) чикләрен бик зур көч куеп кына киңәйтә алыр иде (Бердяев тарихи вакыйгаларга тәңгәл булмаган бәяләр бирә. — *Авт.*). Немец рус кешесенең үз тормышын алып бара, көйли алмаганлыгынан көлә. Ә русларга германның мещаннарча канәгатьлеге ошамый», — ди Бердяев (шунда ук, 68 б.).

Тагын бер күзәтү: «Рус халкы һичкайчан да алтынга табынып яшәмәде. Ышанам ки, беркайчан да аңа табынмас та» (шунда ук, 77 б.).

«Рус кешесенә изгелек белән дуңгызлык арасында болгану хас. Руска шулай тоела: әгәр дә инде изгелеккә ирешеп булмый икән, дуңгызлык халәтендә калу да ярап тора. Мошенник булумы яисә намуслы булумы — монысы әллә ни әһәмиятле түгел (шунда ук, 78 б.).

Билгеле, бу карашлар, материалистик диалектикага корылмаганлыктан, көпшәклегә, субъективлыгы белән характерлана. Бердяев үткен күзәтүләр остасы, ләкин аңа күп очракларда фәнни, диалектик нигезләү җитенкерәми.

Н. Бердяев, рус дини философиясе күзлегеннән караганда, кешелек тарихын (шул исәптән Россия тарихын да) күзәтүдә дә үзенчәлекле карашларда торганлыгын күрсәтә. Ул үзенең кайбер хезмәтләрендә нигез итеп XVI гасыр язучы һәм монах Филофейның «өченче Рим» турында әйткән фикерләрен ала. Филофей христианлык тарихында «өченче Рим»ны Мәскәү йөзендә күрә. «Дүртенче Рим»ның, янәсе, буласы юк, шунлыктан Мәскәү Мәскәү инде ул...

Бердяев шушы идеягә ясалган өч тарихи һөжүмгә туктала. Аларның беренчесе — XVII гасырдагы староверларның расколы, икенчесе — Петр I ңең реформалары, өченчесе — Россиядәге революцион атеизм.

Бердяев, үзенең рус дини мистикасы рухына бирелгән философ булуына карамастан, Россиядә христиан дине тарихында булган кайбер процессларны бәяләүдә дәрәс фикерләр дә әйтә. «Рус чиркәве тарихында иң кулай дәвер татар игосы чорына туры килә. Ул чорда рус чиркәве рухи яктан ирекле, аңарда хәтта социаль элемент та булган», — дип яза Бердяев.

Н. Бердяев марксизмны һәм Россиядә җиңгән Октябрь революциясен кабул итми. 1922 елда коммунистларга карата каршылыклы фикерләр уяту өчен, аның шәхси сәбәпләре дә барлыкка килә. Бердяевтан сорау алуда ВЧК җитәкчесе Ф. Дзержинский үзе катнаша. Бердяевны, кайбер башка рус интеллигенциясе вәкилләре белән бергә корабльгә утыртып, Россиядән читкә эмиграциягә җибәрәләр. Шулай булуга карамастан Бердяевның СССР, коммунизм принциплары, шушы партия һәм социалистик ил башында торган җитәкчеләр турындагы фикерләре гажәеп дәрәжәдә көтелмәгән кебек кабул ителә.

«Фәкать Россиядә коммунистик революция мөмкин иде» (Истоки и смысл русского коммунизма.— М., 1990.— С. 94).

«Ленин типик рус кешесе... Аның характерлы, тәэсир итүчән йөзәндә ниндидер монгол катнаш руслык чагылган иде. Ленинның характерында типик рус сыйфатлары, махсус интеллигент сыйфатлары түгел, киресенчә, рус халкының сыйфатлары: гаделлек, бөтенлек, азрак дорфалык, риторика һәм ясалма нәзакәтлелекләргә карата каршылык... Ленин ниндидер матдәнең бер кисәгеннән эшләнгән, ул — монолит. Ленинның роле тарихи вакыйгаларда шәхес роленең үрнәге булып бәяләнәргә тиеш. Ленин революциянең башында торы һәм үзенең күптәннән уйланган планнарын тормышка ашыру өчен билгеле сыйфатларга ия иде: ул типик рус интеллигенты булмады. Аңарда рус интеллигентның сыйфатлары рус дәүләтен туплаган башка рус кешеләренең сыйфатлары белән кушылган иде... Ленин революционер-максималист һәм дәүләт кешесе булды... Ленинда революцион богеманың эзе дә юк иде. Бу яктан караганда, ул Троцкий яисә Мартов кебекләргә капмакаршы булды... Ленин катгый сәясәт алып барды, ләкин ул шәхсән залим кеше түгел иде» (шунда ук, 94—95 б.).

«Халык массалары коммунистик идеяләр, коммунистик символика ярдәмендә рус революциясе стихиясендә тәртипкә, оешканлыкка ия булдылар. Биредә коммунизмның рус дәүләте алдында казанышы шиксез. Россиягә анархия, анархик таркалу куркынычы кизәнә иде. Ләкин ул коммунистлар диктатурасы тарафыннан туктатылды. Ул тиешле лозунглар тапты, һәм халык аңа буйсыну өчен үзенең ризалыгын бирде» (шунда ук, 109 б.).

Ләкин Бердяев коммунистик идеяләргә христианлык идеяләренә буйсындырып карарга тырыша. «Коммунизмда, — ди ул, — саф, яшәүне христианнарча аңлау идеясе ята. Бу — кешенең үзенә түгел, бәлки шәхестән өстен, бөек максатларга хезмәт итү» (шунда ук, 125 б.).

Н. Бердяев сәнгать теориясендә интуитивизм вәкиле булып санала. Ләкин ул һәрвакыт реалистик сәнгать ягында, формализмның төрле күренешләренә каршы позициядә торганлыгын күрсәтә килде.

Н. Бердяев үзен эсхатология теориясе тарафдары икәнлеген дә сиздерде. Аның бу өлкәдәге теориясендә, тарихның ахырзаман белән чикләнүе, аңардан соң тәкъва, кешеләрнең терелүе һәм тарихның Алла тарафыннан аның Гакылы чарасы белән дәвам ителүе дәлилләнә.

«Миңа эсхатологик, ахырзаман якынаюы хисләре хас. Бу, күрәсәң, минем рухи тибым белән генә түгел, бәлки минем психофизиологик халәтем, үзенчәлегем, нервларга бәйләнгән хиссиятем белән аңлатыла...

Тарихны мин эсхатологик перспективада күрәм. Бу мәсьәләдә мин бик тә русчан фикер иясә, Достоевскийның баласы буламын». (Самопознание. Опыт философской автобиографии // Серия: Философия и жизнь. — М., 1990. — С. 43, 44.)

Н. Бердяев үзенең соңгы елларында нәкъ шушы проблемалар белән мавыгып яши.

Гомумән рус дини философиясе, кимчелекләре һәм дини чикләнгәнлекләре булуына карамастан, кешелек философиясе тарихында төрле күзәтүләргә, тапкыр фикерләргә бай, үзенчәлекле тармак булып тора. Аның тарафдашлары, шушы эзләнүләргә дәвам итәргә омтылучылары бүгенге көнгә хәтле яшәп килә әле.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Рус дини философиясенең барлыкка килү сәбәпләрен нәрсәдә күрәсез?

2. П. Я. Чаадаевның төп фәлсәфи фикерләре нидән гыйбарәт?
3. В. С. Соловьев фәлсәфәсе ни өчен рус дини фәлсәфәсенә иң биек ноктасы дип санала?
4. Н. А. Бердяев Көнбатыш илләр өчен иң танылган рус галиме булып исәпләнә. Аның төп фәлсәфи концепцияләре нидән гыйбарәт?

ӘДӘБИЯТ

- Бердяев Н.* Судьба России.— М., 1989.
Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма.— М., 1990.
Соловьев В. Сочинения.
Чаадаев П.Я. Философические письма // Литературное наследство.— Т. 22—24.— М., 1935.
История русской философии.— Т. 2.— М., 1956.
История философии.— Т.4.— М., 1959.
Философская энциклопедия.— Т.1.— М., 1960.— С. 148; — Т.5.— М., 1970.— С.51—56;— С. 469—472.

РУС МАРКСИСТИК ФИЛОСОФИЯСЕ (XIX гасыр азагы — XX гасыр башы)

Марксистик философия Россиядә XIX гасырның азагында барлыкка килә. Бу тарихи дәвердә марксистик тәгълимат, шул исәптән марксистик философия, Аурупа илләрендә шактый таралып өлгергән була инде. Маркс белән Энгельсның шәкертләре: (Германиядә — В. Либкнехт һәм А. Бебель, Франциядә — Ж. Гед һәм П. Лафарг, Швейцариядә — И. Беккер һәм Г. Юнг, Ирландиядә — Мак-Доннел, АКШ та — Ф. Зорге, Польшада — В. Врублевский һәм башкалар) марксистик теорияне пропагандалауда зур эш башкаралар, аны үстерүгә билгеле бер өлеш кертәләр.

Россиядә исә марксизм, аның фәлсәфи хезмәтләрен массалар арасында тарату соңрак башлана. Биредә, беренче чиратта, Герман Лопатинның (1845—1918) эшчәнлеген искә алырга кирәк. Ул Марксның «Капитал»ын рус теленә тәржемә итә, үзе дә материалистик рухтагы хезмәтләр яза. Аның тормышы һәм революцион эшчәнлегенә катлаулы була. Ул берничә мәртәбә хөкемгә тартыла, кача. Күп елларын эмиграциядә уздыра. Маркс аңа һәм аның теоретик хезмәтләренә югары бәя бирә. Лопатин соңгы елларын актив революцион эшчәнлектән читләшеп яши.

Марксизмның Россиядә барлыкка килүе аерым социаль-тарихи шартларга бәйле була. Биредә, беренче чиратта, Россия-

нең ижтимагый үсеш процессында капитализм стадиясенә керә башлавын күздә тотарга кирәк. Дөрөс, XIX гасырның икенче яртысында Россиядә эшчеләр хәрәкәте бик зәгыйфь була әле. Аның социаль-сәяси таләпләре формалашып җитмәгән, чикле, икътисади моментларның хакимлегеннән котыла алмаган була. Аның каравы Россиядә ижтимагый фикернең радикаль бурычларын рус алдынгы интеллигенциясе, бигрәк тә аның урта һәм түбән (разночин) катлаулардан чыккан тармагы үз өстенә ала. Аның вәкилләре (Белинский, Чернышевский, Добролюбов, Писарев һ. б.) Россиядә чын революцион идеяләрнең үсеш чыгуына җирлек әзерлиләр. Һәм аның беренче нәтижәсе рәвешендә Россиядә народниклык идеологиясе һәм хәрәкәте барлыкка килә.

Бу хәрәкәт икегә (революцион һәм либераль юнәлешләргә) бүленгән рәвештә яши. XIX гасырның соңгы дистә елларында идеология өлкәсендә хакимлек либераль народниклар тармагына күчә. Алар белән идеологияк көрәштә яңа революцион көчләр җитлегә, һәм шулар арасында киләчәктә марксизм юлына басачак эшлеклеләр дә формалаша. 80 нче еллар башында Женевада рус марксистларының беренче сәяси оешмасы — «Освобождение труда» төркеме (Г. Плеханов, П. Аксельрод, В. Засулич, Л. Дейч, В. Игнатов һ. б.) туа. Әнә шулай рус марксизмы 80 нче еллар башында барлыкка килә.

Плеханов Георгий Валентинович

Тарихта бер генә зур адым да кайнар
дәрт ярдәменнән башка эшләнмәде.

(Плеханов)

Георгий Плеханов (1856—1918) рус марксизмының атаклы теоретигы һәм пропагандисты, рус социал-демократиясенә нигез салучы, халыкара эшчеләр һәм социализм хәрәкәтенә күренекле эшлеклесе.

Плеханов Гудаловка авылында (Тамбов губернасы) кечкенә помещьелы дворян гаиләсендә туа. Воронеж гимназиясен тәмамлаганнан соң, Петербургка китә. Анда берничә ел Тау институтында укый, революцион хәрәкәттә катнашу шартларында укуын ташларга мәжбүр була. 1880 елдан башлап 1917 елгы Февраль революциясенә кадәр эмиграциядә яши. Анда 1883 елны беренче марксистик оешма — «Освобождение труда» төркемен төзи. Аның программ документларын яза, Маркс һәм Энгельсның «Коммунистлар партиясе манифесты», «Людвиг

Фейербах һәм классик немец философиясенең тәмамлануы» китапларын, «Изге гаилә» хезмәтенең кайбер бүлекләрен инглизчәдән русчага тәржемә итә, үзенең марксистик рухтагы әсәрләрен яза. Бу хезмәтләре либераль народниклык идеологиясен җимерүдә зур роль уйный, ә Плехановның «Тарихка монистик карашның үсүе мәсьәләсенә карата» әсәренә В. И. Ленин, бу хезмәт нигезендә «рус марксистларының бербөтен буыны тәрбияләнде», дип яза (ПСС, т. 19, с.313).

Плеханов народникларның Россиядә капитализмның буласы юк, дигән карашларының хаталыгын фәнни исбатлый, аларның рус крестьян общинасы турыдан туры социализмга күчү өчен иң отышлы фактор, дигән утопик карашларын да юкка чыгара. Ул Россиянең капиталистик юлдан читкә китә алмаячагын, ә аның котылгысызлыгын социалистик революция өчен файдаланырга кирәклеген тирән фикерләр белән дәлилли.

Плеханов, Россиядән читтә яшәп, Көнбатыш Аурупа илләрендәге эшчеләр хәрәкәте белән тыгыз элемтәдә була, II Интернационалны оештыруда (1889) һәм аның эшендә актив катнаша. Ф. Энгельс Плехановның революцион эшчәнлегенә югары бәя бирә. Плеханов Ленин белән беренче тапкыр Швейцариядә 1895 елда очраша. Бу вакытка марксистик оешмалар Россиянең үзендә дә барлыкка килгән була инде. Ленин һәм Плеханов Россиядәге шушы оешмалар һәм «Освобождение труда» төркеме арасында тыгыз бәйләнеш тудыру турында килешәләр. Алар бергәләп «легаль марксизм», «экономизм» һәм башка оппортунистик партияләр белән көрәш жәелдерәләр.

Плеханов 1900 елны Россиядә беренче марксистик газета оештыруда актив катнаша. Аның Ленин белән бергәләп төзегән рус социал-демократик партиясенең Программа проекты 1902 елда игълан ителә. Ләкин РСДРПның 2 нче съездыннан соң (1903) Ленин белән Плеханов, кайбер принципиаль мәсьәләләр буенча уртак фикер таба алмау сәбәпле, төрле тармакларга — большевиклар һәм меньшевиклар партияләренә аерылалар. 1905—1907 еллар революциясендә дә Плеханов меньшевиклар позициясендә кала. Ул Россиядә социалистик революциянең җиңәчәгенә ышанмау позициясендә торганлыгын күрсәтә. 1907—1912 елгы реакция елларында теория өлкәсендә богостроительство һәм махизм кебек тискәре күренешләрне марксизм

позициясеннән чыгып тәнкыйтьли. Ләкин беренче бөтендөнъя сугышы (1914—1918) елларында ул, большевистик позициядән аермалы буларак, социаль-шовинистик позицияне сайлый. Октябрь революциясенә тискәре карашын белдерә, ләкин большевикларга каршы контрреволюциядә катнашудан баш тарта.

Г. В. Плеханов — бай теоретик мирас калдырган галим. Аның аерым хаталы фикерләрен алмаганда, ул диалектик һәм тарихи материализм карашындагы философ булып кала. Плеханов танып белү теориясе буенча Кант һәм махистлар якларга тырышкан концепцияләрне тәнкыйтьли (дөрөс, биредә ул хаталы рәвештә «иероглифлар теориясен» якларга да алына).

Плеханов диалектиканы, бигрәк тә социаль чынбарлык күренешләрен баяләүдә куллана. Бу якны алганда, аның «Тарихны материалистик аңлау», «Тарихка монистик карашның үсүе мәсьәләсенә карата», «Тарихта шәхеснең роле мәсьәләсенә карата» һ. б. хезмәтләре зур бәягә лаеклар. Бу хезмәтләрендә ул кешелек тарихында халык массаларының һәм аерым шәхеснең ролен тирәнтен ачуга ирешә, субъектив идеализмны һәм волюнтаристик концепцияләрне тәнкыйтьли. Плеханов тарихи процессларда сәяси һәм идеологик өскорма роленең гаять зур икәнлеген исбатлый, «икътисад үзе генә һичкайчан да уңыш казана алмый... Аның казанышлары һәрвакытта да өскорма аркылы, бары тик сәяси учреждениеләр аркылы гына мөмкин», дип яза ул (кара: Плеханов Г. В. Избр. филос. произведения. — Т. 2. — М., 1956. — С. 216).

Плеханов — эстетика, сәнгать теориясе буенча да зур игътибарга лаеклы күзәтүләр, тирән фикерләр калдырган галим. Ул, марксистик әдәбиятта беренче буларак, сәнгатьнең барлыкка килү теориясендә биологик концепцияләрнең хаталы икәнлеген күрсәтеп чыга, сәнгатьнең һәм эстетик тойгыларның чыганаclarын һәм аларның хезмәт процессларына бәйле булуын дәлилли.

Плехановның марксизм, шул исәптән марксистик философия өлкәсендәге ролен Ленин үзенең «Еще раз о профсоюзах» дигән хезмәтендә түбәндәгечә баяләгән: «Плехановның философия буенча барлык язганнары марксистик әдәбиятта иң яхшысыдыр...» (ПСС, т. 42, с. 290). В. И. Ленин «Марксизм и ревизионизм» эсәрендә Плехановның ревизионистларга каршы юнәлдерелгән фәнни эшчәнлегенә турында сүз алып барганда да аңа иң югары бәя бирә (шунда ук, т. 17, 20 б.).

Владимир Ильич Ленин

Марксизм буржуазия чорының кыйм-мәтле казанышларын читкә алып ташламады, киресенчә, кешеләр фикриятенә һәм мәдәниятенә ике мең ел дәвамындагы үсешеннән әһәмияткә ия булган барлык кыйммәтләрне үзләштерде һәм яңадан эшкәртте.

(Ленин)

Владимир Ленин (1870—1924) — даһи фикер иясе, марксизмның атаклы теоретигы, Россия компартиясен оештыручы, аның һәм халыкара коммунистик хәрәкәтнең җитәкчесе, совет дәүләтенә нигез салучы.

Владимир Ульянов (Ленин) Сембер шәһәрәндә (Сембер губернасы) халык училищелары директоры И. Н. Ульянов гаиләсендә туа. Владимирның анасы, М. А. Ульянова (Бланк), — табиб кызы. Үзе белеме буенча укытучы, ләкин бөтен гомерен өйдә балаларын тәрбияләүгә багышлый. Ульяновларның өлкән уллары, Александр патшага (Александр III кә) үтерү нияте белән һөҗүм итүдә гаепләнеп, үлемгә хөкем ителә. Ульяновларның бөтен балалары революционер булып формалашалар.

Ленин башлангыч белемне Сембер гимназиясендә ала. Казан университетында студентлар сходкасында катнашканы өчен, аны кулга алалар һәм университеттан куалар. Аның сөргенлек дәвере Казан янындагы Кокушкино авылыннан башлана. 1888 елда ул Казанга кайтырга рөхсәт ала, шунда Федосеев түгәрәгенә йөрәп, Маркс, Энгельс идеяләре, Плеханов әсәрләре белән таныша.

1891 елда Ленин Петербург университетының юридик факультетына экстерн формада имтиханнар тапшыра. Шуннан соң Самарада судта эшли башлый. Үзенең революцион эшчәнлеген дәвам иттерә, революцион түгәрәкләр алып бара. Рус революционерлары арасында беренче булып эшчеләр партиясен оештыру бурычын куя.

1895 елда революцион хәрәкәт җитәкчеләре белән танышу максатыннан чит илләргә чыгып китә. Анда ул В. Либкнехт, П. Лафарг белән таныша, ә Женевәдә Плеханов белән очрашып, Россиядә социал-демократик партия оештыру турында фикер алыша. Россиягә кайту белән үк, җиң сызганып, «Эшчеләр сыйныфы азатлыгы өчен көрәш союзы»ның эшчәнлеген башлап җибәрә.

1895 елда кулга алына, төрмәдә утыра, аннан соң дүрт ел давамында Себернең караңгы бер почмагы Шушенскоеда дүрт сөргенлектә була. Алардан котылгач, өзлексез революцион эшчәнлеккә бирелә. Кулга алынудан качып, эмиграцияләрдә була, Россиядәге революцион хәрәкәт, социал-демократик партия белән читтән торып җитәкчелек итә, төрле оппортунистик агымнар белән көрәш алып бара, күп төрле чыгышлар, теоретик хезмәтләр яза.

1917 елның апрелендә Ленин Россиягә кайта һәм, февраль аенда узган буржуаз-демократик революцияне социалистик революциягә үстерү максатын күздә тотып, эчтәлегә белән катлаулы, характеры белән гаять дәрәжәдә киеренке эшчәнлек алып бара башлый.

Октябрь революциясеннән соң чамасыз авыр шартларда совет дәүләтен төзү эшнә керешә. Яңадан, гадәттән тыш, киеренке режимдагы эшчәнлек. Гражданныр сугышын туктату, эчке каршылыкларны ера-ера, Россия өчен кимсетүле солыхны яулау, ачлык белән көрәш оештыру, хәрабәләр дәрәжәсендә калган сәнәгатьне, транспортны торгызу, икътисадны яңабаштан, яңа принциплар нигезендә кору планнарын әзерләү, партия эчендә барган дискуссияләргә чик кую, бәхәсле проблемаларны хәл итү, спекуляция, саботаж, корткычлыкка каршы көрәш ачу, съездлар, киңәшмәләр, алар өчен резолюцияләр әзерләү.... Чит ил делегацияләрен, шулай ук Россиянең төрле төбәкләреннән килгән «ходок»ларны кабул итү, атасыз-анасыз калган ытим балаларга сыену җирләре оештыру, галимнәргә хезмәт шартларын булдырып, фән үсешенә юл ачу, күпмилләтле дәүләттә милли мәсьәләне хәл итү, һәрьяклап бөлгенлек һәм хәерчелек баскан яш, яңа җәмгыятьне яклау һәм аны саклап калу өчен, кораллы көчләр оештыру, социалистик җәмгыять принципларын тормышка ашыру юлында аяусыз көрәш алып бару...

Озак еллар давамында интеллектуаль һәм физик яктан шушындый киеренке эш алып бару Ленинның сәламәтлеген какшатмый калмаган, әлбәттә, һәм бу глобаль күләмдәге проблемалар, уйлар чолганышында яшәү аны котылгысыз рәвештә вакытсыз үлүгә алып барган...

Ленин гигант күләмле революцион һәм оештыру эше белән бергә теория, шул исәптән философия теориясе өлкәсендә эшләүдән дә читләшмәгән. Һәм соңгысы аның өчен үз максат түгел. Нәкъ киресенчә, чынбарлык, заман проблемалары белән турыдан-туры бәйләнештә бара. Ленин «Материализм һәм

эмпириокритицизм» кебек иң күләмле һәм төп фәлсәфи хезмәт-тен дә Россиядә 1905—1907 еллардагы революциядән соң жәмгыятьнең рухи өлкәсендә урнаша башлаган идея таркау-лығы, диалектика һәм материализмга төрле яклап һөжүмнәр куера башланган чорда ижат итә. Гносеологик схоластикада ул капма-каршы сыйныфларның көрәшен күрә. Шунлыктан Беркли, Юм, Кантларның, шулай ук Мах, Авенариусларның, аларның теорияләренә сукуыр рәвештә ияргән Россия галим-нәренә фәлсәфи хезмәтләрен тәнкыйтьләүне ул якын килә-чәктәге революцияне әзерләү максатына буйсындыра.

Ленин, «Материализм һәм эмпириокритицизм» хезмәтендә рус галимнәренә нәрсәдә һәм нинди сәбәпләр нәтижәсендә адашуларын ачып салу белән, тирән фикергә ия булган өр-яңа теоретик концепцияләргә дә шәкелләндерә. Шулар арасында «материя» категориясенә эчтәлеген ачу, материянең аң белән мөнәсәбәтен, танып белү процессының чиксезлеген исбатлау, объектив, нисби һәм абсолют хакыйкәтләр арасындагы мөнә-сәбәт теориясенә тирән характеристика бирү, аерым гыйльми даирәләрдә популярлык казанып өлгергән символлар, иерог-лифлар теориясенә нигезсезлеген күрсәтеп, чагылыш тео-риясенә нигез ташлар әзерләү һ.б. Ленинның «чигенү» елла-рында «саф» философия проблемалары белән шөгыйльләнүе субъектив идеализм һәм агностицизм чире белән авырый башлаган кайбер әһелләргә теория буенча сабак бирү дә була.

Ленин философия тарихын жентекләп өйрәнә. Аның «фәл-сәфи дәфтәрләр» исемендәге конспектлары гажәеп дәрәжәдә тирән фикерләргә ия. Ленин барыннан да бигрәк Гегель, шу-лай ук Маркс белән Энгельсның диалектикасына игътибар итә, аңа зур әһәмият бирә. Һәм Ленинның диалектика гыйлемен үзләштерүе, кабатлап әйтергә кирәк, үз максат булып калмый, ул аны чынбарлык үсешендә барлык проблемаларны чишү, хәл итүдә үзенә күрә «ачкыч» дип саный.

Диалектиканы үзләштерү аның өчен, бигрәк тә социаль ре-волюция теориясен тудыруда зур роль уйный: социаль револю-циянең эволюцион процесс белән мөнәсәбәте, аның объектив шартлары; социаль үзгәрешләрдә субъектив факторның роле; революцион ситуация һәм аны файдалану мөмкинлекләре; дәүләт теориясе — дәүләтнең эчке асылы һәм аның тарихи про-цесста барлыкка килү сәбәпләре, дәүләтнең функцияләре һ. б.

Шулар белән бергә социалистик инкыйлаб һәм жәмгы-ятьнең житештерү көчләре дәрәжәсе; социалистик инкыйлаб

һәм җәмгыятьнең мәдәният үсеше дәрәжәсе... Ленин Плеханов һәм Суханов белән барган бәхәстә, догмаларга урын калдырмыйча, Россиянең конкрет тарихи шартларыннан чыгып, өр-яңа теоретик положениеләр дә иҗат итә.

Ленинның диалектикасы кешелек мәдәниәтенең үсеш процессын характерлаганда да тантана итә: ул мәдәни кыйммәтләрнең буыннан буынга күчү кануннарын ача. Ленин күпмилләтле дәүләттә милли мәсьәләне чишү юлларын эзләүдә гажәеп дәрәжәдә тапкыр рәвештә ике капма-каршы тенденцияне, практик эшчәнлектә, конкрет әйткәндә, милли сәясәттә моның котылгысызлыгын, объективлыгын истән чыгармаска кирәк дигән нәтиҗә ясый.

Ленин теориядә, шулай ук гамәли эшчәнлегендә дә хаталар җибәرمәде, дип әйтү дәрәс үк булмас. Теория өлкәсендә аның империализмның якын киләчәктәге язмышы турындагы, эшчеләр сыйныфының теләсә нинди иҗтимагый шартларда да революционлыгы, аны абсолютка әверелдерү кебек нәтиҗәләре тарихи чынбарлык тарафыннан исбатланмады. Бу кимчелекләр материалистик диалектиканың хаклыгы турында гына сөйли.

Гомумән алганда, Ленин — диалектик һәм тарихи материализмга үзеннән зур өлеш кертү белән кешелек тарихында бөек галим, күренекле философ булып танылган шәхес.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Беренче рус марксисты буларак Г. В. Плеханов. Аның материалистик философия буенча хезмәтләре.
2. В. И. Ленинның «Материализм һәм эмпириокритицизм» әсәренә характеристика бирегез.
3. В. И. Ленинның «Дәүләт һәм революция» хезмәтендәге төп идеяләр нидән гыйбарәт?

ӘДӘБИЯТ

Ленин В. И. ПСС в 55 т.

Философская энциклопедия.— Т.3.— М., 1964.— С.166—175; — Т. 4. — М., 1967.— С.270—274.

ХІХ—ХХ ГАСЫРЛАРДА КӨНБАТЫШ ИЛЛӘР ФИЛОСОФИЯСЕ

ХІХ гасыр башына классик немец философиясе бөтендөнья философиясе тарихында иң югары ноктага ирешкән гыйлем иде. Кант, Фихте, Гегель, Шеллинг һәм Фейербахның теорияләре үзара каршылыклы булсалар да, аларның һәркайсы

билгеле система тәшкил иткән була. Һәм шушы эчке каршылыклы теоретик системалар жыелмасы үзләренә бөтендөнъя философиясе өчен хас булган тенденцияләрне туплаган иде. Тарих өчен кыска гына вакыт эчендә бу галимнәрнең хезмәтләрендә идеализмның һәр ике төре, шулай ук материализм, агностицизм, диалектик һәм метафизик методлар классик формада гәүдәләнеш таптылар. Бөтендөнъя философиясе тарихы моңа тиңләшерлек икенче бер күренешне белми.

XIX гасыр башында, классик немец философиясе чәчәк аткан чорда ук, Аурупаның кайбер илләрендә философия фәне өлкәсендә яңа тенденцияләр калкып чыга башлый. Алар, XIX гасыр азагыннан башланып, XX гасыр дәвамында киңәя һәм тирәнәя бардылар. Узган гасырның икенче яртысында алар турында ниндидер дәрәжәдә гомумиләштерелгән фикерләр дә барлыкка килде. Бүгенге көнне алар турында әйтү өчен эмпирик материаллар җитәрлек булса кирәк.

Жыеп кына әйткәндә, XIX—XX гасырларның Көнбатыш илләр философиясенә характерлы булган тенденцияләргә аерым тукталып үтү кирәк.

Беренчесе — концептуаль яктан чуарлык. Моңы һич кенә дә «концептуаль байлык» дигән төшенчә белән бутарга ярамый. Теоретик, интеллектуаль һәм шәкли (форма ягыннан) байлык бер үк юнәлеш кысасында да булырга мөмкин. Чуарлык — башкачарак сыйфат. Ул (философия, гомумән фән өлкәсендә) гыйльми көчләрнең заман таләп иткән объектив ихтыяҗга җавап эзләүләре урынына, аңа битараф булып, ижади омтылышларның таркау, сибелгән булганлыгын гына чагылдыра.

Хәзерге вакытта (бу тенденция XX гасырның икенче яртысына ук хас иде) философия карынында дистәләгән юнәлешләр, агымнар, мәктәпләр, мәктәпчекләр яши. Аларның үзара ниндидер бәйләнештә булмаулары белән бергә, бер-берсе белән әллә ни кызыксынмаулары да хак. Һәр агымның, һәр мәктәпнең вәкилләре, уңны-сулны белмичә, үзләре тапкан «тамырны» йолкый бирәләр.

Икенчесе — схоластикага, ягъни тормыш һәм тәҗрибәдән ерак булган коры фикер йөртүгә бирелгәнлек. Күренә ки, ул беренче тенденциягә бәйле. Әгәр дә фәлсәфи гыйлем чынбарлык белән тыгыз мөнәсәбәттә булудан ерак тора, конкрет фикерләргә ярлы икән, аңа үзәндәге бушлыкны ни беләндер «тутырырга», «капларга» кирәк була. Һәм бу бурыч, кагыйдә буларак, чынбарлыкка турыдан туры мөнәсәбәтә булмаган

«проблемаларны» кирәгеннән артык ваклап, «нечкәртеп» тикшерү эше белән үтәлә.

Бу тенденция бигрәк тә неопозитивизм мәктәпләренә, шулай ук феноменология, структурализм агымнарына хас.

Өчөнчесе — пессимизм, ягъни төшенкелек, дөнъядан бизү кебек тойгыларга, фикерләүгә бирелгәнлек. Бу тенденциянең социаль нигезен хәзерге заман шәхесенең нинди дә булса олы максатлардан мәхрүм булып яшәве тәшкил итә. Шәхес жәмгыятьтә бара торган процессларны, күренешләрне буталчык, хаос рәвешендә генә күрә, аларның буйдан-буйга сузылган тамырын, үзәген тоя алмый. Пессимизм, социаль-психологик күренеш буларак, дөнъяның якын киләчәктәге һәлакәте турындагы риваятькә дә бәйле.

Бу тенденция аеруча экзистенциализм, тарих философиясе, фрейдизм агымнарына хас.

Югарыда әйтелгәнчә, бүгенге көн өчен философия фәненең төрле агымнарга, мәктәпләргә бай булуы (чуарлык) хас. Аларның барысын да күрсәтү мөмкин дә түгел, һәм моңа мохтажлык та юк. Шулай да хәзерге заман философиясе өлкәсендә яшәп килүче иң характерлы тенденцияләрне туплаган агымнарга, аларның мөнбәрле вәкилләренә аерым тукталмый мөмкин түгел.

Иррационализм (лат. *irrationalis* — акылга ятышсызлык, аңга ия булмаганлык) — кешенең рациональ танып белү мөмкинлеген инкяр итеп, аңа, ягъни рациональ танып белүгә, интуицияне, инстинктларны һәм төрле мистик ышануларны каршы куючы фәлсәфи гыйлем.

Иррационализм, рациональ танып белү концепциясенең төп дошманы буларак, заманында мифологик һәм дини аң формаларында чагылган булган. Димәк, бу күренештә кайчандыр тарихи сәбәпләр нәтижәсендә рациональ танып белүгә каршы торган (дөрөсрәге, аңа үсеп житмәгән) тенденциянең цивилизация шартларында яңадан кайтуы гәүдәләнә. Ләкин иррационализм агымының тагын бер жисми сыйфаты бар: ул, асылда, хәзерге заман жәмгыятенең мәгънәсезлеген чагылдыручы күренеш. Шушы шартларда философия фәненең жәмгыять интересларыннан читкә тайпылуы аның эчтәлеген ярлыландыра, эчтәлекне «фикерләү техникасы» белән алыпштыра.

Иррационализм — катлаулы күренеш, аның өч төре күзәтелә: — беренчесе — объектив идеализм (Шеллинг, Шопенгауэр, Хартман);

— икенчесе — субъектив идеализм (Кьеркегор);
— өченчесе — нисби (релятив) философия (Ницше, Дильтей, Бергсон һ. б.);

Иррационалистлар төп көчләрэн Һегель, шулай ук Маркс диалектикасына каршы туплыйлар. Дәреслектә иррационализмның берничә вәкиленә аерым урын бирелә.

Артур Шопенһауэр

Ихтыяр — булулыкның
әүвәлгесе, нигезе.

(Шопенһауэр)

Артур Шопенһауэр (1788—1860) — немец галиме, волюнтаризм агымына нигез салучы.

Аның гыйлемендә төп проблема — кешенең ихтыяры, кайсын ки Шопенһауэр биологияләштерелгән хәлдә аңлатырга тырыша. Шопенһауэр философиясенең төп принцибы — волюнтаризм (лат. *voluntas* — ихтыяр). Шопенһауэр карашынча, танып белүдә интеллектның роле бик кечкенә. Интеллект әйберләрнең үзләрен түгел, бәлки аларның ихтыяри зарулыгы өчен кирәк булган мөнәсәбәтләрен генә таний ала. Чын танып белү интеллектка түгел, бәлки күзәтүгә генә хас. Күзәтү әйберләрнең асылына, Платон мәгънәсендәге «идеягә» юнәлдерелгән. Күзәтү үзе фәнгә түгел, бәлки нәфәсәтчел (эстетик), сәнгати аңга хас, ягъни күзәтү, интеллектка түгел, фәкать сизеп белүгә (интуициягә) генә бирелгән.

Сизеп белү (интуиция) галәми ихтыярны танып белүгә сәләтле. Дөнъя ул — ниндидер этапта объект белән субъектка әверелгән ихтыяр гына. Ләкин ихтыяр шуның белән юкка чыкмаган, яшәвен дәвам итә, ул чиксез иреkkә ия...

Шулай итеп, ихтыяр, Шопенһауэр карашынча, бар нәрсәгә көче җитә торган демиург. Шопенһауэр үзенең «Ихтыяр һәм күзаллау буларак дөнъя» исемендәге хезмәтендә ихтыярны табигать һәм җәмгыять кануннарыннан өстен бер күренеш дип карый. Аныңча, ихтыяр һичкемгә буйсынмый торган стихияле, сукуыр көч сыйфатында дөнъя белән идарә итә. Дөнъяны һәм ихтыярны, аларның мөнәсәбәтен шушы яссылыкта аңлау волюнтаризм дип аталган. Шопенһауэрга иярүче галимнәр Һартман, Ницше һ. б. ихтыярны җәмгыять үсешенә яраклаштырып карарга тырышканнар. Аларча, кешеләрнең властька, хакимлеккә омтылуларындагы ихтыярлары җәмгыятьнең үсеш чыганагы ролен үтәп килә.

Волунтаризм идеяләре үзләренәң тарафдашларын төрле илләрдә һәм төрле фәннәрдә таба.

Сёрен Кьеркегор

Курку — шәхес җисеменең чагылышы...

(Кьеркегор)

Сёрен Кьеркегор (1813—1855) — дат дин галиме һәм философы.

Кьеркегор, үзенең хезмәтләрендә рациональ танып белү теорияләрен, бигрәк тә Гегельның тарихи процесста объектив кануннарның ролен ачкан теориясен тәнкыйтькә тотып, индивидуның абсолют ирекке лаек булуын исбатларга тырыша.

Кьеркегор үзенең хезмәтләрендә төп игътибарны «ирек», «шәхес», «сайлап алу», «карап кабул итү» кебек категорияләргә юнәлтә һәм аларны «мөстәкыйль» җисемнәр рәвешендә, җәмгыять шартларыннан аерып карый. Кьеркегор үзенең «Курку төшенчәсе турында» дигән хезмәтендә кешенең яшәешендә «курку» күренешенең биниһая зур урынын билгеләргә алына. Кешенең аңында иррациональлек, рациональлеккә караганда, күбрәк урын били дип саный.

Кьеркегорның фәлсәфәсе мистика белән сугарылган. Яшәешкә «курку», төрле мистик идеяләр тагуы белән ул үзеннән соңгы дәвердә (XX гасыр башында) экзистенциализм дип аталачак агымга нигез сала, аның барлыкка килүенә этәргеч көч бирә.

Фридрих Ницше

Нәрсә яхшы? Шул яхшы, кайсы ки хакимлек итү хисләрен, хакимлеккә ихтыярны, кешедә хакимлек сыйфатын үстерә. Ә нәрсә начар? Шул начар, кайсы ки кешенең йомшаклыгыннан килә.

(Ницше)

Фридрих Ницше (1844—1900) — немец философы, иррационализм һәм волунтаризм вәкиле, язучы.

Ницшенең карашынча, дөньяның нигезен «ихтыяр» тәшкил итә. Ихтыяр, аныча, бердәнбер мәгънәдә генә йөрми. Ул —

чынбарлыкның этэргеч көче дә, хәрәкәттәге җисем дә, хаким-леккә юнәлдерелгән тойгы да, «мин»нең экспансиясе дә. Ихтыяр, хакимлеккә юнәлдерелгән тойгы буларак, яшәү өчен көрәшнән чагылышы рәвешендә дә карала.

Ницше, ихтыярның шушы (яшәү) аспектын киңәйтә, философиядә яңа теориянең һәм яңа агымның — «яшәү философиясенен» — барлыкка килүенә беренче адым ясый.

Этикада Ницше нигилизм позициясен яклап чыга. Кеше интеллектының үсә баруы кешенең беренче инстинктларын сүнүгә китерә, кешенең табигать белән берлектә булуына зарар китерә. Ницше әхлакны тискәре күренеш дип карый. Аныча, әхлак коллективта (кабиләләрдә, дәүләттә, чиркәүдә һ. б.) «шәкли вәждан» ролен генә үти һәм кешеләрне боерык астында тотуга комачаулый гына.

Ницше җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең тәрәккыят юнәлешендә барганын инкяр итә. Аның иманы — җәмгыятьнең яңадан үзенә әйләнеп кайту теориясе ягында. Ул ачыктан-ачык кешеләр арасында, гомумән җәмгыять тормышында, тигезлек һәм гаделлек принципларына каршы, элитар принципларны яклап чыга. Ницше үзенен «Заратустра шулай сөйләгән иде», дигән хикәясендә (притчада), кешеләрне бөҗәкләр белән чагыштырып, әле кимсетә, әле зур куәткә ия булган кешене югарыга чөя, идеаллаштыра. Аның идеалы — «гайре табигый кеше» («сверхчеловек»). Бу идеал Ницшенең фәнни хезмәтләрендә дә үзәк урынны биләп тора.

Гомумән, «ницшеанлык» XIX гасырның философия фәнендә иң реакцион теория булып саналган. Ул немец фашистларының расалар теориясе өчен нигез ролен үтәгән. Ничшеанлык социаль яссылыкта шовинизмның, расизмның, милитаризмның үрчүенә теоретик җирлек булса, сәнгать өлкәсе өчен дә ул шулай ук тискәре роль уйнап килә. Сәнгатьтәге элитар теорияләр барысы да ничшеанлык агымы эчендә яшиләр. Алар — халыкчанлык принципларының иң радикаль дошманнары.

Позитивизм һәм аның вәкилләре

Позитивизм (лат. *positivus* — уңай) — объектив идеализм агымы. Аның асылы — махсус (конкрет) белемнәр генә позитив нәтиҗәләр бирә ала, ә философия андый сыйфатка ия түгел, дигән карашны исбат итәргә тырышу. Гомумән позитивизмга нигез салучылар, бигрәк тә француз галиме О. Конт, фило-

софияне фән дип бөтенләй танымаганнар, чынлыкта исә аларның карашлары философия фәнненең конкрет бер тармагын гына чагылдырган, һәм хәзерге заманда да алар неопозитивизм (яңарган позитивизм) сыйфатында шушы объектив функцияне генә үтиләр.

Позитивизм XIX гасырның 30 нчы елларында туа. Ул XVIII гасыр француз мәгърифәтчелеге үзәнендә формалаша. Ләкин мәгърифәтчелекнең материалистик тармагы түгел, бәлки агностицизм һәм субъектив идеализм тармагы буенча бара. Ә позитивизмның философиягә «каршы чыгуын» нәкъ шушы тарихи чорда немец философиясенең Аурупа галимнәре арасында хакимлек итә башлавы белән дә аңлатып була. Позитивистларның конкрет белемнәрне алга куеп чыгуларын классик немец философиясенең спекулятив характердагы хәрәкәтенә карата үзенә бер реакция дип карау да нигезсез түгел.

XIX гасырда позитивизм үзен Франциядә — Конт, Англиядә — Дж. Милль, Г. Спенсер, Россиядә Лавров, Михайловский хезмәтләрендә таба. Яңарган позитивизм (неопозитивизм) XIX гасыр азагы — XX гасырның башында табигать фәннәрендә яңа ачышлар барлыкка килүе шартларында туа башлый, ә аның формалашып бетүе XX гасырның 30 нче елларына туры килә.

Неопозитивизм бербөтен агым була алмый. Ул төрле тармакларга аерыла. Мәсәлән, логик позитивизм (Рассел, Карнап, Поппер), конвенционализм (Пуанкаре һ.б.), лингвистик анализ (Моррис, Льюис һ. б.).

Огюст Конт

Безнең карашыбызча, әйберләрнең сәбәпләрен эзләү — мәгънәсез эш.

(Конт)

Огюст Конт (1798—1857) — атаклы француз галиме, позитив философиягә һәм социология фәнненә нигез салучы.

Конт Монпельеда чиновник гаиләсендә туа. Белемне лицейда һәм политехник мәктәптә ала. Берникадәр вакыт Сен-Симонның сәркәтибе булып хезмәт итә (Ф. Энгельсның зирәк фикеренчә, үзенең иң даһи идеяләрен укытучысыннан үزلәштерә).

Контның төп игътибары башта табигать фәннәренә юнәлдерелгән булса, соңрак (һәм бик җентекле рәвештә) социаль проблемаларга таба борыла. Контны философиянең төп

мәсьәләсен материалистик планда чишәргә юл алган галим дип исәпләргә дә булыр иде. Мәсәлән, ул предметларның объектив рәвештә билгеле бер галәми сузулыкта һәм билгеле бер вакыт эчендә яшәүләрен тәкрарлый. Конт чынбарлыктан аерылган фәлсәфи гыйлемнәрне тәнкыйтты. Ләкин болар белән беррәттән ул материализмнан һәм диалектикадан читләшә. Үз гамәлләрен, гомумән, бернинди юнәлешкә дә бәйләмичә алып барырга тырыша, материализмнан да, идеализмнан да «өстен» торганлыгын исбатларга омтыла.

Ләкин аның фәлсәфи карашлары күбрәк субъектив идеализмга һәм агностицизмга авыша. Мәсәлән, ул дөньядагы күренешләрнең объектив сәбәплеләген инкяр итә, хакыйкәтне тану мәсьәләсендә үзен нисбилек (релятивизм), агностицизм тарафдары итеп күрсәтә.

Россиядә Герцен, Белинский һәм Огарев, Контның позитивлык рухындагы фәлсәфәсен Гегель тарафыннан ирешелгән диалектикадан кирегә чигенү дип бәялиләр. Контның фәлсәфи хезмәтләре «сулдан» да, шулай ук «уңнан» да тәнкыйтләнә. Контның идеалистик пландагы карашларын материализм вәкилләре тәнкыйтләсә, «наив реализм»ын (табигать фәннәре өлкәсендә материализм юнәлешендәге фикерләрен) субъектив идеалистлар һәм агностиклар — Кант, Беркли, Юм тарафдарлары — тәнкыйт итәләр.

Контның жәмгыять турындагы хезмәтләре нигездә идеализм белән сугарылган. Ләкин аның, фәнне үстөрүдә конкрет белемнәр белән гамәл итәргә кирәк, дигән таләпләре философиядә социология тармагының барлыкка килүенә китерә («социология» терминын гыйльми кулланышка кертүче дә П. Конт була). XIX—XX гасырларда бу тармакның үсеп китүе (бигрәк тә Э. Дюркгейм һәм М. Вебер хезмәтләрендә) нәкъ Конт калдырган ижади мираска нигезләнгән.

Герберт Спенсер

Органик прогресс кануны —
барлык прогресслар кануны.
(Спенсер)

Герберт Спенсер (1820—1903)— атаклы инглиз галиме, идеалистик философия вәкиле, социологиядә органик мәктәпнең нигез ташларын салучы.

Спенсер, университет белеменә ия булмаса да, үзлегеннән күпне өйрәнә.

Спенсер философиядә Кант, Юм, Шеллинг һәм Конт карашлары йогынтысында формалаша. Дәрес, Спенсер философия фәнә үзәнән дә ниндидер өлеш кертергә омтыла. Шушы юнәлештә ул гомуми (уртак) эволюция теориясен тәкъдим итә. Ләкин бу теория күбрәк механистик характерда ижәт ителгән. Ул, материал һәм рухи дөнъяның төрле өлкәләрендә яшәгән (органик булмаган материя, органик материя, эхлак, социаль тормыш өлкәләрендәге) предметларны һәм күренешләргә бер рәткә куеп, янәсе, барысы өчен дә «уртак» булган тигезлеккә бару тенденциясен исбатларга тырыша.

Ләкин Спенсерның эволюция теориясе диалектика гыйлем тарафыннан каралган һәм исбатланган теориядән күпкә аерыла. Спенсерның эволюция теориясе метафизик, механистик принципларга корылган, ул объектив дөнъяның һәр өлкәсенә характерлы үзенчәлекләргә инкяр итә, шунлыктан аларның үзләренә генә хас булган тенденцияләргә ачудан ерак булып кала.

Спенсер танып белү теориясендә Кант карашларын, аның агностик фикерләрен, «эйбернең асылы үзәндә кала» формуласын нигезгә куярга тырыша.

Спенсер социологиядә органик мәктәпкә нигез салучы булып санала. Бу мәктәпнең төп карашлары югарыда әйтелгән механистик принципларга нигезләнгән. Жәмгыятьнең структурасын ул тере организм структурасына жәмгыять кануннарын органик материя кануннарына кайтарып калдыра.

ӘДӘБИЯТ

Философская энциклопедия.— Т. 3.— М., 1964.— С. 51—53; — Т. 4.— М., 1967.— С. 387—388; — Т. 5.— М., 1970.— С. 110.

Феноменология (грекчадан тәржемәсе — күренешләр турында белем) — катлаулы, төрле мәгънәләр туплаган идеализм.

Феноменология предметы философия тарихында төрлечә аңлатылып килә. Кант аны тәҗрибә предметы булырга тиешле табигать күренешләре турындагы гыйлем, дип карый. Гегель исә феноменологияне философиянең формалашуын тикшерә торган гыйлем дип белдерә. Соңрак ул аны фәлсәфи белемне дәлилли торган теориягә кайтарып калдыра. Тагын да соңрак — «Философия фәннәре энциклопедиясе» хезмәтендә феноменологияне ижтимагый аң формалары турындагы гыйлем дип яза.

Һуссерль феноменологияне тикшерүдә тагын бер үзенчәлек таба. Аның карашынча, феноменология ул фәлсәфи «археология». Аның бурычы — югалган һәм яшерелгән мәгънәне табу.

Күренә ки, феноменология турында философия фәнендә генә дә шушындый күп төрле карашлар яшәп килә. Мондый шартларда ул аңлау өчен гаять авыр предмет булып санала. Хәзерге заманда «феноменология» күбрәк Һуссерль карашы яссылыгында өйрәнелә.

Эдмунд Һуссерль

Феноменологик аң — иң саф аң.
(Һуссерль)

Эдмунд Һуссерль (1859—1938) — немец философы, идеалист, хәзерге көн феноменологиясенә нигез салучыларның берсе.

Һуссерль философиянең төп мәсьәләсен инкярлап, үзенең теориясен аңардан азат дип игълан итә. Аның фикеренчә, феноменология — философиянең традицион мәсьәләләренән арынган, чистарынган фән. Булулык, аң, алар турындагы гыйлемнәр — барысы да читтә калырга тиеш. Феноменологиянең предметы — фәнни белемнәрнең мантийгы. Ләкин традицион калыпта түгел, ә яңача, «саф» мантийк рәвешендә. Һуссерль үзенең шушы концепциясе белән Платонның карашларына (барыннан да элек хәрәкәт иткән идеяләр концепциясенә) якын ук килә. Әмма Платон белән Һегельның идеяләре кешене чолгап алган предметларга, күренешләргә әвереләләр, ә Һуссерль «ачкан» идеяләр бары тик «программалар» хәлендә генә яшиләр.

Һуссерльнең объектив идеализмга корылган теориясе субъектив идеализм принциплары белән сугарылган. Аныңча, хакыйкатынең билгеләре (критерийлары) шәхеснең кичерешләренә бәйле. Бу карашы белән ул экзистенциализмга да якыная.

Гомумән алганда, Һуссерль тарафыннан тудырылган яңа феноменология — Һегель феноменологиясенә караганда да абстрактрак, чынбарлыктан читләшкән, коры фикерләүгә корылган гыйлем.

Аның карашларында идеалистик философик тәгълимат — **интуитивизм** да чагыла. Ул — иррационализмның бер чагылышы, хәзерге заманда шактый таралган гыйлем. XIX гасырда

интуитивизм Шеллинг, Гартман хезмәтләрендә, XX гасырда А. Бергсон, Н. Лосский карашларындада урын таба.

Бу агым вәкилләренә карашынча, интуиция ул — барлык белемнәренә нигезе һәм чыганагы. Интуиция, бер яктан эмпирик тикшеренүләргә, икенче яктан кешенең фикерләү сәләтенә, теоретик анализга каршы куела. Интуитивизмның вәкилләре материализм белән идеализм арасындагы каршылыкны аңлашылмаучылыкка гына бәйләнгән дип бәялиләр. Аларча, дин белән фән, гакыл белән ышану арасындагы каршылык та чын каршылык түгел, уйдорма гына. Интуиция исә, әгәр дә ул беренчел фактор рәвешендә карала икән, барлык каршылыкларны да хәл итә ала.

Интуитивизм, иррационализмның бер тармагы буларак, философиядән тыш, этика өлкәсендә дә урын таба.

Анри Бергсон

Интеллектуаль танып белү —
тышта ятканны гына белү.

(Бергсон)

Анри Бергсон (1859—1941) — француз интуитивизмның күренекле вәкиле, философ-идеалист.

Бергсон карашынча, дөнья, чынбарлык кешенең рациональ фикерләвенә бирелми, һичнинди аналитик тикшеренүгә мохтаж түгел. Аны тирәнтен аңлау фәкать интуициягә генә бирелә, шуңа күрә аны аңасты (подсознание) күренешенә дип санарга кирәк. Бергсон карашынча, «танып белү акты шул ук вакытта чынбарлыкны тудыру акты да», бу актта «танып белүче белән танып белү предметы арасындагы аерма да юкка чыга...». Болай фикерләү объект белән субъект, булулык белән танып белү арасындагы аерманы инкяр итүгә әйләненп кала. Нәкъ менә шушындый караш философиядә субъектив идеализм, дип атала да инде. Бергсон исә, философиянең төп мәсьәләсен ничек кенә юкка чыгарырга тырышмасын, барыбер үзенең шушы субъектив идеализм үзенә килеп утыра.

Бергсон кешенең сәнгать эсәрләрен иҗат итүен тулысынча аның интуициясенә кайтарып калдыра. Аныңча, художник үзенең субъектив дөньясы кысасыннан чыгарга тиеш түгел, аңа үз рухының тирәнлегенә чумарга һәм «эчке күзәтүләр аркылы табигать биргән мөмкинлекләренә иҗат эсәрләренә әверелдерергә кирәк» (кара: Бергсон А. Смех, 1900).

Бергсон, интуиция танып белүнең иң югары баскычы, дигән караштан чыгып, аңа мистик эчтәлеккә ия булган сыйфатны тага. Ул гына да түгел, Бергсон мистиканы, динне фәннән өстен куеп, соңгысын табигатьнең кешеләрне юлдан яздыру көченә ия булган гакылга каршы реакциясе дип саный.

Бергсон, жәмгыятьтә хәрәкәт итә торган объектив кануннарны инкяр итеп, ижтимагый процессларны абсолют стихиячел, иррациональ дип карый.

Бергсонның иррациональ, интуитивистик карашлары XX гасырда яшәгән кайбер философларга (Джеймс, Шпенглер, Тойнби), язучыларга (Пруст), тарихчыларга һәм социологларга (Сорель) көчле генә йогынты ясый.

ӘДӘБИЯТ

Философская энциклопедия.— Т. 1.— М., 1960.— С. 147—148, 421; — Т. 5.— М., 1985.— С. 314—315.

Фрейдизм — З. Фрейд тәгълиматы һәм шунның нигезендә барлыкка килгән теорияләр җыелмасы. Кинрәк планда фрейдизм XX гасырда популярлык казанган яшәү философиясенең бер тармагы дип карала. Ул XX гасырның икенче яртысында яңарган фрейдизм (неофрейдизм) сыйфатында формалаша. XX гасырда фрейдизмның тагын берничә тармагы — бихевиоризм, эго-психология һ. б. барлыкка килә.

Фрейдизм һәм аның соңрак туган тармаклары, җыеп кына әйткәндә, шуны күздә тоталар: психология фәнендә традицион рәвештә урнашкан теоретик положениеләрне һәм принципларны читкә этәрәп, башка шул исәптән фәннән ерак торган принципларны урнаштыру.

Фрейдизм XX гасыр уртасында кризис, таркалу кичерә башлый. Яңарган фрейдизм (неофрейдизм) да бербөтен тармак түгел, анда да эчке каршылыklar хөкем сөрә.

Фрейдизм һәм аның төрле тармаклары сәнгатьтәге яңа агымнарга йогынты ясый килә. Сәнгать өлкәсендәге таркалыш процессын гәүдәләндергән агымнар (мәсәлән сюрреализм) фрейдизмның кеше табигатендә урын тапкан кайбер патологик күренешләрне абсолют итү теориясен нигезгә куялар. Аурупа илләрендә фрейдизм һәм неофрейдизм агымнарының йогынтысы бигрәк тә Сальвадор Дали (1904—1989), Джеймс Джойс (1882—1941), Марсель Пруст (1871—1922) ижатларында урын таба.

Зигмунд Фрейд

Борынгы заман кешесе кабилэләрдә яшәгән, анда хакимлек бердәнбер куәтле ир заты кулында булган. Ул башка ирләрне хатын-кызлар янына жиберми торган булган...

(Фрейд)

Зигмунд Фрейд (1856—1939) — атаклы табиб, психолог, идеализм тарафындагы философ, психоанализ теориясенә нигез салучы.

Фрейд мәктәп елларында ук физиология һәм психология фәннәре белән кызыксына. Берөгыйльми хезмәтләрен хайваннар физиологиясе лабораториясендә эшләгәндә үк яза башлый. Психология фәннә күчүе һәм шушы фән яссылыгында концепцияләр төзүе кайбер галимнәрнең нерв авыруларын (неврозларны) гипноз ысулы белән дөвалау тәҗрибәсенә нигезләнгән була. Фрейд төрле психозларны дөвалаганда индивидуаль узган гомерендә булган конфликтларына бәйләп эш итәргә кирәклеге исбатлый. Кешенең төш күрү кебек күренешләрен дә ул аларга хәтле булган конфликтлар нәтижәсе дип карый. Фрейд, кеше аңының ике каттан торганлыгына игътибар итеп, аның төп, хәлиткеч хезмәтен **аңасты** (подсознательное) катына тагарга тырыша. Фрейдның теориясе буенча, кеше үзенең танып белү процессында предмет һәм күренешләрнең асылын, төшенүдә өстенлекне аңлы рәвештә эш итүгә түгел, бәлки стихияле рәвештә, аңастының «кушуы» буенча эш итүгә бирә.

Фрейд тәгълиматында зур урын сексуаль факторга бирелә. Аның карашы буенча, кешенең барлык эшләренең нигезен сексуаль дәрт, сексуаль теләк тәшкил итә. Һәм, Фрейдча, кеше бу нәрсәне үзе сизми генә яшәргә дә мөмкин (димәк, Фрейдның «ачышына» ышанырга гына кирәк). Фрейд кешенең сексуаль теләгенең аерым бер өлкәдә (әйтик, сәясәттә, сәнгатьтә, әхлакта) аның конкрет эшчәнлеккә әверелүен **сублимация** дип атый.

Фрейд үзенең теориясен күп төрле яңа терминнар, төшенчәләр куллану юлы белән исбатларга тырыша. Аның хезмәтләрендә зур урын **либидо** төшенчәсенә бирелә. Бу төшенчә яңадан энә шул җенси (сексуаль) теләкне атау өчен кулланыла. «**Эдип комплексы**» төшенчәсе кешеләрнең, әйтик, тумыштан ук үзләренең ата-аналарына карата җенси теләк белән «яшәүләр» аңлатырга тиеш була...

Гомумән, Фрейд медицина фәненә зур яңалык һәм, үзенә күрә, ачыш алып килә. Фрейдизм — психоанализ нигезендә кешеләрне дэвалау, аларны психик авырулардан арындыру ысулларын туплаган табиби юнәлеш. Ләкин Фрейд, философ буларак, шушы фән тарихына буталчыклы, эчке каршылыклы уйдырмаларга корылган теория авторы булып кереп кала.

ӘДӘБИЯТ

Виттельс Ф. Фрейд. Его личность, учение и школа / Пер. с нем.— Л., 1925.

Волошинов В. Н. Фрейдизм.— М.-Л., 1927.

Философская энциклопедия.— Т. 5.— М., 1970.— С. 410—418.

Эрих Фромм

Байлыкка нигезлэнгән жәмгыять, тоталитар жәмгыять кебек үк, социаль үсешнең канәгатьләндерерлек модели була алмый.
(Фромм)

Эрих Фромм (1900—1980) — немец һәм америкалы психолог, социолог, философ, яңарган фрейдизмның күренекле вәкиле.

Фромм, Фрейд кебек үк, психоаналитика ысуллары белән дэвалаучы табиб булып хезмәт итә. Фромм үзенең элгәре белән барлык мәсьәләләр буенча да бердәм була алмый (моны, гомумән, яңарган фрейдизмның барлык вәкилләре турында да әйтергә мөмкин). Ул, Фрейдның биологияләштерү карашларыннан ваз кичеп, үзенең кайбер карашлары белән экзистенциализмга таба борылып ясый.

Фромм кешенең психикасында ике сызыкны («дихотомия») күрә. Бер яктан, ул ирекке, мөстәкыйльлеккә омтыла торган булса, икенче яктан, куркынычсызлыкка, хәвеф-хәтәр-сезлеккә юнәлеш тотат, Фрейд, психоанализга югары бәя бирсә дә, аны кимчелексез дип санамый. Шушы кимчелекне бетерү юлын ул фрейдизмны марксизм белән бергә кушуда күрә. Ләкин марксизм да аның өчен бар ягы белән дә камил гыйлем түгел. Аңа Фроммча, гуманитарлык житеңкерәми.

Фромм яңа теориядә үзенең төп игътибарын **курку** күренешенә юнәлдәрә. Фроммның карашынча, курку шушы жәмгыять таләпләренә җавап бирә алмаслык сыйфатларны аңасты өлкәсенә кысрыклап чыгара. Шулай итеп, аңасты өлкәсе ул —

социаль даирэ йогынтысының нәтижәсе. Фроммча, шәхеснең аңында аның алдан уйланган омтылышлары белән бергә аңлы рәвештә эш итүгә ия булмаган, стихиягә буйсынган күрсәтмәләр дә яши. Алар төрле мифларда, кешенең төшләрендә чагылалар.

Фромм, экзистенциалистлар кебек үк, шәхеснең **читләшү** проблемасына күз сала. Патологиянең төрле формаларын ул нәкъ читләшү күренешенә бәйләргә омтыла. Моның белән ул, әлбәттә, хаклы. Фромм, Фрейдның психоаналитика ысулларын кулланса да, күп проблемаларга карашы буенча аңардан аерыла. Бу, гомумән, яңарган фрейдизм өчен характерлы күренеш. Шулай булуына карамастан яңарган фрейдизм, үзенең элгәресе кебек үк, идеализм үзәнендә хәрәкәт итә торган гыйлем.

ӘДӘБИЯТ

Добренъко В. И. Неофрейдизм в поисках «истины». — М., 1974.

Философская энциклопедия. — Т. 5. — М., 1970. — С. 410—414.

Прагматизм

Прагматизм (грекчадан эш, эшчәнлек дип тәржемә ителә) — позитивизм юнәлешендәге фәлсәфи тәгълимат, субъектив идеализм тармагы.

Прагматизм XIX гасыр азагында барлыкка килә. Аңа нигезне 70 нче елларда Пирс (АКШ) сала, ә 90 нчы елларда, Джемс хезмәтләре дөньяга чыгу белән, прагматизм зур популярлык казана.

Прагматизм тоташ кисәктән торган гыйлем түгел. Пирс аны мәгънә теориясе, дип карарга омтылса, Джемс исә күбрәк танып белү теориясенә авыша. Ул танып белү функциясен шәхеснең кичерешләре белән чикләргә тырыша. Ягъни, Джемс прагматизмның эчтәлегендә субъективлык билгеләрен көчәйтә. Ә Дьюи прагматизмны ситуатив проблемаларны чишүдә универсаль ысул (метод) рәвешендә күрә.

Прагматизм өчен иң мөһиме — **хакыйкәт** проблемасы. Бу проблема прагматизмның барлык тармакларын да сугара. Һәм шушы юнәлешнең формалашуына өлеш керткән барлык галимнәр хакыйкәтнең билгеләрен характерлаганда бердәмлек күрсәткәннәр дияргә була. Аларның карашынча, хакыйкәт уңыш, файда белән үлчәнә. Бу — америкалыларның милли характерын чагылдыра торган «саф америкалыларча» дөньяга караш.

Уильям Джемс

Фикер — хакыйкый, эгәр дә аңа
ышану безнең өчен файдалы булса.
(Джемс)

Уильям Джемс (1842—1910) — америкалы философ һәм психолог.

Джемс Гарвард университетында белем ала, медицина, физиология һәм башка табигать фәннәрен ныклап өйрәнә. Алар белән шөгыйльләндүдә ул субъектив идеализм юнәлешендәгә фәлсәфи хезмәтләр белән таныша.

Джемс реаль яши торган предметлар һәм күренешләренә объективлыгын инкяр итә, реаль предметларга кешенең тәҗрибәсеннән килеп чыккан хисси элементлар дип карый. Джемс, башка кайбер икеләнүче галимнәр кебек үк, үзенең материализмнан һәм идеализмнан «өстен» торганлыгына басым ясый. Аныңча, әйберләргә материал һәм идеаль төркемнәргә дә бүлеп карарга кирәкми. Алар, нейтраль буларак, фәкать кешенең танып белү процессында гына объект белән субъектка аерылалар. Мондый караш философиядә яңарган реализм (неореализм) дигән исем белән атала.

Джемс хакыйкәт проблемасын, югарыда әйтелгәнчә, субъектив идеализм калыбында хәл итәргә тырыша. «Фикер — хакыйкый, эгәр дә аңа ышану безнең өчен файдалы булса», — дип яза ул (кара: Прагматизм. — СПб., 1910. — С. 52).

Джемс үзенең хезмәтләрендә объектив кануннарны инкяр итә. Болай фикерләү галимне иррационализм агымына буйсындыра.

Джемс, нигездә субъектив идеалист булган булса да, дингә, «теге дөньяга» ышанулары белән (фидеизм аша) объектив идеализмны кире какмаганлыгын да күрсәтә.

Джон Дьюи

Уңыш һәм уңышсызлык — яшәүнең
иң беренче «категорияләре».

(Дьюи)

Джон Дьюи (1859—1952) — америкалы философ һәм психолог, субъектив идеалист, прагматизмның төп вәкиле.

Дьюи үзенең философиясен Пирс һәм Джемс карашлары нигезендә тудыра. Аның теориясендә төп урыннарның берсен «тәҗрибә» төшенчәсе тәшкил итә. Аның карашынча, тәҗрибә — бердәнбер реальлек. Дөнья — тәҗрибәнең чагылышы

гына. Рух һәм материя, тән һәм жан, «Мин» һәм «Мин» түгел, идеаль һәм материал — тәҗрибәнең өлешләрен чагылдырган символлар. Предметлар минсез, минем танып белүемә кадәр яшәмиләр.

Дьюи хакыйкәт проблемасын, Пирс һәм Джеймс кебек үк, субъектив идеализм позициясеннән чыгып бәяли. Ул — фәннең объектив функцияләрен танымый. Аның карашынча, фәннинди булса да объектив кануннарны ачудан ерак тора. Фәннең бурычын ул тар («файда бирә торган») функциягә генә кайтарып калдыра.

Дьюи динне дә «тәҗрибә» төшенчәсе аркылы гына бәяли. Аныңча, дин — шәхесне Галәм белән гармониягә китерү, ул — кешенең тормышта ялгызлык хисләрен бетерү чарасы.

Дьюи — социология өлкәсендә америкалыларның яшәү рәвешен яклаучы һәм күркә чөйүче буларак танылган галим. Ул марксистик материализмны инкяр итә. Жәмгыятьнең объектив кануннарын, шул исәптән иҗтимагый булулык белән иҗтимагый аң мөнәсәбәтләрен танымый. Бүгенге жәмгыятьтәге каршылыкларны таныса да, аларны кешенең табигатенә бәйләп хөкем йөртергә тырыша.

ӘДӘБИЯТ

Богомолов А. С. Буржуазная философия США в XX в.— М., 1974.
Философская энциклопедия.— Т. 4.— М., 1967.— С. 336—338.

Неотомизм

Неотомизм (яңарган томизм) — Римдагы католик чиркәүнең фәлсәфи доктринасы.

Неотомизм — томизмның (Фома Аквинский тәғълиматының) хәзерге заман гыйльме. Ул Ватикан тарафыннан рәсми рәвештә танылган һәм хупланган. Иң күп таралган илләре — Италия, Бельгия, Франция, Испания, Германия, АКШ, Латин Америкасы. Неотомизмның иң күренекле вәкилләре — Жильсон, Мартен (Франция), Веттер (Италия) һ. б.

Неотомизмның барлыкка килүе католицизмның эчке ихтыяжларына бәйләнгән була. Католицизм кешенең гақылына нигезләнгән теорияләргә кабул итәргә теләми. Шуңа күрә XIX гасыр азагында философия өлкәсендә тарала башлаган иррациональ теорияләргә дә өнәми. Католицизмның лидерлары, материализм һәм иррационализм белән көрәшүдә

борынгыдан килгән килешү традициясенә мөрәжәгать итү яхшы булыр дигән концепциягә таянып, католиклар тәғлиматын Платонның объектив идеализм фәлсәфәсе белән кушу карарына киләләр.

Яңарган томизм тарафдарлары, шушы караштан чыгып, Фома Аквинскийның философиясен җентекләбрәк өйрәнүгә һәм аны актив рәвештә пропагандаларга керешәләр. Шушы максат белән Аурупа илләренең кайберләрендә — Лувенда (Бельгия), Ватиканда, Парижда, Миланда (Италия) фәлсәфи-католик үзәкләр оештырыла. Икенче бөтендөнья сугышынан соң аларның эшчәнлегә тагын да көчәя төшә.

Яңарган томизм — материализмга да, шулай ук субъектив идеализмга да каршы юнәлеш. Аның төп принципларының берсе — универсальлек. Бу принцип буенча капма-каршылыкларны килештерү мөмкин һәм ул зарур да. Аларның килешә алуына коры ышану сорала. Гомумән, бу юнәлешкә чынбарлыктан аерылганлык, спекулятив фикерләү хас. Аларның социаль философиясе индивидуализм белән сугарылган.

Гносеологиядә — дөньяны ике төрле сыйфатта (табигый һәм табигый булмаган сыйфатта) күрү. Кеше хакыйкәткә тою ысулы һәм рациональ фикерләү юлы белән түгел, бәлки аны Алла тарафыннан ачу нәтижәсендә ирешә.

Жак Маритен

Сәнгать ул — образлы идеология.
(Маритен)

Жак Маритен (1882—1973) — француз философы, яңарган томизмның иң мәртәбәле вәкиле.

Маритен үз алдына төп бурыч итеп дини тәғлиматны философия белән яраштыруны куя. Ул мантийкка ярашлы белән мантийкка килешмәгәнне, рациональ белән иррациональ фикерләрне бергә кушарга омтыла. Ләкин схоластикага бирелмәгән фәлсәфи юнәлешләрне, алар үзәнендә туган гыйлемнәрне, теорияләрне философия фәненең таркалуы дип исбатларга тырыша. Кешенең гакылы белән коры ышануны (дингә) чагыштырып, ул өстенлекне соңгысына бирә.

Маритен үзенең философиясен «критик реализм» дип атый. Ләкин аның карашында, реальлек ул материализм аңлаган мәгънәдә түгел. «Реальлек» — «материальлек» түгел, ул чиксез, (Маритен карашынча) «киндрәк», үзенең колачына рухи дөньяны да сыйдыра. Ул гына да түгел, материалъ реальлек рухи

реальлекнең чагылышы гына, чөнки бары рухи дөнъя гына хакыйкый яшәеш, ә материал дөнъя аның хөкемендә. Маритен, дөнъяны икеләтә күреп, дингә генә түгел, философиягә дә «эш урыны» калдыра. Философиянең (фәне буларак) объекты — физик, реаль дөнъя, ләкин шушы физик дөнъядан тыш табигатьтән өстен тагын бер дөнъя яши. Ул рациональ фикерләүгә бирелми, фәкать дин тарафыннан гына аңлатылырга мөмкин, ул танып белү өчен дин объекты.

Маритен жәмгыятьнең объектив кануннарын танымый, аның үсеш чыганаclarын инкяр итә, ә жәмгыятьтәге үзгәрешләрнең мәгънәсен кеше жанының мәңгелеккә омтылышы дип дәлилләргә тырыша.

ӘДӘБИЯТ

Кузнецов В. Н. Французская бурж. философия XX в.— М., 1970.

Философская энциклопедия.— Т. 3.— М., 1964.— С. 299; — Т. 4.— М., 1967.— С. 51—53.

Тарих философиясе

Тарих философиясе — тарихи процессны аңлатучы гыйлем.

Тарихны фәлсәфи яктан аңлатырга омтылу борынгы, антик заманда ук башланган булган. Ул омтылышлар теге яки бу галимнең аерым хезмәтләрендә күренеп килә. Кешелек тарихында нинди вакыйгалар, процесслар булып узган, киләчәктә нинди процесслар көтелә?.. Шушы сорауларга җавап бирергә омтылу, объектив рәвештә, үткәнне һәм киләчәкне аңлату өчен тырышуга барып тоташа. Дәрәс, антик чор философиясендә жәмгыятьтә хәрәкәт итә торган процессларның гомуми юнәлешен ачу, аңа ниндидер характеристика бирү кебек эзләнүләр булмаган әле. Урта гасырлар философиясе дә бу мәсьәләне көн тәртибенә куймаган. Бу аңлашыла да : аларча, жәмгыятьтәге барлык үзгәрешләр — жәмгыятьнең үзендә түгел, ә — Алла кулында...

«Тарих философиясе» терминын теоретик кулланырга **Вольтер** кертә. XIX гасырның башлангыч чор галимнәре жәмгыятьтәге процессларның максаты, мәгънәсе һәм аларның этәргеч көчләре турында сүз алып бара башлыйлар. Ләкин алар бу проблемаларны чишүдә күбрәк абстракциягә биреләләр, этәргеч чыганаclarны исә жәмгыятьнең рухи сферасында табарга тырышалар.

Тәрәккыят (прогресс) терминын фәнни кулланышка башлап кертүче француз галиме **Кондорсе** була. Ләкин Кондорсе

тәрәккыятне идеалистик планда чишәргә тырыша. Жәмгыятьнең үсеш чыганагы, аныңча, кешенең акылында тупланган. Акыл һәм фән жәмгыятьнең барлык кыйммәтләреннән дә (Кондорсе, башка француз мәғрифәтчеләре кебек үк, динне тәнкыйтьләп чыга) өстен. Кондорсе, шушы тарихи чор галимнәре белән бер рәткә басып, тәрәккыятнең төп чыганагын төшенә алмый кала. Шулай булуына карамастан Кондорсениң теориясе буенча жәмгыятьтәге үзгәрешләрнең төп юнәлеше, төп тенденциясе ачыла: гадидән — катлаулыракка, түбәннән — югарылыкка...

Ләкин соңрак Көнбатыш Аурупа галимнәре бу перспективалы гамәлне оныталар. Алар марксистик философия тарафыннан ачылган фәнни хакыйкәтне дә (иҗтимагый тәрәккыятнең хәлиткеч чыганагын — материал җитештерү сферасына) читкә этәрәләр. Тарих философиясе өлкәсендә эшләүче галимнәр искереп беткән әйләнмәле үзгәреш теориясен («теория исторического круговорота») яңадан торгызалар.

Шушы юнәлештә зур эшчәнлекне бигрәк тә Шпенглер, Тойнби һәм Сорокин күрсәтәләр.

Освальд Шпенглер

Көнбатыш илләрнең һәлакәте
антик дөнья язмышының
һәлакәте белән бер үк...

(Шпенглер)

Освальд Шпенглер (1880—1936) — немец философы, тарих философиясе, шулай ук мәдәният философиясе тармакларының күренекле вәкиле. Аны XX гасырда популярлык казанган яшәү философиясе тарафдары, дип тә санылар. О. Шпенглер — күренеклек тарихчы да.

Шпенглер материя, галәми сузулык һәм вакыт категорияләрен үзенчә аңлатырга тырыша. Органик булмаган материя аның өчен «үлгән» материя. Органик дөнья икегә бүленә: үсемлекләр һәм җан ияләре (кешеләр, хайваннар һ. б.). Беренчеләре вакыт үлчәмендә яшәсә, икенчеләре галәми сузулыкта яшиләр. Вакыт, Шпенглер карашынча, гомумән онтологик категория түгел, ул «җан», «язмыш», «яшәү» категорияләре белән бергә (синонимнар рәвешендә), төгәл характеристикага бирелмиләр. Вакыт белән галәми сузулык арасындагы аерма түбәндәгедән тора: Шпенглерча, вакыт җенси дәрт, җенси теләк белән бәйле, шунлыктан ул организмны үзлегеннән хәрәкәткә этәрәләр.

тора; галәми сузулык исә кешегә (жан ияләренә) курку сыйфаты ирештерә. Шпенглерның шушы тарафтагы фикерләре аның тәғлиматын Фрейдныкына якынайта.

Шпенглер хезмәтләрендә иң зур урынны мәдәният проблемалары биләп тора. Шпенглер мәдәниятне матди һәм рухи өлкәләргә бүлөп өйрәнүне танымый. Шулай ук ул мәдәниятнең үзәге гуманистик идеяләрдән тора, дигән карашка да каршы төшә.

Шпенглер кешелек мәдәниятен өйрәнү эшенә үзенң классификациясен кертәргә тырыша. Аныңча, кешелек тарихы 8 төрле мәдәниятне белә. Алар: египет, һинд, вавилон, кытай, «аполлон» (борынгы греклар һәм римлылар), «магия» (византия — гарәп), «фауст» (Көнбатыш Аурупа), майя мәдәниятләре. Шпенглер, шуларга өстәп, рус мәдәниятен дә (яңәсе, ул туышына килә әле) кертә.

Шпенглер карашынча, һәр мәдәнияткә алдан ук үзенчәлекле язмаш билгеләнгән. Аларның үзенчәлегә шулхәтле көчле ки, милли мәдәниятләрнең бер-берсенә үзара йогынтысы һич тә мөмкин хәл түгел. Шпенглерның шушы юнәлештәге карашлары чынбарлыкка, анда хөкем итә торган объектив канунларга каршы килә.

Шпенглер цивилизацияне тискәре яктан бәяли. Аныңча, цивилизация — мәдәниятнең таркала баруын чагылдыра торган күренеш. Асылда исә, Шпенглер цивилизацияне мәдәният өлкәсендә (бигрәк тә сәнгатьтә) хәрәкәт итә торган тискәре тенденцияләргә кайтарып калдыра. Конкрет әйткәндә, Шпенглер сәнгать өлкәсендә хакимлек яулап ала башлаган «авангардны» тәнкыйтә итә. Моның белән ул хаклы, әлбәттә. Ләкин шушы тенденция бүгенге көн цивилизациясенә генә түгел, бәлки аның мәдәниятенә дә карый. Шунлыктан цивилизация белән мәдәният кебек ике зур күренешне бер-берсенә каршы кую һич акланмый.

Арнольд Тойнби

Цивилизацияләрнең үзара бәйләнеше турындагы тезис ялган ул...

(Тойнби)

Арнольд Тойнби (1889—1975) — англиз тарихчысы, социолог һәм философ.

Тойнбинның фәлсәфи хезмәтләре катлаулы, аларда дини (теологик) концепцияләрнең дә, шулай ук Бергсон белән

Шпенглер идеяләренең йогынтысы да сизелә. Тойнби, тарихчы һәм философ буларак, кешелек тарихын локаль цивилизацияләренең әйләнмәле үзгәреш теориясе яссылыгында карый. Тойнби карашынча, кешелек тарихы бердәнбер һәм өзлексез процесс түгел, ул бер-берсеннән аерылып торган һәм чикләнгән «өзек-ләрден», цивилизацияләрдән тора. Тойнби үзенең хезмәтләрендә цивилизацияләргә төрлечә барлый (башлыча ул 21 цивилизация атаса, соңрак аларның санын 13 кә генә калдыра). Ләкин мөһиме шунда ки, ул һәр цивилизацияне тумышыннан ук һәлакәткә дучар булган дип саный. Шушы фикердән чыгып, ул цивилизацияләргә хас стадияләргә билгели: барлыкка килү, үсеш, сыну, таркалу һәм һәлакәт стадияләре. Һәр цивилизациянең «үлүеннән» соң аның урынына башка цивилизация барлыкка килә. Тойнби XX гасырда 5 төп цивилизациянең яшәвен таний. Алар: кытай, һинд, ислам, рус һәм Көнбатыш илләр цивилизациясе.

Тойнбиньң бу карашында берникадәр дәрәслек чагылса да, аның цивилизацияләргә барлыкка килүе сәбәпләрен әйтергә тырышуы турындагы фикерләрен уңышлы, дип санап булмый. Галим карашынча, һәр цивилизациянең чыганагы аерым (ижади) төркем кешеләргә ниндидер (мистик мәгънәдә) «яшәү ыргылышында». Массалар исә шушы «ыргылыш» ясаган төркемнәргә хуплап, аларга иярәләр. Нәтижәдә — алга сикереш барлыкка килә.

Тойнби ыргылыш ясый торган элитаны аклау ягында түгел. Бу төркем кешеләр тора-бара үзләренең уңай сыйфатларын югалталар, аларның югары катлауда калулары халык арасында абруйлы булуларыннан түгел, бәлки власть башында торуларында гына. Массаларның алардан читләшүе кайчан булса да шушы цивилизацияне җимәрә. Яисә цивилизация кайсы да булса сугышта оттыру нәтижәсендә «үлүгә» дучар була.

Тойнби кешелек җәмгыятенең тәрәккыят юлы белән баруын бөтенләй үк инкярламый. Ләкин тәрәккыят, аныңча, җәмгыятьнең рухи камилләшүе, диннәргә эволюциясе нәтижәсендә генә булырга мөмкин. Тойнби киләчәктә диннәргә бергә кушылачагына да ышана. Аның теориясендә бер уңай тенденция дә күзәтелә. Кешелек тарихында төрле цивилизацияләргә күзәтүе белән Тойнби Аурупа мәдәниятен һәр яктан да югарыга чөй теориясен тәнкыйть күзлегеннән кичерә. Шулай ук ул АКШ һәм башка Көнбатыш илләргә үсеп килә торган («өченче дөнья») илләргә карата булган мөнәсәбәт тәнкыйть

итә. Тойнби XX гасыр уртасында Азия һәм Африка илләрендә башланган милли-азатлык хәрәкәтен таний, социалистик һәм капиталистик илләрнең уртақ максатка ирешүләре зарурлыгын дәлилләргә тырыша.

ӘДӘБИЯТ

Чесноков Г. Д. Современная буржуазная философия истории.— Горький, 1972.

Философская энциклопедия.— Т. 5.— М., 1985.— С. 57—58; — С. 242; — С. 351—353; — С. 527—519.

Питирим Сорокин

Сәясәтчеләрнең, журналистларның һәм прессаның цивилизация һәм прогресстың якын киләчәктәге һәлакәте турындагы сүзләре нигезсез.

(Сорокин)

Питирим Сорокин (1889—1968) — америкалы социолог һәм философ.

Сорокин Россиядә туа, февраль революциясенә кадәр эсерларның уң канаты лидеры, соңрак Россия премьер-министры А. Ф. Керенскийның (1881—1970) сәркәтибе була. 1922 елдан башлап — эмиграциядә. 1930 елдан — АКШ университетларында профессор.

П. Сорокин Көнбатыш илләр фәнни эшлеклеләре арасында күбрәк мәдәният социологиясен эшкәрткән галим булып таныла. Сорокин социаль чынбарлыкка төрле социаль һәм мәдәни системаларның иерархиясе итеп карый. Ә социология, аныча, социаль һәм мәдәни системалар интеграциясе теориясе.

Сорокин, социаль материянең структурасын, күпчелек Көнбатыш илләр социологлары кебек үк, вак элементларга (стратларга) бүлеп билгели. Мондый караш социаль стратификация һәм мобильлек теориясе, дигән гыйлем барлыкка китерә. Сорокин, тарихи процессларда кабатлану тенденциясен исәпкә алып, социологиягә «мәдәният тибы» дигән төшенчәне кертә. Аныча, кешелек тарихында өч төрле типны аерып карарга була. Алар: хисси (бу типка предметларны һәм күренешләрне хисләр үзләштерү хас); идеациональ (бусына предмет һәм күренешләрне рациональ фикерләү белән үзләштерү характерлы) һәм идеалистик (бу очракта интуитив танып белү өстенлек итә).

Күренә ки, Сорокинның мәдәният социологиясе субъектив моментларга нигезләнгән. Аныңча, мәдәният кыйммәтләренең типлары шушы кыйммәтләрнең реаль сыйфатлары белән түгел, бәлки аларны субъект тарафыннан үзләштерү характеры белән билгеләнә. Социологик тикшеренүләрдә субъектив моментны күздә тотып эш итү, әлбәттә, мөмкин, ләкин тикшеренүләрдә объектив реальлекне гомумән читтә калдыру һич акланмый.

Сорокин карашынча, тарихи процессны энә шушы мәдәният типларының циклы рәвештә алмашынып баруы тәшкил итә. Хәзерге заман мәдәнияте, аныңча, һәлакәткә таба бара (биредә Сорокин үзе яшәгән чорда америкалылар мәдәниятең торышын, андагы кризисны нигезгә алып, гомумән бөтен кешелек мәдәниятен шушы яссылыкта бәяли). Моңардан котылу юлын ул мәдәниятең өченче тибына (төгәлрәк әйткәндә, дини мәдәнияتكә) күчүдә күрә.

Сорокин гомеренең соңгы елларында СССРдагы мәдәни үзгәрешләргә югары бәя бирә.

Экзистенциализм

Экзистенциализм (лат. *exsistentia* — яшәү) — хәзерге заман философиясенең Көнбатыш илләрдә популярлык казанган юнәлеше.

Экзистенциализм Беренче бөтендөнья сугышына кадәр Россия җирлегендә (Бердяев, Шестов) формалаша башлый. Сугыштан соң — Германиядә (Һайдеггер, Ясперс), Икенче бөтендөнья сугышы чорында — Франциядә (Сартр, Камю, де Бовуар).

Экзистенциализмның төп проблемасы — кешенең яшәве, тереклеге, аның бу дөньядагы язмышы, яшәвенең мәгънәсе. Бу юнәлеш ике төргә бүленә: дини (Бердяев, Ясперс, Марсель) һәм атеистик (Һайдеггер, Сартр, Камю). Экзистенциалистлар рухи азык эзләү юлында үзләренең элгәрләре йөзендә Кьеркегорны, Достоевскийны, Ницше һәм Гуссерльни танийлар. Бу юнәлеш философия тарихында мөстәкыйль урын биләп тора.

Экзистенциалистлар булулыкны объект белән субъектның синтезы дип карыйлар. Алар бу карашлары белән Гуссерль философиясеннән дә, шулай ук материалистик философиядән дә аерылалар. Гуссерль булулыкны фәкать субъектның шәхси кичерешләре, дип алган булса, экзистенциалистлар булулыкка объектны да «кертәләр». Материалистлар булулыкка субъектны чолгап алган объект дип карасалар (субъектның аңы ул —

булулыкның рухи чагылышы гына), экзистенциалистлар, кабатлап әйтергә кирәк, булулыкны объект белән субъектның синтезы итеп күрәләр. Һәм шушы синтезны алар яшәү (экзистенция) дип атыйлар.

Ләкин экзистенциалистларның теориясе артыгы белән катлаулы. Алар аң күренешен ят терминнар һәм буталчыклы анализлар аша кешенең юклыкка омтылышлы булуын исбатларга алыналар. Шунлыктан шәхес белән җәмгыять мөнәсәбәтләре дә (аерым алганда, шәхеснең иреkkә омтылу мәсьәләләре дә) реаль чынбарлык проблемаларынан читтәрәк калалар.

Мартин Һайдеггер

Кеше үлеменәң реальлеккә килүе — аның чынлыгына ачыкч булыр.

(Һайдеггер)

Мартин Һайдеггер (1889—1956) — күренекле немец философы, экзистенциалист.

Һайдеггерның философиясе — үзеннән элгәре булган фәлсәфи агымнарны нигезгә алган гыйлем. Аңарда Һуссерльның феноменологиясе белән Дильтейның яшәү философиясе, шулай ук кайбер башка агымнар һәм мәктәпләр тарафыннан яклау тапкан карашлар урын алган.

Һайдеггер булулыкны аңлату өчен аңа күчешле «мондагы булулык» (Dasein) терминын кертә, ягъни, галимнең карашынча — «без үзебез»... Шунлыктан «мондагы булулыкны» аңлау җиңелрәк тоела, ул безнең өчен (аның мәгънәсенә керү өчен) ачык. «Мондагы булулык» (үзенә субъектны керткәнлектән) һәлакәткә юнәлдерелгән. Һайдеггерча, «мондагы булулык» булулык үк түгел әле, субъект та түгел, ул — булулыкны аңлау өчен күчеш формасы гына. Һайдеггерның булулыкны аңлатудагы буталчыклы фикерләре әлегә «нечкәлекләр» белән генә чикләнми. Ул артык дәрәжәдә «нечкәртелгән», шунлыктан аның барлык нюансларына керергә тырышу кирәк тә түгелдер.

Һайдеггер үзенәң хезмәтләрендә шушы проблеманы (булулык проблемасын) чишүдә экзистенциализмның дини канаты вәкилләре белән бәхәскә керә, аларның карашларын тәнкыйтләргә тырыша. Ләкин шул ук вакытта үзе дә кайбер дини гыйлемнәрдән (мәсәлән, буддадан) бөтенләй үк читләшми. Ә үзенәң иң соңгы елларында кеше гагылы яшәешне рациональ фикерләү ысулы белән танып белүгә ирешә алмый дигән нәтижәгә килә.

Жан Поль Сартр

Яшәеш асылдан элгәрерәк
һәм аны билгели.

(Сартр)

Жан Поль Сартр (1905—1980) — атаклы француз философы, экзистенциализмның атеистик канаты вәкиле, мәшһүр драматург, халыкара жәмәгәт эшлеклесе.

Сартрның дөньяга карашы Бергсон, Гуссерль һәм Һайдеггер хезмәтләре йогынтысында формалаша. Гомумән экзистенциализмны Гуссерль феноменологиясенә бер чагылышы (дәвам) дип бәяләү бөтенләй үк нигезсез түгел. Шул ук вакытта Сартрның концепцияләрен Гуссерль теориясенә генә түгел, хәтта Һайдеггерның теоретик карашларына да кайтарып калдырып булмый.

Сартр булулыкны катлаулы, төрле аспектларда карарга мөмкин булган күренеш дип бәяли. Аныңча, булулык ул — «үзендә булган булулык», «үзе өчен булулык», «башкалар өчен булулык». Шуларның беренчесе — нигез, икенчесе (беренчесе белән чагыштырганда) — «берни түгел». Өченчесе — кешеләр арасындагы конфликтлы мөнәсәбәтләргә чагылдыручы аспект. Һәм кешенә башка кешеләргә булган мөнәсәбәт — аның ирек өчен көрәше. Шушы яссылыкта Сартрның яшәү концепциясе дә ачыклана. Ул — шәхеснең ирекке омтылышлы булуы.

Сартрның «булулык», «яшәү» категорияләре безнең фәлсәфи әдәбиятта традицион рәвештә урнашкан карашлардан аерыла. (Бу турыда сүз аерым рәвештә алдагы битләрдә барачак.) Гомумән алганда, Сартрның булулык турындагы философиясе, Гуссерльның һәм Һайдеггерның кебек үк, артык «нечкәләштерелгән», асылда ул чынбарлыктан ераграк, читтәрәк тора. Сартрның философиясендә, Һайдеггер хезмәтләрендәге кебек үк, «объект» һәм «субъект», «объектив» һәм «субъектив» категорияләренә зур урын бирелә. Ләкин — аермалы рәвештә. Һайдеггер объект белән субъектны синтез итеп ала торган булса, Сартр, нәкъ киресенчә, аларны капма-каршы куя. Килешә алмаслык каршылыкны ул бигрәк тә «зарурлык» белән «ирек» арасында күрә. Сартр индивидуаль жәмгыятьтән читләштерелгән жан иясе дип карый. Бу — Сартрның барлык хезмәтләрен сугарган фикер. Индивидуаль (шәхеснең) читләшкәнлегә яшәү күрнәшенә дә күчерелә.

Шуннан чыгып, читләшкәнлек гомумән яшәүнең котылгысыз сыйфаты дип карала.

Экзистенциализм өчен иң мөһим проблема — кешенең яшәве. Гомумән, яшәеш проблемасы. Сартр, башка экзистенциалистлар кебек үк, кешенең яшәү мәгънәсен үлүгә баруда дип исбатларга тырыша. Шәхес жәмгыять шартларында үзен иректән мәхрүм итеп тоя. Аның ирекке омтылуы нәтижә бирми, шунлыктан шәхес өчен бердәнбер юл — дөньядан китү. Гомумән, экзистенциалистлар яшәүне сүз белән (теоретик планда) аңлату мөмкин түгел дип карыйлар, ул кеше тарафыннан аңлатуга бирелми. Жыеп әйткәндә, экзистенциализм, — фәлсәфә буларак, пессимизм белән сугарылган гыйлем.

Экзистенциализм юнәлеше вәкилләренең күпчелеге сәнгатькә тартымлы шәхесләр. Сартрның кайбер драма әсәрләре («Только правда», «Лиззи Маккей») СССРда, Мәскәү театрларында куела. Сартр — эссеист булып танылган язучы да, аның әсәрләре рус телендә аерым жыентыклар рәвешендә чыкты. Ул әдәби әсәрләрендә үзенең фәлсәфи карашларын конкрет образларда гәүдәләндерә. Безнең ил укучылары икенче француз экзистенциалисты Альбер Камю әсәрләре, бигрәк тә аның «Чума» дип аталган романы белән таныш. Шуну ук инглиз драматургы Самуэль Беккет әсәрләре турында да әйтергә була. 60 нчы елларда алар кайбер журналларда, шулай ук рус телендә аерым китаплар рәвешендә дә дөнья күрделәр.

ӘДӘБИЯТ

Философская энциклопедия. — Т. 4. — М., 1967. — С. 555—557; — Т. 5. — М., 1970. — С. 526—528.

Франкфурт мәктәбе — XX гасыр немец философиясенең һәм социологиясенең юнәлеше.

Бу фәлсәфи мәктәп XX гасырның 30 нчы еллар башында туа. Аның исеме шушы мәктәпнең Майнадагы Франкфурт университетында формалаша башлавы белән бәйле. 1934—1939 еларда Германиядә властың фашистлар партиясенә күчү сәбәпле бу мәктәпнең күренекле вәкилләре, протест йөзеннән, илне калдырып, АКШка, Швейцариягә һәм башка илләргә

китэлэр. Икенче бөтендөнъя сугышы Германияне һәм немец фашизмын тар-мар итү белән тәмамлангач, Франкфурт мәктәбе философлары яңадан туган шәһәрләренә кайталар. Үзләренә эшчәнлеген яңартып җибәрәләр.

Аларның төп максаты — XX гасыр башына формалашкан буржуаз мәдәниятне тәнкыйтьләп, аның урынына ниндидер яңа мәдәни байлыктар тудыру юлын исбатлау. Шушы максатны тормышка ашыруда алар философиядә бер-берсенә каршы юнәлешләрне (Гегель, Маркс, Фрейд тәғлиматларын) бергә кушарга уйлыйлар.

Майнадагы Франкфурт мәктәбенең иң күренекле вәкилләре — Хоркхаймер, Адорно, Маркузе, Хабермас — үзләренә карашлары белән бер-берсенән шактый аерылалар.

Макс Хоркхаймер

Социаль ирек мәғрифәтле
фикрияттән аерылгысыз.

(Хоркхаймер)

Макс Хоркхаймер (1895—) — Майнадагы Франкфурт фәлсәфә мәктәбенә нигез салучыларның берсе.

Хоркхаймер 30 нчы еллар башында Германиядә социаль тикшеренүләр институтын җитәкли. Германиядә властью Гитлер партиясенең килүе аны башка илгә (АКШка) китәргә мәҗбүр итә. Икенче бөтендөнъя сугышыннан соң ул яңадан Франкфуртка кайта һәм институт белән җитәкчелеген давам иттерә. 50—60 нчы елларда Адорно белән бергәләп ул «Мәғрифәт диалектикасы» исемендәге хезмәт язып чыгара. Бу хезмәтнең асылын франкфуртчыларның фәлсәфи-социологик программасы тәшкил итә.

Хоркхаймер хезмәтләренең төп өлеше тарихи антропологиягә багышланган. Ул «массалар культурасын» тәнкыйть итә, «индустриаль җәмгыять»нең эчке каршылыктарын, кешелек җәмгыятенең тәрәккыят юлы белән баруына киртәле йогынты ясауын дәлилли.

Хоркхаймерның хезмәтләре 60 нчы еллардагы немец яшьләренең фәлсәфи һәм сәяси карашларына йогынты ясый, ләкин галим үзе нинди булса да сәяси хәрәкәтләргә катнашырга теләми, алардан читләшә.

Герберт Маркузе

Инкыйлаби инициатива Бөтендөнъя күләмендә «ярлы» илләр массаларына күчте.

(Маркузе)

Герберт Маркузе (1898—1979) — Майнадагы Франкфурт фәлсәфә мәктәбенә нигез салучыларның берсе.

Маркузеның фәлсәфи карашлары Хоркхаймер һәм, бигрәк тә, Гегель белән Фрейд идеяләре йогынтысында формалаша. Ул Марксның гыйльми фикерләренә дә зур кызыксыну белән карый башлый, хәзерге заман капитализм жәмгыятендә «бер-үлчәмле» кешенең формалаша башлавын, аның социаль үзгәрешләргә уңай йогынты ясаудан мәхрүм булуын исбатларга тырыша.

Маркузе карашынча, инкыйлаби инициатива жәмгыятьнең «арткы эшелонында» бара торган көчләргә — люмпенга, азчылык тәшкил иткән милләтләргә, эшсез калган массаларга һәм студентларга күчә бара. Маркузе хакимлек итә торган көчләргә каршы көрәштә парламент кебек ачык (легаль) формалардан ваз кичәргә чакыра. Ләкин аның сәяси программасы буш хыяллардан (утопияләрдән) ерак китә алмый. Франкфурт мәктәбе үзе дә эчке каршылыklar, таркалу кичерә башлый һәм әкреләп сүнүгә дучар була.

Теодор Адорно

Гакылның эшчәнлеге аның үлеменә китерә.

(Адорно)

Адорно Теодор (1903—1969) — Хоркхаймер һәм Маркузе кебек үк, югарыда күрсәтелгән фәлсәфи мәктәпкә нигез салучыларның берсе, күренекле философ, социолог һәм музыка белгече. Адорно, югарыда күрсәтелгән сәбәпләр буенча (Германиядә фашизмның властка килүе), 1934 елны Бөекбританиягә, аннан (1938) АКШка китә, ә 1949 елдан башлап Майнадагы Франкфуртта үзенең теоретик эшчәнлеген жәелдереп жибәрә.

Адорноның фәлсәфәсе төзек система түгел, ул, асылда, төрле гыйлемнәрнең (Гегель һәм Фрейд концепцияләреннән торган) жыелмасы. Адорноның төп карашлары мәдәният өлкәсенә

кагыла. Аның игътибарын буржуаз жәмгыятьнең стандартлашкан мөнәсәбәтләре нигезендә аң өлкәсендә барлыкка килгән стереотиплар жәлеп итә. Ул кешенең фикерләп яшәүдән стереотиплашу аркылы һәлакәткә баруын дәлилләргә омтыла, кискен рәвештә мәдәниятнең, шул исәптән сәнгатьнең, таркалу процессын тәнкыйтты.

Адорно Гуссерльның феноменологиясен, экзистенциалистик пландагы концепцияләрен, шулай ук неопозитивизмның кайбер тармакларын инкяр итә. Музыка өлкәсендә ул кыйбласын яңа агымнарға таба тотта, классика принципларына каршы торган яңа Вена мәктәбе (А. Шёнберг, А. Веберн) казанышларын югары куя.

Адорно Көнбатыш илләрдә атаклы галим булып санала. Аның 60 нчы елларда Германия яшьләренә ясалган йогынтысын инкяр итеп булмый. Ул, Хоркхаймер кебек үк, иҗтимагый хәрәкәтләрдә, ниндидер партияләр ягында эшчәнлек күрсәтүдән баш тарта. Адорноның социология, эстетика, музыка теориясе буенча язылган хезмәтләре хәзерге заманда да билгеле бер игътибарга лаек.

ӘДӘБИЯТ

Философский энциклопедический словарь.— М., 1985.— С. 14; С. 347; С. 757.

Структурализм

Структурализм — XX гасырның 20 нче елларында гуманитар фәннәр өлкәсендә барлыкка килгән һәм төрле фәлсәфи аңлату тапкан юнәлеш.

Асылда, бу кайбер гуманитар фәннәрнең гади тасвирлау баскычыннан абстракт-теоретик баскычка күчүе иде. Бу күчеш структур метод, модельләр ясау, математикалаштыру ысулларын куллануны таләп итте. Башта ул тел белемендә (лингвистикада) файдаланылды, соңрак әдәбият белемендә, этнографиядә, кайбер башка гуманитар фәннәрдә урын тапты.

Структур метод фән өлкәсендә формализмның бер чагылышы ул.

Бу юнәлештә алып барыла торган тикшеренүләр мәдәният структурасын тирәнтенрәк аңлау өчен ниндидер белемнәр (мәсәлән, этнография, фонетика, музыкаль текстлар өлкәсендә) бирә алган булса да, философия өлкәсендә андый ирешүләргә китерә

алмады. Чөнки философия фәне конкрет фәннәр алдында торган бурычлар белән генә чикләнә алмый. Бу кагыйдәне инкярлау ялгыш нәтижәләргә китерү ихтималын бәхәссез итте.

Структурализм Франциядә туып (Леви-Строс, Фуко, Лакан һ. б.), фәкать шушы ил галимнәренә генә хас күренеш булып калмады, ул үзенең чагылышын башка кайбер илләрдә дә (Италия, СССР) сәнгать белеменең төрле тармакларында тапты.

Леви-Строс

Тарихи һәм этник фактларны
өйрәнү — коллектив аңастына
ирешү юлдында беренче адым.
(Строс)

Леви-Строс (1908—) — француз этнографы, социологы һәм философы, структурализмның иң күренекле вәкиле.

Леви-Стросның фәлсәфи карашларына француз социологиясе мәктәбенең (Дюркгейм) идеяләре, шулай ук Америка мәдәни антропологиясенең концепцияләре йогынты ясый. Леви-Строс расизм һәм мәдәният өлкәсендә хакимлек иткән аурупатарафдар теорияләргә тәнкыйть итеп, борынгы кыргый кабиләләр тәҗрибәсендә урын тапкан ирешүләргә өйрәнә, аларның кешелек дөньясының формалашу процессы ролен исбатларга омтыла. Леви-Строс борынгыларның мифологик фикерләвен, кыргый кешеләрнең күмәк рәвештә аңсызлык дәрәжәсендәге эшчәнлегенә дип карый. Аның фикеренчә, кыргый җәмгыятьтә кешеләрнең эшчәнлегенә милли һәм башка шундый (сыйнфыймы? — *Авт.*) факторлар йогынты ясый алмаган әле. Леви-Стросча, бу сыйфат хәзерге заман кешеләренә дә, тулаем алганда кешелек җәмгыятенә дә хас булырга тиеш. Бу сыйфатны ул «милләтчелектән өстен» күренеш дип бәяли. Анычча, җәмгыять чынбарлыгындагы субъективлык (субъект тарафыннан кертелгән момент) кешелек гакылына тәңгәл түгел, шунлыктан аны читләштерү сорала.

Күренә ки, Леви-Стросның йомгаклау фикерләре җәмгыятьнең үсеш кануннарын инкярлый. Кешелек җәмгыяте үзгәреш, үсеш, камилләшү һәм катлаулану процессында (һәр генеологик һәм тарихи чорда) ниндидер яңа — һәм уңай, һәм тискәре — сыйфатларга байый, тулылана барган. Һәм хәзерге заман җәмгыятенә бәя биргәндә, аның объектив кануннарын өйрән-

гәндә бары тик кыргый кешеләр жәмгыятенә генә хас булган сыйфатларга кыйбла тоту беркатлылык булыр иде.

Мишель Поль Фуко

Хакыйкәт буйсындыруның
төрле формаларын файдалану
белән генә ирешелә.

(Фуко)

Мишель Поль Фуко (1926—1984)— француз социологы һәм философы, мәдәният теоретигы, структурализмның күренекле вәкиле.

Фуко үзалдына яңа фәнни дисциплина — «белемнәр археология»сен тудыруны максат итеп билгели. Ул филология, психология, психиатрия фәннәре биргән белемнәр нигезендә танып белүнең тарихи үзгәрүчән системасын өйрәнә. Аныңча, шушы системаның үзгәрә баруы билгеле шартларга бәйләнгән. Алар исә, үз чиратында, мәдәниятнең теге яки бу үзгәреше чорында хакимлек иткән семиотик (әйбер белән аның билгесе арасындагы) мөнәсәбәтләргә бәйле. Фуко өч система турында яза: торгызу чоры системасы, рационализм чоры системасы һәм хәзерге заман системасы. Һәр система эчендә төрле мөнәсәбәтләр хәрәкәт итә. Ләкин Фуко мәдәният өлкәсендәге мөнәсәбәтләрне киңрәк планда (жәмгыять эчендәге шартлар яктылыгында) түгел, бәлки мәдәни күренешләрне соңгысыннан аерып, «мөстәкыйль» күренеш яссылыгында карый. Болай эш итүне структурализм өчен гомумән характерлы сыйфат дип санарга кирәк.

ӘДӘБИЯТ

Философская энциклопедия.— Т. 3.— М., 1964.— С. 158; — Т. 5.— М., 1970.— С. 144—145.

Индустриаль һәм постиндустриаль жәмгыять теориясе

Бу теория хәзерге заман икътисади, социологик һәм фәлсәфи юнәлеш тәшкил итә, марксизмның ижтимагый-икътисади формацияләр теориясенә каршы куелган гыйлем. Ул башлыча француз философы Арон тарафыннан 1956—1959 елларда Сорбонна университетында укылган лекцияләрдә игълан ителә. Америка галиме Ростоуның «Икътисади үсеш стадияләре»

дигән хезмәтен Арон теориясенен дәвамы дип карарга була. Ә шуларның дәвамын Белл, Бжезинский, Тофлер (барысы да — АКШ) һ. б. постиндустриаль жәмгыять теориясендә күрергә мөмкин.

Индустриаль һәм постиндустриаль жәмгыять теориясе кешелек жәмгыятенен үсеш канунын икътисади факторга кара. Моның нигезен сәнәгать техникасының үсеш дәрәжәсе тәшкил итә. Теория авторларының карашынча, индустриаль жәмгыять ул — аграр жәмгыятькә алмашка килгән, ә постиндустриаль жәмгыять — индустриаль жәмгыятьтән соң туган жәмгыять.

Жәмгыятьнең үсешен, әлбәттә, икътисади факторга корып та аңлатып була. Ләкин теориянең авторлары энә шушы стадияләрнең алмашыну чыганаclarын исәпкә алмыйлар, ягъни алмашыну процессының кануннарын ачып бирүне бөтенләй күздә тотмыйлар. Дөресрәге, стадияләрнең алмашыну процессы очраклы гамәлләргә генә бәйләнгән булып чыга. Шунның өстенә, марксистик фән тарафыннан ачылган икътисади-социаль базис белән сәяси һәм идеологик өскорма мөнәсәбәтләре дә исәпкә алынмый.

Уолт Уитмен Ростоу

Икътисадтагы хәлләр — кешеләрнең субъектив кабул иткән карарларының нәтижәсе генә.

(Ростоу)

Уолт Уитмен Ростоу (1916 елда туган) — америкалы икътисадчы, социолог һәм философ.

Ростоу, «икътисади үсеш стадияләре» теориясен күтәреп чыгып, жәмгыятьнең барлык фәнни проблемалары хәл ителде, дип саный. Ростоу үзенең теориясен марксизмга каршы куюны инкярламый гына түгел, бәлки аңа басым ясый. Бу күренеш Ростоуның төп хезмәте — «Икътисади үсеш стадияләре. Коммунистик булмаган манифест»та ук чагыла.

Ростоу үзенең китабында кешелек тарихында булган 5 стадияне күрсәтә. Алар: «традицион жәмгыять» (феодализмның азагына хәтле сузылган чор); алшартлар чоры яки «күчешле жәмгыять» (монополистик капитализмга кадәрге чор); «күтәрелеш» яки «алга китеш» (монополистик капитализм) чоры; житлеккәнлек чоры — индустриаль жәмгыять һәм массалар кулланышы дәрәжәсе; мул тормыш чоры.

Югарыда әйтелгәнчә, Ростоу жәмгыятьнең стадияләрен билгеләгәндә аларны социаль фактордан аерып карый. Ул жәмгыять эчендә булган социаль каршылыкларны, милек формаларын читтә калдыра.

Ростоу, социализм белән коммунизмны тәнкыйтьләп чыккан булса да, аларның кайбер нигез принципларын бөтенләй читкә этәрми. Мәсәлән, ул капиталистик жәмгыятьтә урнашкан кайбер кимчелекләрне тәнкыйть йөзеннән бәяләп, анда житештерүне планлаштырып эш итү проблемасын куя. Шушы фикерләргә белдерү Ростоуга берникадәр күңелсезлекләр дә китерә, ул тәнкыйть утына элгә.

Шулай булуына карамастан Ростоу, индустриаль жәмгыять теориясенә авторы буларак, АКШта һәм башка капиталистик илләрдә югары абруй казана.

ӘДӘБИЯТ

Философская энциклопедия.— Т. 4.— М., 1967.— С. 526.

Философский энциклопедический словарь.— М., 1983.— С. 48—49.

Даниел Белл

Индустриаль жәмгыятьтә яшәү —
кешенә табигать белән уйнавы...

Постиндустриаль жәмгыятьтәгесе исә —
кешеләрнең үзара уйнавы.

(Белл)

Даниел Белл (1919 елда туган) — күренекле америкалы социолог һәм философ, постиндустриаль жәмгыять теориясе авторы.

30 нчы еллар азагы — 40 нчы елларда сул радикаль хәрәкәттә катнаша, марксизм һәм социализм принципларына кызыксыну күрсәтә. 50 нче елларда либераль реформизм позициясенә күчә. Соңрак Р. Арон белән бергә идеологияләштерүдән кире кайту концепциясе белән чыга, хәтта «Идеологиянең юкка чыгуы» (1960) исеме белән китап та бастыра. Дөрес, конкрет чынбарлык аны бу китабында күтәргән позициясеннән кире кайтырга мәжбүр итә.

Белл «постиндустриаль жәмгыять теориясе» белән жәмгыятьнең үсешен күзаллау, аның киләчәген теоретик аңлату проблемалары буенча үзен зур белгеч итеп танытуга ирешә. Шунысы игътибарга лаек: 70 нче елларда постиндустриаль жәмгыять турында сүз алып барганда ул шушы жәмгыятькә

бары АКШ кына керә дип әйтү белән бергә, аңа фән һәм техника ягыннан иң якын килгән дәүләтләр рәтенә СССРны керткән иде.

Белл фәнни-техник революцияне һәр нәрсәдән дә өстен куя. Бу, әлбәттә, аңлашыла. Ләкин ул, башка шушы юнәлештә килләре кебек үк, социаль каршылыктар проблемасын читтә калдыра, социаль инкыйлаб кебек, җәмгыять өчен объектив фактор ролен уйнаучы күренешне бөтенләй инкяр итә.

Белл үзен «икътисади өлкәдә социалист», сәясәттә — либерал, мәдәнияттә консерватор дип белдерә. Ләкин, чынлыкта һәм җыеп әйткәндә, ул җәмгыятьнең глобаль проблемаларын хәл итү мәсьәләсендә чикләнгәнлек күрсәтә. Аның барлык концепцияләре АКШ җирлегенә нигезләнгән. Хәлбуки АКШның үсеш процессы үзенчәлекле шартлар чолганышында бара, һәм ул планетабызның күпчелек илләренә һәм халыкларына үрнәк була алмый.

Гомумән алганда, индустриаль һәм постиндустриаль җәмгыять теориясе, башка фәлсәфи теорияләр кебек үк, җирле (локаль), тар, берьяклылык белән характерлана. Хәзерге заманның Көнбатыш илләр философиясе — кайсы чикләнгәнлек, кайсы чынбарлыктан аерылганлык, кайсы иррациональлек белән характерланып, — барысы да бер уртақ сыйфатка ия: алар системалылыктан мәхрүм. Философия фәне «саф» философия генә түгел, ул — философия фәннәре системасы. Шулай якны алганда, бүгенге көн фәлсәфи юнәлешләр зур континент булудан бигрәк, аерым утраучылар кебек кенә күзгә ташланалар.

ТАТАР ДИНИ ФИЛОСОФИЯСЕ (XIX гасыр)

Һәр халыкның үзенә күрә дөньяга карашы була. Ләкин аларның эчтәлегенә һәм мәдәни дәрәжәсә тигез үк түгел. Бер төрле халыктар, тәрәккыят юлына алданрак басып, үзләрен дөньяга карашын тәмам җитлеккән, югары формаларда исбатларга өлгергән булсалар, икенчеләре билгеле сәбәпләр аркасында шушы юлда арткарак калып барырга дучар булганнар. Дәреслекнең моннан алдагы битләрендә күрсәткәнчә, кешеләрнең дөньяга карашы төрле баскычта булырга мөмкин. Аларның башлангыч баскычын төрле риваятьләр, мифлар тәшкил итә торган булса, югары баскычы үзенә гәүдәләнешен фәнни философиядә таба. Җир шарындагы күп кенә халыктар

үзләренен дөнъяга карашын төрле дәрәжәдә, шул исәптән милли философия дәрәжәсендә үк күрсәтүгә ирешкән инде. Бу яктан караганда, без борынгы һинд һәм кытай философияләрен, антик чордагы грек һәм римлылар философиясен атый алабыз. Урта гасырлар чорында көнчыгыш мөселман философиясе барлыкка килә. Соңрак чорларда итальян, инглиз, француз, немец һәм башка философияләреннән яши башлаганын беләбез. XVIII—XIX гасырларда рус философиясе формалашып өлгәрә. Ә татар халкының дөнъяга карашы, шул исәптән философиясе турында нәрсә әйтә алабыз соң?..

Дәреслекнең башлангыч бүлегендә татар (болгар) халкының мифологик карашлары турында хөкем йөртелгән иде инде. Ә аның философиясе кайчан булса да булганмы, һәм, гомумән, татар халкының милли философиясе турында без нәрсә әйтә алабыз?

Мәсьәлә катлаулы. Шунлыктан куелган сорауларга кинәт кенә, шулай ук бер-ике җөмлә белән генә җавап бирү җиңел түгел. Гомумән бүткәнгә көнгә бу өлкә ныклап өйрәнелмәгән әле. Ләкин шушы очракта аңа җавап бирмичә генә узду да дәрәс булмас иде.

Әлегә мәсьәлә турында сүз башлау өчен иң алдан философияне әдәбияттан һәм гомумән халыкның иҗтимагый фикерләвен чагылдырган әсәрләрдән аерып карау сорала. Чөнки теге яки бу фәлсәфи фикерләр нәфис әдәбиятта һәм бигрәк тә тарих фәне калыбында иҗат ителгән әсәрләрдә дә урын табарга мөмкин. Ләкин бу әле милли философия дигән сүз түгел. Фәлсәфи әсәрләреннән үзенчәлеге шунда ки, алар нәфис әдәбият үрнәкләрендәге кебек, ниндидер образларга, сюжетларга, тарих әсәрләрендәге кебек, хронологик пландагы вакыйгалар тезмәсенә шәхесләреннән кылган эшләре кебек нәрсәләргә кайтып калмый. Фәлсәфи әсәрләр шактый кинәрдә пландагы карашларга ия. Аларның предметы: реаль чынбарлык һәм кешеннән фикерләве, булулык һәм аң, яшәү һәм үлем, дөнъяның кайчан булса да барлыкка килү-килмәү, шулай ук юкка чыгу-чыкмау мәсьәләсе, табигать һәм җәмгыятьнең объектив кануннары, галәми сузулык һәм вакыт, аларның материя һәм аң белән булган мөнәсәбәтләре һ. б.

Бу мәсьәләләр кешеләреннән, гомумән, дөнъяга карашын гәүдәләндерәләр. Моннан алдагы битләрдә күрсәтелгәнчә, алар мифларда һәм төрле дин системаларында да чагылалар. Ә философия ул, гомумән алганда, дөнъяга карашның югары басмасын тәшкит итә торган рухи кыйммәт һәм алда куелган

сорауга җавап бирү җәһәтәннән, андый кыйммәтнең татар мәдәнияте тарихында үзенә күрә мөһим бер урын алып торганлыгын тәсдыйк итәргә туры килә.

Татар философиясенең, элегрәк барлыкка килеп, XIX гасырда тупланып бетүен танырга кирәк. Бездә кайбер авторлар татарның (болгарның) дөнъяга фәлсәфи карашын аның борынгы шигъриятендә үк табалар. Мәсәлән, болгарларның

Әүвәл башлап ни бетте?

Ай бетте дә көн бетте.

Икенчеләй ни бетте?

Күк бетте дә җир бетте, —

дигән шигъирендә космогоник карашлар күзәтелә. Биредә «бетте» дигән сүз фәлән нәрсәне (Айны, Җирне, Күкне) «тудыру эше бетте» дигән фикерне аңлата. Бу инде чыннан да, дөнъяга карашны чагылдырган фикер. Белгечләр шушындый ук фикерләргә болгар җирлегендә табылган борынгы рун язмаларында, муенса һәм башка шундый бизәкләрдә укыйлар. Ләкин бу философия түгел әле. Аңа теге яки бу карашны исбатларга омтылу хас. Бүгенге көнгә татарның (болгарларның) фәлсәфи карашларын без XVI гасыр шагыйре һәм җәмәгать эшлеклесе Мәхмүд Хажигин бине Мөхәммәдъяр әсәрләрендә тоя алабыз. Аның «Төхфәи мәрдан» («Егетләр бүләге») һәм «Нуры содур» («Күңелләр нуры») әсәрләрендә социаль, конкрет әйткәндә, гуманистик карашлар яклау таба.

Гадел берлә ил камуг булыр әман,

Калмаз илдә фетнә вә золым һаман.

Бу фикер бүгенге көн өчен дә гыйбрәтледер.

Мөхәммәдъяр, Аурупа илләре мәгърифәтче философлары кебек үк, кешелек дөнъясында иң зур кыйммәт дип гакыл белән эш итүне, аның хакими булырга тиешлеген таний. Нечкә алымнар белән ул катып калганлыкны, тәрәккыяттә артка калганлыкны, мәгънәсез дингә табынуны тәнкыйть итә.

Бер сәгать гадел кыйлмак яхшырак,

Кем гыйбадәт алтмыш елдин озакрак.

Мөхәммәдъяр кешене яхшы сыйфатлар юнәлешендә тәрбияләү, үзгәртү мәсьәләсенә зур игътибар бирә. Ул кешеләрнең гакыл нигезендә ун төрле игелеккә омтылу тиешлеген күрә. Алар: гадел, рәхим-шәфкать, сәха (юмартлык), хәйа (тыйнаклык), газа (сугышчанлык), сабыр, вафа (тугрылык), сыйдык (раслык), самит (тавышсызлык), гафу (итә белү) һ. б.

Мөхәммәдъярның карашлары кешеләрнең әхлакый мөнәсәбәтләре кысасында гына кала, философиянең төп мәсьәләсенә (булулык, аң) бәйле яисә галәми мәсьәләләргә ул кагылмый.

Татар зыялылары тормышында жанлану сыйфатлары XVIII гасырның азагында сизелә башлый. Моның берничә сәбәбе күзәтелә. Шуларның берсе — Көнбатыш Аурупа илләрендә, бигрәк тә Франциядә башланган мәгърифәтчелек хәрәкәте. Ул, Россия жәмгыятенә үтеп кереп, руслар аркылы төрле яктан изелгән татар тормышында да саркылыш таба. Аның асылын феодал торгынылыкка, рухани караңгылыкка каршы белемнәрне, фәннәрне үзләштерүгә, жәмгыяттә гакыл хакимлеген урнаштыруга юнәлдерелгән хәрәкәт тәшкил итә. Дөрөс, бу күренеш татар тормышында Көнбатыш Аурупа илләре яисә, ким дигәндә, крепостнойлык богаулары шартларын кичереп яшәгән рус ижтимагый тормышындагыча кискен формаларга үсеп житә алмый, чөнки Явыз Иван тарафыннан татарга карата урнаштырылган изүлек режимы һаман дәвам итә әле. Икенче сәбәп — Россиядә Емельян Пугачев әләме астында булып алган крестьян хәрәкәте. Ул Россия халкы, шул исәптән татар крестьяннарының аңында, социаль азатлык омтылышларын кузгата. Билгеле ки, патшага каршы юнәлдерелгән бу күтәрелештә шактый гына күләмдә татар крестьяннары массасы да катнаша. Һәм шушы күренеш гаделлек принципларын үз итеп кабул иткән татар мәгърифәтчеләре зиһенендә дә билгеле урын таба.

Мәгърифәтчелек хәрәкәте татар тормышында йөз елдан артык дәвер эчендә бара. XIX гасырның азагында ул үзенең давамыйн һөжүмлерәк формага әверелә башлаган жәдидчелек агымында таба. Татар мәгърифәтчеләге үз колачына күп кенә алдынгы караштагы фикер ияләрен ала. Шулар арасында иң күренеклеләре — А. Утыз Имәни, Г. Курсави, И. Хәлфин, Ш. Мәржани, К. Насыйри, Х. Фәезханов, Г. Ильяси, З. Бигиев, М. Акъегет, Һ. Атласи, Р. Фәхретдинов, Ш. Күлтәси булдылар. Аларның мәгърифәтчелек юнәлешендәге эшчәнлеген Россия жәмгыяте эчендә барган социаль икътисади, сәяси һәм рухи процесслардан аерып карарга ярамый. Татар мәгърифәтчеләге соңгы нәтижәдә татар халкының азатлыкка, мөстәкыйльлеккә омтылуларын гәүдәләндерә иде. Шул ук вакытта ул алдагы максатка ирешү өчен кискен чаралар кулланудан да читләшеп яшәде. Татар мәгърифәтчеләре томаналыкка, карагруһчылыкка каршы чыксалар да, аларның күпчеләге дини карашлардан тәмам аерыла алмадылар.

Татар мәгърифәтчеләре арасындагы кайбер мәшһүр эшлеклеләр үзләренең фәлсәфи карашлары белән дә танылдылар. Алар төрле тарихи чорларны колачлаган үзенчәлекле гыйльми төркем (плеяда) тәшкил иттеләр. Бу төркем галимнәре иҗат итеп калдырган мирасны «XIX гасыр татар дини философиясе» дип атап булып иде. Алар үзләренең дөньяга карашлары белән объектив идеализм тарафдары иделәр. Теоретик чыганаك итеп, алар көнчыгыш мәселман философиясен алдылар. Татар дини философлары өчен иң зур мәртәбә булып Әл-Фараби, Ибне Сина, Ибне Рөшд саналдылар. Бу аңлашыла, әлбәттә, чөнки татар мәдәнияте, борынгы болгар заманыннан башлап ук, гарәп һәм фарсы мәдәнияте белән бәйләнештә булды. Татар дини философиясе вәкилләренең Фараби, Ибне Синаларны олылавы — аларның борынгы грек философиясенең бөек вәкилләре Аристотель, Платон хезмәтләренә мөрәҗғәгать итүенә сәбәп булды. Чөнки, моннан алдагы бүлекләргә берсендә язылганча, көнчыгыш мәселман философлары борынгы грек философларын (бигрәк тә Аристотельны) үзләренең укытучылары дип санып торган булганнар.

Шулай итеп, XIX гасыр татар дини философиясе объектив идеализм юнәлешендә формалаша. Аның дини карашлар белән сугарылган булуы татарлар яшәгән тарихи шартлар белән сәбәпләнгән. Шунлыктан татар мәдәниятендә дөньяга карашлары ягыннан башка (материалистик) юнәлештә иҗат иткән вәкилләре дә аларның фәлсәфи мирасына кырын карамадылар. Хәтта, киресенчә, горурланып килделәр. Гомумән XIX гасыр татар дини философиясе татар халкының милли мәдәниятендә күренекле урын алып тора.

Габденнасыр Курсави

...Безнең гасырыбыздагы һәм үткән гасырдагы адәмнәр арасында шундыйлар бар: алар гыйлемнән бер төрле дә өлешләре булмаган хәлдә үзләрен гыйлем кешеләре рәтенә куялар.

(Курсави)

Габденнасыр Курсави (1776—1812) Курса авылында (Казан губернасы) сәүдәгәр гаиләсендә туа. Башлангыч белемне Мәчкәрә авылы мәдрәсәсендә ала. Ул үзлегеннән күп белемгә ирешә һәм белемнәрен арттыру максаты белән Бохарага китә. Анда ул дини тәгълиматларны үзләштерә, үзе дә гыйльми хезмәтләр өстендә эшли, уннан артык китап бастырып чыгара. Белгечләр

фикеренчә, шуларның иң мәшһүре — «Әл-иршад лил-гыйбад» («Кешеләрне туры юлга өндәү») исемле әсәр. Бу әсәр үз заманында татар иҗтимагый фикере үсешендә зур роль уйный. Күренекле татар галиме Г.Сәгъди Курсавиның шушы китабына югары бәя бирә. «Моның белән, — ди ул, — гәрчә гарәп телендә булса да, [Курсави] татарда беренче мәртәбә тәнкыйть юлын ача. Аның тәнкыйте дә каты, ачы. Әлбәттә, әдәби тәнкыйть түгел, дини, фәлсәфи бер тәнкыйть» (кара: Абдуллин Я. Мәгърифәт нуры ачар... — Казан, 1987. — 61 б.).

Шихабетдин Мәрҗани, Курсавиның эшчәнлегенә югары бәя биреп, түбәндәгеләргә язган: «Курсави хәдисләр, борынгылар өйрәтүе белән күзләре томаланган галимнәр һәм надан руханилар янында үзенә урын тапмады... Аның өчен фәнни чыганаclar бар нәрсәдән дә өстен иде... Гомумән, ул дәрәҗәлек сөюче галим ир иде» (шунда ук).

Курсави характеры белән турыдан һәм кискен шәкелдә әйтүчән кеше буларак, гыйльми даирәләрдә зур ихтирам казану белән бергә, дини фанатиклар арасында үзенә карата дошманлык хисләрен дә тудырган кеше. Бохара руханилары аны «кяферлек»тә, «диннән язганлык»та гаеплиләр, Бохара эмире, Хәйдәр Курсавины мөселман дине кануннарын бозган дип, үлемгә хөкем итә (шунда ук, 66 б.; Р. Фәхретдинов, Р. Асар. — III ж., — 121 б.).

Курсави бу карарның үтәлуеннән качып котыла. Ләкин Казанга кайту да аңа тынычлык китерми: аны, «динсезлек»тә гаепләп, өстеннән төрле идарәләргә, шул исәптән Дини нәзарәтләргә, шикаятьләр яудыралар. Курсави, дошманнарының эзәрлекләвенә түзә алмыйча, Казанны калдырып китәргә мәҗбүр була. 1812 елда хажга бару юлында ул чума авыруы йоктыра һәм шушы авырудан терелә алмыйча дөнья куя.

Югарыда әйтелгәнчә, Курсави философиянең төп мәсьәләсен чишүдә идеалистик, дини гыйлемнәр позициясеннән чыгып эш итә. Дәрәҗә, дөньяның барлыкка килүен ул изге (дини) китапларда урын тапкан традицион карашлардан аермалы планда аңлатырга тырыша. Мәсәлән, исламның дини китаплары бунча, җир үгезнең мөгезендә урнашкан, ә үгез — балык аркасында, балык исә — суда (диңгездә), су — һавада, һава — дымлыкта... Курсави карашынча, җир йөзә — әкияттәгечә мантийкка сыймаган ниндидер җан ияләре түгел, бәлки Алла тарафыннан тудырылган җисем.

Курсави татар иҗтимагый фикере өлкәсендә беренчеләрдән булып Алланың сыйфатлары хакында дини тәгълиматларда урын алган карашны тәнкыйть итә. Аныңча, Аллага кешенең үзенә хас булган сыйфатларны тагарга кирәкми. Алла, ди ул, андый сыйфатларга мохтаж түгел. Аның күзе дә, колагы да, куллары да, фикерләве дә юк. Ул күп сыйфатлы да, күп санлы да була алмый. Аның бер генә сыйфаты бар: бербөтен булу. Һәм ул — аның үзендә... (кара: Хайруллин А.А. Место Курсави в истории общественной мысли // Из истории татарской общественной мысли.— Казань, 1979.— С. 73).

Курсави үзенә хезмәтләрендә диалектик алымны куллану сәләтен дә күрсәтә. Бу сыйфат аның бигрәк тә тәкълидчелекне тәнкыйтьләвендә исбат ителә. Курсави яшәгән чорда дини фанатиклар һәм догматикага бирелгән галимнәр, иҗтимагый фикер өлкәсендә дини тәгълиматка тугрылыкны таләп итеп, искегә, катып калган тезисларга сукуларча буйсынырга чакыралар. Курсави моның турында түбәндәгене яза: «Фәлән китап фәлән шәһәрдә фәлән вакытлардан бирле мәшһүр. Димәк, анда игътикад (дини инану) һәм гамәли мәсьәләләрдән булган барлык хөкемнәр хак, аңа каршы килү һич ярамый. Аңа каршы чыгучы — ул явыз, азгын кеше, ул кяфер булып санала, аны үтерү хәләл, хәтта тиеш, аны үтерүче саваплы булчак,— диләр. Бу сүзләргә сөйләүчеләр бидгәтчеләр (яңалык кертүчеләр) артыннан иясеннән һич аерылмый торган эт кебек иярәп йөриләр. Син аларга меңләп ныклы дәлилләр китерсәң дә, хәтта алар аны үз күзләре белән күрсәләр дә, үзләренә кимчелекләрен танымаслар, күзәбез ялгышты, без сикерелдек, диярләр» (кара: Абдуллин Я. Мәгърифәт нуры ачар...— Казан, 1979.— 63 б.).

Курсави мәселманның арасында шактый киң таралган суфичылык агымын каты тәнкыйтьли. «Безнең гасырыбызда һәм үткән гасырларда,— дип яза ул,— халык арасында тәсаууыфка бирелү, «иршад» (изге юлга күндерү) һәм «истиршад»ны (изге юлга күндерелү) дөгъва кылу таралып китте. Ләкин моны дөгъва кылучылар тәсаууыфның чын мәгънәсен һәм максатын белмиләр. Нәтижәдә, алар берсе өстенә икенчесе өелгән катлаулы караңгылык эчендәге томаналар; гүяки болар төпсез диңгезгә батканнар да, анда дулкын өстенә дулкын күтәреләп, аларны һаман каплай, баса бара» (кара: Абдуллин Я. Мәгърифәт нуры ачар...— Казан, 1979.— 64—65 б.).

Курсави, дини философия вәкиле булса да, фәнни белемнәрнең дини догмалардан өстенлеген раслый. Ул кешеләрне фәнни белемнәргә, хакыйкәтне ирекле рәвештә танып белүгә, искереп беткән традицияләргә буйсынып яшәмәскә чакыра. Курсави яшәгән заман хезмәт ияләре өчен караңгы яклары белән характерлы. Аларның күпчелеге зур галим ачкан хакыйкәтләрне ишетми кала. Ләкин Курсавиниң мәгърифәтчелек һәм философия өлкәсендәге эшчәнлегенә юкка гына булмый. Аның хезмәтләрендәге фикерләр халыкның укымышлы, алдынгы вәкилләре тарафыннан күтәренке рух белән кабул ителәләр. Курсавиниң якын киләчәктәге фикердәшләре — Ш. Мәрҗани, К. Насыйри һәм башка галимнәр — аның изге эшен дәвам иттерәләр.

Шиһабетдин Мәрҗани

Тарих фәне — барлык милләт һәм кабиләләренң хәлләрен эчәнә ала, гыйльми тармакларны һәм фәнни бәхәсләрне тикшерә... Ул — хикмәтләр диңгезенә чумган чын гыйлем һәм башка фәннәрне дә үзара бәйли торган, хөрмәткә лаек фән.

(Мәрҗани)

Шиһабетдин Мәрҗани (1818—1889) — татар мәгърифәтчеләренең мәшһүр вәкиле, дини философ, объектив идеалист.

Шиһабетдин Мәрҗани 1818 елда Арча районы Ябынчы авылында (Казан губернасы) мулла гаиләсендә туа. Ташкичү авылына күчкәннән соң, шундагы мәдрәсәдә белем ала. Шиһабетдин зирәк акыллы, белемгә омтылышлы бала буларак, атасы Баһаветдин һәм бабасы Сөбхан мулладан шактый күп нәрсәгә өйрәнә. Мәдрәсәне тәмамлаганнан соң белемен арттыру өчен Бохарага китә. Шиһабетдин бу озын һәм кыен юлда төрле халыкларның тормышы белән таныша, алар турында мәгълүматлар җыя.

Бохарада алган дәресләр аны канәгатьләндерми. Бу чорда аңа Курсави китаплары белән танышу да йогынты ясый. Ул Бохара мәдрәсәләрендә хакимлек иткән фанатизм шартларында мегаллимнәр тарафыннан схоластикага корылган дәресләргә зигһене белән канәгать булмый. Бохарада бер-ике елын уздырганнан соң Сәмәркандка күчеп китә. Анда ул алдынгы караш-

тагы галимнәр белән таныша, Курсави кебек үк, борынгы грек философларының гарәп теленә тәржемә ителгән әсәрләрен укый, көнчыгыш мәселман философлары Әл-Фараби, Ибне Сина, Ибне Халдун хезмәтләрендәге карашларны үзләштерә.

1849 елда Мәрҗани Казанга кайта. Ул вакытта Мәрҗани берникадәр танылып өлгергән яшь галим дәрәжәсенә үсеп җиткән була инде. Казанның мәшһүр бае Ибраһим Юнысов аны үзенә мәхәлләсенә мулла итеп куйдыра. Мәрҗани исә, шушы мәхәлләдә мәдрәсә ачып, анда яңача укытуны урнаштыра башлый. Ләкин моңа җаннары һәм тәннәре белән каршы торган татар фанатиклары, шуның өстенә төрле көнчеләр, Мәрҗанигә аяк чалырга керешәләр, мәдрәсә шәкертләрен дә котырталар. Мәрҗанигә каршы көчләр туплау өчен аның Казан университеты галимнәре белән аралашып яшәве дә җитә кала. Аны «кяферлектә», «динсезлектә» гаепли башлыйлар. Ул гына да түгел, галим өстеннән шикаятләр яздыралар, муллалыктан алдырырга тырышалар.

Мәрҗани, төрле каршылыкларга карамыйча, үз юлында баруын дәвам итә, башка шәһәр галимнәре, шул исәптән Петербург университеты галимнәре белән дә бәйләнешкә керә. Аны бастырып чыгарган китаплары буенча Көнбатыш Аурупа, Азия һәм Африка илләрендә дә таный башлыйлар. 1880 елда ул хажга сәяхәт кылу юлында Истанбулга керә. Анда ул Төркиянең зур кешеләре белән таныша, алар белән очрашып фикер алыша, Истанбул китапханәсенә үзенә кайбер китапларын бүләк итеп калдыра (кара: Шиһабетдин Мәрҗани.— Казан, 1968.— 18 б.).

Мәрҗани 70 яшенә кадәр күп укый, күп яза, атаклы галимнәр белән аралаша. Үзенә хезмәтләрендә ул рус чыганаclarыннан да файдалана. Аның рус телен белгәнлек дәрәжәсе турында төрле (каршылыклы) мәгълүматлар бар, ләкин аның Казан университетының рус галимнәре белән тыгыз бәйләнештә яшәгәнлегә һичкем тарафыннан да шиккә куелмый. Алар арасында танылган ориенталист В. Радлов, профессор И. Готвальд, М. Казембек һәм башкалар. Мәрҗани үзенә шәкерт һәм якын киңәшчесе атаклы татар галиме Х. Фәезханов аша ул Петербург ориенталисты В. Вильяминов-Зернов белән дә бәйләнештә була.

Мәрҗанинең тормыш юлын җентекләп өйрәнгән белгечләрнең мәгълүматына караганда (Әдәби мирас: Дүртенче китап.— Казан, 1997.— 81—88 б.), атаклы галим 70 яшеннән

соң шактый йончыган хәлдә була. Моңа үзенә зур өметләр баглаткан улы Мәхмүтнең вакытсыз үлүе дә зур йогынты ясый. Ул ашказаны авыруы белән газәпләна, ябыга, зәгыйфьләнә, ләкин гомеренә соңгы мизгелләренә хәтле укуын ташламый. Коръән гел аның янында була.

Шихабетдин Мәржани бай ижади мирас калдыра. Ул Бохарада яшәү дәверендә үк берничә әсәр язып чыга. Шул хезмәтләрендә ул Урта Азиядә хакимлек иткән фанатизм чирләрен тәнкыйть итә, Курсавиның алдынгы карашлары белән килешкәнлеген күрсәтә. Ә инде Казанга кайткач, Мәржани үзенә ижади эшчәнлеген тагын да җәелдереп җибәрә. Ул утыздан артык фәнни хезмәт яза. Алар арасында җиде томлык «Вафийәт әл-әслаф вә тәхият әл-әхләф» («Бабаларның үлеме һәм аларның киләчәк буыннарга васыяте»), ике томлык «Мәстафәд әл-әхбәр фи әхвәли Казан вә Болгар» («Казан һәм Болгар хәлләреннән файдалы хәбәрләр») дип аталган әсәрләр бар (кара: Абдуллин Я. Мәгърифәт нуры.— Казан, 1987.—75 б.).

Мәржанинә ижади мирасында тәнкыйть характерында язылган хезмәтләр дә билгеле бер урын алып тора. Мәржани, үзенә элгәре Курсави кебек үк, тәнкыйтенең очын калямгә (татар рухи тормышында XVIII—XIX гасырларда шактый урын алган дини тәгълимат) каршы юнәлдәрә. (Калям — ислам диненең яшәешкә кагылган теоретик нигезләрен исбатларга юнәлдерелгән спекулятив, ягъни чынбарлыктан аеры, абстракт фикерләүгә генә корылган гыйлем.) Курсави һәм аеруча Мәржанинә калямне тәнкыйтьләве үз максат булмый, әлбәттә. Алар мәдрәсәләрдә диннән башка дөнъяви предметларны да (математика, астрономия һ. б.) укыта башлау мәсьәләсен күтәрәп чыгалар. Шулай ук укыту эшендә тәкълид (нәрсәгәдер сукуырларча иярү) ысулын тәнкыйтькә куялар. Мөҗтәһидләр (дин китаплары буенча яңа хөкемнәр чыгаручылар) фикеренчә, яңа сүз әйтү фәкәть аерым (тирән акылга ия булган) шәхесләргә генә бирелгән, калган кешеләр, ягъни халык исә тәкълидкә буйсынырга тиешләр. Билгеле, Курсави һәм Мәржани кебек алдынгы иҗтимагый фикер вәкилләре тәкълид белән килешә алмаганнар.

Дини фанатиклар халыкның рухи тормышында диннән башка рухи күренешләренәң булуын танымаганнар. Алар фәннәргә, шул исәптән философия фәненә каршы чыгалар. Аларча, фән бары тик шәригать таләпләре кысасына сыйганда гына кабул ителә. Ә бу кыса ифрат дәрәҗәдә тар. Шунлыктан һәр

яңалык, хөр фикерлелек алар өчен шәригатытән читкә тайпылу, тәкфир дип саналган. Бу тамга дини хорафатчылар тарафыннан халыкны куркуда тоту чарасы сыйфатында кулланыла торган булган.

III. Мәрҗани тәкфирны тәнкыйтьләп чыга. Ул болай дип яза: «Философларны һәм мәҗрифәт эшлеклеләрен, гакыл һәм философияне без үзебезнең дошманнарыбыз дип санамыйбыз һәм аларның тәғълиматын... фанатикларча дошманлык белән кире какмыйбыз. Мәҗрифәт, фән һәм философия эшлеклеләренә карата дошманлык мөнәсәбәте, исбатланган тәғълиматларны фанатикларча инкяр итү фәкәтә калям эшлеклеләренә һәм ялган философларга гына хас. Аларның сүзләре хакыйкәтәтән ерак тора» (кара: Абдуллин Я. Г. Татарская просветительская мысль.— Казань, 1976.— С. 78.).

Мәрҗани философия мәсьәләләренә килгәндә үзен объектив идеалист итеп таныта. Чынбарлык аның өчен икенчел, ә беренчел рольне рухи фактор үти. Соңгысы, Мәрҗани карашынча, Аллада тупланган. «Дөнъяда Алладан башка яши торган барлык нәрсәләр,— дип язган ул, — кайчандыр барлыкка китерелгәннәр. Дөнъя Тудыручының белеме һәм куәте, аның ихтыяры белән барлыкка килгән» (кара: Юзеев А. Татарская философская мысль конца XVIII—XIX веков.— Казань, 1998.— С. 27.). Аныңча, Алланың иң беренче Гакылы тудырылган. Шушы Гакыл белән ул башка нәрсәләргә барлыкка китергән. Димәк, башта (абстракт) Гакыл, аннан соң үзенең төрле җисемнәргә белән Дөнъя. Шулай итеп, Дөнъя ул — барлыкка килгән нәрсә. Аңа хәтле булганы — юклык...

Мәрҗани Дөнъяның барлыкка килүен исбатлаганда нигезгә урта гасырлар көнчыгыш мәселман философларының (эманация) теориясен ала. Шул ук вакытта ул барлык нәрсәне «Алла кушканга» (Коръәнчә) буйсындырып аңлатырга кирәк, ди.

Ләкин Мәрҗани дөнъяны аңлатуда бары тик (Коръән, шәригәт) мәртәбәсенә генә таянып эш итәргә ярамый, дигән позициядә торган. Аныңча, дини карашлар — бер якта, ә фән, фәлсәфи карашлар икенче якта булырга тиеш. Бу позицияне төрлечә аңлатучылар булды. Берәүләр Мәрҗанине: «ул ислам динен философиядән чистартырга омтылган булган», дип бәяләсәләр, икенче берәүләр, нәкъ киресенчә, «ул философияне дин богауларыннан азат итәргә омтылган» дип бәялиләр. Биредә иң дөресе шунда булса кирәк: Мәрҗанинең теге яки бу әйберләр турында дин карашыннан чыгып та, шулай ук

философия, фән карашыннан чыгып та фикер йөрттергә мөмкин дип эш итүе аның дөньяга карашының икеләнгән булуына бәйләнгән. Мәрҗанинең аңында төп урынны татар тормышына хас булган караңгылыктан, томаналыктан котылу, яктылыкка, мәғрифәткә бару идеяләре биләп торган. Аның фәнгә, философиягә табан йөз тотуын шуның белән аңлатып була. Ләкин Мәрҗани яшәгән заман таләпләре бөтенләй башка була бит, алар аңа иркен суларга да бирмиләр. Динне читкә этәрү, аны кире кагу кебек нәрсәләрне зур галимнең хыялына да кертми торалар. Ул гына да түгел, мәғрифәтчеләр тарафыннан чынбарлыкның үсешенә илтә торган яңа идеяләргә күтәрел чыгуына да руханилар тарафыннан штыкка алына, ә шушы идеяләргә авторлары «кяферләр» дип каһәрләнә торган булганнар.

Мәрҗанинең дөньяга карашындагы икеләнүләрен табигать кануннары турындагы фикерләвә дә исбатлый. Беренчедән, ул табигатьнең вакыт ягыннан чикле булмаганлыгын таныган булса, икенчедән, шушы чикләнмәгәнлекне Алланың (вакыт ягыннан) чикләнмәгәнлегенә бәйләп аңлатырга тырыша. Бу караш пантеизм теориясенә, ягъни дөньядагы барлык әйберләр Алла җисеменең гәүдәләнешә, дигән фикерләргә бәйлә икәнлеген күрсәтә. Бу теория буенча, Алла белән Дөнья бер үк вакытта яшиләр, аерма шунда гына: соңгысы — беренчесенә гәүдәләнешә... Бу караш бөтендөнья философиясе тарихында күп мәртәбә урын тапкан иде инде. Мәрҗанинең яшәтән алган рухи тәрбиясен һәм, гомумән, үзе яшәгән заманның рухи атмосферасын искә алганда, моңа гажәпләнергә туры килми.

Мәрҗани җәмгыятьнең рухи өлкәсендә дә аны дин белән философиягә генә кайтарып калдырмый, ул барлык фәннәр турында да фикер йөртә һәм фәннәргә классификация бирергә омтыла. Үзенең гарәп телендә язылган «Вафиятел-әсляф вә тәхиятел-әхляф» исемле әсәрендә гыйлемне ике төркемгә бүлп карый. Шуларның берсе — нәкъли гыйлемнәр (элгәреләрдән укып яки әзер материалларга таянып үзләштерелә торган гыйлемнәр. Бу төркемгә ул тел, әдәбият кагыйдәләренә бәйләнешле гыйлемнәрен кертә); икенчесе — гакли гыйлемнәр (кешенең «үз акылы белән ирешелгән» гыйлемнәр. Бу төркемгә математика, физика, медицина кебек фәннәр керә) (кара: Шиһабетдин Мәрҗани. Мәкаләләр җыентыгы. — Казан, 1968. — 23—24 б.).

Дөрес, Мәржани биргән классификация төгәл үк түгел, аны киңәйтеп тә, тулыландырып та, конкретлаштырып та булыр иде. Ләкин классификация галимнең гомумән фәннәргә булган мөнәсәбәтен гәүдәләндерә. Биредә, беренче чиратта, гыйлемнең жәмгыять тормышындагы урынын тану бар. Бу — дини философияның дөньяга карашын, аның киңлеген характерлый торган мәһим күрсәткеч.

Мәржани үзенең дөньяга карашын сәнгатькә, аның конкрет төрләренә булган мөнәсәбәтендә дә күрсәткән. Билгеле булганча, татарда музыка һәм сынлы сәнгать XIX гасырда, ягъни Мәржани заманында, шәригать тарафыннан тыела торган булган әле. (Бу күренеш Г. Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр» әсәрендә дә үзенең чагылышын тапкан иде.) Мәржани исә, үз заманында ук, шәригать кушкан догмаларны читкә этәрәп, сәнгатьнең югарыда әйтелгән төрләрен зарур дигән таба, аларга билгеле анализлар, классификация ясарга омтыла.

Мәржани — татар мәдәнияте тарихында күпкырлы галим булып танылган шәхес. Ул — тарихчы да, философ та, этнограф та, әдәбиятчы да, шулай ук фәннең башка тармакларына да үз өлешен керткән шәхес. И. Малов, Н. Готвальд, Н. Катанов кебек атаклы рус галимнәре үзләренең күп кенә хезмәтләрендә Ш. Мәржанинең фикерләрен һәм карашларын чыганаҡ рәвешендә файдаланалар, күп хезмәтләрендә аңа сылтама ясыйлар. Академик В. Бартольд Ш. Мәржанине «татарлар арасында прогрессив агымга нигез салучы», дип атый (Бартольд В. В. Ислам.— Петроград, 1918.— С. 87).

Ш. Мәржанинең фәлсәфи карашлары татар мәгърифәтчеләренең киләчәктәге үсешенә зур йогынты ясый. Аның әсәрләре гарәп телендә иҗат ителгән. Бу хәлне Мәржани үзе татар теленең гыйльми хезмәтләр өчен җитлегеп җитмәгәнлеген белән аңлатырга тырышкан. Дөрес, татарның чын әдәби теле XX гасыр башында гына барлыкка килгән булса, фәнни теле хәтта соңрак та формалаша. Моның социаль һәм сәяси сәбәпләре ачык булса кирәк: татар халкы гасырлар дәвамында милли һәм социаль изү шартларында яши. Һәм бу нәрсә татар халкының мәдәни үсешен тарихында тирән эз калдыра. Татар галимнәре, шул исәптән Мәржани дә, үзенең хезмәтләрен гарәп, фарсы телләрендә язарга мәҗбүр булалар. Шулай булуына карамастан Мәржанинең гыйльми хезмәтләрен татар милли мәдәниятенә үсеш баскычында зарури басма булган дигән карарга кирәк.

Шәмсетдин Күлтәси

Кешеләр күзәтә һәм үзләренең
тойгылары белән тоя торган
дөнъяны без «материаль дөнъя»
дип атыйбыз.

(Күлтәси)

Шәмсетдин Күлтәси (1856—1930) — күренекле татар мәгърифәтчесе һәм философы.

Күлтәси, Шиһабетдин Мәрҗани карашлары нигезендә формалашкан галим буларак, сәяси жәдидчелек агымы тарафдарларының мәртәбәле вәкиле булып таныла.

Ул Күлтәс авылының (хәзерге Арча районы) имамы һәм мөдәррисе гаиләсендә туып үсә, башлангыч белемне шунда ала, укуын Курса һәм Түнтәр мәдрәсәләрендә дәвам иттерә. Күлтәси, башка кайбер татар галимнәреннән аермалы буларак, рус телен дә ныклап өйрәнә. Бу белем киләчәктә аңа рус телендә басылган фәлсәфи хезмәтләр аркылы Көнбатыш илләр философиясе белән танышырга мөмкинлек бирә.

Күлтәси үзенең төп кәсепе итеп укытучылык эшен сайлый. Гомеренең зур өлешен авыл мәктәпләрендә дин, ана теле, тарих, математика, жәгърәфия фәннәрен укытуга багышлый. Ләкин үзенең эшчәнлеген аның белән генә чикләми, ул күп укый һәм дөнъяви фәнни белемнәргә омтыла, аларны шәкертләренә дә бирергә тырыша.

Күлтәси, патша охранкасы тарафыннан эзәрлекләүгә дучар булган кеше буларак, 1917 елгы революцияләргә теләп каршы ала. Ул яңача укыту эшләрен гомумән хуплый, ләкин бу дәвердә физик яктан ул инде шактый бирешкән була һәм 1930 елны дөнъя куя.

Ш. Күлтәси — күренекле мәгърифәтче генә түгел, бәлки татар философиясендә дә зур игътибарга лаеклы фикерләр әйткән галим. Күлтәсинең фәлсәфи кыйбласы, нигездә объектив идеализм булса да, кайбер күренешләргә бәяләгәндә ул үзен материалист сыйфатында да күрсәтә.

Күлтәси, үзенең элгәрләре Курсави белән Мәрҗани кебек үк, урта гасыр фәлсәфи карашларын тәнкыйть итә. Ачы тәнкыйть сүзе белән ул калямне камчылый. Аны ул үләксә белән чагыштыра: үләксә итеннән авыз итеп булмаган кебек, калям гыйлемнәреннән дә шулай... Күлтәсинең карашынча, мәдрәсәләрдә калямне укыту — бушка вакыт уздыру белән бер.

Шушындый ук бәя суфичылыкка һәм ишанлыкка да бирелә, аларның яшьләр өчен зарар нәтижеләре күрсәтелә.

Күлтәси, — мәгърифәтче буларак, татарлардан фәлсәфи проблемаларга иң күп игътибар биреп яшәгән, иҗат иткән галим. Хезмәтләреннән күренгәнчә, ул, чын философларча, глобаль проблемалар белән кызыксынган. Күлтәси күп укый, Көнбатыш Аурупа илләрендә ирешелгән фәнни казанышлар белән гарәп, төрек һәм рус телендә бастырылган китаплар аша таныша. Ул, Ш. Мәрҗани һәм К. Насыйри кебек үк, Галәм турында дини китаплардагыча түгел, бәлки шушы замандагы фәнни ирешүләр югарылыгында хөкем йөртә. Жир шары, Кояш, Ай кебек галәми җисемнәр арасындагы мөнәсәбәттә ул үзәк урынны Кояшта күрә (гелиоцентрик), шушы теориягә инанып эш итә. Күлтәси дөньядагы предметларның һәм күренешләрнең объективлыгын таний. «Чиксез галәми сузулыкта,— ди ул,— без Кояшны, Айны, йолдызларны һәм башка күк җисемнәрен, Жир өстендәге төрле-төрле предметларны, күренешләрне күзәтәбез. Һәм аларның барысын да табигый рәвештә барлыкка килгән дөнья дип атыйбыз» (кара: Абдуллин Я. Г. Татарская просветительская мысль.— Казань, 1976.— С. 106.)

Күлтәси үзенең «Мофассал һәйәте җәдидә» һәм «Хикмәте җәдидә» хезмәтләрендә космологик һәм космогоник проблемаларны фәннәрнең үзе яшәгән заман югарылыгында төшендерә. Ул Жир белән башка галәми җисемнәр арасындагы мөнәсәбәтне дини китаплардагыча аңлатудан ачы көлә. «Әгәр дә Жир шары бер урында гына торып, күк йөзе һәм анда булган йолдызлар Жир шары тирәсендә әйләнә торган булсалар, безнең көн белән төн өчен чиксез күп вакыт кирәк булыр иде. Моның белән безнең хисләребез дә, акылыбыз да, вөжданыбыз да килешә алмый»,— дип язган ул (кара: шунда ук, 122 б.).

Күлтәси философия тарихының ике төрен аера. Беренчесе — хикмәте кадимия, (искергән философия), икенчесе — хикмәте җәдидә (яңа философия). Соңгысы — натурфилософия, ул — табигать фәннәренең иң соңгы ирешүләренә нигезләнгән гыйлем. Һәм шушы ирешүләр арасында ул бигрәк тә Коперник белән Галилейның ачышларын алга куя.

Күлтәси булулык белән аң мөнәсәбәтен тулысынча материалистик рухта аңлаганын күрсәтә. «Кешеләр күзәтә һәм үзләренең тойгылары белән тоя торган дөньяны без «материаль дөнья», дип атыйбыз»,— дип яза татар галиме (кара:

Абдуллин Я. Г. Татарская просветительская мысль. — Казань, 1976. — С. 106).

Күлтәсичә, галәми сузулык белән бүленүчәнлек — шушы җисемнәренен гомуми сыйфатлары. Нинди генә предметны алма, ул башка ниндидер предметлар белән ниндидер аралыкта яши. Шуның белән бергә, дөньяда ваграк кисәкчәләргә бүленми торган предметлар да юк түгел, ди ул. Жыелган рәвештә бербөтенне тәшкил итүче иң вак кисәкчәләр атом дип аталалар. Аныңча, дөнъяның нигезен материя һәм аның хәрәкәте тәшкил итә. Һәм барлык предметлар — җир өстендә булсын, галәмдә булсын — хәрәкәттә яшиләр, аларның хәрәкәтсез яшәве мөмкин түгел (шунда ук, 107 б.).

Ш. Күлтәси дөнъяның чиклеме — чикле түгелме мәсьәләсен нәкъ материалистларча аңлый. Әйе, дөнъя вакыт ягыннан да, галәми сузулык ягыннан да чиксез, дип саный галим. Фәкать аерым предметлар һәм аерым күренешләр генә чиклеләр.

Шул ук Кояш, Жир шары һәм башка галәми җисемнәр вакыты килеп җитү белән таркала алалар, вак матдәләргә әверелеп, суыналар, тузанга әйләнгән килеш миллионлаган, миллиардлаган еллар дәвамында галәми сузулык та бөтерелеп йөриләр һәм кайсыдыр бер этапта яңадан җисми әйберләргә — йолдызларга, планеталарга әвереләләр.

Тагын бер материалистик фикер: «Вакыт, галәми сузулык һәм хәрәкәт, — дип яза Ш. Күлтәси, — материал җисемнәрен сыйфатлары гына, шунлыктан аларны материя белән нисбәтләгәндә беренчел дип санау зур бер акылсызлык булыр иде» (кара: шунда ук, 109 б.).

Ш. Күлтәсинең җан ияләренең яшәве турындагы фикерләре гажәеп дәрәжәдә тирән һәм төгәл. Ул яшәүне җан иясенең (кешенең, хайваннарның һ. б.) конкрет даирә шартларында тереклек итүенә бәйләп аңлата. Бер төрле җан ияләре һава шартларына, икенче төрләре — суга, өченчеләре эфирга яраклашып барлыкка килгәннәр һәм шулай яшиләр дә. Шушы момент белән исәпләшкәндә, Күлтәсинең фикеренчә, Жир планетасыннан гайре башка галәми җисемнәрдә дә тереклек булырга мөмкин (кара: шунда ук, 118 б.).

Күлтәсинең бу карашлары барысы да материалистик философия нигезендә формалашканнар. Ул, гомумән, диалектик методологияне кулланып эш итә. Күлтәси аның барлык хасиятләре (предметларның һәм күренешләренең үзара бәйлә-

неше; аларның даими үсештә булуы; үсешнең чыганаclarы һ. б.) белән санаша, аларны һәрдаим күздә тота.

Диалектика Күлтәсинең танып белү проблемаларын караганда да күзәтелә. Философиянең бу бүлөгә татар мәгърифәтчеләре өчен дә ачылмаган сер түгел. Мәсәлән, К. Насыйри кешенең гакылын аның миендә дип таний, ягъни ми — аныңча, «фикерләү һәм хисси үзләштерү әгъзасы» (шунда ук, 131 б.). Мәрҗани исә, шушы ук хасиятне кабул итеп, фикерләүдә өстенлекне танып белүнең рациональ басмасына бирә. Ә менә Күлтәси, югарыда әйтелгәнне искә алып, шулай да танып белүнең башлангыч һәм бик мөһим баскычы дип, кешенең хисси тәҗрибәсен, эмпирик белемнәрен таний.

Күлтәси, диалектика методологиясенә турылыклы буларак, танып белү процессындагы каршылыкларның ролен дә икрар итә. Аныңча, танып белү процессы такыр, шома юлдан гына бару түгел, ул төрле киртәләргә дә юлыга, аның төрле тайпылышларга, хәтта артка чигенүләргә дучар булуы да мөмкин. Моңы ул танып белү, фикерләү процессы алдындагы төрле мөмкинлекләр булуын да искә алып әйтә. Бер мөмкинлек танып белүчәне дәрәҗә юлга юнәлдерсә, икенчесе, нәкъ киресенчә, ялгыш юлга да этәрергә мөмкин. Бу инде үзеннәнүзе каршылык. Һәм мондый каршылыklar кешенең гади тереклек итү процессында гына түгел, бәлки тирә-як күренешләрен, гомумән дөньяның объектив кануннарын фәнни танып белү процессында да чагыла. Күлтәси моңа мисал итеп галимнәрнең гасырлар дәвамында Жир шары белән Кояш нисбәте проблемасын дәрәҗә алмый интегүләрен китерә.

Күлтәси югарыда күрсәтелгән мәсьәләләрдә үзенең материалистик юнәлештә торганлыгын исбатлаган булса да, фәнни философия белән дини тәгълиматларны аерып килгән принципаль мәсьәләдә үзенең чикләнгәнлеген чагылдыра. Философия фәнендә кайбер башка галимнәр кебек, ул да деизм тарафдары икәнлеген күрсәтә. Аныңча, материал дөньяның (ягъни материянең) вакыт һәм галәми сузулык шәкелләре чиксез дә, мәңгелек тә, ләкин аларның «башы» (башланган вакыты) һәм чыганагы булган. Ул рухи факторга, илаһи шәхескә, ягъни Аллага кайтып кала. Мондый позиция Вольтер, Руссо кебек атаклы француз философларына да хас булган. Күлтәсичә, шушы каршылыктан һәм чикләнгәнлектән котылу өчен, күрәсең, татар яшәгән рухи шартлар, яшәтән дини рухта тәрбияләнү факторлары ирек бирмәгән. Бу кимчелек XIX гасыр

татар мәгърифәтчеләренә калганнары өчен дә хас була. Күлтәсичә, дөнъяның барлыкка килүендә Алланың роле шушы дөнъяны тудыруда гына, аннан соң ул, ягъни Алла, табигать һәм жәмгыятьнең халәтенә, үзгәрешләренә катнашмый.

Күлтәси, гомумән XIX гасыр татар мәгърифәтчеләре, шушы кимчеләкләренә карамастан, татар милли мәдәниятенә үсеш процессында сизелерлек өз калдырганнар. Алар татар рухи тормышындагы торгынлыкка, дини хорафатлыкка, фанатиклыкка, шәригатьнең кысан кануннарына каршы чыгып, халыкны, бигрәк тә яшьләренә, белемгә, заман таләпләренә җавап бирә алырлык фәннәргә, гомумән катып калган догмаларга инануны ташлап, гакыл белән эш итүгә чакырганнар.

Мәгърифәтчеләрнең шушы юнәлештәге өндәүләре коры, абстракт акыл сату булмый. Алар татар яшьләрен укуту эшен тамырдан үзгәртеп кору кирәклеген алга куялар, бу юнәлештә, төрле каршылыкларны ера барып, практик эшчәнлек тә күрсәтәләр. Алар башка илләр тәрәккыят юлында алга киткән чагында, татар халкының артта өстерәлеп баруына сызланып борчылалар. Бу кимчеләкне бетерү өчен алар башка, алга киткән халыкларның мәдәниятен өйрәнү, аларда булган алдынгы үрнәкләренә үзләштерү мәсьәләсен куялар, үзләренә күндәлек эшләрендә моны тормышка ашырырга тырышалар.

Татар дини философиясе, әлбәттә, урта гасырлар көнчыгыш философиясенә бәйле. Ләкин ул аңа бергәп үскән шеш түгел. Ул заман яулаган фән казанышларын да үзләренчә, ижади үзләштереп, аны милли тереклеккә буйсындырырга омтылган. Бу яктан бәяләгәндә, XIX гасыр татар дини философиясе күпмилләтле илебез философиясе тарихында билгеле бер урын алып тора. Ул аерым рәвештә һәм зур игътибар белән өйрәнүгә лаек.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. XIX гасыр татар мәгърифәтчеләгенә социаль-икътисади, сәяси һәм рухи шартларын ничек аңлайсыз?
2. Г. Курсавиның фәлсәфи карашлары нидән гыйбарәт?
3. Ш. Мәрҗанинең фәлсәфи карашларын, аларның уңай һәм кимчеләкле якларын аерып күрсәтегез.
4. Ш. Күлтәсинең материалистик карашлары нәрсәдә чагыла? Аның фәлсәфи гыйлеменә төп кимчеләге нидән гыйбарәт?

ӘДӘБИЯТ

- Абдуллин Я. Татарская просветительская мысль.— Казань, 1976.
- Абдуллин Я. Очерки истории татарской общественной мысли.— Казань, 2000.
- Абдуллин Я. Милләт язмышы.— Казан, 1999.
- Абдуллин Я. Татар мәгърифәтчеләре философиясенә кайбер мәсьәләләр // Казан утлары.— 1972.— 12 сан.
- Абдуллин Я. Исторические портреты.— Казань, 2000.
- Абдуллин Я. Мәгърифәт нуры ачар...— Казан, 1987.
- Абдуллин Я. Из истории татарской общественной мысли.— Казань, 1979.
- Әмирханов Р. Татарская социально-философская мысль средневековья (в 2-х книгах).— Казань, 1993.
- Гайнуллин М. Каюм Насыров и просветительное движение среди татар.— Казань, 1955.
- Шихабетдин Мәрҗани. Мәкаләләр җыентыгы / Төзүчесе Х. Хисмәтуллин.— Казан, 1968.
- Мәрҗани: наследие и современность. Материалы международной научной конференции.— Казань, 1998.
- Солтанов Ф. Хөр фикер юлында.— Казан.
- Юзеев А. Татарская философская мысль конца XVIII—XIX веков.— Казань, 1998.

СОВЕТЛАР СОЮЗЫ ҺӘМ РОССИЯ ВАТАНЫ ФИЛОСОФИЯСЕ (1918—2000 еллар)

Россиядә Октябрь социалистик революциясе җиңгәннән соң, билгеле бер вакыт илдә мәдәният, фән мәсьәләләре алгы планга чыга алмый торды. Яңа җәмгыятьнең башлангыч дәвере беренче бөтендөнья сугышы һәм аның артыннан гражданнар сугышы нәтижәсендә барлыкка килгән яраларны төзәтү белән үттә. Совет дәүләтенең беренче елларында фәннәрне үстерү өчен финанс һәм башка материал мөмкинлекләр, әлбәттә, чамалы була. Совет хөкүмәте барлык көчен төрле тармаклардан торган сәнәгатьне торгызуга, яңа принципларга нигезлэнгән икътисадны төзүгә юнәлдәрә. Илебездә 20—30 нчы елларда барлыкка килгән бишьеллык гигантлары нәкъ шуны раслый. Ләкин совет хөкүмәте илебезнең мәдәниәтен текә үстерү турында да зур кайгыртучанлык күрсәтә. Бу тармакта барлык матди мөмкинлекләр киң массаларны уку-язуга өйрәтү, аларны грамоталы итү өчен файдаланыла. 20—30 нчы елларда Советлар Союзында күләме һәм әһәмияте белән гаять зур мәдәни революция тормышка ашырыла.

СССРда философия фәне беренче елларда, патша заманындагы кебек үк, тар, зыялы төркемнәргә, шул өлкәдә эшчәнлек алып баручы белгечләргә генә адреслана иде. Бу күренеш халык массаларының белем дәрәжәсенең чагыштырмача түбәнлегенә, аларның философия кебек катлаулы белемнәрне үзләштерү өчен өлгереп житмәгәнлегенә дә бәйләнгән була. Октябрь революциясенә кадәр Россиядә «Вопросы философии и психологии» исемендәге журнал чыгып килә торган булган. 1918 елда ул ябыла. Шушы ук язмышны «Русская мысль» журналы да кичерә. Алар урынына 1922 елның гыйнвар аенда «Под знаменем марксизма» дигән журнал чыга башлый. Аның 3 нче санында Ленинның «Сугышчан материализмның әһәмияте турында» дигән атаклы мәкаләсе басыла. Бу мәкаләдә Ленин идеализм һәм фидеизмга каршы көрәшне җәелдерү бурычын куя, материалистик диалектиканы табигать фәннәренең соңгы ирешүләре нигезендә үстерү кирәклеген, табигать фәннәре арасындагы союзны ныгыту мәсьәләсен күтәрәп чыга.

Бу журнал эшендә төрле елларда А. М. Деборин, М. Н. Покровский, И. П. Скворцов-Степанов, В. В. Адоратский, М. Б. Митин, К. А. Тимирязев, П. Ф. Юдин, П. Н. Федосеев, Л. А. Орбели, С. И. Вавилов, М. Т. Иовчук һ. б. күренекле галимнәр катнаша. 1944 елда журнал ябыла. Ә 1947 елда «Вопросы философии» журналы чыга башлый.

Советлар илендә марксистик-ленинчыл дөньяга карашның хакимлеге 20—30 нчы елларның беренче яртысында урнашып житә. Социалистик җәмгыятьнең актуаль проблемаларын эшләү, ижтимагый үсеш кануннарына теоретик анализ ясау философия фәненең төп бурычы итеп куела. Советлар Союзында социалистик җәмгыять төзелгән һәм ул яшәгән елларда марксистик философия барлык фәннәренең теоретик нигезе булып кабул ителә, аның методологик роле таныла.

Социализм чорында философия проблемаларын фәнни эшкәртү киң планда алып барыла башлый. Россия философиясе тарихы буенча тикшеренүләргә Г. С. Васецкий, М. Т. Иовчук, Ф. В. Константинов, А. Н. Маслин, В. И. Степанов һ. б. галимнәр алып баралар. Марксизмга кадәрге материализм һәм диалектика Г. Ф. Александров, В. Ф. Асмус, Б. Э. Быховский, Т. И. Ойзерман, Ю. П. Францев һ. б. тарафыннан тикшерелә. Ә 80 нче елларда Ф. В. Константинов һәм В. Г. Марахов редакциясендә 6 томлык «Материалистик диалектика» исемендә фундаменталь хезмәт чыгарыла.

Совет философлары Э. В. Ильенков, С. Л. Рубинштейн, А. Г. Спиркин, В. С. Тютин, Ф. И. Хасхачих, Е. В. Шорохова һ. б. аңның барлыкка килүе, булулык белән аң, материалъ белән идеаль диалектикасы кебек проблемаларны тикшерүгә Б. М. Кедров, П. В. Копнин, А. М. Коршунов, М. М. Розенталь М. Н. Руткевич, А. П. Шептулин марксистик-ленинчыл методология, логика, танып белү, чагылдыру теориясен үстерүгә үзләреннән өлеш кертәләр. 70 нче елларда СССР Фәннәр академиясе Болгария фәннәр академиясе белән бергәләп «Ленинның чагылдыру теориясе һәм хәзерге заман фәне» дигән күп томлы хезмәт бастырып чыгаралар.

Тарихи материализм, бигрәк тә җитештерү көчләре белән җитештерү мөнәсәбәтләренен диалектикасы җәмгыятьнең социаль структурасы һ. б. проблемалар буенча тирән эчтәлекле хезмәтләрен Г. Е. Глезерман, М. Д. Каммари, В. Ж. Келле, М. Я. Ковальзон, В. П. Тугаринов, Д. И. Чесноков, А. Ф. Шишкин һ. б. иҗат итәләр.

60—80 нче елларда совет галимнәре мәдәният проблемалары буенча актив эшлиләр. Бу өлкәдә аеруча А. И. Арнольд, Э. А. Баллер, В. Е. Давидович, Ю. А. Жданов, Н. С. Злобин, Л. Н. Коган, Э. С. Маркарян, В. М. Межуев, В. П. Тугаринов уңыш казаналар.

Шул ук елларда совет философлары кеше, җәмгыять һәм шәхес проблемалары буенча күп кенә хезмәтләр тудыралар. Бу проблемаларны фәнни тикшерүдә Л. П. Буюва, Л. И. Божович, Б. Т. Григорьян, С. М. Ковалев, И. С. Кон, М. И. Петросян, Х. Ф. Сабиров, Г. Л. Смирнов, И. Т. Фролов аеруча актив катнашалар. Милләт, милли мөнәсәбәтләр проблемалары өстендә М. С. Джунусов, С. Т. Калтахчян, Н. Е. Кравцев, Л. И. Куличенко, И. П. Цамерян һ. б. актив эшлиләр.

60—80 нче елларда эстетика буенча да әһәмияткә лаеклы хезмәтләр барлыкка килә. Бу өлкәдә бигрәк тә Г. З. Апресян, Ю. Б. Боров, К. М. Долгов, А. Г. Егоров, А. Я. Зись, М. С. Каган, А. Ф. Лосев, Ю. А. Лукин, М. Ф. Овсянников хезмәтләрен атарга була. Этика проблемалары буенча актив эшчәнлекне О. Г. Дробницкий, А. И. Титаренко һ. б. алып баралар.

60—80 нче еллар социология фәнненең, шул исәптән конкрет социологик тикшеренүләрнең, уңышлы нәтиҗәләре белән дә характерлы. Бу юнәлештә үзләренен оригиналь хезмәтләре белән Б. А. Грушин, А. Г. Здравомыслов, Л. Н. Коган, Ю. А. Левада, Г. В. Осипов, В. П. Рожин, Ж. Т. Тощенко, А. А. Рожин танылалар.

Илдә философия буенча фәнни тикшеренү эшләрен СССР Фәннәр академиясе структурасына кергән философия институты югары уку йортлары системасындагы философия кафедралары башкарып килде. Шушы ук бурычлар СССР составындагы барлык союздаш республикаларга да йөкләнгән иде.

Фәлсәфи проблемаларны дөньяга чыгару вазифасын озак еллар дәвамында «Вопросы философии» (1947 елдан башлап), «Философские науки» (1958), «Вестник АН СССР» (1931), «Вестник МГУ. Философия» (1966), «Вестник ЛГУ. Философия» (1961) һәм союздаш республикаларның шушы профильдәге журналлары үтәп килде. Бу вазифа шулай ук Мәскәүдә чыга торган «Коммунист» (1924), «Политическое самообразование» (1957), «Наука и религия» (1959), «Социологические исследования» (1974) журналларына да йөкләнгән иде.

Гомумән алганда, ватаныбызның философия фәне социализм елларында зур гына уңышларга ирешә. 60 нчы еллардан башлап галимнәрнең тикшеренү проблематикасы киңәйгәннән-киңәя бара. Фәнни тикшеренүләрнең нәтижәләрен дөньяга чыгару мөмкинлекләре дә арта. Барыннан да бигрәк фәлсәфи хезмәтләрнең теоретик дәрәжәсе күтәрелә, эчтәлегә байый төшә.

Илебезнең совет чоры философиясенә бәя биргәндә, беренче чиратта, аның төзек бер **система** тәшкил иткәнлеген күрсәтергә кирәк. Моннан алдагы битләрдә әйтеп киткәнчә, марксистик философия ул барлык фәннәрдән аерылган ниндидер «саф» философия генә түгел. Марксистик философия, фәлсәфи фәннәр системасы буларак, шушы фәннең тарихын, онтологияне, гносеологияне, диалектика гыйльмен, логиканы, эстетиканы, этиканы, социологияне, хокук философиясен, фәнни атеизмны үз эченә ала. Һәм диалектика, шушы системаны үтәдән-үтә сугарып, барысын бербөтен итә. Ә марксистик онтология белән аның гносеологиясе барлык ижтимагый фәннәр, беренче чиратта, югарыда тезеп киткән фәннәр өчен методологик нигез, теоретик фундамент ролен үти.

Икенчедән, марксистик философия, хәзерге заман көнбатыш фәлсәфи теорияләрдән аермалы буларак, кешенең тормышы белән тыгыз бәйләнештә яши. Аңа иррациональлек тә, бүтнге көнгә феноменология яисә экзистенциализм кебек, чынбарлыктан читләшкәнлек (абстрактлык) тә хас түгел. Маркстың характеристикасы буенча, бу гыйлем чынбарлыкны күзәтү белән генә чикләнми, ул үз өстенә **чынбарлыкны үзгәртү** вазифасын да йөкли.

Өченчедән, совет заманында яшәгән марксистик фәлсәфи гыйлем, — Көнбатыш илләрдә яшәп килә торган күпчелек фәлсәфи гыйлемнәрдән аермалы буларак, киң массалар өчен аңлаешлы фәнни белем. Марксистик ленинчыл философия һич нинди элитарлыкка дәгъва итми, ул — **массалар философиясе**.

Совет заманында (социалистик жәмгыятьтә) яшәп килгән философия, әлбәттә, кимчелекләрдән азат түгел иде.

Беренчедән, аның кайбер теоретик тәгъбирләре үз заманында (XIX гасырда башланып — XX гасыр уртасына хәтле) реаль чынбарлыкның торышын, аның алда көтелә торган үзгәреш тенденцияләрен, нигездә, дәрәс чагылдырган булса да, чынбарлыкның башка юнәлештә бара башлаган үзгәрешләренә (әйтик, Аурупа һәм башка континентларда капитализмның хезмәт ияләре массалары таләпләренә яраклашуы, шуның белән хосусый милекчелеккә (берәүләренә икенче берәүләренә изүенә) корылган системаның яшәү гомерен озайтуы кебек күренешләргә) җавап бирә алмый башлады. Мәнә шушындый конкрет шартларда империализмның таркалмый, егылмый калуы, хәтта кайбер мәгънәләрдә ныгый төшүе алга киткән илләр хезмәт ияләренә, бигрәк тә эшчеләр сыйныфының, рухи үзгәреш, аларның социаль ориентацияләренә башка кыйммәтләр белән алмашынуы марксистик философиянең киләчәккә юнәлеш тоткан кайбер теоретик тәгъбирләренә актуальлеген югалтты. Мәсәлән, XX гасыр уртасына гигант үзгәрешләргә дучар булган чынбарлык шартларында пролетариат диктатурасы дигән принцип киң массаларны үзгәртә жәлеп итү көчен жуя төште. Ләкин моны (һәм кайбер башка яңа ситуацияләргә) аңлау, шуның нигезендә марксистик философиянең кайбер концепцияләрен башка, реаль концепцияләр белән алмаштыру озаграк вакыт алды. Шуның белән идеология өлкәсендәге оппонентларга марксистик философияне консервативлыкта, догматизмда гаепләү өчен җирлек барлыкка килде, аның барлык илләр арасындагы теоретик авторитетына билгеле зыян китерелде.

Икенчедән, марксистик-ленинчыл философиянең совет чорындагы «тарлығы», «катып калганлыгы» фәнни-техник революция шартларында да үзгәртә сиздерде. Конкрет әйткәндә, Маркс белән Энгельс тудырган диалектика тәгълиматында алдан күзалланмаган кайбер яңа күренешләргә, ачышларга үз вакытында тиешле бәя бирелә алмады. Дәрәс, бу хәл фәнни теориянең кимчелеге булудан бигрәк, аның үсешен тоткарлап торучы аерым, номенклатур түрәләренә эше иде. Чыннан да,

марксистик диалектика андый (көтелмэгән) үзгәрешләрнең булу мөмкинлеген һәрвакытта да күздә тотар иде. Диалектик-материалистик философиягә нигез салучы Маркс белән Энгельс үзләренең тәгълиматларының һичнинди догма түгеллегенә басым ясый килделәр. Димәк, ул үсештә булырга тиеш иде (шул исәптән фәнни-техник ачышлар, башка төрләр үзгәрешләр нигезендә дә). Ләкин бу тәгъбир совет фәне башында торучы чиновниклар тарафыннан һәрвакытта да искә алынмады.

Мондый кимчелек кайбер түрләр тарафыннан кибернетика белән генетиканы үз вакытында дәрәжәләп алмауда чагылды. Һәм бу факт марксистик философиянең дәрәжәсенә зыянсыз калмады.

Өченчедән, социалистик җәмгыятьтәге каршылыklar күбрәк «шомартулы» шәкелдә генә каралды. Сүз дә юк, Бөек Октябрь социалистик революциягә хезмәт ияләрнең (эшчеләр, крестьяннар сыйныфларына һәм халык интеллигенциясенә) яңа җәмгыять шартларында яшәү өчен күп төрләр мөмкинлекләргә юл ачты. Милли мәсьәләдә дә зур эшләр башкарылды. СССР халыклары Россия тарихында беренче мәртәбә үзләренең дәүләт статусларын (союздаш һәм автономияле республикаларны) төзүгә ирештеләр (ләкин Татарстан республикасы бу мәсьәләдә объектив бәяләүдән берникадәр мәхрүм ителгән иде). Халыklar арасындагы бердәмлекне һич инкяр итеп булмый. Ул үзенең реальлеген илдәге гигант масштаблы төзелешләрдә һәм, бигрәк тә Бөек Ватан сугышы елларында исбат итте. Ләкин ни генә эшләнмәсен, диалектика тәгълиматының үзәген каршылыklar тәшкил итә. Алар милли мәсьәлә өлкәсендә дә, социаль өлкәдә дә, партсовет номенклатурасы тарафыннан «шомартылып» килде, каршылыklar «юклыгы» турында ялган теорияләр корылды. Әлегә тенденциянең зарарлыгы бөтен күләмдә үзен 1991 елның августында күрсәтте (бу турыда дәрәжәлекнең икенче китабында аерым сүз булчак).

Советлар Союзында XX гасырның 80 нче еллар азагы һәм 90 нчы еллар башындагы үзгәрешләр, СССРның таркалуы, Россиядә яңа иҗтимагый стройның урнашуы социаль фәннәр өлкәсендә дә билгеләү үзгәрешләр тудырды, барлык рухи кыйммәтләргә яңача бәя бирелә башлады.

Философия фәннәре өлкәсендә бу үзгәрешләрнең ике — һәм уңай, һәм тискәре ягы күзәтелә.

Аларның уңай ягына килгәндә, беренче чиратта, философия фәннең мирасын тулыландыру. Аны нигезсез рәвештә халык-

тан читләштерелгән элеккеге милли кыйммәтләр (мәсәлән, рус, шулай ук татар дини философияләре) һәм башка илләрнең кайбер фәлсәфи кыйммәтләре хисабына баету. Бу тенденция материалистик диалектикага каршы килми. Киресенчә, кыйммәтләрне (бигрәк тә милли кыйммәтләрне) буыннан буынга тапшыру кануны үзәнендә бара.

Икенчедән, аны бүгенге заманда инде үзләрен аklamый башлаган кайбер теоретик схемалардан арындыру. Бу исә марксистик философияне сафландыру, аны ныгыта төшү өчен мөһим шарт булып тора.

Ватаныбыз философиясен «яңача» бәяләүнең тискәре яклары да күзәтелә.

Беренчедән, диалектиканың энә шул рухи кыйммәтләрне буыннан буынга тапшыру канунын онытып эш итү. Элеккеге (Октябрь революциясенә кадәрге) кайбер кыйммәтләрне хаклы рәвештә яңадан торгызу белән бергә социализм чорында тудырылган бай катламлы рухи кыйммәтләрне, аларның җисеме белән исәпләшмичә, хаксыз һәм метафизик рәвештә инкяр итү.

Дерес, бу тоталь инкярлау процессы метафизик фикер йөртүгә генә (ягъни ялгышуга) кайтып калмый. Биредә илебезнең совет чорында ирешелгән уңышларны аңлы, планлаштырылган рәвештә танымаска тырышу, марксизм теориясен һәм социализм практикасын бозып күрсәтү, пычрату, аларны фәкәт тискәре планда гына бәяләүне халык массалары аңына сеңдерү эше төп урын алып тора. Димәк, бу очракта без метафизик инкярлау тенденциясеннән бигрәк, турыдан-туры фальсификация акцияләрен күрәбез.

Икенчедән, совет чоры философиясеннән баш тартып, аның урынына АКШ белгечләре модели буенча язылган һәм Сорос кебек миллиардерлар акчасына бастырылган теоретик хезмәтләрне, дәрәслекләрне пропагандалау. Россия галимнәренең кайберләре җәмгыятьнең үсеш процессларын билгеләүдә формацион бәяләүдән тәмам ваз кичеп, кыйбланы америкадагыча, ватаныбызның киләчәген постиндустриаль җәмгыятьтә күрергә тырыша башладылар. Биредә күп мәртәбә кабатланган хата — реаль мөмкинлекләр, шулай ук (һәм бигрәк тә) Россиянең менталитеты белән исәпләшмәү чагыла.

Көнбатыш илләр философларының уңай пландагы казанышлары турында әйтелгән иде инде. Аларның аеруча социологиктик шәренүләр, социаль психология һәм кайбер башка юнәлешләр буенча алга китүләре бәхәссез. Ләкин шуның белән бергә

аларның күбесендә абстракциялелек, схоластика, мистицизм һ. б. шундый үзенчәлекләр дә ярылып ята. Көнбатыш илләр авторларына шулай ук яңа, һичкемгә таныш булмаган төшенчәләр, терминнар белән уйнау хас. Аларның күбесе Россия укучысына таныш түгел (аларның аңлатмасын бернинди сүзлектә, энциклопедиядә табалмыйсың). Шунлыктан әлеге терминология ярдәмендә «иҗат ителгән» хезмәтләр укучыга барып җитми, барып җиткәндә дә (күпчелек очракта) аңа берни бирми.

Эш шунда ки, Көнбатыш илләр философларының хезмәтләре (һәрхәлдә аларның күпчелеге) конкрет чынбарлыктан ерактора. Абстрактлылык, чынбарлыкның үзеннән аерылган терминологик нечкәлек — хәзерге Көнбатыш илләр фәлсәфи гыйлемнәре үзенчәлекләренә берседер.

Бүгенге Россиядә фән өлкәсендә эшләүче кайбер белгечләр яңа, киң укучыга (хәтта классик традицияләр нигезендә эшчәнлек алып баручы фәлсәфә кадрларына да) таныш булмаган терминология, категорияләр кулланып, үзләре турында югары дәрәжәдәге фикерләр тудыру максаты белән хәзерге Россия җәмгыятендә кычкырып торган проблемалардан читләштерәләр, философия проблемалары белән кызыксынучы яшьләргә, объектив рәвештә, чынбарлык проблемаларыннан читкә, сүз уйнату кәсебенә өндиләр.

Мондый гамәлләр белән мавыгу укучы халкын философия фәненнән биздерергә генә мөмкин. Бу исә философиянең элек яуланган ирешүләрен, аның киң массага аңлаешлы булуын югалта бару дигән сүз.

Дәреслектә ватаныбызның совет чоры философиясе, аның ирешүләре, шулай ук кимчелекләре турында әйтелде инде. Алар, чагыштырмача, Татарстан Республикасы галимнәренә дә хас. Горурланып әйтергә мөмкин, республикабыз философлары диалектик-материалистик тәгълиматка үз өлешләрен дә кертә алдылар.

Шулай да Татарстан философларының иң сизелерлек иҗади казанышлары нинди юнәлешләрдә чагылды соң?

Биредә, беренче чиратта, тарих философиясе юнәлешен атарга кирәк. Бу юнәлеш 40 нчы еллардан башлап «иҗтимагый фикер тарихы» дигән атама астында үзләштерелә килде. Бу юнәлешне алып баруда Казан Тел, әдәбият һәм тарих институты галимнәре иҗтиһатлык күрсәттеләр. Турыдан-туры фәлсәфә тармагы 70 нче елларда эшкәртелә башлады, нәкъ шушы елларда татар философлары, аларның иҗади мираслары туры-

да махсус фәлсәфи хезмәтләр дә дөнья күрә башлады. Бу юнәлештә аеруча күп һәм актив эшләүчеләрдән Я. Г. Абдуллинны, Р. Мөхәммәтшинны, Р. М. Әмирханов, К. Ф. Фәсиев, Ә. Н. Хәйруллин, А. Н. Юзеевны атарга кирәк.

Табигать фәннәре өлкәсендә фәлсәфи проблемаларны эшкәртүгә үз өлешләрен В. А. Киносъян, В. Н. Комаров, В. И. Курашов, Н. И. Мочалов, Р. М. Нугаев һ. б. керттеләр.

Аң, танып белү проблемалары буенча теоретик эзләнүләрен В. Д. Евстратов, В. В. Лузгин, Г. П. Меньчиков, Ә. А. Тайсина, М. Д. Щелкунов һ. б. алып бардылар.

Социаль философия проблемалары өлкәсендә күренекле хезмәтләрен М. И. Абдрахманов, В. А. Кузин, Р. В. Мөрсәлимов, М. Б. Садыйков һ. б. иҗат иттеләр.

Милләт, этнос, милли мөнәсәбәтләр, федерализм проблемалары да Татарстанның зур гына төркем авторларын җәлепитте. Шулар арасында М. И. Абдрахманов, Я. Г. Абдуллин, М. Р. Булатов, К. Т. Гыйззәтов, Т. С. Исламшина, М. Х. Фаруқшин, К. Ф. Фәсиев һ. б. исемнәрен атарга була.

Мәдәният һәм эстетика проблемалары актив рәвештә Л. А. Волович, Б. М. Галиев, К. Т. Гыйззәтов, Г. К. Гыйззәтова, М. П. Медянцева, Р. Г. Ногманов, Н. М. Серегина, Е. В. Синцов, К. Ф. Фәсиев һ. б. тарафыннан эшкәртелеп килде.

Дин, дини аң проблемалары философлардан Р. Г. Балтанов, М. В. Брауде, Р. Мөхәммәтшин кебек галимнәренң игътибарын үзенә тартты.

Соңгы 30—40 ел эчендә республикада социология, махсус социологик тикшеренүләр тармагында да үсеш күзәтелә. Бу юнәлештә актив эшчәнлекне Н. А. Аитов, Р. З. Алтынбаев, Р. Г. Балтанов, К. Т. Гыйззәтов, Ә. З. Гыйльманов, Т. Г. Исламшина, М. А. Нугаев, Р. М. Нугаев, Ә. С. Рәхматуллин һ. б. күрсәттеләр.

Фәнни тикшеренүләр турында сүз барганда, билгеле, философия буенча дәреслекләр, укыту эше өчен кулланмалар турында да әйтмичә булмый. Бу очракта безне иң кызыксындырганы — философияне татар телендә укытуның торышы. Дәреслекнең «Кереш сүз»ендә әйтелгәнчә, философия фәне буенча беренче дәреслекне («Диалектик материализм». — Казан, 1986) проф. Абдрахманов М. И. язып чыгарган иде. Бу беренче тәҗрибә заманында уңыш казанды: татар студентлары шушы дәреслек буенча фәлсәфи фикерләү осталыгына өйрәнделәр. Шушы юнәлештә икенче тәҗрибәне КДПУ доценты

Р. Х. Абинов ясады. Ул иҗат иткән дәреслек («Философия. Уку ярдәмлеге», 1999) студентлар арасында шулай ук югары бәя алды. Әлеге юнәлештәге тырышулар нәтижәсе рәвешендә тагын бер хезмәтне искә алмыйча булмый. Ул — КДУ доценты И. И. Ганиевның «Фәлсәфи сүзлек» (2001) дип аталган китабы. Аның уңай бәягә лаек булганлыгы турында «Кереш сүз»дә әйтелгән иде инде. Кулыгыздагы «Философия» дәреслегедә энә шул башлангычларның дәвамы дияргә кирәк.

Югарыда Татарстанның күренекле философлары тарафыннан өйрәнелә һәм эшкәртелә торган фәнни юнәлешләр, алар өстендә эшләгән һәм хәзерге көннәрдә дә эшләрән дәвам иттерүче галимнәр аталды. Дәреслек белән танышучы укучыларга республикабыз галимнәренең иҗади мирасын тулырак күз алларына китерү һәм аларның иҗади проблематикалары белән якыннанрак танышып, тирәнрәк хәбәрдар булу жәһәттенән библиографик белешмә дә урнаштырыла*.

Хезмәтләр алфавит тәртибендә бирелә.

Абдрахманов М. И. О роли социалистических производственных отношений в развитии производительных сил.— Казань: Таткнигоиздат, 1957.— С. 161.

Абдрахманов М. И. Диалектик материализм.— Казан: Татар. кит. нәшр., 1966.— 236 б.

Абдрахманов М. И. Октябрьская революция и общественный прогресс.— Казань: Таткнигоиздат, 1967.

Абдуллин Я. Г. Ислам дине турында.— Казан, 1978.

Абдуллин Я. Г. Татарская просветительская мысль: социальная природа и основные проблемы.— Казань: Таткнигоиздат, 1976.— 319 с.

Абдуллин Я. Г. Н. Г. Чернышевский и татарская общественная мысль / соавт.— Казань: Таткнигоиздат, 1978.— 64 с.

Абдуллин Я. Г. Мәгърифәт нуры ачар...— Казан: Татар. кит. нәшр., 1987.— 200 б.

Абдуллин Я. Г. Милләт язмышы. Уйланулар.— Казан: Татар. кит. нәшр., 1999.

Абдуллин Я. Г. Джадидизм среди татар: возникновение, развитие и историческое место.— Казань: Иман, 1998.— 41 с.

Абдуллин Я. Г. Чирек гасыр фикри эзләнүләр юлында.— Казан: Татар. кит. нәшр., 2000.— 111 б.

* Библиографик белешмә КДУның Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсе каталоглары нигезендә төзелде. Библиографияләрдә монографиялар, коллектив хезмәтләр һәм брошюралар гына искә алынды (авт.).

- Абинов Р. Х. Философия: Уку ярдәмлеге.— Казан: КДПУ нәшр., 1999.— 180 б.
- Абинов Р. Х. Философия бытия и познания: Учебное пособие / соавт.— Казань: Изд-во КГПУ, 1998.
- Амирханов Р. М. Татарская социально-философская мысль средневековья.— Казань, 1993.— 124 с.
- Амирханов Р. М. Татарская социально-философская мысль средневековья.— Казань, 1993.— 112 с.
- Балтанов Р. Г. Реакционная сущность Корана.— Казань: Таткнигоиздат, 1962.— 29 с.
- Балтанов Р. Г. Социологические проблемы в системе научно-атеистического воспитания.— Казань: Изд-во КГУ, 1973.— 251 с.
- Балтанова Г. Р. Ислам в СССР: анализ зарубежных концепций.— Казань: Изд-во КГУ, 1991.— 146 с.
- Булатов М. Р. В. И. Ленин — творец теории и политики партии по национальному вопросу. (в помощь лектору).— Казань, 1969.— 20 с.
- Булатов М. Р. Борьба трудящихся Татарии за победу социалистической революции.— Казань, 1957.— 24 с.
- Волович Л. А. Интеграция гуманитарной и профессиональной подготовки в средней профессиональной школе / соавт.— Казань, 1997.— 103 с.
- Волович Л. А. Лекционная пропаганда: методика, опыт, мнения / соавт.— Казань, 1984.— 145 с.
- Волович Л. А. Национальный компонент образовательных стандартов в средней профессиональной школе.— Казань, 1997.— 35 с.
- Волович Л. А. Русская литература. 90-е годы XX в. / соавт.— Казань, 2000.
- Волович Л. А. Система эстетического воспитания подрастающего поколения.— Казань: Изд-во КГУ, 1976.
- Волович Л. А. Эстетическое воспитание в условиях развитого социализма.— М., 1976.— 224 с.
- Галеев Б. М. Принципы конструирования светомузыкальных устройств / соавт.— М., 1973.
- Галеев Б. М. Художественные и технические эксперименты СКБ «Прометей».— Казань, 1974.
- Галеев Б. М. Светомузыка: становление и сущность нового искусства.— Казань, 1976.
- Галеев Б. М. Светомузыкальные устройства / соавт.— М., 1978.
- Галеев Б. М. Поющая радуга.— Казань, 1980.
- Галеев Б. М. Поэма огня / соавт.— Казань, 1981.
- Галеев Б. М. Содружество чувств и синтез искусств.— М., 1982.
- Галеев Б. М. Человек, искусство, техника.— Казань, 1987.
- Галеев Б. М. Советский Фауст.— Казань, 1995.
- Ганиев И. И. Фәлсәфи сүзлек.— Казан: Изд-во «Мастер Лайн», 2000.— 320 б.

Гизатов К. Т. О развитии национальной формы литературы и искусства.— Казань: Таткнигоиздат, 1968.— 92 с.

Гизатов К. Т. Национальное и интернациональное в советском искусстве.— Казань: Таткнигоиздат, 1974.— 256 с.

Гизатов К. Т. Развитие марксистско-ленинской эстетики в материалах XXV съезда КПСС.— Казань: Изд-во Тат. ОК КПСС, 1980.

Гизатов К. Т. Ленинская теория отражения и художественное творчество.— Казань: Изд-во Тат.ОК КПСС, 1980.

Гизатов К. Т. Социалистический реализм. XXV съезд КПСС о многообразии форм, жанров, стилей, художественных индивидуальностей в советской литературе и искусстве.— Казань: Изд-во Тат. ОК КПСС, 1980.

Гизатов К. Т. Талант и гражданский долг художника.— Казань: Изд-во Тат. ОК КПСС, 1980.

Гизатов К. Т. Ленинское учение о коммунистической партийности искусства и современность.— Казань: Изд-во Тат. ОК КПСС, 1980.

Гизатов К. Т. Искусство и идеологическая борьба.— Казань: Изд-во Тат. ОК КПСС, 1980.

Гизатов К. Т. Красота советского человека: Духовные потребности развитого социализма / соавт.— М., 1981.

Гизатов К. Т. Национальное и интернациональное в советском искусстве. 2-е издание.— Казань: Таткнигоиздат, 1982.— 272 с.

Гизатов К. Т. Диалектика национального и интернационального в советском искусстве.— М.: Знание, 1982.— 64 с.

Гизатов К. Т. Социалистический реализм как художественный метод.— М.: Знание, 1986.— 64 с.

Гизатов К. Т. Метод социалистического реализма.— Казань: Таткнигоиздат, 1988.— 206 с.

Гизатов К. Т. Дорогу осилит идущий (социальная активность советского человека).— Казань: Таткнигоиздат, 1987.— 192 с.

Гизатов К. Т. В августе 1991 года.— М.: Союз, 1997.— 292 с.

Гизатов К. Т. Национальная идеология. Том первый // Экономическая сфера. Социальная сфера.— М.: Союз, 1999.— 2000.

Гизатов К. Т. Национальная идеология. Том второй // Политико-правовая сфера. Духовная сфера.— М.: Союз, 1999.— 212 с.

Гизатов К. Т. Тази Гиззат.— Казань: Изд-во «Мастер Лайн», 2000.— 512 с.

Гизатов К. Т. Новая тартюфиада.— Казань: 2000. 72 с.

Гизатов К. Т. Формирование у российского студенчества общественного идеала. / соавт.— Казань: Изд-во «Мастер Лайн», 2000.—116 с.

Гильманов Э. З. Воспроизводство конкурентноспособной рабочей силы: социальные потребности и экономические условия / соавт.— Казань: 1995.— 179 с.

Гильманов Э. З. Местное самоуправление в Республике Татарстан: теоретические и прикладные проблемы.— Казань, 2001.

Евстратов В. Д. Сознание как гносеологическая проблема.— С.: Изд-во СГУ, 1984.— 178 с.

Исламшина Т. Г. Возвращение утраченного: диалог о национальной политике.— Казань, 1991.

Исламшина Т. Г. Интернациональное воспитание: перестройка форм и средств.— Казань: Изд-во КГУ, 1990.

Исламшина Т. Г. Методика и техника конкретных социологических исследований / соавт.— Казань: Изд-во КГТУ, 1996.

Исламшина Т. Г. Отцами завещано: об интернациональном воспитании.— Казань: Изд-во КГТУ, 1988.

Исламшина Т. Г. Этнические ценности полиэтнического общества: Социологический очерк.— Казань, 1996.

Киносьян В. А. Концепции современного естествознания: Курс лекций.— Казань: Изд-во КГТУ, 1998.— 152 с.

Киносьян В. А. Философские проблемы физики гравитации.— Казань.: Изд-во КГУ, 1982.— 156 с.

Комаров В. Н. Диалектический материализм и характеристика некоторых сторон движения в неорганической природе.— Казань: Изд-во КГУ, 1970.— 77 с.

Комаров В. Н. Философские вопросы науки о земле.— Казань: Изд-во КГУ, 1974.— 173 с.

Курашов В. И. Биотехнология: методологические основы научного исследования и инженерно-технологических решений: Учебное пособие.— Казань, 1994.— 134 с.

Курашов В. И. Познание природы в интеллектуальных коллизиях научного знания.— Казань: Изд-во КГТУ, 1995.— 283 с.

Курашов В. И. Методология науки.— Казань: Изд-во КГТУ, 1998.— 160 с.

Лузгин В. В. Основной вопрос философии как историко-философская проблема.— Казань, 1990.

Лузгин В. В. Современные проблемы теории основного вопроса философии.— Казань: Изд-во КГУ, 1995.

Лузгин В. В. Становление самосознания в процессе антропогенеза.— Казань: Изд-во КГУ, 1989. — 82 с.

Меньчиков Г. П. Духовная реальность человека.— Казань, 1999.— 408 с.

Мурсалимов Р. В. Диалектика главной производительной силы коммунистической формации.— Казань: Изд-во КГУ, 1982.— 151 с.

Мурсалимов Р. В. Проблема самодостаточности этносов: теоретико-методологические вопросы / соавт.— Казань: Изд-во КГУ, 1998.— 310 с.

Мухаметдинов Р. Ф. Зарождение и эволюция тюркизма.— Казань: Заман, 1996.— 272 с.

Мухаметшин Р. М. Ислам в татарской общественной мысли начала XX в.— Казань: Иман, 2000.

Мухаметшин Р. М. Ислам в общественно-политической жизни Татарстана в конце XX в.— Казань: Иман, 2000.

Нугаев М. А. Инновационная предпринимательская культура и развитие организационно-хозяйственного творчества / соавт.— Казань, 1995.— 123 с.

Нугаев М. А. Коммунизм и труд.— Казань, 1996.— 58 с.

Нугаев М. А. Концептуальные основы исследования татарстанской модели социально-экономического развития / соавт.— Казань, 1997.— 201 с.

Нугаев М. А. Место и роль рабочего класса в социальной структуре социалистического общества.— Казань, 1970.

Нугаев М. А. Трудовая активность рабочего класса развитого социалистического общества.— Казань: Изд-во КГУ, 1975.— 203 с.

Нугаев М. А., Нугаев Р. М. и др. Общественная идеология: опыт социологических исследований в Республике Татарстан.— Казань, 2002.— 114 с.

Нугаев Р. М. Реконструкция процесса смены фундаментальных научных теорий.— Казань: Изд-во КГУ, 1989.— 207 с.

Нугманов Р. Г. Проблемы теории и истории культуры.— Казань: Изд-во КФМЭИ, 1997.— 244 с.

Рахматуллин Э. С. Закономерности формирования и развития национальных отрядов технической интеллигенции при социализме.— Казань: Изд-во КГУ, 1982.— 175 с.

Рахматуллин Э. С. История социологических учений: Учебное пособие.— Казань: Изд-во КГУ, 1989.— 76 с.

Рахматуллин Э. С. Стратегия и тактика коммунистических партий: Учебное пособие.— Казань: Изд-во КАИ, 1974.— 38 с.

Сабиров Х. Ф. Человек как социологическая проблема.— Казань: Таткнигоиздат, 1972.— 416 с.

Садыков М. Б. Единство интернациональных и национальных интересов в советском многонациональном государстве.— Казань: Изд-во КГУ, 1975.— 215 с.

Садыков М. Б. Казанский университет на пороге третьего тысячелетия / соавт.— Казань: Изд-во КГУ, 1998.— 113 с.

Садыков М. Б. Социальная философия как наука и учебная дисциплина: современное видение.— Казань: Изд-во КГУ, 1994.

Тайсина Э. А. Философские вопросы семиотики: гносеологический аспект.— Казань, 1993.— 192 с.

Фарушкин М. Х. Буржуазные политические партии социально-философский анализ / соавт.— М., 1987.

Фарушкин М. Х. Введение в политологию: Учебное пособие.— Казань, 1992.

Фарушкин М. Х. Интернационализм вместо национализма / соавт.— Казань, 1989.

Фарушкин М. Х. Критика буржуазных извращений реального социализма.— Казань, 1984.

Фарушкин М. Х. Курс лекций по политологии: Учебное пособие / соавт.— Казань, 1998.

Фарушкин М. Х. Ленинские принципы социалистической революции и современность / соавт.— Казань, 1986.

Фарушкин М. Х. Ленинские принципы критики антимарксизма.— Казань, 1972.

Фарушкин М. Х. Политическая система развитого социализма и современность.— Казань: Изд-во КГУ, 1980.

Фарушкин М. Х. Политология: Учебник.— Казань: Изд-во КГУ, 1999.

Фарушкин М. Х. Современный федерализм: российский и зарубежный опыт.— Казань: Изд-во КГУ, 1998.

Фасеев К. Ф. Вспоминая прошлое.— Казань: Изд-во КГУ, 1999.— 115 с.

Фасеев К. Ф. Из истории татарской передовой общественной мысли.— Казань: Таткнигоиздат, 1955.— 280 с.

Фасеев К. Ф. Иллюзии идеологов антисоветизма (против буржуазной фальсификации жизни советских наций).— Казань: Изд-во КГУ, 1978.

Фасеев К. Ф. На путях пролетарского интернационализма.— Казань: Таткнигоиздат, 1971.— 391 с.

Фасеев К. Ф. Национальное и интернациональное в социалистической культуре.— Казань: Изд-во КГУ, 1970.— 80 с.

Фасеев К. Ф. Растленная буржуазная культура.— Казань, : Таткнигоиздат, 1949.— 32 с.

Фасеев К. Ф. Философская наука в современной Татарии.— Казань, 1974.

Фасеев К. Ф. Н. Г. Чернышевский и татарская общественная мысль / соавт.— Казань: Таткнигоиздат, 1978.

Хакимов Э. М. Моделирование иерархических систем.— Казань: Изд-во КГУ, 1986.— 159 с.

Шалин М. А. Антикоммунизм и идеологическая борьба на современном этапе.— Казань: Изд-во КГУ, 1973.— 242 с.

Шелкунов М. Д. Мировоззрение и общенаучное знание.— Казань: Изд-во КГУ, 1990.

Юзеев А. Н. Мировоззрение Ш. Марджани и арабо-мусульманская философия.— Казань, 1992.

Юзеев А. Н. Татарская философская мысль конца XVIII—XIX вв.— Казань: Таткнигоиздат, 1998.— Кн. 1; — Кн.2.

БУЛУЛЫК ТУРЫНДА ТӘГЪЛИМАТ

ОНТОЛОГИЯ

1. «Булутлык» («бытие») төшенчәсе

Булутлык — философия фәнненең төп категорияләренен берсе. Кыскача һәм жыеп әйткәндә, ул — дөньядагы барлык әйберләреннең, күренешләреннең жыелмасы. Булутокка реальлек, объективлык хас. Гомумән, жир йөзендәге предметлар һәм күренешләр жыелма рәвешендә философларны борынгыдан ук кызыксындырып килгән. Ләкин «булуток» терминын фәнни куллануга беренче булып борынгы грек философы Парменид (б.э.к. VI—V гасырлар) кертә.

Нәрсә соң ул булуток?

Булутлыкны аңлату философия тарихында катлаулы үзгәреш кичерә. Фәлсәфи әдәбиятта аңа күп төрле мәгънә бирелә. Шул ук Парменид, «булуток» белән «булмауток»ны («небытие»ны) аерып, беренчесен реальлек, икенчесен хыяллылык (иллюзорлык) сыйфатлары белән характерлый. Парменид аны бер-бөтен, шулай ук хәрәкәткә ия түгел дип тә карый. Ә менә шул ук тарихи чор вәкиле Гераклит булутокны хәрәкәттәге жисем дип саный.

Платон исә, үзенең төп идеалистик карашлары жирлегендә, булутокны икегә аера. Шуларның берсе — тышкы реальлек, икенчесе — идеаль реальлек, идеаль булуток. Өстенлек галим тарафыннан соңгысына бирелә. Аның өчен, идеаль булуток — саф, чын. Ул — хакыйкәт, тышкы булуток исә — хакыйкый түгел, ялган. Аристотель, булутокның ике ягын бер-берсенә каршы куймаса да, аның идеальлеген, «абстрактлылыгын» тану ягында булуын күрсәтә. Гомумән антик чоры философлары шушы фән тарихына булутокны субстанция (дөньядагы һәр нәрсәнең башы) рәвешендә күрүләре белән кереп калалар.

Урта гасырлар (христиан) философлары булулыкны илаһи (Аллага бәйләнешле) һәм шулай ук (Алла тарафыннан) яратылган (реаль) булулыкка бүлөп карыйлар. Аларча, илаһи булулык — хакыйкый, камил. Реаль булулыкта яшәүче кешеләр илаһи булулыкка ирешә алалар, моның өчен алар һәр яктан Аллага омтылышлы булырга тиешләр. Күренә ки, урта гасырлар философиясе булулыкны мөмкинлек һәм чынбарлык (мөмкинлекнең тормышка ашырылуы) сыйфатларында да карарга тырышканнар. Ләкин, аларча, актуаль әһәмияткә фәкать илаһи (Алла) булулык кына ия.

Торгызу (Яңарыш, Ренессанс) һәм бигрәк тә Яңа заман чорында булулык кискен рәвештә башкача карауга бирелә. Булулыкның төп сыйфаты рәвешендә җисми, материал нәрсәләр таныла. Булулык кешене чолгап алган табигать предметлары һәм табигать күренешләре яссылыгында бәйләнә башлый. Булулык ул — объект, ә аның капма-каршысы — субъект, ягъни кеше үзе. Табигать фәннәре текә үсеп киткән чорда объект, ягъни табигать, философлар өчен иң мөһим проблема дип карала. Ул гына да түгел, табигать үзенең кануннары белән әйтерсең лә субъекттан аеры, аның белән һичнинди мөнәсәбәттә тормоган «мөстәкыйль механизм». Бу караш, аеруча инглиз материалистлары Бэкон, Һоббс, Локка, нидерланд философы Спинозага, өлешчә Декартка хас була.

Ләкин шул чор философларының әлегә проблеманы чишүдә иң зур казанышлары — аларның булулыкны субстанция, кеше аңыннан бәйсез җисем дигән позицияне яклап чыгуларында. Ә Декарт үзенең рефлектор концепциясе белән чагылыш теориясенә, шул исәптән объект белән субъект арасындагы мөнәсәбәт мәсьәләсенә, материалистик караштагы өлешен кертә.

Билгеле булганча, XVIII гасыр тулысынча һәм XIX гасырның беренче яртысы диярлек философиядә идеализм тәгълиматларының хакимлегенә белән характерлана. Мәсәлән, Дж. Беркли материал булулыкны бөтенләй инкяр итә. Кант исә, реаль яши торган әйберләргә (шул исәптән материал булулыкны) бөтенләй үк юкка чыгармыйча, аны субъектның тоюына бәйләп аңлатырга тырыша, шуның өстенә кешенең шул ук булулыкны танып белү сәләтен инкярлый. И. Фихте өчен дә материал булулык фәкать субъект кылган эшләрнең нәтиҗәсе генә. Ә. Г. Һегель карашы буенча, булулык абсолют идеянең үсеш процессы баскычының билгеле бер басмасы, икенче төрле әйткәндә, булулык тулысынча идеаль чыганактан килеп чыккан бер күренеш кенә.

Диалектик материализм буенча, булулык субъектның аңынан тыш, объектив реальлек рәвешендә яши. Аң белән чагыштырганда ул — беренчел. Булулык — кеше эшчәнлегенң чыганагы да, шушы эшчәнлеккә мөмкинлек бирүче шартлар җыйнагасы да. Ләкин шул ук вакытта булулык — кеше эшчәнлегенң объекты да. Кеше үзенң эшчәнлегә белән булулыкны өзлексез рәвештә өзгәртеп тора, әмма ул (ягъни булулык) барыбер үзенң объектив реальлеген югалтмый, кешенң аңына карата үзенң ролен саклап кала.

Совет галимнәре, Маркс белән Энгельс һәм Ленин калдырган принципиаль положениеләргә таянып, булулык белән аң, шул исәптән иҗтимагый булулык белән иҗтимагый аң проблемаларының күп якларын фәнни эшкәртүгә зур өлеш кертәләр.

Булулык проблемасы философиядә бүгенгә көндә дә, элеккәчә үк, төрле бәхәсләр өчен үзенң хасиятен саклап кала әле. Кайбер фәлсәфи юнәлешләрнң вәкилләре булулык проблемасын карауда, «булулык һәм аң мөнәсәбәте» кебек традицион яссылыкны читкә этәрәп, тикшеренү эшчәнлеген башка аспектларда, башка яссылыкларда алып бара башладылар. Аларның күбесе өчен булулыкның субстанциялелеккә ия булуын инкярлау хас. Шунның белән булулыкның объективлыгы да инкяр ителә. Алар тарафыннан, мәсәлән, булулыкның яшәү, тереклек аспекти алга чыгарыла. Бу караш XIX гасырда ук Ф. Ницше философиясенә хас иде. Ул XIX гасыр азагы — XX гасыр башында Дильтей, Бергсон, Зиммель, Шпенглер, Ортега-и-Гассет философияләрендә дә чагыла. Аларның карашынча, дөньядагы барлык әйберләр, күренешләр яшәүнң үзенчәлекле бер формасы гына. Аларча, яшәү материал да, рухи да түгел, һәм ул тагын танып белүгә дә бирелми, аңа интуитив рәвештә генә төшенергә мөмкин.

XIX—XX гасырларда барлыкка килгән бу агым **яшәү философиясе** дигән исем алган иде. XX гасырда аңардан берничә тармак аерылып чыкты. Шуларның иң күренеклесе **экзистенциализм** дип аталды. Аны русчага «**философия существования**» дип тәрҗемә ителәр. Яшәү философиясеннән аеры итеп, аны **безгә яшәеш философиясе***, дип атау муафыйк булыр.

* «Яшәеш» термины безнң фәлсәфи әдәбиятта русның «бытие» тәрҗемәсе рәвешендә тәкъдим ителә. Ләкин «яшәеш» «бытие»ның (нем. Dasein) тәңгәл тәрҗемәсе була алмый. Бу вазифаны «булулык» термины гына үти алыр иде. «Булулык» — кинрәк, ул үз эченә, кеше яшәвеннән башка, табигать күренешләрен дә сыйдыра. «Яшәеш» «яшәү»

Моннан алдагы битләрдә аны аңлатуга тиешле игътибар һәм урын бирелгән иде инде.

XX гасыр көнбатыш философиясенә булулыкның жисми сыйфатын, субстанциальлеген инкярлау хас. Мәсәлән, Б. Рассел түбәндәгене язган иде: «Хәзерге заманда без «субстанция»не тиешле төшенчә дип танымыйбыз» (Рассел Б. Человеческое познание.— М., 1957.— С. 108). Ә Һартман карашынча, «Булулык проблемаларында субстанциаль формалар турында сүз дә бармый» (кара: Философская энциклопедия.— Т. 1.— М., 1960.— С. 210).

Бу фикерләр югарыда китерелгән (булулыкны яшәүгә, яшәешкә, гомумән субъектив моментка кайтарып калдыру кебек) карашларны гына чагылдыра. Субъектның яшәве, әлбәттә, булулык төшенчәсенә керә, ләкин — аның физик тереклеге мәгънәсендә генә. Субъектның фикерләве, уйлары, хисләре — алар барысы да аң сферасы күренешләре, аларны булулыкка кертү дәрәс булмас, чөнки алай итү материалъ белән идеаль, булулык белән аңны бергә «кушуга», алар арасында һичнинди аерма калдырмауга гына китерер иде.

Болай эш итү хәзерге заман Көнбатыш илләр философларына хас нәрсә. Модерн тарафындагы галимнәр, «һәр нәрсәне яңача карарга кирәк», дигән тезистан чыгып, булулыкның объективлыгын инкярлауда софистлык алымнары кулланып эш итәргә тырышалар. Әйтик, Парменид булулыкны бер урында торучан, хәрәкәтсез күренеш дип бәяләгән. Һераклит исә, нәкъ киресенчә, аны өзлексез хәрәкәттәге күренеш дип таныган. Биредә Һераклит, әлбәттә, хаклы булган. Ләкин модерн ягындагы философлар Һераклитның диалектик идеясен үзләренә «корал» итеп алалар да, булулыкның үзгәрүчәнлеген, бөтенләй нигезсез рәвештә, булулык турындагы **карашның** үзгәрүчәнлеген белән алмаштырып куялар. Болай эш иткәндә хакыйкатынең абсолютлык сыйфатын инкярлау гына килеп чыга. Әйтик, икене икегә тапкырлау борынгыдан ук дүрт дип санала иде. Әгәр дә без модерн тарафдарларыча: «Һәр нәрсәгә **карашлар** үзгәрүчән була», дигән тезистан чыгып кына эш итәбез икән,

тамырыннан алынган. Ул, ни дисәң дә, жан ияләренә хас булган предикатны гәүдәләндерә. Шунисын да искә алырга кирәк: русның «бытие» сүзе аның «быть» дигән тамыр сүзеннән алынган. Шуннан чыгып эш иткәндә, «бытие»ны татарчага тәржемә иткәндә дә «яшәү» сүзенә түгел, бәлки «булу» сүзенә таянып, ягъни «булулык», дип тәржемә итү тәңгәлрәк килеп чыгар.

«ике икең — дүрт була», дигән «караштан» да баш тартырга тиеш булабыз...

Бөтен хикмәт шунда ки, модернчылар булулыкның реальлеген танымаска тырышалар. Һәм бу якны искә алганда, алар — объектив идеалистлар Платон һәм Гегель, субъектив идеалистлар Беркли һәм Мах кебек философлардан аерылмыйлар диярлек. Аларның аермалары фәкать шунда гына, хәзерге заман философлары үзләренең хаталы фикерләренә өстенлек бирү юлында нечкәрәк, хәйләкәррәк алымнар кулланып эш итәләр. Мәсәлән, алар шул ук булулыкны **бар** булган **факт** рәвешендә түгел, бәлки оешып кына килә торган фикер дип бәялиләр. Димәк, алар өчен дөньяда предметлар, күренешләр түгел, бәлки фикер, тою гына яши булып чыга. Ә предметлар, күренешләр — фәкать кешеләрнең фикерләре, тойгылары белән берлектә генә таныла дигән сүз. Булулыклыкны шушы «нечкәлекләр» белән характерлаганда аны аңлавы җиңелдән түгел, әлбәттә.

Хәер, модерн агымы вәкилләре аңлау күренешен алга куеп эш итүдән, гомумән, баш тарталар. Алар үз иҗатларында хакыйкәткә дөгъва итмиләр, чөнки предметларны, күренешләрне аңлау, аларча, кешегә бирелмәгән. Хакыйкәт тә, алар өчен, төгәл чикләргә ия булган күренеш түгел. Ул хәтта һәр белемнең төгәлсезлеген, чәчелгән, сибелгән булуы белән хак. Мәсәлән, француз философы Ж.Деррида бу сыйфатны ниндидер илаһи затның серле сүзләрендә (Апокалипсиста) күрә.

Гомумән, хәзерге чор Көнбатыш философиясе өчен булулык антик заманнан килгән традицион категория түгел. Ул объективлыктан, реальлектән азат, аңа субъективлык, ирреальлек (реаль булмау), төгәлсезлек, илаһи көчләргә бәйләнгәнлек хас.

Диалектик материализм исә булулыкны субстанциаль, реальлеккә һәм объективлыкка ия күренеш дип карый. Булулыкны шушы яссылыкта бәяләү аның төп билгеләрен (критерийларын) күрүгә нигез бирә. Философия фәнненең төп мәсьаләсе — ул да булса, материал белән идеаль, булулык белән рух, материя белән кеше аңы арасындагы мөнәсәбәт. Бу мәсьаләне дәрәс, фәнни югарылыкта чишү өчен булулыкның төп билгеләрен, аның «чикләрен» үзләштерү сорала. Материалистик диалектика шушы таләпләргә җавап бирә ала да. Булулык — объектив реальлек. Ул, вакыт һәм галәми сузулык ягыннан бәяләгәндә, чиксез, аның башланган һәм бетчәк вакыты, шулай ук башланган һәм тәмамланган «пункты» да юк. Ул кешенең хисләре һәм фикерләве өчен нигез, чыганак ролен уйный. Аң —

булулыкның күп төрле формадагы чагылышы. Бу тезис дөньяда булган барлык предметларның һәм күренешләрнең асылын, шулай ук алар арасындагы мөнәсәбәтләрне аңлауга методологик нигез булып тора. Моңы ачыклау философиядә онтология бүлегенең фәнни планда эшкәртелүен тәэмин итә.

2. Материя категориясе

Онтология бүлегенә материя турындагы тәгълимат та керә.

Нәрсә соң ул материя? Материянең үзенчәлекле сыйфаты һәм асылы анык объектив реальлек булуында. Ләкин бу сыйфат булулыкка хас диелгән иде бит. Әйе, шулай. Димәк, булулык термины белән материя терминын синонимнар дип тә санарга була (бигрәк тә философиянең төп мәсьәләсен караганда). Идеаль күренешләр белән (шул исәптән кеше аңы белән) чагыштырганда булулык та, шулай ук материя дә беренчел дип бәяләнә: «булулык, материя — беренчел, рух, аң — икенчел...»

Ләкин материя белән булулык бер үк нәрсә түгел, аларның тәңгәлләге дә чагыштырмача гына. Төгәлрәк әйткәндә, аларның тәңгәлләге энә шул идеаль, рухи күренешләр белән чагыштырганда гына туры килә. Бу очракта алга һәркайсының беренчеллеге, объектив реальлеге калкып чыга. Нәкъ менә шушы күренеш ике терминны синонимнар рәтенә бастыра да.

Әгәр дә материя белән булулык бер үк түгел икән, нәрсәдә соң аларның аермалыгы, үзенчәлеге?

Беренчедән, «булулык» белән «материя» терминнарының барлыкка килгәндәге мәгънәви аермалыгы. Моннан алдагы битләрдә әйтелгәнчә, булулык антик философлар тарафыннан үзгәрештәге (Гераклит) реальлек (Парменид), дип карала торган булган. Материя исә (лат.materia) борынгыдан ук матдә мәгънәсендә алына һәм, термин буларак, гасырлар дәвамында шушы мәгънәдә файдаланыла да. Материя терминының объектив реальлек мәгънәсендә куллана башлавы өчен философия фәненә озын һәм сикәлтәле юл үтәргә кирәк булган эле.

Материяне матдә рәвешендә аңлау борынгы һинд һәм кытай галимнәренә үк хас булган. Грек философлары әүвәл материяне ниндидер конкрет бер матдәдә күрергә тырышалар (бу турыда алдагы битләрдә әйтеләчәк эле). Демокрит кына материянең ике төрен — атомнарны һәм алар яши торган «бушлыкны» аера. Аристотель өчен материя — кешеләрне чолгап алган предметларның төрлеләген чагылдыра торган төшенчә генә.

Яңа заман философлары материянең (сузылганлык, авырлык, хәрәкәтчеллек һ. б.) сыйфатларына игътибар итә башлылар. Ә менә Бруно белән Спиноза материяне субстанция сыйфатында күрәләр. XVIII гасыр азагына тотрыклы рәвештә шундый фикер урнаша: материя, бер яктан караганда, төрле әйберләрнең сыйфатлар җыелмасы, икенче яктан — табигать үзе. Галимнәр уенда бер төрле ихтыяҗ туа: ничек шушы ике карашны бергә сыйдырырга? Материалистлар, мәсәлән, Гольбах белән Дидро өчен Бруно-Спиноза карашы да зур кадергә ия. Ничек соң әле шуларны барысын да бергә органик рәвештә тоташтырырга?

Дидро түбәндәгечә фикерли: әгәр дә материянең асылы ниндидер аерым (бердәнбер) сыйфатка кайтып калмый икән, ул — абстракт категория. Әгәр дә шулай икән, ул вакытта «беренчел һәм икенчел» рольлар проблемасын ничек хәл итәргә? Бу проблема материалистик диалектика үзендә хәл ителә.

Материя үзенең чагылышын, чыннан да, миллионлаган, миллиардлаган предметларда таба. Шунлыктан аның барлык сыйфатларын фәкать бер сүз белән генә аңлатып биреп булмый кебек. Ә «миллионлаган сыйфатны» үзенә сыйдырган «төшенчә» фәнни төшенчә булып бәяләнә алмый. Бу үзенә бер проблема. Аны ничек хәл итәргә?

Монда бер генә нәрсәне күздә тоту сорала. Ул да булса, материалистик диалектиканың гомумлык һәм берлек категорияләренең мөнәсәбәте. Биредә берлек категориясе материяне чагылдыра торган миллионлаган конкрет предметларда булса, гомумлык әнә шул материянең үзәндә тупланган җисемә булып чыга. Һәм биредә материя — абстракт төшенчә (категория) генә түгел, бәлки барлык берлекләрне үзенә туплаган гомумлык.

Маркс һәм Энгельс материянең асылын ачып салган фәнни төшенчә калдырмаганнар. Ләкин диалектик материализм тарафдарларынан бу бурычны үз өстенә В. И. Ленин ала. Аның материягә биргән фәнни билгеләмәсе «Материализм һәм эмпириокритицизм» хезмәтендә урын тапкан. Ленинча, материя — объектив реальлекне билгеләүче фәлсәфи категория. Шушы реальлек кешенең тоюына бирелгән, ул кешенең тою органнары тарафыннан чагылдырыла, гәүдәләндерелә, ә аның яшәве кешенең тоюларына буйсынмый, ул алардан тыш яши (кара: Ленин В.И. ПСС.— Т. 18.— С. 131).

Шулай итеп, материянең асылы объектив реальлектә булып чыга. Хәзерге заманда Көнбатыш илләр философлары материя-

не аңлатуда ниндидер яңа сүз әйтергә тырышсалар да (табигать фәннәре моңа җитәрлек нигез бирә), материянең асылын ачып бирүче диалектик материализм тарафдарлары калдырган тәғъ-бирләрне какшата алмыйлар.

Объектив реальлек булулыкка да, шулай ук материягә дә хас. Ләкин шушы ике категория, бер яктан караганда, синонимнар булсалар да, үзләрендә алардан башка сыйфатлар, үзенчәлекләр дә күздә тотыла. «Булулык», югарыда әйтелгәнчә, «булу» фигыленнән алынган сүз. Аңарда «яшәү», «яшәеш» моментлары калкып тора. «Материя» — «матдә» сүзеннән килеп чыккан категория. Моңысында (хәрәкәтчеллек күздә тотылса да) калкып торган моментның вазифасын «бар» («юк»ның антиподы) үти. Материянең аерып күрсәтә торган тагын бер моменты — субъектның аңыннан тыш булу, аңарга буйсынмау.

Ләкин бу үзенчәлекләр булулык белән материянең уртак сыйфаты (объектив реальлек) янында әллә ни сизелмиләр. Идеаль, рухи күренешләр белән чагыштырганда аларның һәр-кайсы үзләренең төп сыйфаты, ягъни объектив реальлек булуы белән күзгә ташланалар.

Шулай да, материянең үзенчәлекле яклары — дөньяда идеаль, рухи күренешләрдән **тыш** һәм **бәйсез** булуы — философиядә аны аңнан бәйсез башка күренешләр белән чагыштыру проблемасын тудырган. Конкрет әйткәндә, «хәрәкәт», «вакыт» һәм «галәми сузулык», категорияләре нәкъ менә «материя» категориясе мөнәсәбәтендә тикшерелеп килә. Бу проблеманы теоретик эшкәртүдә карашларның төрле, кайбер очракта хәтта капма-каршы булуы да (материалистик карашлар белән беррәттән идеалистик карашларның яшәп килүе) хәлне үзгәртми: югарыда китерелгән категорияләр «булулык» категориясе түгел, бәлки «материя» категориясе бәйләнешендә каралалар.

Материя — философиядә иң төп категорияләренең берсе. Аны билгеләүдә кешенең дөньяга карашы, бу өлкәдә нинди фәлсәфи позициядә торганлыгы чагыла. Югарыда әйтелгәнчә, җир йөзендә, шулай ук аннан тыш миллионлаган материалъ предметлар яши, аларның саны чиксез. Билгеле ки, аларның аерым сыйфатларын санап бетерү тагын да кыенрак. Аларның тышкы, күзгә күренеп тора торган сыйфатлары бер нәрсә, әле шулардан гайре күз-колак белән тоюга бирелмәгән, төрле серләргә төренгән эчке сыйфатларның саны күпмедер. Бүгенге көнгә физика, химия, биология, астрономия, алар арасында, алар тоташкан урыннарда барлыкка килгән күп төрле фәнни

тармаклар эчендә эшләр алып баручы галимнәр көн саен диярлек материалъ әйберләрнең, төрле күренешләрнең яңа сыйфатларын ача торалар.

Алар — барысы да материя сыйфатлары. Ләкин, материяне характерлаганда аларның барысын да әйтеп бетерү кирәкмәстер. Бу мөмкин дә түгел. Шунлыктан миллионлаган, миллиардлаган сыйфатлар арасынан материянең барлык предметларына һәм күренешләренә хас, уртақ сыйфатларын сөзеп алу проблемасы килеп баса. Икенче төрле әйткәндә, материянең иң төп сыйфатларын ачу сорала. Алар нидән гыйбарәт соң?

Материянең төп сыйфатлары. Биредә иң беренче итеп материянең субстанцияльлеген китерергә кирәк. Субстанция (лат. substantia — асыл, нигез) — философия фәнендә зур игътибар казанган төшенчә. Дөнъяның эчке асылын, әүвәл нигезен аңларга омтылу борынгы заман галимнәренә үк хас булган инде. Философлар үзләренең төп карашлары яссылыгында субстанцияне билгеләүдә төрле позицияләрне сайлап килгәннәр. Берәүләр субстанцияне ниндидер бер (я материалъ, я идеаль) нәрсәдә, икенчеләр һәр ике (һәм материалъ, һәм идеаль) нәрсәдә, өченчеләр күп нәрсәләрдә табарга тырышканнар. Шуларның беренчеләре — **монизм**, икенчеләре — **дуализм**, өченчеләре **плюрализм** тарафдарлары булып саналганнар.

Әйтелгәнчә, галимнең субстанцияне «сайлавы» буенча аның нинди фәлсәфи позициядә торганлыгын, гомумән дөнъяга карашын әйтеп була. Чөнки фәлсәфи система (билгеле, әгәр дә ул бар икән) нәкъ шуңа корыла. Бу, бигрәк тә, ике капмакаршы юнәлеш вәкилләрен, аларның теорияләрен характерлый.

Мәсәлән, Гегель субстанцияне рухи, идеаль күренештә (абсолют идеядә) дип исбат итәргә тырышкан. Декарт, дуалист буларак, субстанцияне һәм материалъ, һәм идеаль күренешләрдә таныганын белдергән. Материалистларга субстанцияне нәкъ материянең үзендә күрү хас. Философиядә теге яки бу предметларга, күренешләргә бәя биргәндә, бигрәк тә аларның эчке жисемен билгеләргә алынганда, һәрвакытта да аларны субстанция призмасынан карап эш итү сорала. Шунлыктан материянең төп сыйфатларын атарга алынганда аның субстанциялелеккә ияме, яки юкмы икәнлеген бәяләп узу зарурдыр.

Материянең икенче иң мөһим сыйфаты аның **объектив**

булуында. «Объектив» — димәк, субъекттан бәйсез, аның аңынан тыш.

Объектив идеалистлардан Платон, мәсәлән, дөньядагы әйберләрне элгәре яшәгән идеяләргә, Һегель абсолют идея кебек абстракциягә бәйләп караганнар. Һегельча, безне чолгап алган табигать тә энә шушы абсолют идеянең аңардан читләштерелгән бүтән формасы гына. Һегель фикеренчә, табигать (материянең чагылышы буларак) объективлыктан мәхрүм, ул, «жәмгыять кебек үк», соңгы очракта абсолют идеянең гәүдәләнеше генә.

Субъектив идеализм вәкилләре хезмәтләрендә бу хакта тагын да сәеррәк концепцияләрне очратырга була. Мәсәлән, XVII—XVIII гасыр инглиз философы Дж. Беркли тирә-юндәге әйберләрне — аларның объективлыгын инкяр итеп — «минем тоюларымның комбинациясе» дип атый. Ул субстанцияне дә шул ук яссылыкта («тоюлар комбинациясе») дип бәяли. В. И. Ленин XIX гасыр азагында яшәгән Мах белән Авенариус хезмәтләрендәге шушы ук тенденцияләрне үзенә «Материализм һәм эмпириокритицизм» әсәрендә тәнкыйтьли (кара: Ленин В. И. ПСС.— Т. 18.— С. 33—96).

Өченче төп сыйфат — материянең вакыт ягынан да, шулай ук галәми сузулык ягынан да **очсыз-кырыйсыз, иксез-чиксез** булуы. Бу — философиядә борынгы, антик чордан ук бәхәсләр тудырып килгән категория. Аның турында пифагорчылар ук инде абстракт формада фикер йөртә башлаганнар. Аларга ияреп һәм шулай ук абстракт формада, Платон да билгеле бер карашлар белдергән. Аристотель исә чиксезлеккә классификация ясый. Ләкин, югарыда әйтелгәнчә, бу категория галәм яки материянең сыйфаты рәвешендә каралмый әле. Билгеле инде, урта гасырлар философлары да үзләренең әлегә категория турындагы фикерләрен, башлыча, Аллага бәйләп карарга омтылалар. Ә галәмгә бәйле планда аны беренче булып Бруно күтәреп чыга. Аңардан соң — Спиноза. Ул галәми сузулыкның чиксезлек сыйфатын тануын белдерә.

Чиксезлек категориясен өйрәнүдә яңа этапны Һегель хезмәтләре тәшкил итә. Ул, диалектик философ буларак, чиксезлекне чиклелек, мәңге түгеллек категориясе мөнәсәбәтендә карый. Ләкин Һегель чиксезлекне актуаль, ягъни реаль күренеш, дип танымый, ул аны Аллага бәйле рәвештә генә күрә. Шунлыктан чиксезлек танып белүгә бирелми, субъект өчен ул һаман әле еракта балкып торган максат дип кенә карала.

Диалектик материализм позициясендә торучы галимнәр иксез-чиксезлекне объектив реальлек дип карыйлар. Һәм ул — ниндидер саф, «мөстәкыйль» күренеш түгел, бәлки материянең аерылгысыз сыйфаты. Бу нәтижә материянең субстанциальлек сыйфатын раслаудан килеп чыга. Әгәр дә дөньяда булган барлык реаль, объектив предметлар материядә тупланган, һәм аңардан башка бер нәрсәне дә «бу шулай ук реаль, объектив» дип әйтеп булмый икән, димәк, материянең очын-кырыен да, шулай ук аның вакыт ягыннан чикле икәнлеген дә күз алдына китереп булмый.

Моны исбат итү өчен махсус рәвештә фикерләп карарга да була. Әйтик, материянең сузулык ягыннан чиге бар, ди. Ул вакытта шушындый сөаль туа: нәрсә соң ул «чик»?.. Аңа үзеннән-үзе шушындый җавап та килеп чыга: «Чик» — ул ике нәрсәне аерып тора торган чара. Шулай булганда, әгәр дә «беренче нәрсәне» без материя дип саныйбыз икән, чиктән ары «икенче нәрсә»не (әгәр дә ул объектив реальлек икән) шулай ук материя дип санарга тиеш булабыз бит инде...

Шушы ук мантийк белән без вакыт турында да фикер йөртә алабыз. Әлбәттә, һәр күренеш, һәр процесс вакыт ягыннан чикле. Ләкин галәми сузулыкның чиге булмаган кебек, вакытның да (аны гомумән алганда) чиге юк. Күпме генә без аңа «чик» куярга тырышып карасак та, барыбер куйган «чигебездән» ары тагын ниндидер вакытның бар икәнлеген танырга тиеш булабыз. Димәк, вакытның шулай ук чиге юк, ул — мәңгелек.

Галәми сузулык белән вакыт турында сүз алга таба дәвам итәчәк әле. Бу очракта исә, шушы күренешләрне материянең төп сыйфатлары дип икърарлау белән генә чикләнәргә туры килә.

Материяне характерлаганда аның тагын бер мөһим сыйфатын атарга туры килә. Ул да булса — материянең **күп-төрлелеге, күпьяклылыгы** һәм танып белүдә **беткесезлеге**. Дәреслекнең моннан алдагы битләрендә материянең әүвәл нигезе турында антик чор философларының карашлары искә алынган иде. Берәүләр (Фалес) өчен ул — суда, икенчеләр (Анаксимен) өчен — һавада, өченчеләр (Һераклит) өчен — утта, Анаксимандр өчен ниндидер билгесез җисем апейронда дип саналган. Болар материянең структурасын ифрат гадиләштергән шәкелдә таний торган булганнар. Ә менә Демокрит предметларның әүвәл нигезен бүленмәс кисәкчә — атомда күргән. Чынлыкта исә, дөньядагы әйберләрнең җисеме фәкать

бердәнбер сыйфатка гына кайтып калмый, аларның структуралары да төрледән. Берәүләренекә — гап-гади, икенчеләренекә — катлаулырак, өченчеләренекә катлаулылыгы тагын да югарырак дәрәжәдә.

Мәсәлән, әйберләрнең ваграк кисәкчәләргә бүленеше матрешка курчаклары сыман кебек түгел. Әйберләрнең структур бүленешен шул калыпта күзаллауны Гегель «шыксыз чиксезлек» дип атаган. Ә инглиз язучысы Дж. Свифт андый карашны түбәндәгә «бүленешкә» тиңләгән. Янәсе, дөньяда борча дигән кечкенә генә жан иясе бар. Шушы борча өстендә үзенә күрә тагын да кечкенәрәк борчалар яши. Һәм, борчаның борчалары өстендә тагын да бәләкәйрәк борчалар гомер кичерә.

Әйберләр эволюцион үсеш ягыннан да бер түгелләр: берләре бөтенләй жансыз, икенчеләре ниндидер элементар жанга ия, өченчеләре жир йөзәндә барган эволюцион процессның иң югары ноктасын тәшкил итәләр. Шул яктан алганда, материягә аның төрләрен аера торган классификация ясап була.

Иң түбәнгә, башлангыч баскычны **органик булмаган** материя тәшкил итә. Аңа төрле минераллар, металллар, инерт газлар һәм башка шундый, углерод катнашыннан гайре, матдәләр керә. Алар Жир планетасында тарихи яктан беренчел дип санала, аларның барлыкка килүе моннан 4,5 млрд еллар чамасы эгәрәк булган. Кояш сузулугы тирәсендә бөтерелеп йөри торган гигант күләмдәгә томанлы һәм бик югары температурага ия булган масса хәзерге заманда жир планетасында яшәүче барлык химик элементларны да үзенә туплаган дип уйларга була.

Икенче «каттагы» материя **органик матдәләрдән** тора. Аларны тере организмнар рәтенә кертәп карыйлар. Жир планетасында барлыгы 1,2—2 миллион чамасы жан ияләре һәм үсемлек төрләре яши. Шуларның 750000 төре — бөжәкләр дөньясын, 60—70 меңе — умырткалыларны, 40—100 меңе — моллюскларны, 70—100 меңе — төрле гөмбәләренә, калганы үсемлекләренә тәшкил итә. Аларның барысына да яшәү хас.

Өченче «кат» — **социаль оешкан материя**. Ул үзенең гәүдәләнешен кешелек жәмгыятендә таба. Жәмгыять — үзенең социаль структурасы, социаль мөнәсәбәтләре, социаль институтлары, кешеләр тарафыннан тудырылган барлык кыйммәтләре белән иң катлаулы һәм иң югары камиллеккә ия булган материя.

Тере (органик) материянең һәм социаль оешкан материянең булулары турында Жир йөзе, ягъни безнең планета мисалында гына әйтә алабыз. Кояш системасының башка

планеталарында жан ияләре өчен Жир шарындагы шартлар юк. Шунлыктан аларда кеше яки башка жан ияләре яшәми дә. Моңысы безнең өчен ачык. Ләкин Кояш системасыннан ары башка Галактикаларда ниндидер жан ияләренең, гомумән башка цивилизацияләрнең яшәү мөмкинлеге юк түгел. Алар турында бүгенге көн фәне конкрет берни дә әйтә алмый әле.

Материаль объектларга эчке оешканлык, системалылык хас. Алар эчендәге элементлар бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә яшиләр. Бүгенге көн фәне тарафыннан өйрәнелгән системаларның структурасы, ягъни эчке элементлар жыелмасы һәм алар арасындагы бәйләнешләр шушы системаларны төрле типларга бүлеп карарга мөмкинлек бирә. Алар түбәндәгеләр: матдә; электромагнит кыры һәм тартылыш (гравитация) кыры.

Материаль объектларның структурасы бердәнбер модельдан тормый. Аларның элементлары бер-берсеннән күләм һәм башка сыйфатлар белән аерыла. Элементар кисәкчәләр (протон, электрон һ. б.), атомнар, молекулалар һәм башкалар төрле структураларга ия. Хәзерге этапка берничә йөз элементар кисәкчә ачылган. Алар арасындагы үзара бәйләнешне чагылдырган (әйттик, Менделеев таблицасы кебек) системаны да төзеп бирәсе иде дә, әмма бүгенге фән аңа ирешә алмаган әле. Ләкин ул күп нәрсәне аңлата ала инде. Мәсәлән, атомнар уңай зарядка ия булган ядрәләрдән һәм тискәре зарядка ия булган электроннардан тора. Ядрә протон белән нейтроннан (аларның жыелмасы — нуклоннан) тәшкил була.

Материянең төрле кисәкчәләре бер-берсе белән элемтәдә һәм үзара йогынтыда буларак, гомумән материянең тотрыклы рәвештә яшәвен тәмин итәләр. Мәсәлән, галәмдә тартылыш кыры булмаса, йолдызларның һәм башка галәми жисемнәрнең шул килеш яшәве дә мөмкин булмас иде. Моңа охшаш хәлләрне матди предметларда да күзәтергә мөмкин. Әгәр дә аларның структурасын тәшкил иткән кисәкчәләр булмаса, предметлар таралуга, юкка чыгуга дучар булырлар иде.

Матдәнең төрләре түбәндәгеләрдән гыйбарәт: газ, сыекча, каты жисем һәм плазма. Боларның һәркайсына тынычлык массасы һәм координатлар төгәлlege хас.

Электромагнит кыры — электр зарядлы кисәкчәләрнең үзара йогынтысын тәмин итә торган фактор, ул хәрәкәтсез яисә тигез хәрәкәттәге кисәкчәләр бәйләнешен характерлый. Алар хәрәкәтенең тизlege билгеле бер чамадан арткан очракта кисәк-

чэлэр электромагнит кырыннан «ычкынып» электромагнит дулкыннары рәвешендә яши башлыйлар. Чагыштырмача шушы ук (корпускуляр) сыйфатка яктылык ачышы да хас. Электромагнит дулкыннары һәм яктылык агышы материалъ кисәкчэләрдән торалар. Шунлыктан аларны материянең бер чагылышы дип карап була.

Электромагнит кыры, төрле дулкыннар (квантлар, фотоннар) материянең матдә тибыннан аермалы. Аларга тынычлык массасы һәм координатлар төгәллегә хас түгел.

Югарыда әйтелгәнчә, материянең тагын бер үзенчәлекле чагылышы — ул тартылыш (гравитация) кыры. Тартылыш кыры теориясенә антик заман галимнәре үк үз өлешләрен керткән булганнар. Соңрак бу теория атаклы астроном И. Кеплер (XVI—XVII гасырлар) тарафыннан баетыла. Ләкин дөньякүләм тартылыш кануны XVII гасыр азагында бөек инглиз галиме И. Ньютон тарафыннан ачыла. Ә XX гасырда бу теориягә үз өлешен бөек физик А. Эйнштейн кертә. Аның нисбилек теориясе буенча, тартылыш кыры галәми сузулык — вакыт жыелма күренешенең бөгелгәнлегенең чагылышы (бу нәтижәне чыгару өчен, Эйнштейнга Лобачевскийның геометриядәге Эвклид геометриясеннән аермалы, яңа теориясе нигез хезмәтен үти).

Тартылыш (гравитация) кыры предметларның массасы, хәрәкәттәге тизлегә, предметлар арасындагы сузулык күләме кебек күренешләргә бәйләнгән. Ул үзенең барлык хасиятләре белән дә матдәдән аерыла.

Материянең структурасына башка төрле классификация дә бирергә була. Мәсәлән, микро (элементар кисәкчэләр, атомнар, тере организмда — күзәнәк, геннар, хромосомалар), макро (кешене чолгап алган әйберләр) һәм метамакро (галәм, галактика) күләмнәрендәге материалъ объектлар.

Материянең структур төрлелеген барлау үз максат түгел. Моңың методологик әһәмияте бар. Шуның бер моменты — материяне ниндидер «бердәнбер» сыйфатка кайтарып калдыруның хаталылыгы турында әйтелгән иде инде. Ләкин эш анда гына да түгел. Биредә материя структурасының төрле дәрәжәдә яшәгәнлегә дә ачыла. Югарыда әйтелгәнчә, кешелек җәмгыяте — Жир планетасындагы материянең иң югары дәрәжәгә үсеп җиткәнлеген күрсәтүче дәлил. Материя бу дәрәжәгә миллиард еллар дәвамында барган үзгәреш, камилләшү процессы нәтижәсендә ирешкән. Материя безнең планетада гадирәк

структурадан катлаулырак структура юнәлешендә, органик булмаган төрдән — органик төргә, органик төрдән — биологик төргә, биологик төрдән социаль төргә таба үзгәреш һәм камилләшү кичергән.

«Материянең структурасы» дигәндә аның ниндидер бер тип яки ниндидер бер төр кысасында гына хәрәкәт иткән системаны күздә тоту тар булыр. Биредә материяне бербөтен рәвешендә, тулаем алу сорала. Бу очракта структур мөнәсәбәтләр аерым бер төр яки бер тип кысасында гына түгел, бәлки төрле типларны, төрле төрләрне тәшкил итүче элементлар системасы кысасында да карала. Алар бу өлкәдәге диалектиканы зиһе-небезгә тулырак китереп бастыра ала.

Күренгәнчә, материянең чагылышы күптөрле һәм күпкырлы. Болай фикерләү материянең төп сыйфатын юкка чыгармый. Хәтта киресенчә, аны исбатлый гына: материя ул — объектив реальлек.

Материянең тагын бер сыйфаты шунда ки, ул юкка чыгарыла алмый. Бу гамәлнең принципияль әһәмияте бар. XIX гасыр азагында (1897) атаклы англиз галиме Дж. Томсон тарафыннан электронның ачылуы физикада революция ясау белән бер дип кабул ителә. Ул, әлбәттә, хаклы булган, чөнки шушы ачышка хәтле атом бүленмәс кисәкчә дип саналган. Ләкин бу революцион ачышны, үзләрен философлар дип тәкъдим итеп йөргән кайбер галимнәр, хаталы рәвештә «материянең бетүе», «материянең юкка чыгуы» дип бәяләргә ашыктылар. Мондый йомгаклар ясау өчен алар кайбер элементларның радиоактивлык сыйфатын ачу фактына да таянырга тырышып карадылар. В. И. Ленин үзенә «Материализм һәм эмпириокритизм» дигән хезмәтендә бу карашның хаталыгын дәлилләп чыга. Электронны, шулай ук элементларның радиоактивлык сыйфатын ачу материянең юкка чыгуын түгел, бәлки безнең атом турында гасырлар дәвамында яшәп килгән фикеребезнең юкка чыгуын гына исбатлый, ди ул (ПСС, т. 18, с. 275). Материя юкка чыкмый, дип кисәтә Ленин, безнең дөньяны танып белүебезнең чиге юкка чыга. Материянең үзенә килгәндә, ул фәкать бер формадан икенче формага гына күчәргә мөмкин, дигән бәя бирә ул XIX гасырның азагы — XX гасырның башында ясалган ачышларга.

«Материянең юкка чыгуы» концепциясе бүгенге көн философларында кызыксыну тудырмай инде. Хәзерге этапта аңа альтернатива рәвешендә «виртуаль реальлек» теориясе куела башлады.

Нәрсә соң ул «виртуаль реальлек»? «Virtue» (лат.) сүзе «мөмкинлек»не аңлата. Шуннан чыгып, күпчелек галимнәр «виртуаль реальлекне» «потенциядәге реальлек», «уйланма реальлек» дигән мәгънәләрдә куллана башладылар. Шул ук вакытта «виртуаль реальлек» термины кешенең төрле иллюзияләргә бәйләнешле кичерешләре мәгънәсендә дә кулланылып килә.

Соңгы елларда виртуаль реальлек теориясе кайбер авторлар тарафыннан «иң яңа», «иң перспективалы» проблема дип тәкъдим ителә башлады. Ләкин биредә философия тарихының борынгырак чорларын яктырткан хезмәтләренә искә төшереп үтми булмый.

Виртуаль категориясе урта гасырлар схоластиклары тарафыннан ук эшкәртелә башлаган инде. Алар реальлекнең төрле баскычлардагы мөмкинлекләренең барлыгын әйтү өчен баш ваткан булганнар. Мәсәлән, итальян философы Фома Аквинский (XIII гасыр) проблеманы шулай аңлата: предмет бер сыйфаттан икенче сыйфатка күчкәндә аңарда арадаш хәл барлыкка килә. Ул — катнаш сыйфат, ләкин аңарда иске субстанция дә, шулай ук яңа субстанция дә юк. Ул субстанциаль реальлеккә ия түгел, аның асылы — виртуаль реальлек (кара: Носов Н. А. Виртуальная реальность // Вопросы философии.— 1999.— № 10.— С. 152—153).

Торгызу чорында бу проблема немец философы Николай Кузанскийның (XV гасыр) игътибарын казана. Ул хөкем йөртү өчен чикләвек орлыгының чикләвек агачы буласын ала. Орлык — агач түгел, орлык кына эле. Менә шушы орлыктагы көч, энергия аның көче һәм энергиясе түгел, ул — абсолют көч, Алла энергиясе, дип аңлатырга тырыша галим. Ул аны виртуаль реальлек дип саный (Соч. в 2-х т.— Т. 2.— М., 1980.— С. 46—47).

XX гасыр азагында виртуальлек проблемасы фән һәм техниканың төрле өлкәләрендә яңадан торгызыла. Квантлар физикасында — «виртуаль кисәкчәләр»; компьютер техникасында — «виртуаль хәтер», «компьютер реальлекләре»; психологиядә — кешенең виртуаль халәте һ. б.

Бүгенге көн галимнәре карашынча, виртуальлек категориясе, бер яктан караганда, субстанция, икенче яктан караганда, потенциал күренеш кенә; бер яктан караганда, потенциал гына, икенче яктан караганда, реальлек тә. Ул — туган да (дөньяга килгән дә), тумаган да эле, ул булулык та, шул ук вакытта туып җитмәгән булулык та. Шулай булуына карамастан,

С. С. Хоружий аңа онтологик статус бирэ (кара: Вопросы философии.— 1997.— № 6.— С. 53; — С. 66). Ә Н. А. Носов карашынча, виртуальлек идеясе Аурупа мәдәниятенә фикерләү өлкәсендә яңа парадигма тудыра (кара: Вопросы философии.— 1999.— № 10.— С. 158).

90 нчы елларда виртуалистика проблемасы буенча монографиялар, күп кенә макаләләр басылып чыкты. Шунның өстенә төрле фәнни конференцияләр уздырылды, аларның материаллары төрле жыентыклар рәвешендә дөнья күрә тора. Ә Мәскәүдә виртуалистика буенча махсус Үзәк ачылды, аның уннан артык китабы да чыгарылды инде.

Хәзерге заманда виртуалистика — техник фәннәр җирлегендә яңадан барлыкка килгән проблема. Аны фәлсәфи планда карау һәм үзләштерү файдага булса кирәк.

Ләкин физика белән математикадан килгән бу терминны кайберәүләр кинчрәк, ул да булса, «икенче объектив реальлек» терминына алыштырып эш итә башладылар. Аларның мантийгы түбәндәгедән тора: хәзерге җәмгыять үсә барган саен аның рухи өлкәсендә компьютерлар, информация технологиясе кинчрәк урын ала бара. Һәм бу, шиксез, кешене чолгап алган булулыкка (ә ул — объектив) ниндидер характеристика да өсти ала кебек...

Шулай булуына карамастан әлегә күренешкә «икенче объектив реальлек» дигән характеристиканы тагу нигезле түгелдер. Объектив реальлек — материалистик философиядә булулык һәм материянең төп сыйфатын характерлый торган күрсәткеч. Информатиканы (аны киң мәгънәдә алганда) иҗтимагый булулык структурасына кертәп карау бәлки мөмкиндер дә. Ләкин аны булулыкка һәм материягә «конкурент» рәвешендә икенче объектив реальлек дип бәяләү, күрәсең, урынлы булмас.

Материяне дәрәҗә аңлау дөнъяның бербөтенлегенә кебек фәлсәфи гамәлгә төшенүгә дә ярдәм итә. Энгельсның Дюрингны тәнкыйтләп чыккан хезмәтендә бу гамәл зур тирәнлек белән исбат ителә. Дюринг, үзенең теориясен бик югарыга чөеп күрсәтергә тырышса да, күп мәсьәләләрне караганда метафизик, чикләнгән планда фикерләгән күрсәтә. Мәсәлән, дөнъяның бербөтенлеген ул булулыкта күрә. Әйтеп үтелгәнчә, булулык яшәү мәгънәсен дә үзенә сыйдыра. Энгельс, шушы моментны күздә тотып, Дюрингның карашын ялгыш дип таба. «Яшәү» шундый категория ки, ул материал нәрсәләргә генә түгел,

идеаль нәрсәләргә дә хас. Шуңа күрә булулык, ди ул, дөньяның бербөтенлеген гәүдәләндергән категория рәвешендә карала алмый. Энгельс дөньяның бербөтенлеген материаллектә, дип тануын белдерә.

3. Хәрәкәт һәм аның формалары

Хәрәкәт — материянең яшәү ысулы.

Дөньяда булган барлык нәрсәләр хәрәкәттә яши. Билгеле булганча, без яши торган Жир планетасы, берникадәр эллипсоидлы формадагы шар буларак, миллиард еллар дәвамында, үзенең күчәрендә бөтерелеп, Кояш әйләнәсендәге орбита буйлап «йөгәрә». Кояш системасындагы тагын сигез планета һәм меңләгән ваграк планеталар да шундый ук хәрәкәттә яшиләр. Кояш та, миллионлаган башка йолдызлар кебек үк, үз күчәрендә һәм безнең Галактика үзәге әйләнәсендә хәрәкәт итә.

Хәрәкәт иң вак, микрокисәкчәләргә дә хас. Һәр атом төше әйләнәсендә электроннар йөгәрә. Атомнарның бергә кушылып, төрле молекулаларны барлыкка китерүе — шулай ук хәрәкәт ул. Атомнар эчендәге элементар кисәкчәләр (белгечләр карашынча, хәзерге вакытта аларның саны 300 төрдән арткан инде) бер урында гына тормыйлар, аларның хәрәкәте дә төрле характерга (ниндидер үзәк әйләнәсендә, шулай ук дулкыннар рәвешендә хәрәкәт итүгә) ия.

Көндәлек тормышта әйләнә-тирәбездәге предметларның хәрәкәттә булуы һәркемнең күз алдында.

Хәрәкәт ул әйбернең кеше күзенә күренеп тора торган (бер урыннан икенче урынга) күчерелүе генә түгел. Аның төрләре күп. Жан иясенең тууы, шулай ук үлүе. Предметның, күренешнең үсүе, югарыга менүе һәм шулай ук кирегә баруы, аска төшүе. Хәрәкәт ул һәртөрле үзгәрештә чагыла, шунлыктан аны **универсаль** күренеш, дип карау зарур. Хәтта әйберләрнең, күренешләрнең үзара йогынтысында да хәрәкәт бар. Йомгаклап әйткәндә, предметларның һәм күренешләрнең үзгәрештә булуы — ул хәрәкәтнең нәтижәсе дә, шулай ук аның үзе дә.

Хәрәкәтнең универсальлеген борынгы чорда ук инде галимнәрнең игътибарын җәлеп иткән. Мәсәлән, Борынгы Кытай философы Лао-Цзы шундый тәгъбирләр калдырган: «...бер жан ияләре алга таба баралар, башкалар алар артыннан бара; бер предметлар чәчәк ата, икенчеләр шиңә, корый; бер әйберләр ныгый, икенчеләр көчсезләнә; бер нәрсәләр төзелә, икенчеләре

жимерелә» (кара: Ян Хин Шун. Древнекитайский философ Лао-Цзы и его учение.— М.-Л., 1950.— С. 131).

Борынгы грек философы Һераклитның хәрәкәт турындагы карашлары да укучыга билгеле инде. Һераклит хәрәкәтнең абсолютлыгы хакында гына әйтеп калмый, ул хәрәкәтнең чыганагы турында да хөкем йөртә. Һераклитча, ул — капма-каршылыкларның көрәшендә. Ә Демокрит белән Эпикур хәрәкәтне материянең атрибуты дип караганнар. Аристотель исә хәрәкәтнең алты төрен аера: барлыкка килү, юкка чыгу, сыйфат ягыннан үзгәрү, арту, кимү, бер урыннан икенче урынга күчерелү.

Хәрәкәтне аңлауда аның чагылышын бердәнбер төргә кайтарып калдыру Аурупа илләре фәнендә механиканың чәчәк аткан чорына туры килә. Бу тенденция бигрәк тә Декарт философиясендә урын таба. Ул аның тарафдарларының метафизик чикләнгәнлеген күрсәтә, әлбәттә. Ләкин эш анда гына да түгел. Шул чорда механик форманы абсолютлаштыру идеализмга да юл ачкан булган. Бу нәрсә аеруча Ньютон философиясендә чагылган. Атаклы галим планеталарның Кояш тирәли әйләнеп йөрүләрен Алла тарафыннан «беренче этеп җибәрү» «эше» белән аңлатырга тырышкан.

Соңрак чорда француз материалистлары (Дидро, Һельвеций һәм башкалар) бу карашны юкка чыгаралар. Мәсәлән, Һольбах түбәндәгеләргә икътарарлык: «Материя,— ди ул, — нәкъ үзенә хас көчләр ярдәме белән хәрәкәт итә, һәм ул хәрәкәткә килү өчен нинди дә булса тыштан этәрүләргә, төртүләргә мохтаж түгел» (кара: Система природы. М., 1940, с.19). Бу фикерне бөек рус галиме Михаил Ломоносов та яклап чыга (Ломоносов М. В. ПСС.— Т. 2.— М., 1951.— С. 201).

Хәрәкәтнең асылын, аның кануннарын ачып бирүдә бөек немец галиме Һегельның хезмәтләре зур роль уйнаган. Аныңча, хәрәкәт әйберләрнең бер урыннан икенче урына күчүе генә түгел. Ул механика кануннарына гына буйсына торган үзгәрешләр дә түгел. Хәрәкәттә — чынбарлык үзе. Һегель хәрәкәтнең кануннарын ачуда игътибарны аның яңа моментларына юнәлтә: «Хәрәкәтнең үзлегеннән булу хасияте», «хәрәкәтнең эчке зарурлыгы», «хәрәкәтнең үле булулыкка» кайтып калмавы, «каршылыкларның хәрәкәттәге чыганак роле» һ. б.

Дерес, Һегель диалектикасы — мистикалаштырылган диалектика. Ул, Энгельсның үткер чагыштыруы буенча, аяклар өстендә түгел, бәлки баш түбәсендә басып тора. Һегельның

диалектикасы кемдер тарафыннан аякка бастырылуға мохтаж булып кала. Югарыда әйтелгәнчә, бу бурычны Маркс белән Энгельс үтиләр.

Хәрәкәтнең асылына төшенү өчен, XIX гасырдагы бөөк фәнни ачышларның әһәмиятен искә төшерергә кирәк. Күзәнәкләр теориясе, материянең саклану һәм бер формадан икенче формага әверелү кануны, шулай ук эволюция теориясе материянең серләренә төшенү өчен генә түгел, бәлки хәрәкәтнең моңа хәтле билгеле булмаган кануннарын ачу өчен дә гаять зур була. Шушы ачышлар энергиянең һичкем тарафыннан да тудырылмаганлыгы, һичкайчан да юкка чыкмаячагы, аның бары тик бер төрдән икенче төргә әверелүе, бер объекттан икенче объектка күчү мөмкинлегенә турында нәтижә чыгарырга нигез булалар.

Бу канун кайбер галимнәр тарафыннан галәмдәге энергиянең жылылыкка сарыф ителеп бетүе теориясенең хаталыгын исбатлый. Ул теорияне немец физигы Р. Клаузиус (XIX гасыр) термодинамиканың икенче принцибына таянып дәлилләргә тырышкан. Клаузиусның теориясен үзе яшәгән чорда ук тәнкыйткә куялар. Ләкин аны тулы рәвештә һәм чын фәнни нигездә тәнкыйтьләү өчен шартлар фәкать XX гасырда гына туа. Термодинамиканың икенче принцибы жылылыкның Галәмдә тигезлеккә ирешүен күздә тоты (бу күренеш, янәсе, Галәмнең жылылыкка сарыф ителүенә китерә дә). Ләкин XX гасырдагы ачышлар (мәсәлән, гравитация теориясе) Галәмдә жылылыкның тигез урнашу мөмкинлеген инкяр итә. Димәк, Галәм үзе дә тигез (стационар) шәкелдә генә яши алмый. XX гасырда исбатлана башлаган теорияләр, бигрәк тә галәмнең киңәю теориясе, нәкъ шуны раслыйлар.

Энергиянең кайчан булса да «юкка чыгу» теориясе — ул әле бер юнәлештәге караш кына. XX гасыр башында аңа капмакаршы юнәлештә, тагын бер теория — энергетизм теориясе барлыкка килә. Аның авторы немец философы В. Оствальд (XIX—XX), термодинамика казанышларын нигезгә алып, энергияне материядән аеры, хәтта аңардан өстен куярга теләвен белдерә. Аныңча, әгәр дә моңа хәтле «субстанция» дигәндә без материяне күздә тоты торган булганбыз икән, хәзер инде аны энергиядә, ягъни хәрәкәттә күрә башларга тиешбез. Оствальдның карашын атаклы физик В. Гайзенберг та хуплый. «Без инде хәзер беләбез, — ди ул, — дөньяда бер генә субстанция бар. Аның исеме — «энергия»... Материя әнә шушы энергиянең

формаларыннан тора...» (Гейзенберг В. Философские проблемы атомной физики.— М., 1953.— С. 98—99). Шушы ук фикерне танылган инглиз философы Б. Рассел да кабатлый (кара: Б. Рассел. Человеческое познание.— М., 1957.— С. 61).

Моны ничек аңларга? Материяне энергия белән «алыштыру»ның сәбәбе нәрсәдә? Югарыда исемнәре аталган галимнәр, үзләре шөгыйльләнә торган фәннәрдә зур уңышларга ирешкән булсалар да, алардагы ачышларга фәлсәфи бәя бирүдә гаять дәрәжәдә йомшаклык күрсәтәләр. XX гасыр физикасы зур ачышларга ирешә. Матдәнең электрон һәм позитрон кебек кисәкчәләре билгеле шартларда электромагнит кырының кисәкчәләренә, фотоннарга әверелүе ачыклана. Мондый үзгәрешне кайбер галимнәр материянең «юкка чыгуы» дип аңлатырга тырышалар. Бу, әлбәттә, хаталы фикер. Беренчедән, шул ук фотоннар билгеле бер шартларда киредән электрон белән позитронга әверелә алалар. Икенчедән, фотоннар, гомумән электромагнит кыры кебек үк, шул ук материалъ кисәкчәләр бит. Димәк, бу очракта материянең «юкка чыгуы» түгел, ә аның бер төрдән икенче төргә әверелү күренеше генә бара. Һәм бу әверелешле акт — хәрәкәтнең бер төредер. Бу хәл материя белән хәрәкәтнең аерылгысыз бәйләнештә булуын гына исбатлый.

Моны бигрәк тә А. Эйнштейнның энергия белән хәрәкәт арасындагы диалектикасын чагылдырган ачышы күрсәтә. Ул ачыш үзен атаклы $E=mc^2$ формуласында таба. Биредә E — энергия, m — масса (аерым бер материянең конкрет чагылышы), c — яктылыкның таралу тизлеге. Эйнштейн формуласының мәгънәсе шунда ки, ул материянең энергия (хәрәкәт) белән аерылгысыз, диалектик мөнәсәбәтен ачып бирә.

Хәрәкәт ул материянең яшәү ысулы, дип әйтелгән иде инде. Ә хәрәкәтнең чыгынагы нидән гыйбарәт соң? Биредә мәсьәләне ике аспектта карарга кирәк. Беренче аспект — аерым предметларның хәрәкәте (үзгәреше). Бу очракта теге яки бу предметның хәрәкәтен тыштан ясалган йогынты нәтижәсе дип тә карый алабыз (дәрес, хәрәкәтне әйберләренә бер урыннан икенче урынга күчүләренә генә кайтарып калдырып булмый. Хәрәкәт ул күп төрле күрсәткечләргә ия булган эчке үзгәрешләр дә).

Икенче аспект — гомумән материянең хәрәкәте. Бу очракта аны «тышкы йогынты»ның нәтижәсе дигән гамәл безне материалистик караштан читкә, идеализм үзәнлегенә илтер иде. Материалистик диалектика исә хәрәкәтнең чыгынагын эчке каршылыкларда, аларның үзара бәйләнешендә, көрәшендә

күрергә чакыра. Димәк, материягә (аны гомумән алганда) үзлегеннән хәрәкәтчел булу хас. Һәм аның бу сыйфаты материянең каршылыклар бербөтенлегенә булуыннан килеп чыга. Хәрәкәтнең каршылыкларга ия булуы абстракция түгел. Хәрәкәт, гомумән, төрле каршылыклар җыелмасы ул. Мәсәлән, хәрәкәткә үзгәрешләр дә, тик торыш та хас. Берәүләр «тик торыш» ул хәрәкәт сыйфатымыни дигән сорау куяр. Ләкин «тик торыш» үзе дә әле эчке каршылыклы күренеш, чөнки дөньяда, шул исәптән тик торышта да нисбилек бар.

Мәсәлән, кеше кулы белән салынган бина. Ул нинди җиргә салынган, шунда тора бирә. Бина «тик торышта». Ләкин аның «тик торышы» нисби генә, чөнки Җир шарының үз күчәре, шулай ук Кояш тирәсендә әйләнәп йөрүе әлегә бинаның «тик тормавын» күрсәтә, ул да хәрәкәт кичерә торган предмет булып чыга. Шунның өстенә еллар узду белән ул әле искерә бара. Бу да хәрәкәтнең бер күрсәткече.

Яисә конкрет индивидны алырк. Тыштан ул тыныч кына күренә кебек (димәк, ул — «тик торыш»та), ләкин индивидның үзенә генә мәгълүм сәбәпләр аркасында эчтән ут булып януы да мөмкин. Димәк, ул — хәрәкәттә.

Шулай итеп, без хәрәкәтнең тагын ике капма-каршы сыйфатын күрсәтә алабыз. Бу аларның абсолютлыгы һәм нисбилегенә.

Хәрәкәтнең өзлексез була алуы — бер сыйфат. Аның өзлекле (дискрет) рәвештә чагылуы — икенче (капма-каршы) сыйфат. Мәсәлән, шуларның беренчесенә сәгать йөрүенә хас булса, икенчесенә фотоннарға, яктылык нурларын тәшкит иткән матди кисәкчәләргә хас.

Хәрәкәт, материянең үзе кебек үк, төрлелеккә ия. Аның барлык чагылышларын санап бетерү мөмкин түгел. Ләкин катлаулылык ягына килгәндә, алар бер дәрәжәдәге төрләр түгел, әлбәттә. Берләре гап-гади, икенчеләре катлаулырак, өченчеләре югары ноктадагы катлаулылыкка ия. Хәрәкәтнең төрле дәрәжәгә ия булган катлаулылыгы материядәгедәй классификациягә охшап. Һәм бу үзенчәлек бер генә заманда да филозофлар игътибарыннан читтә калмаган.

Ләкин хәрәкәткә төз һәм тотрыклы классификация бирүче Ф. Энгельс була. Ул үзенә «Табигать диалектикасы» дип аталган хезмәтендә түбәндәге төрләрне (формаларны) атый: механик, физик, химик, биологик һәм социаль төрләр. Энгельс үзенә классификациясендә аеруча мөһим принципларны

күздә тотып эш итә. Беренчедән, хәрәкәтнең һәр төре (формасы) билгеле бер материал җисемгә бәйле. Икенчедән, хәрәкәтнең төрләре (формалары) сыйфат ягыннан аерылалар һәм бер-берсен кабатламыйлар, бер-берсенә кайтып калмыйлар. Өченчедән, билгеле бер шартларда аларның бер-берсенә күчүе ихтимал. Дүртенчедән, алар бер-берсеннән катлаулылык дәрәжәсә белән аерылалар. Бишенчедән, һәр югары төр (форма) үзеннән түбәнрәк төрләрнең (формаларның) катлаулы (механик түгел) синтезы булып тора.

Әлбәттә, табигать фәннәренең үсә баруы, бигрәк тә XIX гасыр азагында һәм XX гасыр дәвамында зур ачышларга баюы югарыда китерелгән классификациянең артык гадиләштерелгән икәнлеген күрсәтә.

Энгельс тарафыннан китерелгән классификациядә төрләрнең үзара ныклы бәйләнештә, бер-берсенә үрелеп яшәүләре искәртеп үтелгән диярлек. Мәсәлән, хәзерге фәндә механик төрнең (ул иң гади төр дип саналса да) зур катлаулылыктарга ия булуы, аңа кайбер физик төр сыйфатларының да хас булуы ачык. Әйтик, теоретик механика, фәнни дисциплина буларак, шул хәтле нечкәләккәргә ия ки, аның күп кенә кануннары, төшенчәләре оптикада, электродинамикада, термодинамикада һәм физикага буйсынган башка тармакларда файдаланыла. Хәзерге чорда төрләр фәннәр тоташкан «урыннар»да мөстәкыйль фәнни (математик физика, физик химия, химик биология, психологик физиология, психологик космонавтика, һ. б.) тармаклар барлыкка килде. Һәм бу процесс дәвам итәчәк әле. Димәк, хәзерге чорда хәрәкәтне «теләм-теләм» итеп бүлгәләү һәр очракта да үзен аклый алмый.

Шулай булуга карамастан хәрәкәтне төрләр формаларга аерып өйрәнү нигезсез түгел. Бу принцип искә алынмаганда хаталар котылгысыз.

Мәсәлән, кеше миенең эшләвен механика кануннары нигезендә генә аңлатып буламы? Җиң юк, чөнки кеше ниндидер техник операцияләргә көйләнгән автомат түгел. Хәлбуки, заманында (бигрәк тә XVII—XIX гасырларда) кайбер галимнәрнең, мәсәлән, Ж. О. Ламетриның (XVIII гасыр), кешене машинага тиңләп эш итәргә тырышканлыгы мәгълүм. Механицизм чире бөек француз физигы Декартка да кагылып алган. Ә күзәнәкләр теориясенә нигез салучыларның берсе Хр. Вольф хәтта кешенең танып белү сәләтен дә механика фәне югарылыгында торып бәяләргә омтыла. Фәннәр тари-

хына аның чын гыйльми ирешүләре белән бергә «дөнъяны танып белү мөмкин, чөнки ул — машина» дигән гамәле кереп калган.

Механицизм механика фәнненең казанышларын абсолютларга тырышуда гына түгел, ул, гомумән, материянең югарырак баскычта торган күренешләрен түбәнрәк баскыч өчен хас кануннар «булышлыгы» белән баяләргә омтылуда. Әйтик, физика фәне тарафыннан ачылган кануннар (электромагнит кыры кисәкчәләренең фотоннарга әверелүе, оптика һәм акустика закончалыклары, атом эчендәге структур элементларның мөнәсәбәте һ. б.) ярдәмендә тере организмда барган ассимиляция һәм диссимиляция процессларын, бигрәк тә техник, психологик күренешләргә һич кенә дә аңлатып булмый.

Ә жәмгыять эчендә барган сыйынфый һәм милләтара процесслар? Аларны атом теориясе яки бөжәкләр тереклеге турындагы белемнәр нигезендә баяләп, аларның киләчәктәге нәтижеләрен күзаллап буламы? Әлбәттә, юк.

Философия фәнненә «механицизм» төшенчәсе Һегель тарафыннан кертелгән. Ул, нигездә, чикләнгәнлек (метафизика) методын шулай атаган булган. Һегель «механицизм» терминен, гомумән, материализм юнәлешен тәнкыйтьләү өчен кулланырга омтылган. Һәм аның өчен, әлбәттә, объектив җирлек тә табылган. Хәтта XIX гасыр уртасында ук инде Фейербах тарафыннан кайбер вульгар материалистларның тәнкыйтьләнүе турында әйтелгән иде. Кайбер галимнәрнең «механицизм» чире белән газәпланулары аңардан соңгы чорларда да урын табып килә. XX гасырда алар бигрәк тә социаль дарвинизм һәм социаль материяне (жәмгыятьне) биологияләштерү тенденцияләрендә чагылды. Гомумән, «механицизм»га «узган заман чире» дип кенә карау дәрәс булмас иде. Кешеләргә һәм диалектик, һәм (кызганычка каршы) метафизик фикер йөртү дә хас. «Механицизм» — әнә шушы антидиалектик фикер йөртүнең чагылышы ул. Аның чиренә бирелмәс өчен материалистик диалектиканы тирәнтен үзләштерү зарур.

4. Галәми сузулык һәм вакыт

Галәми сузулык һәм вакыт — материянең яшәү, материал объектларның һәм күренешләргә үзара ярашу (координацияле) формасы. Галәми сузулык белән вакытны булулыкның аерып алгысыз сыйфатлары (атрибутлары) дип тә билгелиләр.

Галәми сузулыкта объектларның һәм күренешләрнең үзара ярашулары аларның бер-берсенә билгеле бер мөнәсәбәттә урнашканлыгы белән сәбәпләнә. Вакыт, галәми сузулык кебек үк, системалылык белән характерлана. Ул теге яки бу процесста аны тәшкил иткән күренешләрнең бер-берсенә ялганып баруы белән билгеләнә.

Сузулык белән вакыт үзләренә генә хас сыйфатларга ия. Сузулык өч үлчәнештә характерлана. Алар: озынлык, киңлек һәм биеклек. Вакытның үлчәнеше бер генә: ул узганнан — хәзерге заманга, хәзерге заманнан киләсе заманга бару юнәлеше белән характерлана. Шунның өстенә сузулык өчен әйберләрнең координатлары, шулай ук конфигурацияләре, төрле юнәлешләр арасындагы почмаклар, вакыт өчен күренешләрнең озынлыгы, ритмы һ. б. характеристикалар хас.

Галәми сузулык һәм вакыт дөнья картинасының аерылгысыз «өлешләре». Шунлыктан сузулык белән вакыт галимнәрне борынгы заманнан бирле үк кызыксындырып килгән. Аларны бәяләүдә төрле фәлсәфи карашлар үз чагылышларын тапкан.

Философия тарихында галәми сузулыкны бәяләүдә ике төп концепция күзәтелде. Шуларның берсе сузулыкны материя һәм хәрәкәттән аеры «мөстәкыйль» субстанция дип табу. Бу карашның формалашуына этәргеч фикерләрне Демокрит һәм Эпикур мәктәбе вәкилләре үк биргән булган. Галәми сузулык алар тарафыннан «буш», ләкин шул ук вакытта чикләре булмаган «сыйдыргыч» шәкелендә күзалланылган. Вакытка килгәндә, ул, гомумән, кешеләрнең объектив тоюларына, кичерешләренә бәйле күренеш дип кенә каралган. Борынгы атомистларның идеяләрен Яңа заманда И. Ньютон үстерә.

Ньютон галәми сузулык белән вакытны материядән ирекле субстанцияләр дип карый. Аныңча, галәми сузулык һәм вакыт, абсолютлыкка ия булган «сыйдыргычлар»: сузулык — объектлар «сыйдыргычы» булса, вакыт — күренешләр, вакыйгалар «сыйдыргычы». Галәми сузулык материя белән бәйсез, ул конкрет сыйфатлардан да азат. Дөрөс, Ньютон сузулыкны ниндидер объектлар биләгән «урын» рәвешендә генә таний. Һәм табигать фәннәре тарафыннан күзәтелгән өч үлчәмне (озынлык, биеклек, киңлек) нәкъ аерым объектларга гына хас булган сыйфатлар дип карый.

Икенче концепция буенча (аңа этәргеч идеяне Аристотель бирә), галәми сузулык һәм вакыт материядән аеры, мөстәкыйль

субстанциялар түгел. Бу концепцияне Яңа заманда атаклы немец галиме Г. Лейбниц (XVII—XVIII) күтәрәп чыга. Ул сузулыкны нисби күренеш дип саний. Аныча, әйберләрнең озынлыгы турында башка әйберләр белән чагыштырганда гына әйтеп була. Лейбниц бу принципны вакыт күренешенә карата да кулланырга кирәк дип фикер йөртә. Лейбницның нисбилек концепциясе ул яшәгән заманда яклау таба алмый, аңа (дөрөс, XIX гасыр азагы — XX гасыр башында физикадагы фәнни революция биргән нәтижәләр җирлегендә) яңадан кайталар. Ләкин Эйнштейнның нисбилек теориясе Лейбниц концепцияләрен кабатлау түгел. Шулай булуына карамастан, Лейбницның карашлары Яңа заманда хакимлек итә башлаган (Ньютон ачышларына бәйле) механистик теорияләрдән аеры булуы белән игътибарга лаек.

Соңрак чорларда галимнәрнең берәүләре Ньютон теориясе ягында булса, икенчеләре Лейбниц карашларын якын күрәп эш итәләр. XVIII гасыр француз материалистлары, шул исәптән Дидро, галәми сузулыкның абсолютлык хасиятен алга куялар. Инглиз философы Беркли, үзенең субъектив идеализм карашларыннан чыгып, сузулык белән вакытны кешенең хисси үзләштерү актына бәйләп карарга омтыла. Биредә әлегә күренешләрне абсолют дип бәйләү өчен урын калмый инде. Кант исә, башта Лейбниц концепциясенә кыйбла тотса, соңрак Ньютон карашларына юл ала башлый. Ләкин ул сузулык белән вакытны, башлыча, гносеологик планда хәл итү юлында эزلәнә. Бу өлкәдәге омтылышлар аны сузулык белән вакытны априор (кешенең тәҗрибәсеннән тыш) күренешләр рәтенә куюга китерә. Аныча, сузулык белән вакыт объективлыктан мәхрүм, алар кешегә тумыштан («тәҗрибәгә хәтле») бирелгән. Кантның шушы юнәлештәге карашлары аның космогоник концепциясенә үк каршы килә.

Икенче бөек немец галиме Гегель үзенең фәлсәфи мәсләген Лейбниц концепцияләренә бәйләргә тырыша. Ләкин бу өлкәдә аның теориясенә дә эзлеклелек җитенкерәми.

XIX гасырда яңа фәнни ачышлар нәтижәсендә сузулык белән вакытның «субстанциальгә» һәм абсолютлыгы шиккә куела башлый. Аңа кадәр ул карашларның хакимлегә Евклид (б.э.к. III гасыр) геометриясенә «бердәнбер» дип саналган чорына туры килә. Бу карашка беренче һөжүмнәрне Н. И. Лобачевский һәм Б. Риманның ачышлары ясый. Аларның аксиомалары буенча, билгеле (галәми) шартларда өчпочмак

почмакларының суммасы, Евклид геометриясе гамәленчә 2d түгел, бәлки йә кимрәк, йә артыграк булуы мөмкин. Соңрак атаклы немец галиме Х. Лоренц сузулык белән вакыт турында шаккатыргыч ачыш игълан итә: жисми әйберләрнең супер-тизлек (яктылык нурлары тизлегенә якын тизлек) белән хәрәкәт итү шартларында шушы әйберләрнең галәми сузулык һәм вакыт сыйфатлары шактый үзгәрүгә дучар була: аларның озынлыгы кими, ә бару процессының вакыты кыскара...

Галәми сузулык белән вакыт хакындагы традицион карашлар Эйнштейнның нисбилек теориясе белән тагын да ныграк какшатыла. Ул теория нигезендә (биредә 1905 елда исбатланган махсус нисбилек теориясе белән 1916 елны дәлилләнгән гомум теорияне аерып эш итү сорала) сузулык белән вакыт абсолют түгелләр, аларга нисбилек хас. Хәрәкәттәге объектларның озынлыгы, хәрәкәتكә киткән вакытның төрле характеристикалары шушы объектларның башка объектлар белән булган үзара мөнәсәбәтләреннән торганлыгы исбат ителә. Шунның өстенә галәми сузулык белән вакытның сыйфатларына тартылыш (гравитация) кыры массаларының йогынтысы дәлилләнә.

Гомумән алганда, XIX—XX гасырлардагы фәнни ачышлар галәми сузулык белән вакыт турындагы күп кенә традицион карашларның жимерелүенә, алар хакындагы фәнни теорияне баетуга, яңартуга китерде. Ләкин ясалган ачышлар, яңарулар галәми сузулык һәм вакыт теориясенең якын һәм ерак киләчәктә тагын да яңа ачышларга баю мөмкинлеген инкяр итми. Бу теория, башка күп кенә теорияләр кебек үк, үзе даими хәрәкәт кичерә. Ләкин материалистик диалектика галәми сузулык белән вакыт күренешләрендәге кайбер гамәлләрнең һичкайчан да какшамаслыгын тәкърарлый.

Беренчедән, галәми сузулык белән вакыт материядән аеры, «субстанциальлек»кә хасиятле мөстәкыйль күренешләр түгел. Сузулык һәм вакыт материядән тыш яши алмыйлар, алар — материянең яшәү формалары.

Икенчедән, галәми сузулык белән вакытка объективлык хас. Димәк, алар турындагы субъектив идеализм үзәнендә барлыкка килгән теорияләр фәннән ерак тора.

Өченчедән, галәми сузулык белән вакыт, гомуми күренеш буларак, нинди дә булса «чиккә», «тәмамлык»ка ия түгелләр. Алар, материянең аерылгысыз, яшәү формалары буларак, мәңгеләр.

Дүртенчедән, галәми сузулык белән вакытка эчке каршылыklar хас. Алар, бер яктан, абсолют (бер генә объект та сузу-

лык сыйфатыннан, бер генә күренеш яки процесс та вакыт сыйфатыннан мәхрүм түгел), икенче яктан, нисбилеккә ия. Алар өзекле дә (һәр аерым, конкрет объектның, һәр конкрет процессның чиге бар), шул ук вакытта өзексез дә (сузулык та, вакыт та конкрет объект һәм конкрет процесс белән тәмамланмый, аларның — һәркайсының — дәвамы бар).

Бишенчедән, галәми сузулык һәм вакыт, реаль күренешләр буларак, күп төрлелеккә, кеше тарафыннан ачып бетерә алмаслык «серләргә» ия. Кешелек тарихы күрсәткәнчә, фән бер урында тормый, үсә, яңа белемнәргә, яңа ачышларга байый бара. Бу канунны кешелекнең материя һәм аның яшәү формаларын өйрәнү процессындагы ачышлар ук исбатлый. Әйтергә мөмкин, әле генә башланган ХХІ гасыр да кешелек жәмгыятенә моңа хәтле мәгълүм булмаган белемнәрне бирәчәк, йозак астында яшәп килгән күп кенә серләрне ачып бирәчәк. Галәми сузулык белән вакыт, фәнни проблема буларак, зур перспективага ия.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Нәрсә ул булулык һәм материя? Булулык белән материяне берләштерүче һәм аларны аера торган сыйфатлар?
2. Нәрсә ул хәрәкәт? Аның материя белән мөнәсәбәте.
3. Хәрәкәтнең төрләре (формалары). Хәрәкәтнең классификациясе һәм аның методологик әһәмияте.
4. Галәми сузулык белән вакыт. Аларның материя белән мөнәсәбәте.
5. Галәми сузулык белән вакытның төп сыйфатлары нәрсәдән гыйбарәт?

ӘДӘБИЯТ

Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 20; Диалектика природы. Там же.

Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм: ПСС. — Т. 18.

Мелюхин С. Т. Структура и формы материи. — М., 1967.

Солопов Е. Ф. Материя и движение. — Л., 1972.

Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы.— М., 1982.

Философская энциклопедия.— Т. 1.— М., 1960.— С. 204—213 (Бытие); — С. 233—437 (Движение); — Т. 3.— М., 1964.— С. 365—368; — Т. 4.— М., 1967.— С. 392—397.

Носов Н. А. Виртуальная реальность // Вопросы философии. 1999, № 10.

Хоружий С. С. Род или недород: Заметки к онтологии виртуальности // Вопросы философии.— 1997.— № 6.

ФИЛОСОФИЯДӘ АҢ ПРОБЛЕМАСЫ

Кеше үзенең аңы турында иң борынгы заманда ук уйлана башлаган. Кешенең рухи тормышы гаять бай. Ул күп төрле сыйфатларга ия. Кешегә хисләнү, әсәрләнү хас. Ул үзен чолгап алган әйберләргә, күренешләргә бәя бирә: берәүләрен күңеленә кабул итә, икенчеләрен кире кага, берәүләренә карата нәфрәтләнсә, икенчеләренә куана, шатлана. Ул әйберләренең, күренешләренең эчке асылына төшенергә омтыла, ә алда буласына планнар кора ала. Кешенең тереклегә гомумән уйлау, фикерләү процессында уза. Дөрес, борынгы заман кешесе үзенең һәм үзе кебек башка кешеләр аңы турында тирәнгә кереп, теоретик дәрҗәдә фикерли алмаган, бу вазифаны ул объектив рәвештә гыйлем ияләренә тапшырган. Ә фикерләү сәләте, дөньяның башка мөмкинчәлекләре кебек үк, борынгылар өчен зур сер булып килгән, һәм аларның дөнья серләренә төшенергә омтылулары фәкать төрле илаһи көчләргә инануга гына китерә торган булган.

Философиядә аң төшенчәсе шактый соңрак барлыкка килә. Аның фәнни кулланылуына кертелүен Яңа заманга, конкретрак әйткәндә, Декартка бәйләп карыйлар. Аңа хәтле кешенең фикерләү, хисси һәм башка шундый сыйфатларын рух (дух) һәм жан (душа) терминнары ярдәмендә төшендерергә тырышканнар.

1. Рух һәм жан

Рух термины төрле фәннәрдә күп төрле мәгънәләрдә кулланылып килгән. Мәсәлән, физиологиядә ул — бер мәгънәдә, психологиядә — икенче, этикада — өченче, философия һәм социологиядә — дүртенче-бишенче, эстетика һәм кайбер башка фәннәрдә тагын ниндидер мәгънәләрдә кулланылган. Ул хәзер дә шулай төрле мәгънәдә кулланылуын дәвам итә.

«Рух» термины мәгънәсә төрле халыкларның телләрендә дә аерыла. Әйтик, татар телендә «рухи дөнья», «күтәрелгән рухлы»,

«рухани», «рухлы» («рухсыз») һәм башка сүз, сүз тезмәләрендә ул төрле очракларда төрлечә файдаланылып, күп мәгънәлелеген исбат итә. Рус телендә «дух» («рух») шулай ук күп төрле мәгънәләрдә чагылыш таба. Мәсәлән, «дух» — жисемнең антиподы рәвешендә килә. «Святой дух» («Изге рух») Троицаның өченче затын белдерә. Русларда да дух сүзе шулай ук «Добрый дух» («Игелекле рух») һәм «Злой дух» («Явыз рух»); «русский дух» («рус рухы») һ. б. мәгънәләрдә дә кулланыла.

Кешеләр рух (рухлар) кебек илаһи көчләр турында борынгы жәмгыять чорында ук фикер йөртә башлаганнар. Алар рухны (жанны) табигатьнең һәр предметында, күренешендә (суда, ташта, күктә, тауда һ. б.) табарга омтылганнар. Болай (фән таләпләренә туры килмәгәнчә) фикерләү төрле халыкларның риваятьләрендә сакланган. Бу хакта дәрәслекнең беренче бүлегендә әйтелгән иде инде. Риваятьләр һәр халыкның сәнгать эсәрләрендә урын таба килгән. Гомумән, табигать предметларына рухилык сыйфатын тагу фәндә анимизм (лат. *anima* — рух, жан) күренеше дип атала. Югарыда әйтелгәнчә, ул — борынгы жәмгыять (конкретрак әйткәндә, кабиләләрнең мәжүсилек дәвере) продукты.

Борынгы (антик) грекларда бу илаһи күренеш үзенә «рух» дигән түгел, бәлки башка атамалар да таба. Гомерның (аның яшәве чама белән б.э.к. XII—VII гасырларга туры килә) «Илиада» эсәрендә ул илаһи көч «демон» (грек. *daímon* — илаһи көч, рух) атамасында чагыла. Ёераклит белән Демокритта «демон» сүзе иң югары илаһи көч мәгънәсендә кулланылган. Платон белән Аристотель исә рухи көчне «нус» (грек. — акыл, гакыл) термины белән аңлатырга тырышалар. Алар шул ук мәгънәдә «логос» (грек. — фикер, гакыл, төшенчә), пневма (грек. — рух) терминнарында да кулланалар.

Урта гасырлар философиясендә «рух», антик философиядән аермалы буларак, чынбарлыктан (шул исәптән галәмнән) тыш һәм өстен бер көч дип таныла. Ул монотеизм (бераллалык) тәгълиматы белән тыгыз бәйләнештә карала башлый. «Изге рух» Абсолютның (Алланың) бер чагылышы дип табыла.

Яңа заманда урта гасыр кануннары инкяр ителеп, рух (латиннан алынган «*mens*» термины атамасында) кешегә хас интеллекуталь күренеш рәвешендә карала башлый. Ләкин бу карашның гамәлгә керүе (анда бигрәк тә Декарт белән Спинозаның роле зур була) электән (ягъни урта гасырлар тәгълиматы калыбында) килгән карашларны да төшереп калдырмый, алар әле хәзергәчә үзләренең чагылышын таба.

Рух күренешен интеллектуализм калыбында бәяләү XVIII гасыр француз материалистларына да хас була. Гельвеций үзенең хезмәтләрендә рухны (франц. *Espit* — акыл, рух) кешенең фикерләү сәләте белән бәйләп рәвештә карый, соңгысы исә (ягъни кешеләрнең фикерләү сәләте) бер яктан, жәмгыять шартларыннан чыгып бәяләнә торган булса, икенче яктан, ниндидер иң югары дәрәжәдәге гакылга бәйләп карала.

Немец классик философиясе вәкилләре рух күренешен бәяләүдә үзенчәлекле позициядә торганлыкларын күрсәтәләр. Мәсәлән, Кант өчен рух — априор (ягъни кешенең тәҗрибәсеннән тыш, үзенең яшәешен «аңарчы» ук тапкан) күренеш. Гегель исә рухны бөтенләй үзгәчә бәяли. Аның теориясе буенча, Рух үзенең чагылышын өч төрдә таба: субъектив Рух (антропология, феноменология һәм психология), объектив Рух (хокук һәм эхлак теориясе), абсолют Рух (сәнгать, дин һәм философия). Гегель рухны кешенең аңына бәйләп караса да, үзенең уйдырмаларга корылган идеалистик теориясендә аны жәмгыятьнең материал шартларыннан аерып эш итә.

Гегельдән соңгы Көнбатыш илләр философиясендә рух теориясе чуарлануга дучар була. Гегельдә ул, ничек кенә уйдырмалы, чынбарлыкның үзеннән аеры, «ирекле» булмасын, төзеклелек, ыспайлык белән характерлана. XIX гасыр азагы — XX гасыр дәвамында рухны фәлсәфи аңлатуда төрле якка чәчелү хас иде. Бу тенденцияне берәүләр, әлбәттә инде, ирекеллек күренеше дип атаячак. Ләкин чын ирекеллек ул бит фәкәт танып беленгән зарурлык кына. Шунлыктан Көнбатыш илләрдә барлыкка килгән теорияләрдә рух күренеше, ниндидер «мөстәкыйль» субстанциягә әвереләп, үзенең чын хасиятләреннән мәхрүм була бара. Әйттик, немец философы В. Вундт өчен кешенең рухияте ихтыярга һәм аффектларга кайтып кала, З. Фрейд өстенлекне инстинктларга, аңасты кебек күренешләргә бирә. Э. Гуссерль исә, рух проблемасын философиядән бөтенләй алып ташлап, рухиятне схоластика белән сугарылган тар бер өлкәгә — кеше аңының ниндидер объектка юнәлдерелгәнлегенә (лат. *intentio*) кайтарып калдыра.

Марксистик философиядә рух төшенчәсе кире кагылмый, ләкин ул төрле мистик уйдырмалардан «чистартылып», фәкәт жәмгыятьнең материал ягына капма-каршы торган антипод, соңгы нәтижәдә, аның идеаль чагылышын тәшкил итүче бер күренеш дип таныла. Бу контекстан караганда, марксистик әдәбиятта «жәмгыятьнең рухи өлкәсе» дип аталган төшенчә

дә, шушы күренешне чагылдыра торган ниндидер башка (кешенең «рухи дөнъясы», «рухи сәләте», «рухи иҗаты», «рухият» һ. б.) төшенчәләр дә файдаланып килә.

Философия фәнендә гамәлгә кәргән тагын бер төшенчә игътибар таләп итә. Бу — «җан» төшенчәсе. «Җан» термины латинда да («*anima*»), руста да («душа»), рух кебек үк (лат. «*anima*», рус. «дух») сүзләр белән бер үк тамырдан алынган. Татарда, күренгәнчә («рух», «җан») бер үк тамырдан алынган сүзләр түгел. Шунлыктан татар телендә «рух» белән «җан»ның охшашлыгы, әйтик, латин белән рустагы кебек күзгә ташланырлык түгел. Хәлбуки әгәр дә без «җан» төшенчәсе белән Аурупа фәлсәфәсе традицияләре буенча эш итәбез икән, аны нәкъ андагыча фикерләргә тиешбез кебек. Ләкин бездә андый мохтажлык юк. Татарда «җан» төшенчәсе «рух» сүзеннән ясалган чыгарылма түгел. Шулай да русның «душа» төшенчәсе белән татарның «җан» төшенчәсе арасында охшашлык бөтенләй үк юк түгел.

Җан традицион рәвештә кешенең, шулай ук хайванның тәнненә «каршы торган» нәрсә булып санала. Җан белән тәннең мөнәсәбәте дини тәгълиматлар буенча түбәндәгечә аңлатылып килә: тәннең үлүе белән җан, аны калдырып, Алла карамагына күчә. Шушы яссылыкта фикерләү татарга (мөселманга) да, шулай ук руска (христианга) да хас.

Философия тарихында җан турындагы теорияләр, рух турындагылар кебек үк, зур төрлелеккә ия. Борынгы грек философлары — Фалес, Анаксимен, Гераклит, Демокритлар — җанны ниндидер (су, һава, ут кебек) материал башлангычларның формасы дип санаганнар. Платон исә, кешенең җанын аның тәнненә капма-каршы куеп, дини тәгълиматлардагыча, күчешле һәм үлемсез, дип караган. Ә Аристотель, киресенчә, җанны материал җисем дип санап, аның «урынын» йөрәк эчендә тапкан. Аныңча, «җан тәннең асылы һәм тәмамлаучысы».

Урта гасырлар философиясендә (Августин, Фома Аквинский), моннан алдагы битләрдә әйтелгәнчә, җан, рух кебек үк, Аллага бәйле карала. Җанның үлемсезлегә турындагы хөкем җәннәт һәм тәмуг «катнашында» санала башлый.

Дини теорияләргә беренче «һөжүм» Торгызу чорына туры килә. Ләкин иң катгый хөкем сүзен алар Яңа заман галимнәреннән алалар. Декарт, тән белән җанны үзара бәйле җисемнәр дип санап, алардагы физик һәм психик күренешләрне бербөтен рәвештә карауны алга куя. Спиноза, җанны фикер туплаучы

нәрсә дип санап, аны рух белән һәм акылга биргән термин (mens) белән атый. Шулай итеп, Яңа заман галимнәре «жан» төшенчәсен акылга, аңга тиңләп эш итә башлыйлар. Ләкин алар бу мәсьәләдә эзлеклелек күрсәтә алмыйлар әле. Кешенең аңы белән жаны һаман аның тәнненән аерылган рәвештә карала.

Немец классик философиясенең өлкән вәкилләре Кант, Фихте һәм Гегель дә жан проблемасы буенча бу өлкәдә шулай ук әллә ни өсти алмыйлар, чөнки алар әлеге проблеманы тикшерүдә үзләренең уйдырмалы системалары тозагыннан ычкына алмыйлар. Мәсәлән, Гегель, тән белән жанның бербөтенлеген таныса да, бу берлектә жанга өстенлек бирә. Аныча, жан белән тәннең берлеге үзе идеаль төшенчәнең «моменты» гына. Фейербах исә, Гегельның позициясен тәнкийткә куеп, тән белән жанның берлеген логик яктан түгел, бәлки — һәм беренче чиратта — физик яктан булуын икътярарлай. Фикерләү жан фиғыле түгел, чөнки жан ул үзе фикерләүнең «мөстәкыйльлеккә» әверелдерелгән күренеше генә, ди (кара: Изб. филос. произв.— Т. 1.— С. 545).

Жанны чын фәнни яссылыкта тикшерү бөөк рус галимнәре И. М. Сеченов һәм И. П. Павлов тарафыннан башкарыла. Сеченов, Декарт традициясен дәвам иттереп, психиканың рефлектор теориясен дәлилли. Павлов, бу традицияне тагын да үстерә төшеп, югары нерв эшчәнлегенә теориясен тирәнтен исбатлай. Аның дәлилләве буенча, психика (жан) — минең функциясе. Һәм бу теория хәзерге заман нейрофизиология фәнненең методологик нигезен тәшкил итә.

Соңгы унъеллыкта илебез философиясендә яңа агымнар барлыкка килә башлады. Аларның сәбәбе Россия жәмгыятенең ижтимагый-икътисади өлкәсендә килеп чыккан үзгәрешләренә бәйле. Ул үзгәрешләр рухи, шул исәптән ижтимагый фәннәр өлкәсендә дә чагылмый калмады. Шушы юнәлештә совет философиясенең кайбер казанышлары шиккә куела, кайберләренә хәтта һөжүмле акцияләр дә кылына башлады. Алар үзләренең чагылышын энә шул рух, жан проблемаларын өйрәнүдә дә тапты.

Мәсәлән, кайбер галимнәр рухны булулыкның формасы дип дәлилләргә тырыша башладылар. Булулык категориясе турында моннан алдарак битләрдә әйтелгән иде инде: ул — объектив реальлек. Рух, гомумән барлык рухи күренешләр, объектив дип карала алмый, алар, кеше субстанциясенең идеаль чагылышы буларак, субъектив реальлекне тәшкил итәләр (рухи реальлек — шул ук субъектив реальлек ул). Югыйсә без булулык

белән рух, материя белән аң арасындагы аерманы бөтенләй сызып ташлаган булыр идек. Философиядә бу тенденция (субъектив идеализмның төрле тармаклары рәвешендә) үзенә чагылышын тапкан иде инде, һәм ул үзенә тиешле бәясен дә алды. Хәзерге заман «теорияләренә» килгәндә, шуны әйтергә була: алар нинди булса да эзлеклелектән, төзеклектән гажиз, кагыйдә буларак, мантийклы фикерләр системасы урынына «сүз боткасы», бер-берсенә ябышмый торган сүз тезмәләре тәкъдим итәләр, шулар белән үзләренә хаталы фикерләрен йолып яисә фикри бушлыкны энә шул сүз тезмәләре белән каплап калырга тырышалар.

Элеге тенденция «Жан» проблемасын карауда да чагыла. Мәсәлән, В. Г. Федотова, Августин, Лейбниц, Франкл, Лефевр концепцияләрен яклап, жанны аң, психика, рефлексия һ. б. шундый рухи күренешләргә тиңләүдән баш тарта, аны кешенең эчке дөньясын тәшкил итүче «мөстәкыйль» бер феномен дип карарга омыла. Г. П. Меньчиков та, В. Франклга нигезләп, кеше ул нәселлек һәм даирә продукты гына түгел, аңарда тагын бер (өчөнчө) элемент, ул да булса карарлар кабул итү элементы бар, ди. Әйтерсәң лә кешенең карарлар кабул итү сәләте аның биологик һәм социаль жисемен гәүдәләндерүче элемент түгел. Әйтик, кешенең жисемендә өч фактор күзәтелә: рухилык, җаваплылык һәм ирекчелек (Франкл В. Доктор и душа.— С.-Пб.: Ювента, 1997.— С. 287). Г. Меньчиков боларның барысын да кешенең рухи реальлегенә кертә. Ә шулар белән кем (яисә нәрсә) идарә итә соң, дигән сорау куя автор. Алар белән идарә итүчене ул «жан» («душа») дип атый. Һәм В. А. Лефеврга таянып, «жан ул кешенең эчке дөньясы түгел, бәлки аның эчке дөньясының мөстәкыйльлеге», ди (Духовная реальность человека. Казань, 2000, с.331). Жанни болай характерлау фәнгә нәрсә бирә икән соң? Жанни тагын да «хикмәтлерәк» итеп күренекле философ М. К. Мамардашвили характерлый: «Жан,— ди ул, — шул нәрсә, кайсын ки мин үзем дә белмим» («Как я понимаю философию».— М., 1992.— С. 415.) Тагын бер тезис: «...жан — минем эчемдәге, «минем өемдәге» үзхылыклы житәкче... Жан шул нәрсә ки, ул — тели, куша һәм үти (ләкин башкалар кушуы буенча түгел, ә үз теләге белән)...» (Духовная реальность человека, с.332).

Жан күренешен шушы планда аңлатырга тырышу безгә таныш булган аң күренешенә төрле чагылышларын тезеп китү генә түгелме соң?

Гомумән алганда, «жан» термины, «рух» термины кебек үк, безнең фәннәрдә кулланылырга хаклы терминнар. Ләкин алар, ижтимагый фәннәрнең житлегеп өлгермәгән чорында барлыкка килеп, хәзерге заманда саклык белән куллануны таләп итәләр. Югарыда әйтелгәнчә, рух ул — булулыкның, материянең антиподы. Шунлыктан жәмгыятьнең «материаль ягы» белән «рухи ягы»н аерып эш итү (димәк, «рух» терминын куллану) хак эш кенә түгел, бәлки ихтыяжи да. Моннан алдагы битләрдә «рух» тамыр сүзеннән ясалган кайбер башка терминнар да китерелгән иде. Аларны (исемлекне киңәйтеп тә булып иде әле) куллану шулай ук дәрәс һәм зарур. Ләкин жәмгыятьнең объектив кануннарын өйрәнү процессында «рух» терминына ниндидер, реальлектән аерылган уйдормалы мәгънә биреп, аңардан ниндидер бер пот ясарга омтылу хакыйкаткә хилафлык китерәчәк. Философия фәне яңадан урта гасырлар дәрәжәсенә кайта алмый һәм тиеш тә түгел.

Шул ук хәлләр — «жан» термины өчен дә хас күренешләр. Татар телендә «жан» сүзенә бәйле дистәләгән әйтемләр китереп була («жан азыгы», «жан ачысы», «жан иясе», «жан бирү», «жан тыну», «жаның теләгән», «жан өшеткеч», «жаны чыккыры», «жан башыннан», «сатлык жан», «жансыз кеше», «жан сату» һ. б.). Бу әйтемләр — кешеләрне, шулай ук аларның башка кешеләр белән булган мөнәсәбәтләрен характерлый торган фразеологик берәмлекләр. Аларның һәркайсы ниндидер конкрет мәгънәне аңлата, жәмгыять тормышының, бигрәк тә кешеләрнең көнкүреш өлкәсендәге мөнәсәбәтләрен чагылдыра. Ләкин алар үзара мөнәсәбәтләренә теоретик югарылыкта бәяләү сәләтен дөгъваламыйлар. Аларның һәркайсы кешенең хисси, фикри дөньясын, аның интересларын, теге яки бу күренешләргә, вакыйгаларга бәяләрен чагылдыралар һәм шуның белән глобаль киңлеккә ия булган аң күренешенең төрле-төрле чагылышларын гына күрсәтәләр.

Жан кеше аңының билгеле бер атрибуты буларак, ниндидер «мөстәкыйльлеккә» ия булган мөгъжизалы күренеш түгел, «жаны», «рух» күренеше кебек үк, аң «структурасы»нда карау заруррак булып.

2. Аң, аның асылы һәм төп сыйфатлары

Аң — диалектик материализм философиясендә, материя, булулык кебек үк, иң төп категорияләренең берсе. Бу тәгълиматта «рух» һәм «жан» терминнары, билгеле бер дәрәжәдә

кулланыла торган булсалар да, теоретик статус дәрәжәсендә карала торганнардан түгел. Әлеге терминнарның хәзерге философиядә файдаланылуы, мөгаен электән килгән фәлсәфи традицияләргә бәйләнгәндер. Алар Көнбатыш илләр философиясендә әле хәзер дә киң кулланыла, хәтта төп фәлсәфи категорияләр статусында йөртеләләр. Ул гына да түгел, хәзерге заманда илебезнең кайбер галимнәре, Көнбатыш илләр тәғлиматларына ияреп, әлеге терминнарга югары статус бирүне дөгъвалый башладылар. Алар өчен аң икенче рәттә генә торучы категория, күп булса ул рухның (яисә жанның) билгеле бер күренеше генә. Мондый позиция белән һич килешеп булмый.

Беренчедән, кешенең аңын чагылдыручы сыйфатларны — рух (яки жан) киртәсенә кертәп һәм аның асылына буйсындырып карау борын-борын заманнан (физиология фәненең юк дәрәжәсендә примитив чагыннан) ук килгән белем инде ул. «Рух» белән «жан» терминнарын дини тәғлиматларга яраштырып куллану традициясе турында да моннан алдагы битләрдә әйтелгән иде инде. Шуңа күрә бүгенге көн теоретик эзләнүләребездә фән таләпләренә җавап бирә алмастай теорияләргә кире кайту дәрәжә булып иде микән? Икенчедән, рух һәм жан турында хәзерге заман философиясендә алып барыла торган тикшеренүләр фәнгә, мистика һәм төрле буталчыклыklar кертүдән гайре, игътибарга лаек һичнинди белемнәр өсти алмадылар. Кагыйдә буларак, алар схоластикачыл, табигать фәннәренең соңгы казанышларынан аеры, чынбарлык проблемаларынан ерак торган фикер йөртүгә, ачыграк әйткәндә, сафсатага кайтып калалар.

Кабатлап әйтергә туры килә: «рух», «жан» терминнарының һәм алардан ясалган башка күп кенә терминнарның фән һәм көнкүреш гамәлендә яшәп килүе табигый. Шулай булгач, аның белән санашмыйча булмый. Ләкин «рух» белән «жан» табигать фәннәренең (биология, физиология, нейрофизиология һәм башка шушы юнәлештәге гыйлемнәрнең) бүгенге көнгә ирешүләре нигезендәге киң колачлы һәм асылы белән фәнни дәрәжәдәге тәғлимат өчен фундаменталь категорияләр хезмәтен үти алмыйлар. Бу хезмәтне аң категориясе генә башкара ала.

Нәрсә соң ул аң? Аң — материянең (яки булулыкның — бу очракта аерма юк) сыйфаты. Ләкин бу билгеләмә артык дәрәжәдә саран, аң күренешенең асылын тулы рәвештә ача алмый әле. Алай гынамы соң, әлеге билгеләмә, әгәр дә аны шушы калыпта гына аласың икән, хаталы йомгакларга да китерергә мөмкин.

Мәсәлән, философия тарихында гилозоизм дип аталган концепциянең булуы билгеле. Бу терминны XVII гасыр инглиз философы Р. Кедворт керткән. Терминның мәгънәсе аның ике өлешендә (гр. «материя» һәм «жан», «яшәү») чагыла. Аларны кушып әйткәндә, жанны материягә (аның барлык төрләрәнә) хас сыйфат дип исәпләү килеп чыга. Гилозоистлар жанга ия булган һәм жанга ия булмаган предметлар арасындагы аерманы күрергә теләмәгәннәр дә. Алар өчен жан материянең барлык төрләрәнә дә хас сыйфат (Гилозоизм хәзерге фәннәрдә панпсихизм, дигән термин белән дә атап йөртелә. Ләкин панпсихизмны витализм концепциясеннән аерып карау зарур. Витализм «жан»ны, төгәлрәк әйткәндә «яшәү көчен», материянең физико-химик төрәннән аерым, мөстәкыйль бер күренеш дип саный).

Аң һәр материалъ әйбернең сыйфаты түгел. Аң — тере материянең миллионлаган еллар дәвамындагы үсеше, камилләшүе процессы нәтижәсендә кеше миенең иң югары баскычка ирешүен дәлилләүче сыйфат. Ләкин аң өчен бу эле тулы билгеләмә түгел. Философиядә предметларга, күренешләргә бәя биргәндә ике аспектны аерып эш итәләр. Онтологик аспектта караганда аң ул, югарыда әйтелгәнчә, материянең сыйфаты. Ә менә гносеологик аспектта аң — материянең кеше миендәге чагылышы. Чагылышның төрләре һәм дәрәжәләре турында алга таба җентекләрәк аңлатылыр эле. Бу очракта исә шуныгына әйтергә кирәк: материянең кеше миендә тапкан чагылышы санап бетергесез күп төрләрдән тора. Аның диапазоны чиксез киң — әйбернең көзгегә төшкән сурәтеннән алып алгебраик тигезләмәгә, ишек шыгырдавын ишетүдән алып орбитадагы космик корабльнең кайчан (ничә сәгатътә, ничә минутта) һәм кайда (кайсы параллель, кайсы меридианда) төшәчәген исәпләүгә хәтле җәелгән.

Аң турында тәгаен фикер йөртү җиңел түгел. Чөнки ул күзгә күренми, шунлыктан аның «хәрәкәте» турында берни дә әйтеп булмый.

Аң феноменын өйрәнүдә аерым ысуллар кулланыла. Мәсәлән, **объектив** ысул. Ул — кешенең үз-үзен тотуын, әхлагын, конкрет эшләрен күзәтүне күздә тотта. Шушы күзәтүләр нигезендә кешенең аңы турында йомгаклар ясала. Икенче ысул **интроспектив** дип атала. Аның буенча, кеше үзенең башында булган уй-фикерләренә, холкына, конкрет эшләренә, кешеләр белән булган мөнәсәбәтенә анализ ясый. Әлбәттә, мондый

анализ субъективлыктан бөтенләй үк азат була алмый. Өченчесе — **электрофизиологик** ысул. Моңысы — кешенен миенә микроэлектрод кертәп, шуның белән миенә активлык дәрәжәсен өйрәнү. Ләкин бу ысулларның нәтижәләлегә бик чамалы, чөнки интроспектив ысул субъективлыктан ирекле булмаса, калган ике ысул кеше миендәге фикерләреннән эчтәлеген белүгә ирештерә алмый.

Аң төрле фәннәр (психология, физиология, философия һ. б.) тарафыннан өйрәнелә. Югарыда аңның асылын ике (онтологик һәм гносеологик) аспектта бәяләү гамәле бар дип әйтелгән иде. Алар — төп аспектлар. Шулар өстенә аң күренешенә, аның күпкырлылыгын гәүдәләндерү мисалы буларак, төрле характеристика бирергә була. Мәсәлән, аң ул үзенә чагылышын кеше миендә тапкан булулык; «мин»нән «мин түгел»гә карата мөнәсәбәте; «объектив дөньяның субъектив сурәте» һ. б.

Аң — ифрат күпкырлы күренеш, шунлыктан аның сыйфатлары да исәпсез. Ләкин шушы күп төрле сыйфатлар арасында аның эчке асылын тулырак ачыклай ала торган гаять мөһим сыйфатлар да бар.

Шуларның берсе аңның **идеаль** күренеш булуында. Идеаль, димәк, материал түгел дигән сүз. Моңа басым ясауның принципаль әһәмияте бар. Эш шунда ки, кайбер галимнәр дөньяда булган барлык әйберләргә дә материал дип бәяләргә омтылганнар. Аларча, аң — шулай ук материал (вак материал ки-сәкчәләрдән торган) күренеш. Мондый позициядә торучылар философиядә **вульгар материалистлар** атамасын алганнар. Вульгар материализмны башлап җибәрүче булып XVIII гасыр француз галиме Пьер Кабанис санала. XIX гасырда бу агым бигрәк тә немец табиблары һәм философлары Людвиг Бюхнер, Карл Фохт, Якоб Молешотт хезмәтләрендә чагыла. Алар кеше миендә барлыкка килә торган фикерләргә бавырның үт эшләп чыгаруы белән чагыштыра торган булганнар. Бюхнер үзенә бер хезмәтендә (кара: Сила и материя / пер. с рус. 1855, 1907) аңны матдәгә тиңли. Ул гына да түгел, вульгар материалистлар җәмгыятьтәге социаль каршылыкларны да кешеләр туклана торган азык составына бәйләп аңлатырга тырышканнар.

Вульгар материалистларның теоретик концепцияләрен бигрәк тә идеализм юнәлеше вәкилләре тәнкыйть иткәннәр. Аянычы шунда ки, шушы вульгар материалистларны алар, гомумән, материализмны тәнкыйтькә куюда файдаланганнар. Билгеле ки, вульгар материализм йөзәндә фәнни материализмны күрү

бөөк немец философы Л. Фейербахка да хас булган. Ф. Энгельс үзенең «Людвиг Фейербах һәм классик немец философиясенең тәмамлануы» исемендәге атаклы хезмәтендә бу мәсьәләгә ачыклык кертә һәм фәлсәфи материализмны вульгар материализмнан арындырып карауның кирәклеген исбат итә.

Аңны материал күренеш дип күрсәтергә тырышу — хәзерге заманның кайбер авторларына да хас күренеш. Бу бигрәк тә парapsихология өйрәнә торган телепатия, полтергейст һәм башка шундый күренешләрне бәяләүдә чагылып килә. Ләкин бу проблема буенча тикшеренүләр әлегә хәтле бары тик фаразлау яссылыгында гына бара. Шунысын да әйтергә кирәк: аңның «материальлеге», аның «матдәләрдән торганлыгы» турындагы «ачышлар» да матбугатның күбрәк перифериячел басмаларында шаккатыруга, сенсацияләргә исәп тоткан, чын фәнни эшчәнлектән ерак торган әһелләр тарафыннан башкарыла.

Материаль белән идеаль — капма-каршы күренешләр, ләкин алар бер-берсеннән аерылгысыз. Бу үзенчәлек К. Маркс тарафыннан түбәндәгечә билгеләнгән иде: «Идеаль ул кешенең башына күчеп килгән һәм анда үзгәреш кичергән материал» (Маркс К. Капитал.— Т. 1.— М., 1955.— С. 19).

Материаль объектив реальлек булса, идеаль — субъектив реальлек. Идеаль үзе ике төрдә чагыла. Бер яктан, ул — сурәт (материальның турыдан-туры чагылышы) рәвешендә булса, икенче яктан, фикер (күзалланган әйбернең чагылышы) рәвешендә гәүдәләнә. Шуның өстенә идеаль эшчәнлек (башкарылачак эш) рәвешендә дә гәүдәләнергә мөмкин.

Аңның икенче төп сыйфаты — аның психик күренеш булуында. Психик, — димәк, минең тирә-юньдәге әйберләрне, күренешләрне, тулаем алганда, чынбарлыкны идеаль шәкелдә чагылдыру сәләте.

Аңны психик күренеш дип әйтү, аның һичнинди илаһи көч тарафыннан бирелмәгәнлеген, бары тик кешенең реаль чынбарлыкта барлык предметларны һәм күренешләрне хисси рәвештә кабул итеп, аларны рациональ фикерләү дәрәжәсендә үзләштерү сәләте турында гына күрсәтә.

Кешенең хисси диапазоны гаять киң (бу турыда киңрәк рәвештә дәрәслекнең киләсе бүлегендә әйтеләчәк). Әлегә очракта шуны гына әйтәсе бар: психика ул — чагылдыруның бер шәкеле. Психика хайваннарда, хәтта бөҗәкләргә дә хас, ләкин кешедә ул үзенең иң югары шәкелен таба. Кешенең психикасы, тулаем алганда, аңы кебек үк, материал чынбарлык белән

булган мөнәсәбәттә икенчел. Бу — бик мөһим момент, чөнки идеалистик философия вәкилләре психиканы мөстәкыйль күренеш дип бәялиләр. Психиканың икенчеллеге аның материя (тән) белән капма-каршылыгын исбатлый. Ләкин психик белән физиклыкның капма-каршылыгы бу күренешләрне фәкать гносеологик аспектта караганда гына шулай, гамәлдә исә алар бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә, аерылгысыз.

Кешенең психикасын, аның эчке механизмын өйрәнү, — әлбәттә, турыдан-туры психология фәненең бурычы. Ләкин ул кайбер башка (мәсәлән, физиология, биофизика, биохимия кебек) фәннәрнең тикшеренү предметы да булып тора. Бу өлкәдәге уңышлар әлегә кадәр күбрәк физиология фәнендә ирешелеп килде. Якын киләчәктә аны югарыда күрсәтелгән башка фәннәрдән дә көтәргә мөмкин. Әмма кешенең психикасын өйрәнүдә барлык фәннәр өчен дә уртак бер момент бар: психика аркылы кешенең яшәү процессы тәэмин ителә. Психика сигналлар системасының хәрәкәт итүенә корылган, кайсы ки субъектны (кеше организмын) объект (тирә-юнь, әйләнәдәге предметлар, күренешләр) белән мөнәсәбәттә яшәтеп килә. Димәк, кешенең аңы, психик күренеш буларак, «ничектер» барлыкка килгән, материядән аеры, ниндидер «мөстәкыйль» субстанция түгел. Кеше үзенең психикасы аркылы шушы материал предметларның һәм күренешләрнең сурәтен, мәгънәсен, башка сыйфатларын үзләштерүгә ирешеп килә. Шулай итеп, кеше аңының материяне чагылдыру процессында аның психикасы зур роль уйный. Димәк, психик күренешне аңның төп сыйфатларының берсе дип санарга тулысынча хақыбыз бар.

3. Аңның структурасы

Аң — катлаулы күренеш. Катлаулылык аның эчке төзелешендә, структурасында чагыла. Болай дигәндә без аң феноменының, беренче чиратта, күп төрле күренешләрдә гәүдәләнгәнлеген күздә тотарбыз. Аларда берникадәр хаослык бар сыман тоелса да, барыбер аерым системалылыкка ия. Алар билгеле классификацияләүгә бирелүчән. Һәм аларны ике төрле — горизонталь һәм вертикаль — яссылыкта күреп була.

Горизонталь яссылыкта караганда, аң түбәндәге күренешләрдә чагыла: гафыл, афыл, хәтер, зиһен, хис, интерес, эмоция, максат, исәп тоту (установка), рефлексия һ. б.

Гафыл (разум) — материянең миллионлаган еллар дәвамында барлыкка килгән бары тик кеше (*homo sapiens*) төренә генә

«бирелгән», аңа гына хас күренеш. Кешелек дөньясы бу сыйфатны югалтмаячак. Кеше аның ярдәмендә ясалма гакыл (төрле компьютерлар) тудыра ала, ләкин ясалма гакыл һичкайчан да тарихи процесс нәтижәсендә барлыкка килгән табигый гакылны алыштыра алмаячак. Ясалма гакыл кешенең математик, инженерия һ.б. шундый интеллектуаль сәләтләргә ия булган кыйммәтләренә тудырырга сәләтле булса да, чын, табигый рәвештә туа торган хисләргә, тойгыларга ия була алмаячак.

Акыл термины ике мәгънәдә кулланылырга мөмкин. Шуларның берсе рус телендә «рассудок» дип йөртелә. Бу очракта, акыл — (*homo sapiens*) төренә «бирелгән» гакылның конкрет индивидта чагылышы. Гакыл, — югарыда әйтелгәнчә, тере материянең иң югары дәрәжәгә үскән сыйфаты. Кеше төре (*homo sapiens*) аны югалта алмый. Акыл (рассудок мәгънәсендә) теге яки бу индивидта булырга да, булмаса да мөмкин. Конкрет индивид аңардан тумыштан ук мәхрүм булырга мөмкин. Яисә теге яки бу сәбәп (каты стресс, тирән кичерешләр, баш миенең яралануы һ. б.) нәтижәсендә индивид акылын югалтырга, акылдан язарга мөмкин. Аңлашыла ки, «гакыл» белән «акыл» терминнары синонимнар түгел.

Ләкин акыл термины башка мәгънәдә дә кулланылырга мөмкин. Акыл ул — кешенең тирә-юньдәге предметларга, күренешләргә, вакыйгаларга, процессларга тиешле анализ ясап, аларга дәрәс (тәңгәл) бәя бирә алу сәләте. Шушы сәләт булганда аның иясе «акыллы» дип атыйлар, теге яки бу вакыйгаларга, күренешләргә дәрәс анализ ясап, аларга дәрәс (тәңгәл) бәя бирә алмаучыларны «акылсыз» дип атыйлар. Акыл хәтер белән бер түгел, ул белемнәр күләме белән дә тәңгәл түгел. Һәр югары мәктәп тәмамлаган, хәтта һәр гыйльми дәрәжә алган кеше дә акыл иясе дигән сүз түгел әле. Акыллы, ягъни күренешләргә дәрәс анализ ясарга сәләтле кеше, югары мәктәп бетермәгән дә булырга мөмкин, чөнки соңгылар арасында дуамаллы (акылсызлык сыйфатындагы) кешеләр дә очрый.

Шунысын да әйтергә кирәк: татарда «акылын югалткан» дигән әйтем ике мәгънәдә кулланылырга мөмкин. Шуларның берсе — «акылдан язган» (русның: «потерял рассудок») мәгънәсендә, икенчесе — образлы мәгънәдә — үзен дуамал итеп күрсәтүче кеше турында әйтелә.

Акыл — кешенең төрле предметларга, күренешләргә, процессларга тиешле анализ ясап, аларга дәрәс (тиешле) бәя бирә

алу сәләте, дисәк тә, ул төрле формада чагылырга мөмкин. Аны классификацияләп тә була.

Акылның түбәндәге төрләрен аералар.

Концептуаль акыл логик, математик һәм лингвистик мәсьәләләргә чишүдә яхшы.

Социаль акыл үзен җәмгыятьтәге проблемаларны аңлау, аларны чишү юлларын таба белүдә күрсәтә.

Эстетик акыл күренешләрнең чагылу формаларын аныклауда, шулай ук образлы фикерләүдә үзен ача.

Техник-технологик акыл җитештерү өлкәсенә һәм конкрет җитештерү эшендә туа торган проблемаларны хәл итә белүдә чагыла.

Әлбәттә, китерелгән классификация тулылыкка дәгъва итми, ләкин игътибарны аларга юнәлтү акыл феноменының катлаулы һәм күпкырлы феномен икәнлеген күрсәтә ала дип санарга кирәк.

Хәтер (зиһен) — чынбарлыкның мидә психик формадагы чагылышы, кешенең кичерелгән тәҗрибәне һәм башка төрле информацияне зур вакыт дәвамында саклау, аны яңадан искә төшерү сәләте. Хәтерне узган вакыйгалар турындагы, шулай ук башка төрле информацияне үзгәртә саклаучы арсенал дип тә атап була.

Хәтернең физиологик нигезен мидәгә нерв җепләренең үзара бәйләнеше, хәрәкәт тәшкил итә. Хәтернең 4 төре аерыла. Алар: 1) хәрәкәт хәтере (кеше, үзенең яисә башка кешеләрнең хәрәкәтен искә төшереп, аларны кабатлый ала); 2) сурәт хәтере (кеше, төрле предметларның, күренешләрнең сурәтен истә калдырып, аларны кабатлый ала); 3) мантийклы сүзләр хәтере (кеше башкалардан ишеткән яки уку, өйрәнү процессында үзләштергән сүзләргә, алар ярдәмендә барлыкка китерелгән төшенчә, хөкем, йомгаклау кебек сүз корылмаларын истә калдырып, аларны кабатлый ала. Хәтернең бу төре кешеләргә нәрсәгә булса да өйрәтү процессында иң мөһим рольне уйный); 4) эмоциональ хәтер.

Хәтер кешеләрнең аралашу процессында алыштыргысыз чара хезмәтен үти, чөнки кешеләрдә хәтер сәләте булмаса, алар бер-берсен таный, бер-берсенә ышана, алар аша аралаша алмаслар иде. Кешеләрнең хәтер сәләте булмаса, җәмгыять күптән инде үзенең бербөтен система булып яшәү, хәрәкәт итү сәләтен югалткан булыр иде.

Кешеләр, хәтер ягыннан караганда, бер-берсеннән аерылалар. Берәүләрдә ул шактый бай булса, икенче берәүдә ифрат ярлы

булуы мөмкин. Хәтер кешенең бала чагында ук формалаша башлый, шул дәвердә ул көч ала, табигый потенциаларен ача башлый. Шунлыктан кеше бала чагы дәверен бик нәтижәле файдалану кирәклеген истә тотарга тиеш. Бала үзе аны аңла-маска да мөмкин, бу нәрсәне аңа олылардан төшендерү сорала.

Кешенең хәтере төрле үзенчәлекләргә ия. Берәүләр күп төр-ле информацияне яттан белүгә сәләтле. Бу сәләт — имтиханга әзерләнүче студентка гына түгел, ул аеруча артистлар өчен зарури сәләт. Кайбер сәхнә осталары әллә ничаклы шигырь-ләрне яттан белә торган булалар. Ә кайбер шагыйрьләр үзләре иҗат иткәнне дә истә калдыра алмыйлар, моңа алар әллә ни омтылмыйлар да. Берәүләр математикада зур сәләтлек күрсәтә алсалар (алар әллә ни хәтле формулаларны хәтердә саклыйлар, зур саннарны зур саннарга тапкырлау яки бүлү кебек опера-цияләрне күңелдән башкара алалар), икенче берәүләр төрле машина механизмнарын, алар белән эш итү ысулларын хәтердә тотып, катлаулы механизмнарда уенчык белән уйнагандай гына мөгамәлә итә алалар.

Белгечләр өч төрле хәтерне аералар.

Беренчесе — **генетик** хәтер. Ул кешегә җенси күзәнәкләр аркылы бирелә. Генетик хәтер булмаса, балаларның ата-анала-рына охшавы булмас та иде.

Икенчесе — **иммунологик** хәтер. Алар аерым, «сакчы» ролен үтәүче күзәнәкләрдә тупланган. Аларның вазифасы — кеше ге-нофондында булган күзәнәкләрне төрле авырулардан саклау. Нәтижә шул: кайбер авырулар (кызамык, скарлатина һ. б.) кеше-дә бер мәртәбә булган икән, яңадан кабатлана алмыйлар инде.

Өченчесе — **нейрологик** хәтер. Бусы инде кешенең фәлән хәтле информацияне истә тотуында гәүдәләнә. Хәтер күренешен алганда, без беренче чиратта аның нәкъ шушы төрен күздә тотабыз.

Хәтер байлыгы белән акыл байлыгы бер үк нәрсәме? Ый-юк. Югарыда әйтелгәнчә, акыл ул предметларны, күренешләрне, алар арасындагы мөнәсәбәтләрне анализлый алу сәләте булса, хәтер исә шул ук нәрсәләрне истә тоту сәләте булып. Берәр акыл иясендә хәтер, бигрәк тә күп нәрсәне яттан белү сәләте, әллә ни бай булмаска да мөмкин. Шул ук вакытта хәтергә бай һәр затның әллә ни зур акылга ия булмавы да мөмкин. Иң яхшысы — хәтергә дә бай, зур акылга да ия булу. Бу ике сый-фатның бергә кушылуы — даһи кешеләргә хас күренеш. Алар бай эчтәлекле, шулай ук күләмле (фәнни һәм сәнгати) әсәрләр

иҗат итә торган булалар. Бу сәләтләр дәүләт сәясәтен алып баручы җитәкчеләргә, шулай ук халыкара күләмдәге дипломатларга да зарур сыйфатлар булып санала.

Хис — аңның башка күренешләре кебек үк, чынбарлыкның мидә психик формадагы чагылышы.

Кешенең хисләре ике төрдә гәүдәләнә: эчке һәм тышкы хисләр. Эчке хисләр: мәхәббәт һәм нәфрәт, дуслык һәм дошманлык, тугрылык һәм тугрылыксызлык, намуслылык һәм намуссызлык, вөҗданлылык һәм вөҗдансызлык, альтруистлык (кешеләргә, аларның «түләвенә» исәп тотмыйча, яхшылык итәргә омтылучанлык) һәм эгоистлык (кешенең үзен генә яратучанлыгы) һ. б. Күренгәнчә, кешенең конкрет хисләре ниндидер конкрет эчтәлеккә ия һәм кемгәдер яки нәрсәгәдер юнәлдерелгән булалар.

Тышкы хисләр (ишетү, күрү, исең сизү, тәмне тою, тире белән тою) эчке хисләрдән эчтәлексезлек һәм кемгәдер (нәрсәгәдер) юнәлдерелмәгәнлек белән аерылалар (алга таба дәрәҗәлектә гносеологиягә багышланган битләрдә алар турында махсус әйтеләчәк).

Хисләр белән бер рәттә «эмоцияләр» дип аталган күренештә искәрелә. Эмоцияләргә, аларның асылын, чыганагын аңлатуда төрле фәннәр, төрле гыйльми юнәлешләр, хәтта кайбер юнәлешләр кысасында төрле мәктәп вәкилләренең концепцияләре арасында төрле аермалар күзәтелә. Аларның барысында барлап торучы очракта соралмый. Ләкин түбәндәгеләре әйтмичә булмый: төрле галимнәр эмоцияләргә асылын, «серен» антик заманнан бирле үк инде ачарга омтылганнар. Әмма XX гасырга кадәр бу проблема буенча иң эзлекле теорияне Ч. Дарвин исбатлаган дип әйтергә була. Үзенең «Кеше белән хайваннарның эмоцияләре» (1872) дигән хезмәтендә ул нигезгә эволюцион концепцияне сала. Ләкин Дарвин концепциясә бу өлкәдәге барлык мәсьәләләргә хәл итә алырлык булмый әле.

Дарвиннан соң кайбер галимнәр (Кеннон, Барт, Линдслей) «эмоцияләр психик механизмның төрле предметларга, күренешләргә җавабы» дигән концепцияне күтәреп чыгалар. Әлбәттә, алар хаклы иде, ләкин эмоцияләргә механизмын моның белән генә аңлату да тулы булмады. Бөек рус галиме И. П. Павлов эмоцияләргә ике төрдә күзәттә. Шуларның берләре — кешегә тумыштан бирелгән (ачлыкка, сусауга, җенси ихтыяҗга һ. б. бәйле) эмоцияләр. Икенчеләре — мидәгә динамик стереотипларга хәрәкәт итү өчен шартларның үзгәрүе нәтижәсендә барлыкка килә торган эмоцияләр.

Ләкин әлеге «шартлар» нидән гыйбарәт соң? Бу сорауга Павлов тәғълиматында да җавап табылмый иде әле. Павловтан соң совет фәнендә аның иң мәртәбәле шәкертләренең берсе академик П. К. Анохин үзенең биологик теориясендә эмоцияләрне кешенең ихтыяжларына бәйләп аңлатырга тырыша. Ягъни ихтыяжны канәгатьләндерүдә киеренкелек булганда — кешенең психикасында тискәре эмоцияләр туа, киеренкелек юкка чыкты исә — уңай эмоцияләр барлыкка килә.

Анохин да хаклы. Шулай да, Павлов теориясенә кире кайтып, шундый сорау куясы килә: кеше миендәге динамик стереотипларның үзгәрүе нинди шартларга буйсына икән соң? Бу сорауга икенче мәшһүр совет галиме П. В. Симонов җавап бирде. Ул эмоцияләрнең мәғълүмати теориясен дәлилләгән хезмәтендә шушы күренешнең төрле мәғълүматларга бәйлә икәнлеген исбатлый. Эмоцияләр һәрчак яңа хәбәргә, яңа мәғълүматка җавап, ди ул. Мәсәлән, һәр кешенең миендә миллионлаган мәғълүмат саклана. Аларның җыемасы мидә бер төрле стереотип яшәтә. Яңа мәғълүмат булмый торганда стереотип — тыныч, ә менә минең яңа мәғълүмат алуы тыныч яшәп килгән стереотипны «борчып» ала. Стереотипның «борчылу» дәрәжәсе мәғълүматның ни дәрәжәдә яңа, ни дәрәжәдә мөһим булуыннан тора. Әйтик, ярышта катнашкан спортчыга табло (яисә судья) аның җиңеп чыкканлыгын хәбәр итә. Мәғълүмат — яңа (моңа хәтле әлеге кешенең миендә андый мәғълүмат юк иде) һәм мөһим (беренче урынны алу җиңүчегә медаль дә, зур гына акча да, шөһрәт тә китерәчәк). Һәм бу (яңа, мөһим) мәғълүмат җиңүче миендәге стереотипны җимереп, яңа мәғълүматка баеган яңа стереотипны барлыкка китерә. Менә шушы мизгел кеше психикасында эмоциональ «шартлау»ны китереп чыгара. Ул мизгелдә без яңа (һәр мөһим) мәғълүмат алган кешенең ни дәрәжәдә (һәм нинди формада) шатланганын күрәбез.

Әгәр дә кеше яңа, ләкин аның өчен зарарлы (кайгылы) хәбәр ала икән, нәтиҗә нәкъ киресенчә була. Мәғълүматның ниндилегенә һәм аны кабул итүченең хәленә карап, төрле нәтиҗә көтәргә мөмкин. Мәғълүмат «яңа» да, шуның өстенә гаять тискәре дә икән (әйтик, кешегә аның иң якын кешесенең һәлак, вафат булганлыгы турында хәбәр иттеләр, ди) кеше зур стресска дучар булырга — һуштан язарга, хәтта үлөп китәргә дә мөмкин.

Димәк, эмоцияләрне хисләр (бигрәк тә эчке хисләр) белән бутарга ярамый. Югарыда әйтелгәнчә, эчке хисләр эчтәлекле

(мәхәббәт, нәфрәт һ. б.) була. Кеше эмоцияләренәң эчтәлегә булмый. Гадәттә, алар — уңай мәгълүмат нигезендә — кешенең кул чабуы, «ура» кычкыруы, авызга бармак тыгып сызгыруы кебек, тискәре мәгълүмат нәтижәсендә кешенең ахвахында, үкереп елавында һ. б. шушындый эмоциональ күренешләрдә чагыла.

Мәнфәгать (лат. interest — мөһимлеккә ия; рус — **интерес**) — аерым кешеләрнең, җәмгыятьне теге яки бу эшкә уята, үзенә буйсындыра алырлык кыйммәт.

Мәнфәгать (интерес), кеше акылының бер элементы буларак, сәбәп, ихтыяҗ кебек үк, аң структурасында урын алып торучы башка башка элементларга бәйле.

Интерес — латин теленнән хәрәфкә хәрәф (букваль) тәрҗемә ителгән термин. Руста латиннан алынган «interest» сүзе «мөһимлеккә ия» дигән мәгънәне түгел, бәлки «кызыклы» («интересный»), «күңелгә ятышлы» дигән мәгънәне аңлата.

«Мәнфәгать» термины философия һәм психология фәннәрендә аеруча XVIII гасырда француз материалистлары хезмәтләрендә еш кулланыш таба башлый. Дидро, Һелвеций һәм Һольбах кешеләрнең эш йөртүләрен, ниндидер максатка омытылуларын Алланың иркәнә, кодрәтенә яки ниндидер очраклы сәбәпләргә бәйләп түгел, бәлки энә шул интереска бәйләп аңлатырга тырышалар. Мәсәлән, Һельвеций болай дигән: «Әгәр дә физик дөнья хәрәкәт канунына буйсына икән, рухи дөнья интереслар канунына буйсына» (Гельвеций К. А. Об уме.— М., 1938.— С. 34). Шул ук фикерне бөек немец галиме, объектив идеалист Гегель да куәтле кебек (кара: Гегель. Соч.— Т. 8.— М.-Л., 1935.— С. 20). Ләкин ул кешеләрнең кылган эшләрендә, аларның аңындагы этәргеч көчләрдән тыш, әйтик, алардан өстенрәк булган абсолют идеянең ролен исбатларга тырыша. Диалектик материализм позициясендәге галимнәр «мәнфәгать»не илаһи көчләрдән ирекле дип санап, аны хәтта идеологиядән дә беренчелрәк дип карыйлар. Мәсәлән, шушы гыйлемгә нигез салучылар түбәндәгечә фикерләгәннәр: «Идея кешеләрнең мәнфәгатьләреннән аерылган очракта һәрвакытта да үзен хурлыклы хәлдә калдырып килде» (Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 2.— С. 89).

Мәнфәгать — кеше аңында үзгәрүчән характердагы күренеш. Аның яшәү дәвере үтөлүгә, канәгатьләндерелүгә бәйләнгән. Һәр конкрет индивидның теге яки бу (материаль, рухи) кыйммәтләргә булган мәнфәгәте канәгатьләндерелде исә, ул,

ягъни мәнфәгать, үзенәң «урынын» башка мәнфәгатькә калдырырга да мөмкин. Мәсәлән, берәүнең мәнфәгате башта сәяси проблемаларга юнәлгән булуы мөмкин. Соңрак исә, чынбарлык шартларының үзгәрәп китүе аркасында бу кешенең интересы «саф» икътисадка, эшмәкәрлек юнәлешенә күчә. Яисә, нәкъ киресенчә, эшмәкәрлектән сәясәткә күчеп куя. Икенче берәүнең шактый вакытлар дәвамындагы сәнгәткә бирелгәнлек шәкелендәгә мәнфәгате, ни сәбәптәндер, саф теория өлкәсенә юнәлдерелүе дә ихтимал.

Ләкин күп кенә очракларда кешеләрнең ниндидер тарафта формалашкан мәнфәгатьләре, һичнинди факторларга буйсынымыйча, үзләрен мәңгегә саклап калалар. Мондый үзенчәлекне зур галимнәр, сәнгәт эшлеклеләре, сәясәтче һәм башка өлкәләрнең вәкилләре үрнәгендә дә күрәп була.

Гомумән, мәнфәгать — ифрат күпкырлы характерга ия булган күренеш. Философия һәм психология фәннәрендә алар төрле классификацияләргә бүленеп каралалар. Мәсәлән, мәнфәгатьне индивидуаль һәм коллектив, шәхси һәм күмәкчел төрләргә бүлеп өйрәнергә була. Соңгылары сыйнфый, милли, региональ һ. б. төрләрдә чагылалар. Алар реаль һәм реальлеккә ия булмаган төрләргә бүленә алалар. Шулай ук объектив һәм субъектив, алдынгы (прогрессив) һәм артта калган (консерватив) мәнфәгатьләргә аерып карап була.

Максат — анда кешенең үз эшчәнлегендә алдан билгеләнгән ниндидер идеаль формадагы нәтижә. Максат — галимнәрне борынгы заманнан бирле үк борчып килгән күренеш. Сократ максатны ике төргә аерып караган. Шуларның берсе — **хосусый** нәтижә (кешенең көндәлек эшчәнлегендә ниндидер конкрет нәтижәгә күздә тотуы), икенчесе — **гомуми** нәтижә (кешенең үзеннән ерак торган һәм, асылда, ирешүгә әллә ни реаль булмаган нәтижә). Платон максатны, шушы ук яссылыкта бәйләп, аны Алланың кодрәтенә бәйләп карый. Аристотель максатны булулыкның эчке сыйфаты, ахыргы сәбәбе (causa finalis) дип санаган.

Урта гасырлар фәлсәфәсендә булулыкның максаты Алла гақылының максатында дип карала. Кант максат категориясен «күктән» җиргә төшереп, аны кешенең әхлагына бәйләп эш итә. Гегель белән Шеллинг тәгълиматында максат объектив телеология яссылыгына күчерелә. Мәсәлән, Гегельча, максат ул — «абсолют идеянең» табигать белән җәмгыятькә әверелү чарасы. Ә Фейербах максатны яңадан, Кант кебек үк, җиргә,

чынбарлыкка кайтара, кешеләрнең ихтыяжына бәйләп аңлатырга тырыша. Дәрәс, ул максат категориясен кешенең табиғый (биологик, физиологик) сыйфатларыннан аера алмый әле, хәтта максатның чыганагын да шуларга кайтарып калдырырга омтыла.

Диалектик материализм максатны кешенең иҗтимагый шартлар чолганышында яшәве факторына бәйләп эш итә. Бу тәғълимат буенча, максат — объектив дөньяның чагылышы гына түгел, бәлки аны төзүче дә. Димәк, максат та — ә ул аңның билгеле бер күрсәткече — кешеләр эшчәнлегенең мотивы, әтәргеч факторы.

Диалектик материализм максатны бары тик аңга гына ия булган затка, ягъни кешегә генә хас күренеш дип карый. Максатны табигатьтә (хайваннар һәм үсемлекләр дөньясында) күрергә тырышу мифологик фикерләү белән бер, дип санарга була. Бу караш теоретик нигезләү яссылыгына күтәрелгән тәкъдирдә телеология концепциясен тәшkil итә.

Уй-исәп тоту (рус. — «установка») — нинди булса да эшкә, ничек булса да мөгамәлә итүгә бирелгәнлек, әзерлек.

Бу термин фәнгә немец психологы Л. Ланге тарафыннан кертелгән. Лангеның төрле эксперименталь тикшеренүләр нигезендә исбатлавынча, индивидның тышкы ситуацияләргә реакциясе аның шушы ситуацияләргә алдан көтү дәрәжәсенә бәйләнгән. Исәп тоту категориясе психология һәм социология фәннәрендә киң кулланыла. СССРда бу теория аеруча Д. Узнадзе (1886—1950) мәктәбе вәкилләре тарафыннан эшкәртелгән иде.

Уй-исәп тоту, кеше аңының үзенчәлекле күренеше буларак, индивидның дөньяга социаль мөнәсәбәтенә, кыйммәтләргә карата формалашкан ориентациясенә бәйләнгән. Көнбатыш илләр социологлары У. Томас һәм Ф. Знанецкиларның теоретик концепцияләре буенча, һәр социаль төркемдә (әлбәттә инде, һәр җәмгыятьтә) теге яки бу күренешләргә карата билгеле нормалар, кагыйдәләр, җыеп әйткәндә, кыйммәтләргә карата ориентацияләр системасы формалашкан.

Социаль уй-исәп тотуның структурасы хакында ике төрле — рациональ һәм иррациональ концепцияләр яшәп килә.

Рациональ концепция буенча субъектның (индивидның, социаль төркемнең һ. б.) уй-исәп тоту күренеше аның (ягъни субъектның) фикерләү өлкәсендә урын ала. Ул төрле белемнәрдә, нормаларда чагыла. Мәсәлән, берәү өчен урлашу — килешми торган эш. Аның өчен (тотылган тәкъдирдә) хөкем

итүләре бар. Икенче берәү өчен урлашу — килешми торган эш түгел, чөнки ул аннан матди файда китерә ала. Күренә ки, биредә ике төрле исәп тоту чагыла. Аларның һәркайсы — уйлану, исәп-хисап йөртү нигезендә. Гомумән, кешенең фикерләвенә бәйләнгән бу өлкә когнитив (лат.cognitio — белем, танып белү) структурага ия дип атала.

Иррациональ концепция буенча, субъектның исәп тоту күренеше аның фикерләү эшчәнлегеннән тыш формалаша. Аның чыганагы — биологик факторлар өлкәсендә, чагылышы — эмоцияләр формасында. Мәсәлән, индивидның теге яки бу хәвефлелеккә карата булган саклану реакциясе (исәп тотуның бу төре когнитив структурага керми).

Рефлексия (лат. reflexio — үткәнгә карау) — кешенең үз эшчәнлегенә, үз тәҗрибәсенә каравы, аларны танып белергә омтылуы.

Рефлексия проблемасын өйрәнү Сократтан башлана дип әйтү хата булмас. Платон да, Сократ карашларына таянып, кешенең үзен-үзе танып белүен акыллылык, игелеклелек категорияләре белән үлчәргә кирәк дип таба. Урта гасырлар галимнәре рефлексияне Алла гакылының реализациясе дип исәплиләр. Инглиз материалистлары (шәхсән Локк) кешенең белемен аның тәҗрибәсеннән чыгып аңлатырга омтылалар, ә соңгысында, ягъни тәҗрибәдә, аның ике төрле чагылышын табалар: хисси тәҗрибә һәм рефлексик тәҗрибә.

Рефлексия проблемасын Кант та читтә калдырмый. Аның фикеренчә, кешенең танып белү сәләте ул — хөкем йөртү рефлексиясе. Гегель, үзенең төп концепцияләренә тугры буларак, рефлексияне рухның үзеннән-үзе үсү формасы, ди.

Маркс, рефлексиянең танып белү өлкәсендәге ролен кабул итү белән бергә, аның белән мавыгуны тәнкыйтьли, аның тирәсендә казынудан фән өчен (мәсәлән, житештерү проблемасын өйрәнүдә) зур мәгълүмат булмавын күрсәтә (кара: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 3.— С. 248).

Безнең ил философиясендә **үзаң** (рус. — «самосознание») күренеше дә игътибарга алына. Кайбер авторлар аны хәтта «аңнан тыш», аңардан аеры, «мөстәкыйль» бер феномен дип карарга тырышалар. Чынлыкта исә үзаң аң структурасының бер элементы гына. Ул энә шул рефлексия дип атала торган күренешнең чагылышы булса кирәк. Үзаң, мөгаен, иң элек, әхлакый аспекттагы рефлексия булып. Аның конкрет күрсәткечләре түбәндәгеләрдән тора: субъектның үзенең уңай, шулай

ук тискәре якларына объектив бәя бирә белүе; башка субъектлар белән дәрәжә мөнәсәбәт таба алуы; субъектның үз-үзенә контроль булдыруы; һәм, әлбәттә инде (бәлки беренче чираттадыр), субъектның бу дөньяда яшәвен, ни өчен яшәгәнән үз аңы аркылы уздыруы һ. б.

Көнбатыш илләр галимнәре рефлексия күренешенә зур игътибар биреп киләләр. Бу тенденция бигрәк тә феноменология юнәлешендәге галимнәрнең хезмәтләрендә чагыла. Мәсәлән, Гуссерль рефлексияне трансценденталь (кешенең тәжрибәсеннән тыш, кешенең аңына тумыштан бирелгән) күренеш дип карый.

Хәзерге философия фәнендә рефлексия түбәндәге төрләрдә чагыла:

а) элементар рефлексия (кешенең гадәти белемнәренә һәм эшчәнлегенә анализ);

б) фәнни рефлексия (теоретик белемнәргә анализ, аңа туры килгән методлар, ысуллар);

в) фәлсәфи рефлексия (булулыкның һәм кеше фикерләвенәң нигезләрен өйрәнү).

Рефлексия, философия фәненең бүлгә буларак, табигать һәм җәмгыять, аларның объектив кануннары турында яңа белемнәр бирү сәләтенә ия. Ләкин бу категорияне өйрәнүдә феноменология кебек юнәлешләргә бирелгән галимнәр кешенең, гомуми җәмгыятьнең бүгенге көн проблемаларыннан ераграк торалар кебек.

Югарыда аңның төрле күренешләренә кыскача гына характеристика бирелде. Билгеле, аң кебек киң диапазондагы феномен югарыда тезелгән күренешләр белән генә чикләнми. Шулай да аларны игътибарга алу аңның ни дәрәжәдә күпкырлы һәм катлаулы икәнлегенә мөһим бер дәлил дип карала ала.

Вертикаль яссылыкта караганда «аң» — «аңасты» һәм «аңөсте» феноменнары тизмәсендә урын таба. Бу өч феноменны ниндидер бербөтен системаның стадияләре дип санарга була*.

* «Аң» терминын ике мәгънәдә куллану сорала. Киң мәгънәдә ул — кеше миендә материянең барлык идеаль, психик чагылыш төрләренең җыелмасы. Шушы аспектта алганда «аң» үз кысасына «аңасты» һәм «аңөсте» феноменнарын да сыйдыра. Кайчан ки аң тар, «үз мәгънәсендә» генә алына (руста «в собственном значении слова», диләр), ул энә шул ике феноменнан аеры карала. Әлегә очракта да вертикаль яссылыктагы аң, бербөтен системаның конкрет стадиясә рәвешендә алынып, тар, «үз мәгънәсендә» генә карала булып чыга (Авт.).

Моннан алдагы битләр аң феноменының төрле хасиятләренә багышланган иде, хәзер исә «аңасты» белән «аңөсте» феномен-нарында тукталасы калды.

«Аңасты» (нем. — «Unterbewurtsein», рус. — «подсознательное») термины фәнгә немец галиме Э. Платнер тарафыннан кертелә (1776). Күпчелек очракларда ул «аңнан тыш» («бессознательное») термины белән синоним рәвешендә кулланыла. «Аңнан тыш» феноменының идеясе Платон тәгълиматында ук урын тапкан була (кешенең жанында ниндидер — кеше үзе дә тоймый торган — белемнәрнең яшәгәнлегенә турындагы анамнез теориясе). Кант фикеренчә, кешенең аңында караңгыга төрөнгән күренешләр (аларны энә шул «аңнан тыш» феномены дип аңлап була. — *Авт.*) яктыларга караганда күбрәк.

«Аңнан тыш» («аңасты») күренешенә киләчәк чорлар һәм төрле фәлсәфи юнәлешләр вәкилләренең хезмәтләрендә дә билгеле урын табалар. Бу очракта аларның барысын да китереп торуга мөмкинлегенә юк. «Аңнан тыш» феноменын киң күләмдә өйрәнүгә үз өстенә немец галиме Г. Карус ала. Ул әлегә феноменны кеше аңын тирәнрәк аңлауга ачкыч ролен үтәүче дип саный. Э. Икенче бер немец галиме Э. Гартман үзенең хезмәтләрендә «аңнан тыш» феномены, гомумән, дөньяда булган барлык нәрсәләрнең, шул исәптән Галәмнең дә, нигезе, чыганагы дип аңлатырга тырыша. Аныңча, кешенең аңы «аңнан тыш» феноменының чагылышы гына (кара: Э. Гартман. Философия бессознательного / пер. с рус.— М., 1989.).

Әлбәттә, «аңнан тыш» проблемасын өйрәнүдә иң күп, шул ук вакытта иң каршылыклы фикерләр Зигмунд Фрейд (Австрия) тарафыннан игълан ителә. «Философия тарихы» бүлегендә аның турында билгеле бер күләмдә мәгълүмат бирелгән иде инде. Фрейд мәшһүр психоанализ теориясенең авторы сыйфатында таныла. Ул, табиб буларак, психик чирләргә бирешкән авыруларны дөвалауда өр-яңа ысуллар кулланып, күпләрне җәфалардан арындыруга ирешә. Ләкин Фрейдның философия өлкәсендәгә күнегүләре ифрат дәрәжәдә уңышсыз килеп чыккан. Аныңча, кешеләрнең барлык фикерләре, эшләре — аларның «аңасты» катламында яшәүче сексуаль энергиянең чагылышы гына. «Аңасты» («аңнан тыш») феноменын ул аңнан өстенрәк күрә, аң белән булган мөнәсәбәттә аның «хәлиткеч ролен» исбатларга тырыша. Фрейд кешеләр эшчәнлеген тулысынча энә шул («аңасты»нда яшеренеп яшәүче) сексуаль энергиядән икәнлеген «дәлил»ли. Бу караш бигрәк тә аның сәнгать

(мәсәлән, Леонардо да Винчи) эсәрләренен иҗат ителү «серен» аңлатуда чагыла. Э «Эдип комплексы» дигән категория (ана белән аның ир баласы арасындагы үзара җенси омтылулар), Фрейдча, тарихи процесстагы барлык вакыйгаларны аңлата.

«Аңасты» («аңнан тыш») феноменын нинди конкрет күренешләр тәшкил итә соң? Ул феномен нинди сыйфатларда чагыла? Биредә беренче чиратта инстинктлар, кеше ни эшлэгән аңламый торган (сомнамбулик) хәлдә булуы, күрәзәле төшләр күрүе һ. б. күздә тотыла. Алар, төрле психик чирләр кебек үк, тел (сүzlәр) ярдәме белән генә аңлатуга бирелмиләр.

3. Фрейд аң белән «аңасты» күренешләре арасында үтә алмаслык койма күрми. Хәтта, киресенчә. «Аңасты»н тәшкил итүче күренешләр кайчандыр кешеләр тарафыннан авыр кичерелгән вакыйгалар гына! Алар — аң өлкәсеннән «сыгып чыгарылган» (сублимацияләнгән) кичерешләр. Ләкин алар, Фрейдча, «аңасты» өлкәсеннән яңадан аң карамагына кайта алалар. Бу очракта кеше яңарган кичерешләр хис итә.

Диалектик материализм «аңасты» («аңнан тыш») күренешен «уйдырма» рәтендә санамый, аны таний, аның кеше аңына ниндидер (тискәре) йогынтылар ясау мөмкинлеген дә инкяр итми. Ләкин диалектик материализм Фрейдның фәлсәфи теориясен кабул итә алмый. Кеше үзенең күпчелек эшләрен аң кушуы, аң җитәкчелеге астында башкара. Шунлыктан кешенең фикерләвендә (шул исәптән фәндә, сәнгатьтә) һәм көндәлек эшчәнлегендә «аңасты» күренеше хәлиткеч роль уйный алмый, төп рольне кешенең аңлы рәвештә эш итүе ала.

3. Фрейдның шәкертләре, аның комплексларга корылган концепциясен нигезгә алсалар да, психосексуаль дәрткә корылган принцибын алга куймыйлар. Мәсәлән, А. Адлер хезмәтләрендә «аңасты» күренешенең нигезен шәхеснең үзен-үзе раслау принцибы тәшкил итә. Э. Фроммда шушы ук рольне кешенең курку тойгылары уйный һ. б.

Югарыда әйтелгәнчә, «аң» һәм «аңасты» феноменнары тезмәсенә тагын бер күренеш килеп кушыла. Ул да булса — «аң-өсте» күренеше. Бу күренеш узган гасырның соңгы дистә елларында гына телгә алына башлады. Аңа төрле мәгънә биреп киләләр. Берәүләрнең фикере буенча, ул — Галәмнән индерелгән мәгълүмат, икенчеләр «аңөсте» феноменын Алла сүзенә (аның серле хакыйкәтне ачу сүзләренә) бәйләп аңлатырга тырышалар. Кайберәүләр бу феноменны, гомумән, фән өлкәсендәге ачышларга кайтарып калдырырга тырышалар.

Тагын бер күренеш — ижтимагый аң. Билгеле булганча, ул барлык индивидларда тупланган аңнарның механик жыйнагасы гына түгел. Ул алардан сыйфат ягыннан да аерыла. (Бу — мөстәкыйль мәсьәлә, аның турында сүз дәрәслекнең икенче китабында барачак.)

Аң турында сүз барганда тагын әле түбәндәге ике категориягә мөрәжәгать ителәр: «аң катнашы белән» һәм «аң катнашыннан тыш»... (Рус телендәге әдәбиятта алар «осознаваемое» һәм «неосознаваемое» дигән сүзләр белән аталалар). Билгеле ки, шуларның беренчесе кешеләрнең үз эшләрен аңлы рәвештә, үзләренең контроле астында башкара торган булаларын характерлый. Кешеләрнең барлык эшләре абсолют рәвештә диярлек алдан уйланып эшләнә. Әлбәттә, кайбер кешеләр вакыт-вакыт эшләрендә дуамаллык та күрсәтеп куялар. Ләкин аек акылдагы кешеләр үз эшләрен, кагыйдә буларак, уйлап эшли торган булалар. Шуның белән бергә кешеләргә кайбер эшләрен «аң катнашыннан башка», күптәннән бирле көйләнгән гадәт буенча, механик рәвештә генә башкару да хас. Мәсәлән, кеше, ашаган вакытында газета яки китап укып, ниндидер фикерләр дә үзләштерә ала. Һәм аның фикер дөньясына чумуы кашык яисә чәнечке белән эш итүенә әллә ни комачулык китерми. Димәк, кеше ниндидер эшләрен механик рәвештә, аң катнашыннан гайре дә башкара ала.

Шуның өстенә теге яки бу кешеләр турында бер очракта — «аңлы», икенче очракта «аңсыз» дигән сүзләр дә кулланыла. Билгеле ки, бу сүзләр нинди булса да теоретик югарылыкта кулланырга дөгъва итә алмыйлар, аларның куллану сферасы — көндәлек, гадәти тормыш. Бу яктан караганда. Алар «аң катнашы белән», «аң катнашыннан тыш» терминнарына тәңгәл түгелләр.

Ләкин, барыннан да бигрәк, шунысы әһәмиятле: югарыда китерелгән терминнарны аң структурасын тәшкил итә торган күренешләрнең атамалары дип карап булмый.

Моннан алдагы битләрдә аң феноменының структурасы ике ясылыкта каралды. Ләкин аның конкрет чагылышлары югарыда күрсәтелгән күренешләргә генә кайтып калмый, алар шактый киңрәк һәм төрлөрәк. Мәсәлән, эчке хисләр, танып белүнең рациональ баскыч элементлары һ. б. Бу очракта аларга мөрәжәгать итмәү түбәндәге сәбәп белән аңлатыла: аң системасын тәшкил итүдә тиешле урын алып торучы һәм мөһим роль уйнаучы кайбер структур элементлар кешенең дөньяны танып белү процессында гаять актив катнашалар. Аларны танып

белү процессы системасыннан да алып ташлап булмый. Гносеология теориясенә багышланган бүлектә алар турында сүз аерым барачак, шунда аларның кеше аңы системасындагы урыны да искә алыначак.

4. Аңның барлыкка килүе

Аңның гаять катлаулы күренеш икәнлеген исбат итәсе дә юк кебек. Ул — киң диапазонга ия, күп төрле формада чагыла торган идеаль туплама. Аңның күп яклары өйрәнелеп җитмәгән, һәм иң мөһим ачышлар, күрәсең, алда әле. Фән һәм техниканың һаман үсә баруы моңа зур өмет бирә. Һәм болай әйтү өчен нигез дә бар: аңны уйлап чыгарасы юк, ул — кешеләр башында яши торган күренеш, материянең идеаль чагылышы гына булса да, аны «юк» дип әйтеп булмый. Ул — реальлек. Ә менә аң ничек барлыкка килгән? Бу — шактый катлаулы мәсьәлә. Чыннан да, төптәнрәк уйлап карасаң, аңның төрле күрсәткечләрен бүгенге көн техникасы ярдәмендә, эксперименталь рәвештә дә өйрәнәп була. Шул ук вакытта бүгенге көндә аңның барлыкка килүе турында фаразлардан (гипотезалардан) гайре бер нәрсә дә әйтеп тә булмый. Чөнки аның барлыкка килү «фактына» шәһитлар юк.

Ләкин аңның барлыкка килү проблемасын, гомумән, кешенең барлыкка килү проблемасыннан башка хәл итеп булмавы ачык кебек.

Димәк, аңның барлыкка килүе турында нәрсә булса да әйтү өчен, башлыча, кешенең үзенең ничек барлыкка килүен исбатлау сорала. Ә ул ничек барлыкка килгән соң?

Бу сорау борынгы заманда ук күпләрне кызыксындыра торган булган. Аңа җавап бирү өчен күп кенә, шул исәптән даһи гына, галимнәр дә баш ваткан. Әмма хакыйкәткә якын фәнни фараз итүләр фәкать XIX гасырда гына туа башлаган. Дини китаплардагы, мәсәлән, Тәүраттагы (Библиядәге) — хөкемнәрне, йомшак әйткәндә, җитди белем дип кабул итеп булмый. Әлбәттә, Тәүрат, моннан 2—3 мең ел элек язылып беткән хезмәт буларак, кешеләрнең ул замандагы уйлары, фикерләре, гомумән мәдәни үсеш дәрәжәләре хакында сөйли. Шуңа күрә аңа бүгенге көн кешеләре ихтирам белән карарга тиеш. Ләкин кешенең Җир йөзүдә барлыкка килү шартлары, аларның файдаланылуы кебек катлаулы мәсьәлә ул заман кешеләре, ул заманның фәнни фикерләү дәрәжәсе өчен чишелә алмаслык булган әле.

Безнең совет чоры фәнни әдәбиятында кешенең барлыкка килү проблемасы Чарльз Дарвин теориясе яссылыгында яктыртылып, кеше маймылдан чыккан дип расланып килде. Ләкин соңгы елларда бу фәнни фараз шиккә куелып, кайберәүләр аның урынына «кеше Жир планетасына галәмнән килгән» дигән фикерне игълан итә башладылар. Ләкин болай фикерләү хакыйкәтән гаять дәрәжәдә ерак тора. Беренчедән, галәмнән «китереп ташланган» кешеләр махсус аппаратурасыз-нисез Жир планетасы шартларында бер генә мизгел дә яши алмаган булырлар иде. (Моңа Жирдән очкан космонавтларның галәмдә нинди махсус техник жайланмалар ярдәмендә генә тереклек итә алулары житәрлек дәлил булса кирәк.) Икенчедән, кеше Жир планетасына башка галәми жисемнән «ташланган» булган тәкъдирдә дә (ләкин моның реаль түгеллеге турында әйтелде инде), бу бит куелган сорауга жавап бирү түгел әле. Ә сорау — шул: гакылга ия зат буларак, кеше ничек барлыкка килгән?

Билгеле ки, кешене безнең планетага менә шул, интеллектуаль *homo sapiens* сыйфатында берәү дә бүләк итмәгән. Хәзерге заман археологик эзләнүләр кеше буласы жан иясенең күп еллар дәвамында әкреләп үзгәрә баруын, миллионлаган еллар узуга нәтижәсендә *homo sapiens* дәрәжәсенә үсеп житкәнлеген раслыйлар.

Димәк, кешенең барлыкка килүе ниндидер жан иясенең әкреләп һәм өзлексез барган эволюцион процессның нәтижәсе дигән фикер белән килешергә туры килә кебек.

Ләкин болай сүз йөртү үзе дә төрле сораулар тудыра. Мәсәлән, киләчәктә кешегә әвереләсе жан иясе (мәсәлән, маймыл) үзе каян килеп чыккан? Шунысы да бар әле: безнең планетабыз моннан күп миллиард еллар элек Кояш әйләнәсендә зур температурага ия булган гигант күләмдәге газсыман массаны тәшкил итә торган булган. Ул шартларда әлегә жисем өстендә нинди булса да жан иясенең яшәү мөмкинлеге әлбәттә булмаган. Шушы зур температуралы газсыман гигант массаның акрынлап суынуы һәм аның өстендә жир һәм су, шулай ук атмосфера барлыкка килүе өчен тагын күп миллиардлаган еллар кирәк булган. Бу гигант масса суынганнан соң, анда жир, су, төрле органик булмаган жисемнәр кала, әмма ләкин жан ияләре, гомумән яшәү — юк әле. Шулай булгач, мантийкый рәвештә сорау туа: Жир планетасында иң беренче жан ияләре, гомумән, яшәү ничек, нинди чыганаclar нигезендә барлыкка килгәннәр?

Аңлашыла ки, бу ике сорауга жавап бирмичә торып, ничек кешесыман маймылдан hominidларның, соңрак — алардан ничек homo sapiensның килеп чыгу мәсьәләсен дә алга куеп булмый.

Димәк, башта Жир планетасында тере затларның, гомумән яшәү феноменының барлыкка килү проблемасын чишәсе була.

Теологлар һәм идеалист-философлар аны «иң югары интеллект»ның, яки Алланың, ижади актына бәйләп хәл итәргә тырышалар. Немец галиме Г. Рихтер (1865) тере яралгыларның Жир планетасына галәмнән метеоритлар белән бергә кертелүе турындагы фаразны белдерә. Аны атаклы немец галиме Г. Нельмһольц та хуплап чыга. Ләкин соңрак бу фараз үзенең ялгышлыгын күрсәтә: галәмдә андый яралгылар ультрамиләүшә нурлар тарафыннан юкка чыгарылырга тиеш булырлар иде. Бу фараз реаль булган тәкъдирдә дә (ә ул реаль түгел) төп сорауга жавап бирә алмый: тере яралгылар һәм яшәү үзе галәмдәничек барлыкка килгәннәр?.. Күренә ки, бу сорауга әлегә жавап юк.

Башка бер фараз буенча, яшәү феномены планетада очраклы рәвештә «тере молекуланың» дөнъяга килүеннән башланган. Аның структурасында, янәсе, яшәүнең бөтен программасы язылган булган... Бу фараз да житдилеккә дөгъва кыла алмый. Мәшһүр англиз галиме Ж. Берналның зирәк сүзләре белән әйткәндә, югарыда китерелгән ике фараз да «хәйләле фикер уйнату»дан ары уза алмаган.

Совет галиме А. И. Опарин яшәүнең барлыкка килүен, принципта, башкача аңлата. Аныңча, яшәүнең килеп чыгуы — материянең чиксез озак вакыт дәвамында барган эволюциясенең нәтижәсе. Бу фикерен әйтү өчен Опарин Жир планетасының барлыкка килүе дәверендәге органик кушылмаларның иң гади структураларын, аларның энергетик һәм биохимик процессларының эволюциясен нигезгә ала. Опаринның концепциясен атаклы галим Ж. Бернал да яклай.

Зур күләмдәге фактик материал безнең ил һәм чит илләр галимнәренә Жир планетасында тереклекнең барлыкка килүе углеродлы кушылмаларның эволюциясе, дигән фикер ясарга нигез бирә. Хәзерге заман фәнненә билгеле булганча, органик матдәләр галәмдә безнең планетабыз барлыкка килгәнче үк яшәп килгәннәр. А. Опарин белән АКШ галиме Г. Юриның тасдыйк итүләре буенча, Жир үзенең барлыкка килү дәверендә үк, су һәм водород газы белән беррәттән, метан — CH_4 , циан —

СН һәм азот (аммиак) — NH_3 кушылмаларын туплаган булган. Вакыт (миллиардлаган еллар дәвамында) уза барган саен Жҗирнең атмосферасы төрле йогынтылар нәтижәсендә үзгәрә бара, аның структурасында кислород барлыкка килә. Хәзерге көн фәненә шунысы мәгълүм ки, Жҗир чама белән моннан 4,5 миллиард ел элек, ә иң гади шәкелдәге тереклек феномены 2—3 миллиард еллар чамасы элек барлыкка килгән (БСЭ.— Т. 21.— М., 1975.— С. 57).

Жҗир планетасы башта химик эволюция дәверен кичерә, соңрак, төрле үзгәрешләр процессы нәтижәсендә, үзендә катлаулы органик матдәләр — пробионтлар, аннан соң тереклек сыйфатын туплаган иң гади шәкелдәге күзәнәкләр хасил була. Бу исә Жҗир планетасында биологик эволюциянең башланганын күрсәтә.

XX гасырның 50 нче елларында СССР (А. Пасынский, Т. Павловская) һәм АКШ (С. Миллер) галимнәре Жҗир атмосферасын тәшкит иткән химик элементларны электр бушануы (разряды) һәм ультрамиләүшә нурлар белән эшкәрткәндә амина-, нуклеин һәм яшәү өчен зарур булган кайбер башка кислоталарның хасил була алуын исбатлыйлар. Галимнәр искәртүенчә, табигый шартларда мондый нәтижәнең реальгә галәмдәге термотөш (термоядерный) процессларга бәйләнгән булуы мөмкин.

Планетабызда яшәү феноменының барлыкка килүе хакында әле бүген дә фәннең ахыргача хәл ителгән проблемасы, дип әйтеп булмый. Аксымның һәм нуклеин кислоталарның химик эволюция нәтижәсендә хасил булулары бәхәссез, ләкин аларның стихиячел (шул ук вакытта яшәү максатына ярашлы) оешуларына бүгенгә көн фәнендә дә канәгатьләндерерлек аңлату табылганы юк әле. Биредә табигый сайланыш канунының катнашуы да ихтимал. Югарыда искә алынган беренчел биологик жисемнәр (пробионтлар) шушы канун хәрәкәте нәтижәсендә иң гади структуралы җан ияләренә әверелә барганлыгы, күрәсең, нигезсез түгел.

Әлбәттә, Жҗир планетасында булган процесслар башка космик жисемнәрдә дә үзләрен чагылдыра алганнар. Ләкин әле бүгенгә хәтле фәннең бу турыда нинди булса да конкрет мәгълүмат биргәнә юк.

Жҗир планетасында миллионлаган төрдәге җан ияләре яши. Бу очракта аларның классификациясе турында сүз алып бару урынлы да түгелдер. Шунысы ачык булса кирәк: бер күзәнәктән торган иң гади организмнардан алып кешесыман маймылга

китергән юл ифрат озын, борылмалы булган. Биредә иң мөһиме — әнә шул кешесыман маймылның ни рәвешле кеше кебек, аңга ия булган затка әверелүе.

Ф. Энгельс, Ч. Дарвинның «Кешенең барлыкка килүе һәм җенси сайланыш» (1871) исемле хезмәтендәге фәнни материалга таянып, кешесыман маймылның киләчәктә кешегә әверелү өчен нинди **потенциаль сыйфатларга** ия булганлыгы турында яза.

Беренчедән, кешесыман маймылның төрле эшләр башкару өчен сәләтле **житез куллары** бар. Алар төрле функцияләргә үти алган: җирдә дүрт аяклы хайван кебек, үрмәләп йөрү өчен алгы аяклар вазифасын башкару, ботакларга тотынып, агачтан агачка күчеп йөрү, күсәк, таш һәм башка шундый предметларны корал итеп файдалана алу һ. б. Кешесыман маймыл үзенең күп сәләтләргә ия булган кулларын югарыда әйтелгән вазифаларның кайберләреннән азат итеп, ерак киләчәктә аларны хезмәт кораллары ясау өчен файдаланырлык итә алган. Соңгысы, әлбәттә, шактый югарырак дәрәжәгә ия булган гамәл, чөнки хезмәт коралы ясау өчен җан иясенә нәрсә эшләргә кирәклеген алдан ук уйлый, ниндидер конкрет планнар корабеләргә кирәк. Ә бу инде фикерләү, акыл, гомумән аң күрсәткечләре һәм бу һичнинди хайванның, шул исәптән маймылның да, хәленнән килә торган нәрсә булмаган. Ул потенциал мөмкинлекнең тормышка ашырылуы бары тик кешесыман маймылга гына, аның озак еллар дәвамында, анда да маймылның ифрат уңай шартлар чолганышында яшәве, формалашуы нигезендә генә реаль була алган. Ә бу исә үз чиратында кешесыман хайванның шушындый, тамырдан үзгәреш юлына формалашып яшәве дәвам иткән саен аның миен камилләштерә төшкән, аң кебек өр-яңа сыйфатка баерга мөмкинлек ачкан.

Икенче потенциал сыйфат кешесыман маймылның үзенчәле **бугазы**. Ул гажәеп бер сыйфатка — төгәл, ачык авазлар чыгару сәләтенә ия булган. Бу сәләт, тутый кошны искә алмаганда, башка кош-кортка яисә хайваннарга хас түгел. Шунның өстенә әлегә сыйфат тутый кошның аңга, акылга ия булганлыгын исбатлавы түгел, кешеләр тарафыннан аның мәзәкле бер шөгыл икәнлеген күрсәтүче нәрсә генә.

Ачык авазлар чыгару сәләте кешесыман маймылга ерак фикерләү өчен киләчәктә зарур «материаль» чара функциясен туплаган булган. Әйтик, бер яктан, хезмәт кораллары ясау ихтыяҗы кешесыман хайван алдына фикерләү сәләтен тудыру

кирәклеген китереп куйган булса, икенче яктан, шушы фикерләү бурычын тормышка ашыру өчен аңарда (әлеге төгәл, анык авазлар ярдәмендә) сөйләм теле барлыкка килүгә юл ачкан. Нәтижәдә, кешесыман маймылда тупланган ике потенциал сәләтнең бергә кушылуы киләчәктә төрле һоминидлар алмашынуы аркылы жан ияләре арасында гакылга ия булган *homo sapiens* төрен дөньяга китергән. Һоминидларның барлыкка килүен 1—3,5 млн ел элек булган дип санасалар, *homo sapiens* моннан 40—100 мең еллар чамасы элек формалашып беткән дип раслыйлар (бу фикер күп төрле археологик табышлар нигезендә әйтелә)*.

Әгәр дә бу фактлар дөрес икән, моны аңлатуда төрле фаразлар булырга мөмкин. Мәсәлән, кешенең планетабызның төрле төбәкләрендә төрле вакытларда барлыкка килүе... Планетабызның төрле һәлакәтләргә юлыгуы нәтижәсендә кешесыман хайваннарның җирдә әллә ничә тапкырлар барлыкка килүе дә ихтимал.

Һәрхәлдә, яңа мәгълүматлар (китерелгән фактларның дөрес булу очрагында да) кешенең өзлексез эволюция нәтижәсендә барлыкка килү фаразын инкяр итә алмыйлар.

5. Фикерләү — кеше миенең функциясе

Фикерләү — объектив чынбарлыкны чагылдыру процессы. Фикерләү — кеше миенең функциясе. Бу яктан караганда, фикерләү — объектив күренеш. Ләкин фикерләү һәр аерым

* Кешенең Җир планетасында барлыкка килүен эволюцион теория нигезендә аңлату галимнәр арасында әле хәзерге көндә дә шиккә куела. Мәсәлән, француз галимнәре Бригитта Сеню белән Доминик Гоммери һәм инглиз галиме Мартин Пикфорд Кения җирлегендә моннан 9 миллион ел элек яшәгән беренче һоминидларның сөякләрен табалар. Шуннан чыгып, алар сенсацион белдерү ясыйлар: янәсе, кеше эволюция юлы белән түгел, бәлки «үзеннән-үзе», мөстәкыйль юл белән барлыкка килгән. Шушы яссылыктагы бүгенге көнгә хезмәтләр арасында шул ук АКШ галимнәре Мишель Кремо һәм Ричард Л. Томсонның «Тыелган археология» (1995) дигән китабын атарга була. Томсон һәм Кремо җирнең моннан 55 миллион еллар элек барлыкка килгән катламнарында ниндидер хезмәт кораллары һәм һөнәр осталары тарафыннан эшләнгән әйберләр тапканнар. Шунда ук кеше сөякләре дә табылган. Әлеге пландагы хәбәрләр боларга гына да кайтып калмый. Кентукки штатында (АКШ) У. Г. Буррос, Пенсильвания галиме К. У. Джилмор белән бергәләп, моннан 320 миллион ел элек барлыкка килгән катламда кеше тәпиенең эзенә охшаган үрнәк табалар. Нинди жан иясенең тәпие булган ул, галимнәр бу сорауга анык җавап бирә алмыйлар...

кешенең миендә башкарыла бит. Шунлыктан һәр индивид фикерләүнең субъекты булып карала. Дәрәс, моның өчен индивидка сөйләм теле, төшенчәләр, мантийкый сөйләү чаралары белән коралланган булу кирәк. Ә болар, барысы да, индивид тарафыннан ижтимагый тәҗрибә (практика) шартларында гына үзләштерелә ала. Димәк, фикерләү — ижтимагый һәм тарихи күренеш.

Кеше миенең эшчәнлегенә турындагы барлык гыйльми хезмәтләр рефлектор (рефлекслар) теориясенә нигезләнгән. Аны башлап җибәрүче бөек француз физигы һәм философы Декарт (XVII гасыр) була. Бу теория соңрак XVIII гасырда А. Галлер, Й. Прохаска, Ч. Белл һ. б. галимнәр тарафыннан яңа тәҗрибәләргә нигезләнеп үстөрелә төшә. Ләкин бу юнәлештә чын ачышны XIX гасырның бөек рус галиме И. М. Сеченов ясый. Үзенең «Баш миенең рефлекслары» (1863) дигән хезмәтендә ул рефлексларның, гомумән рефлектор принципның, универсаль әһәмияткә ия булганлыгын исбат итә. Сеченовтан соң рефлексология киңрәк һәм тирәнрәк өйрәнелә башлый, аның күптөрлелегә нигезендә тиешле классификацияләр эшләнә. Шушы казанышларга таянып, И. П. Павлов (XIX—XX гасырлар) шартлы һәм шартсыз рефлекслар күренешләрен ача, аларның һәр икесенең дә баш мие (аның кабык һәм кабыкасты катламнары) белән бәйләнгәнлеген дәлилли.

И. П. Павловның исбатлавы буенча, нервларның югары баскычтагы эшчәнлегенә нигезен шартлы рефлекслар тәшкил итә. Алар соры матдәдән торган кабык кысасында башкарылалар. Ләкин бу процесста кабыкасты катламы да катнашмый калмый. Шунысы да бар: кеше миендәге шартлы рефлекслар шартсыз рефлексларга караганда өстенлек алып торалар. Анандан туган индивид үсә барган саен чынбарлык шартларына күнәгә бара, шунлыктан шартлы рефлексларның өлеше гомуми баланста да арта бара. Ул гына да түгел, индивидның тәҗрибәсе арткан саен (һәм шушы нигездә), шартлы рефлекслар камилләшә бара. Гади тел белән әйткәндә, индивид үзен чолгап алган шартларга яраклашканнан-яраклаша бара.

Академик И. П. Павлов шушы шартлы рефлекслар механизмын сигналлар системасы дигән төшенчә аркылы аңлата. Аның карашынча, бу система ике төрдән тора: **беренче** сигнал системасы һәм **икенче** сигнал системасы. Аларның беренчесе кешеләргә дә, шулай ук хайваннарда да хас. Югарыда әйтелгәнчә, аларның нигезен шартлы рефлекслар тәшкил итә.

Икенче сигнал системасы — сөйләм теле. Ул фәкать кешеләргә генә хас.

Шартлы һәм шартсыз рефлексларның функцияләрен тулырак аңлау өчен, кыскача гына булса да, кеше миенең эчке төзелешенә, структурасына тукталырга кирәк.

Кеше мие, башка жан ияләренең миләреннән аеры буларак, үзенең күләме һәм массасы ягыннан шактый үзгә. Ул берберсенә нерв җепселләре белән бәйләнгән ике зур ярымшарлардан тора. Кеше баш миенең авырлыгы уртача 1470 г, ә күләме 1456 см³ санала. Әлбәттә, кеше миенең күләме һәм массасы абсолют яктан алганда, кит балыгы һәм фил миләреннән кимрәк, ләкин нисби яктан караганда, шактый артыграк. Шартлы берәмлекләрдән чыгып төрле хайваннарның ми массалары түбәндәгечә характерлана: маймыл — 4 ш. б., дельфин — 16, кеше — 32 ш. б. (БСЭ.— Т. 7.— М., 1972.— С. 64). Кеше миенең тагын бер үзенчәлеге бар. Ул да булса — аның өсте төрле җыерчыклар, буразналар белән капланган. Алар кеше миенең гомуми өслеге мәйданын киңәйтәләр.

Минең зур ярымшарлары 1—5 мм калынлыктагы соры матдәле кабыктан тора. Шушы кабык (рус. — корка) эчендә 14 млрд чамасы нейрон (күзәнәк) исәпләнә. Алар үзара шулай ук арка мие белән нечкә җепселләр аша тоташкан. Кабык астында — аксыл матдә катламы, кайсы ки нәкъ шулай — «кабыкасты» (рус. — подкорка) дип атала да. Шушы ике катламның һәркайсының үзенең функциясе бар. Соры матдә (кабык) катламы шартлы рефлексларны кабул итә торган булса, аксыл матдә (кабыкасты) катламы шартсыз рефлексларны (мәсәлән, инстинктларны) кабул итә.

Минең эшчәнлегә нерв очлары (рецепторлар) аркылы хәл ителә. Әйтик, ниндидер тавышны колак эчендәге ишетү нервлары кабул итә, яктылыкны — күрү нервлары, исне — сиземләү нервлары һ. б. Алар, рецепторлар буларак, алынган хәбәрләрне җепселләр аша мигә (аның тиешле бүлемтекләренә) тапшыралар. Ми исә, конкрет хәбәрне алып, шуның нигезендә нерв очларына яки рецепторларга үзенең командаларын ирештерә. Көчле яктылыктан күз кабакларының шундук йомылып китүе, кайнар утюгга тигән бармакны кинәт кире тартып алу һәм башка шундый реакцияләр — әнә шундый командалар нәтижәсе.

Ләкин кеше миенең эшчәнлегә мондый тышкы хисләргә нигезләнгән актларга гына кайтып калмый. Кеше мие тиешле рецепторлар аша сүzlәрне, сүз тезмәләрен, фәнни төшенчәләрен,

хөкем, фикри нәтижә кебек катлаулы конструктларны да кабул итә, аларга анализ ясый, иң соңгы нәтижәдә фикер оештыра. Бу инде аң феноменының «тере» күрсәткече дигән сүз.

Гомумән, ми тарафыннан чагылдырылган барлык күренешләр энә шул кабык һәм кабыкасты катламнары аркылы уза. Аларның һәркайсының локаль функцияләре бар. Тышкы ярсыткычларга җавап һәм турыдан-туры фикерләүгә киткән куәт, тулысынча диярлек, соры матдәдән торган кабык катламына туры килә. Кабыкасты катламы (аксыл матдә) үзенә күбрәк инстинкт, интуиция, телепатия кебек күренешләрне кабул итә. Ләкин бу ике катламның локальлегенә нисби төстә генә хәрәкәт итә. Алар бер-берсә белән нечкә җепселләр ярдәмендә бәйләнештә яшиләр. Ул гына да түгел, бөек рус галиме И. П. Павловның карашынча, кабык катламының эшчәнлегенә кабыкасты катламының сафта булуыннан тора. Аның сүзләре белән әйткәндә, кабык һәрвакытта да кабыкасты катламының «сукыр көче» йогынтысы астында хәрәкәт итә.

Кеше миенә ике ярымшардан тора. Аларның вазифалары бүленгән. Сул ярымшар аналитик-дискурсив функцияләргә үти торган булса, уң ярымшар миенә интуитив һәм образлы фикерләү функцияләргә үтәүгә көйләнгән. Тормыш тәҗрибәсә күрсәткәнчә, кешеләр төрле сәләтләргә ия булалар. Берәүләр гыйльми эшкә хырыс булса, икенчеләр үзләрен күбрәк сәнгать өлкәсендә ачучан булалар. Биредә миенә энә шул ярымшарларының үзенчәлегенә чагыла. Дәрәс, кемнеләр бер як миенә травмага дучар булган тәкъдирдә, аңа тигән зарар ярымшарларының һәр икесендә дә чагыла. Димәк, ми ярымшарларының локальлегенә шулай ук абсолют түгел*.

Фикерләү — өзлексез процесс. Ягъни бер генә мизгелдән торган акт түгел. Кеше уйламыйча тора алмый. Хәтта берәү: «Әйдә, бер нәрсә турында да уйламыйм әле», — дигәндә дә шушы вакытта ул нәкъ шушы «уйламау» турында уйлый. Кешенең миенә һәрдаимдә ниндидер процесс кичереп яши (әлегә

* Ми ярымшарлары теориясен кайберәүләр этносларга һәм континентларга яраштырып кулланырга тырышалар. Асылда, алар аурупачыл карашларны чагылдыралар. Янәсе, аурупалылар — «сулъярымшарлы» кешеләр, чөнки аларга күбрәк логик фикерләү хас. Азиатлар, — киресенчә, «уңъярымшарлылар», алар чәчәкле, образлы сөйләүгә хырыс. Аурупалылар белән азиатларның бер-берсен аңламаулары, янәсе, шуннан килә...

Бу карашның хаталы икәнлеген фактик материаллар җитәрлек исбатлый булса кирәк.

«уйламау» дәвере дә хәзерге заманның фән һәм техника казанышлары нигезендә эксперименталь рәвештә аныкланган күренеш). Хәтта кешенең төш күрүе дә минең һаман «эштә булып торганлыгын» исбатлый. Кеше миенең даими рәвештә хәрәкәттә яшәве аның ике төрле — материал һәм идеаль — процесста булганлыгын күрсәтә.

Беренчедән, кеше миенең һаман «эштә булуы» ул югарыда әйтелгән нейроннар, жепселләр массасында биохимик процесслар барганлыгын күрсәтә. Кешенең мие, — образлы итеп әйткәндә, гигант күләмдәге биохимик комбинат. Анда ниндидер молекулалар кушыла, ниндиләредер тарала тора. Белгечләрнең (бигрәк тә бу өлкәдә төрле лаборатор тәҗрибәләр нигезендә хөкем йөртүчеләрнең) белдерүләренә караганда, һәртөрле фикернең яки хиснең үзенә күрә химиясе бар (шатлыкның материал эчтәлегенә ул — «бер химия», кайгының материал эчтәлегенә — «башка химия», интеллектуаль уйлануның — тагын «бер төрле химия» һ. б.). Шуның өстенә — уйлану, хисләнү, эмоцияләр кичерү, асылда, күпмедер егәрдән бушану актлары булганлыктан — минең эшчәнлек итү процессында электр характерындагы сыйфат та урын ала. (Бу үзенчәлек шулай ук лаборатор тикшеренүләр нигезендә исбатланган нәрсә.) Димәк, кеше мие эшчәнлегенең **материаль** ягын аерып алганда, анда **биоэлектрхимик** процесслар барганлыгы хакында әйтергә туры килә.

Ләкин фикерләү — ул бит идеаль процесс. Ничек соң әле фикерләү процессындагы шушы материал (биоэлектрхимик) процесслар идеаль характердагы күренешләргә әвереләләр?.. Бу сорауга да бүгенге фән төгәл җавап бирә алмый әле.

Фикерләү һәм тел. Кешенең фикерләве, идеаль күренеш буларак, үзенең «материаль» гәүдәләнеше кешенең сөйләм телендә таба. Сөйләм теле кешеләргә предметларны, күренешләрен билгеле бер сүзләр белән атарга һәм шуның белән үзара аралашырга мөмкинлек бирә.

Сөйләм теле һичкем тарафыннан да «уйлап чыгарылмый», ул кешеләрнең объектив ихтыяҗына җавап булып, стихияле рәвештә туа. (Биредә кемнәрнендер телнең тарихи барлыкка килүен өйрәтүе белән бутарга ярамый, чөнки телгә өйрәнү һәм телгә өйрәтү ул, — чыннан да, максатчыл һәм алдан уйлап эшләнә торган эш.)

Тел — аңлаешлы әйтелә торган тавыш билгеләренең системасы. Ул — кешеләрнең дөньядагы предметлар һәм күренешләре турындагы белемнәрен башкаларга тапшыру ысулы.

Тел фикерләү белән тыгыз бәйләнештә. Кешенең фикерләү вазифасына хезмәтчел роль уйный торган система буларак, ул фикерләүдән башка туа да, яши дә алмый. Әгәр дә теге яки бу авазлар оешмаган үзмаксат рәвешендә генә (ягъни конкрет фикерсез) тудырыла икән, кешеләр аңа «мәгънәсез сүз» дигән бәя бирәләр. Мәгънәсез сүз тезмәләреннән килеп чыккан очракта аны, гомумән, абракадабра дип атыйлар. Кайбер кешеләр үзләренең башында фикер юклыгын «сүз боткасы» белән алыштырырга тырыша торган булалар һәм кайвакытта билгеле бер нәтижәгә дә ирешәләр, үзләре турында «нинди сүз остасы» дигән бәя казаналар.

Кешенең сөйләү стиле, аның ыспайлыгы, мантийкка килешлелеге әлеге кеше башындагы фикер йөртөлүнең дә нәкъ шушы стильдә икәнлеген күрсәтә. Һәм, киресенчә, әгәр дә кеше үzeneң сөйләмендә буталчыклы мәгънәләр ычкындыра икән, аның фикерләве дә (һәрхәлдә, шул минутларда) шундый дәрәжәдә генә булган дигән сүз.

Фән өлкәсендә эшләүчеләр арасында бәхәсле бер проблема бар: кеше фикерләү процессында чынлап та сөйләм телен (ягъни конкрет сүzlәр) кулланып кына эш итәме? Яисә теге яки бу нәрсә турында уйлаганда сүзсез дә мөгамәлә итә аламы?..

Бу сорауларга кырт кисеп җавап бирү кыен. Чөнки кеше, шул исәптән ишетү-сөйләүдән махрүм булган индивидлар да, сөйләм теленнән гайре уйлый алмый. Ләкин, беренчедән, тел сөйләм теленә генә кайтып калмый. Аңардан башка, ишарә, кул хәрәкәтләре, ымлау теле бар. Аннан гайре, сәнгать, сәхнә теле кебек (метафорик мәгънәләргә ия булган) телләр дә бар. Икенчедән, эш анда гына да түгел, фикерләү, кагыйдә буларак, телсез (сүзләрсез) дә башкарылырга мөмкин. Мәсәлән, математик үзе алдында торган проблемаларны сүзсез генә, саннарны, тигезләмәләрне күз алдында тоту белән генә дә чишә ала. Шундый ук хәл инженер һәм техник, яки слесарь-ремонтчы эшендә булырга мөмкин. Анда төп таләп, машинаның (гомумән, теге яки бу конструкциянең) механизмын белү. «Сәнгать теле»нә килгәндә, ул үзе үк сүзләрнең мәҗбүрилеген тоймый. Әйтик, рәссамның буяулар палитрасы, композиторның тавышлар гармониясе белән эш итүе...

Шулай булуга да карамаста иҗтимагый тормышта сөйләм теленең роле һәм урыны чиксез зур. Ул күп төрле функцияләргә ия. Алар түбәндәгеләрдән гыйбарәт: коммуникатив функция (кешеләргә аралашу чарасы хезмәтен үтәүче); дөньяны

танып белгәнне хәтердә калдыру һәм аны башкаларга ирештерү; номинатив функция (предметларны, күренешләрне атау); эстетик функция (кешеләр аңына нәфәсәт белән йогынты ясау); магик функция (кешеләрнең аңына дини йогынты ясау); эмоциональ йогынты функциясе һ. б.

Тел социаль-этник берлекләрнең (милләтләрнең, этник төркемнәрнең) төп билгесе һәм, шулай ук аларның мәдәниәтен буыннан буынга тапшыру чарасы ролен дә үти ул. Милли тел халыкларга үзләренең патриотик хисләрен үстерү өчен дә зур роль уйный. Тукай атаклы «Туган тел» шигырендә нәкъ шуны исбатлаган да.

Тел бер урында тормый, ул төрле үзгәрешләр кичереп яши. Телнең сүзлек составы яңа сүzlәргә, терминнарға байый, искөргән һәм үзләренең әһәмиятен югалта барган сүzlәр лексикадан төшеп кала. Телнең теге яки бу шартлар йогынтысында грамматикасында да билгеле үзгәрешләр булырга мөмкин. Кайбер телләр, гомумән, юкка чыгуга дучар булалар. Милли телне саклау, аның байлыгын түкми-чәчми буыннан буынга тапшыра бару — һәр халыкның мөһим бурычыдыр.

Аң элеккечә үк философиядә иң катлаулы проблемаларның берсе булып кала. Югарыда күренгәнчә, ул борынгыдан бирле бәхәс өчен мөһим предмет булып килде. Бәхәсләр тынымый, алар киләчәктә дә дәвам итәр, дип уйларга кирәк. Моның өчен сәбәпләр күп. Һәм алар теоретик планда гына түгел, бәлки гамәли яктан да җитәрлек. Эш шунда ки, аң — дөньяның идеаль чагылышы гына түгел. Ул — аны үзгәртеп коручы да, яңадан тудыручы да. Аңның активлыгы шушы хасияттә чагыла.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Нәрсә ул рух? Философия фәне тарихында аңа бирелгән урын.
2. Нәрсә ул жан һәм аның тән белән мөнәсәбәте?
3. Аң, аның асылы һәм төп сыйфатлары.
4. Аңның күренешләре нидән гыйбарәт?
5. Аңасты күренешенә характеристика. З.Фрейд теориясенең төп принциплары.
6. Аңның барлыкка килүе проблемасын ничек аңлайсыз?
7. Кеше миенең функциясе буларак, фикерләү. Кеше миенең структурасы.
8. Фикерләү һәм сөйләм теле арасындагы мөнәсәбәт.

ЭДЭБИЯТ

Гегель. Философия духа. Соч.— Т. 3.— М., 1956.

Гегель. Феноменология духа. Соч.— Т. 4.— М., 1959.

Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии / Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 21.

Сеченов И. М. Избранные философские и психологические произведения.— М., 1947.

Павлов И. П. ПСС.— 2-е изд.— Т. 1—6.— М., 1951—1952.

Бехтеров В. М. Мозг и деятельность мозга.— М.-Л., 1928.

Анохин П. К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса.— М., 1968.

Философская энциклопедия.— Т. 1.— М., 1960.— С. 159—161;

Философская энциклопедия.— Т. 2.— М., 1962.— С. 82—90;

Философская энциклопедия.— Т. 5.— М., 1970.— С. 43—48.

Фрейд З. Психология бессознательного.— М., 1989.

Фромм Э. Психоанализ и этика.— М., 1933.

ТАНЫП БЕЛҮ ТУРЫНДА ТӘГЪЛИМАТ

Гносеология

Гносеология (грек. *gnōis* — танып белү), танып белү теориясе — философия фәнненең мәһим бүлеге.

1. Танып белүнең асылы. Тарихи белешмә.

Нәрсә соң ул танып белү?

Танып белү — дөньядагы претметлар, күренешләр турында белем алу, аларның асылына төшенү, булган белемнәрне киңәйтү, арттыру, камилләштерү.

Танып белү борынгы греклар илендә антик чорда ук галимнәрнең игътибарын үзенә җәлеп итә торган булган. Предмет һәм аның турында фикер, предмет һәм аның турында белем, субъектның фикере белән аның белеме арасындагы мөнәсәбәт, белем һәм хакыйкать, предмет белән белем арасындагы мөнәсәбәт һ. б. шундый мәсьәләләр буенча бәхәсләр алып барылган. Ләкин бу мәсьәләләрне чишү танып белү күренешенең асылын ачуга китерә алмаган әле.

XVII—XVIII гасырлар танып белү проблемасын югарырак нигездә карый башлау белән характерлана. Философиядә бу проблема, гомумән, алгы планга чыга башлый. Ләкин танып белү проблемасын хәл итүдә галимнәр арасында бердәмлек тиз генә табылмый. Бәхәсләр бигрәк тә танып белү процессында хәлиткеч әһәмияткә ия булган факторлар тирәсендә бара башлый. Шушы бәхәсләрдә бер-берсенә каршы ике тенденция — сенсуализм һәм рационализм — барлыкка килә.

Сенсуалистлар (Гассенди, Һоббс, Локк һ. б.) танып белү процессында өстенлекне тою, зиһенгә алу кебек шәкелләргә бирәләр. Моңы аңлау кыен түгел, чөнки материализм юнәлешендәге сенсуалистлар, кагыйдә буларак, үзләренең фәлсәфи эзләнүләрен табигать фәннәре биргән материаллар нигезендә алып баралар, алар хәтта шушы эмпирик материалны

кешенең дөнъяны танып белүендә бердәнбер чыганақ дип карыйлар.

Рационалистлар (Декарт, Спиноза, Лейбниц һ. б.), нәкъ киресенчә, танып белү процессында иң мөһим, өстен нәрсә дип кешенең рациональ, абстракт фикер йөртә белү сәләтен санылар. Аларның берьяклылыгын аңлау да әллә ни читен түгел, чөнки алар барысы да, — кагыйдә буларак, математиклар. Алар өчен абстракт фикерләү сәләте чыннан да беренчел. Ләкин алар дөнъяны танып белүдә эмпирик белемнәрнең әһәмиятен танырга теләмиләр. Бу караштан чыгып эш итү аларны кайбер мәсьәләләрдә идеалистик фикер йөртүгә дә китерә. Мәсәлән, Декарт кешеләрдә тумыштан килгән идеяләр барлыгы, Лейбниц исә фикерләүнең чынбарлыктан аеры, ирекле була алганлыгы турында хаталы нәтижәләр чыгаралар.

Кант рационалистлар белән сенсуалистларны килештерергә тырыша. Ул танып белүдә гакылның бердәнбер чара түгел икәнлеген дәлилли, ләкин танып белүдә рационалистлар уйлап чыгарган априорлык сыйфатын инкяр итми генә түгел, киресенчә, аның чагылышын галәми сузулык белән вакыт категорияләренә дә тага. Кант моның белән генә дә чикләнми. Ул, танып белүне абсолют югарылыкка күтәрәп, аңа объектив реальлекне дә буйсындыра. Асылда, бу субъектив идеализмның чагылышы булып чыга.

XVII—XVIII гасырларда философиядә агностиклык агымы сизелерлек урын ала. Дөрес, ул скептиклык шәкелендә борынгы греклар (Протагор) тәгълиматында ук чагылып алган була, ләкин XVIII гасырда ул бигрәк тә Д. Юм (1711—1776) һәм И. Кант хезмәтләрендә урын таба. Мәсәлән, Юм сәбәпле-нәтижәле мөнәсәбәтләрнең объективлыгын инкяр итә. Гомумән, аның агностиклыгы соңгы чик шәкелендә формалаша. Ул хәтта предметларның дөнъяда барлыгын да шиккә куя. Кантның агностиклыгы башка шәкелдәрәк. Ул әйберләрнең (предметларның) барлыгын инкяр итми, ләкин әйберләргә танып-белү мөмкинлеген ягыннан икегә бүлә. Берләре («әйбер — безнең өчен») кешенең танып белүенә бирелә, икенчеләре («әйбернең асылы үзендә кала») бирелми.

XIX гасырда Мах һәм Авенариуслар Кантның агностик карашларын тагын да күпертә төшәләр. Философиядә агностицизм агымындагы концепцияләргә XIX гасырда Л. Фейербах һәм Ф. Энгельс, ә XX нче гасырда В. И. Ленин тәнкыйть итеп

чыгалар. Ләкин агностицизмның шаукымы Көнбатыш илләр философиясендә XX гасырда да дәвам итә эле.

Әлбәттә, танып белү — өзлексез процесс ул, шунлыктан дөнъяны танып белүнең иге-чиге юк. Кешелек һичкайчан да дөнъядагы барлык әйберләр танылып бетте, танып беләсе нәрсә калмады дип әйтә алмаячак. Ләкин бу сүзләрнең хаклыгы танып белүне киң, глобаль аспектта алганда шулай, аерым предметларга, күренешләргә, процессларга ул кагылмый. Аерым алынган предметлар да, процесслар да кешенең танып белүенә биреләләр, гәрчә бу эштә хаталар да, тулы рәвештә (һәрхәлдә, шушы этапта) танып белүгә ирешә алмау да булырга мөмкин. Мәсәлән, кешенең галәмгә күтәрелүе күп еллар дәвамында белгечләрнең хыялында, фаразында гына булды. XX гасырга кадәр кешелек шушы максатка ирешә алмый яшәде. Ләкин узган гасырның 50—60 нчы елларында кеше галәмгә очу өчен кирәк булган барлык нәрсәләргә (махсус ягулык уйлап табу, корабльнең конструкциясен эшләү, галәмгә очучыларны махсус программалар буенча әзерләү һ. б.) танып белүгә иреште. Бу казанышлар тагын да катлаулырак башка бурычларны үтәүгә дә юл ачты. Әйттик — кеше галәм корабленнән «тышка», галәм киңлегенә чыкты; корабльдә Айга барып житте. Алга таба да фән һәм техниканың һәр өлкәсендә чишелмәгән проблемаларның иге-чиге юк эле. Кешеләрнең танып белүгә ирешелмәгән әйберләргә чиксез, ләкин алар кайчан булса да танып беленәчәк.

Биредә ике карашны аера белергә кирәк. Бүгенге көндә кешеләр тарафыннан танып беленмәгәнне күздә тоту — бер хәл, ә предметлар, күренешләр кешеләрнең танып белүенә принципиаль рәвештә бирелми дигән позициядә тору — бөтенләй икенче нәрсә.

Беренче караш — реаль (чөнки кешеләр тарафыннан танып беленмәгән нәрсәләр биниһая күп), икенче караш скептиклыкны, агностиклыкны күрсәтә. Ул хаталы караш. Чөнки нәрсәдәр бүген танып беленмәгән икән, иртәгә (яисә соңрак) ул танып белүгә бирелергә мөмкин. Кешенең тәҗрибәсе нәкъ шуны күрсәтә дә.

2. Танып белү теориясе белән чагылыш теориясе һәм аларның үзара мөнәсәбәте.

Танып белү теориясен кайбер авторлар чагылыш теориясе белән бутыйлар. «Танып белү теориясе ул — шул ук чагылыш теориясе» дигән фикерне укырга яисә ишетергә туры килә.

Бу — ялгыш фикер. Алар бер-берсенә бәйләнгән булсалар да, һәркайсының үз предметы, эчтәлегә, структурасы бар. Югарыда әйтелгәнчә, танып белү теориясе — бик борынгыдан, аның өлкәсендәге эзләнүләр антик заманнан бирле килә. Ә чагылыш теориясе — чагыштырмача яшъ теория. Аның башланып китүен Декарт заманы белән бәйләсәк, әллә ни хата булмас. Һәрхәлдә, чагылыш принцибы беренче булып Декарт тарафыннан әйтелә. Аңардан соң философиядә чагылыш, чагылыш принципы турында сүз йөртүләр сирәгәя төшә, соңрак бөтенләй сүнә. Моңы аңлату кыен түгел, чөнки XVIII гасыр һәм XIX гасыр уртасына хәтле дәвер (XVIII гасыр азагындагы француз галимнәрен исәпкә алмаганда) идеализм хакимлегә астында уза. Ә материянең аңдагы чагылышы алар, ягъни идеалистик юнәлештәге галимнәр өчен көтелмәгән күренеш була.

Чагылыш теориясе XIX гасыр уртасында алга чыга башлый, XX гасыр башында ул В. И. Ленинның «Материализм һәм эмпириокритицизм» хезмәтендә яңа сулыш ала. Чагылыш теориясенә чәчәк атуы безнең илдә совет заманында уңдырышлы жирлек таба. Бу чорда чагылыш теориясе буенча фундаменталь хезмәтләр ижәт ителә, моңа Болгария академигы Тодор Павлов мәктәбе шәкертләренең эшчәнлегә дә тиешле өлеш кертә.

Чагылыш теориясе Көнбатыш илләрнең кайбер философлары тарафыннан штыкка алына. Аларның бу теориягә каршы дөгъвалары түбәндәгегә кайтып кала: берәүләр, чагылыш теориясе «примитив», ул материя белән аң арасындагы мөнәсәбәтне беркатлы аңлата, аны фотога төшерү кебек гади актка тиңли, бу процесста субъектның катнашын инкярлый, аңа урын калдырмый һ. б. «кимчелекләрне» тага. Чагылыш теориясе хакындагы мондый карашлар аны аңлап бетермәүдән яисә аны махсус рәвештә примитив кыяфәттә күрергә теләүгә бәйләнгән була. Чынлыкта исә, чагылыш теориясе субъектив моментны һич кенә дә инкяр итми, киресенчә, аның ролен жентекләп ачуга урын бирә.

Икенче берәүләр материянең кеше аңында теге яки бу шәкелдә чагылуын тануда мантийкый яктан бик сәер нәтижәгә киләләр. Болай фикерләү, янәсе, дөнъяны... икеләтүгә китерә. Шушы пландагы фикер йөртү бигрәк тә сәнгать теориясе өлкәсендә эшләүче кайбер белгечләргә хас. Алар «сәнгать — чынбарлыкның образлы шәкелдә чагылышы» дигән тезисның дәрәс түгеллеген нәкъ «икеләтү»дә күрәләр. Әйтик, художник (язучы, рәссам һ. б.) үз әсәрләрендә чынбарлыкны чагылдыру

максатын алга куярга тиеш түгел (чынбарлык, — «бар бит инде, нигә аны кабатларга, икеләтергә?»), художникның вазифасы яңаны, әлегәчә дөньяда бөтенләй булмаганны тудыру...

Бу юнәлештә фикерләү сәнгатьтә төрле формаль принцип-ларны аклауга, сәнгатьнең халыкчанлык принципларын юкка чыгаруга юнәлдерелгән.

Өченче берәүләр, чагылыш теориясен узганга гына кайтарып калдыралар, «күп дигәндә аны бүгенге көн проблемаларын хәл итүгә генә нәрсәдер бирә ала, ә киләчәккә һичнинди катнашы юк» дигән карашны күтәреп чыгалар. Бу да — дәрәсләктән ерак тора торган фикер. Чынлыкта исә, чагылыш теориясе бернинди (шул исәптән вакыт ягыннан да) чикләнгәнлек белми. Совет галиме академик П. К. Анохин үзенең бер хезмәтен «ал-дан туа торган чагылыш» теориясен исбатлауга махсус багыш-лаган. Автор бу хезмәтендә андый чагылышны бигрәк тә кеше-нең физиологик, психологик процесслар кичерү өлкәсендә күрә. Мәсәлән, стартка чыгу алдыннан спортчының аягын көзән-жыеру кебек күренеш, сәхнәгә (уйнарга) чыгу алдыннан пи-анистның бармаклары оеп китү күренеше һ. б. Ләкин Анохин-ның теориясе үзенең дәрәсләген кеше эшчәнлегенең башка тармакларында да таба.

Шулай да танып белү теориясе белән чагылыш теориясе бер-берсеннән нәрсә белән аерылалар соң һәм аларның уртак-лыгы нәрсәдә?

Танып белү теориясе өч зур бүлектән тора.

Шуларның беренчесе — фикерләү асылының чагылышка, шул исәптән кеше фикерләвенең объектив хакыйкәтне ачуга сәләте турындагы гыйлем.

Икенче — танып белүнең эчке каршылыктардан, баскычлы буыннардан торган процесс икәнлегенә турындагы гыйлем.

Өченчесе — фәнни танып белүнең мантийкый ысуллары һәм шәкелләре турындагы гыйлем.

Чагылыш теориясе — материянең (кеше миенең генә тү-гел, барлык материянең) чагылыш сыйфатлары турындагы гыйлем.

Күренә ки, танып белү теориясе белән чагылыш теориясе бер-берсен кабатлый торган гыйлемнәр түгел. Ләкин аларның уртак сыйфаты бар. Ул да булса — **чагылыш**. Һәм чагылыш принцибы танып белү теориясенең методологик нигезен тәшкил итә.

Кайберәүләр чагылышны кеше аңының бер сыйфаты дип әйтәләр. Бу — басым ясап әйтергә туры килә — төгәл түгел.

Кеше аңы үзе — чагылышның бер гәүдәләнешедер. **Чагылыш — материянең универсаль сыйфаты.** Ләкин бу тезис чагылышның асыл мәғнәсен ачып бирә алмый әле.

Чагылыш — предметларның, күренешләрнең, системаларның үз үзенчәлекләре яссылыгында үзләре белән мөнәсәбәткә кергән башка предметларның, күренешләрнең һәм системаларның үзенчәлекләрен кабатлау сыйфаты.

Бу билгеләмә чагылышның асылын ачып бирә. Ул чыннан да материянең универсаль сыйфаты. Материя чиксез киң күренеш булганлыктан аның сыйфатлары, чагылышлары да чиксез күп. Чагылыш акты булу өчен бер генә шарт зарур, ул да булса — ниндидер ике предметның, күренешнең бәйләнешкә, мөнәсәбәткә керүе. Кайчан да ки кимендә ике предмет яисә ике күренеш ниндидер бәйләнешкә, мөнәсәбәткә керә, шунда, котылгысыз рәвештә, чагылыш та бар дип санарга була.

Мәсәлән, бильярд өстәлендәге ике шарның бәрелеше. Аларның авырлыгы тигез, ләкин бәрелешү нәтижәсендә шарларның һәркайсының үзенә бер юнәлештә һәм үзенә бер тизлек белән хәрәкәткә килүе берничә сәбәпкә бәйләнгән. Ул сәбәпләрнең кайберсе әлегә шарларның «үзләрендә» тупланган. Әйттик, шарларның берсе бәрелешкә хәтле хәрәкәтсез хәлдә булса, икенчесе аңа таба ниндидер тизлек белән якынаю хәлендә булган.

Шарларның нинди юнәлештә хәрәкәткә керүләренә килгәндә, биредә инде хикмәт — якынайган шарның кайсы ягы белән хәрәкәтсез торган шарның кайсы ягына бәрелүендә. Жыеп кына әйткәндә, һәр шар контактка кергән икенче шарның **үзенчәлеген үзендә булган үзенчәлектә чагылдыра.**

Башка мисал. Драма әсәрен иҗат иткән язучы чынбарлыкны дөньяга үз карашы, үз эстетик принциплары, үз стиле һәм башка шәхси үзенчәлекләреннән чыгып эшли. Әсәрне сәхнәгә куючы режиссер сәхнә әсәрен тудыруда тагын бер төрле үзенчәлекләрен (үзен дөньяга карашын, әсәрне «үзенчә күрүен», үзенең режиссерлык тәҗрибәсен һ. б. ларны) тормышка ашыра. Ләкин драматургның әсәрен, аның персонажларының үзенчәлеген тамашачыга җиткерүдә артистның да өлеше була әле. Актерлар бер үк персонажны сәхнәдә төрлечә гәүдәләндерергә мөмкин. Биредә рольне башкаручы артистның үзенчәлекләре югарыга калкып чыга. Димәк, чынбарлыкның сәхнә әсәрендә чагылышы ничәмә-ничә этап уза. Аларның һәркайсында — үзенчәлек. Чагылышның асылы да — үзенчәлекне һәркемнең үзенчә итеп гәүдәләндерүендә.

3. Чагылышның күптөрлелеге һәм классификациясе.

Чагылышның күптөрлелеге материянең шушы ук сыйфатка ия булганлыгы белән аңлатыла. Шуны да искә алырга кирәк: материя — өзлексез хәрәкәттә яши торган феномен. Материянең эчтәлеген тәшкил иткән барлык предметлар, хәрәкәттә, үзгәрештә буларак, үзләренә тиң һәм тиң булмаган предметлар белән бәйләнешкә кереп, үзара мөнәсәбәттә яшиләр. Шушы мөнәсәбәتلәр ифрат күптөрле булганлыктан, күптөрле чагылышларны да тудырып торалар. Аларны жыйнап, тоташ карасаң, чуалчык бер (хаотик) «масса» күрәсең. Ләкин аларның умыртка сөяге юк түгел, бу өлкәдәге гомум закончалыклар аларның барысына да хас, барысы аркылы да кызыл жеп булып узалар. Шулай да чагылыш күренешен тулырак һәм төплерәк аңлау өчен, аларны ниндидер тәртипкә яраштырып өйрәнү сорала. Икенче төрле әйткәндә, чагылыш күренешен классификацияләп тикшерү зарур.

Чагылыш күренешен классификацияләп өйрәнүдә төрле аспектлар кулланыла.

Бу күренешне **типларга** бүлөп караганда, ике төр күзәтелә: күрсәтмәле (күренеп тора торган) һәм абстракт (абстракциягә нигезләнгән) төрләр.

Шуларның беренчесенә мисал итеп, теге яки бу индивидуаль күзгегә төшкән шәүләсен китереп була. Яисә елга, күл суы өстендә яр буендагы агачлар, күктәге Ай, Кояш шәүләләре; яисә бар фәрманга чаба торган тепловоз белән аңа тагылган вагоннарның хәрәкәте. Агач яфраклары белән үләннең яшеллеге, айсыз төннең караңгылыгы, гигант төзелеш барган жирдә биналарның «күзгә карап» үсә баруы һәм, шул ук вакытта, самолеттан ташланган бомбаларның нәрсәләренедер жимерүе, юкка чыгаруы һ. б.

Икенче төргә дә мисалларны күпләп китерергә була. Мәсәлән, математик формулаларны күңелдә тотып, шулай ук саннарны бер-берсенә кушу, тапкырлау операцияләрен башкару. Фәндәге ачышлар да абстракт чагылыш төрендә эшләнә. Аларның нигезе — эмпирик тикшеренүләр, күзәтүләр. Әйттик, бөек галим Исаак Ньютон жирнең үзенә тарту көче канунын «очраклы» рәвештә алманың агачтан жиргә өзәлөп төшүен күрүе белән ачкан дигән риваять яши. Димәк, абстракт шәкелдәге чагылыш (бу очракта галимнең фикерләве) нигезсез түгел, ул эмпирик фактларга бәйләнгән. Шулай ук күңелдән төрле саннар белән эш итү дә (бу да абстракт төрдәге чагылыш) конкрет фактларга, күрсәтмәле чагылышларга нигезләнгән.

Шушы төрләрнең кайсысы мөһимрәк, дигән сорау куелырга мөмкин. Ләкин аларның берсен югарыга чөеп, икенчесен бөтенләй түбәнгә төшерү дәрәс булмас иде, чөнки икесе дә мөһим. Югарыда күрсәтелгәнчә, алар бер-берсеннән аерылгысызлар. Шул ук вакытта кешенең дөньяны танып белү процессында һәркайсының үз урыны, үз роле бар.

Алынган предметны классификацияләүдә икенче аспект — чагылышларның нинди югарылыкта (рус. — уровень) башкарылуын исәпкә алу. Бу аспектта өч төр күзәтелә: тере булмаган материя (металл, ташлар, минераллар һ. б.), тере материя (табигать) һәм социаль материя (жәмгыять).

Тере булмаган материя югарылыгында түбәндәге чагылышларны күздә тотарга була: предметларның формаларын югалту күренеше (механик деформация). Аның иң гади төрләре предметның (металлның, газның һ. б.) тартылуы яки тыгызлануы; предметның бер урыннан икенче урынга күчеше; предметның бөгелеше; предметның бөтерелүе һ. б. Бу күренешләр төрле сәбәпләрдән (температураның үзгәрүе, магнит яисә электр заряды йогынтысы, предметка тыштан ясалган йогынты һ. б.) хасил була. Үзгәрешләр сыгылмалы (кире кайтышлы) яки сыгылмасыз булырга мөмкин. Мәсәлән, гипс, пластилин массаларын төрле шәкелгә китерергә мөмкин, алар аннан элеккегә шәкелгә кире кайтмыйлар инде. Әгәр дә шушы массаларга кеше кулы тигән икән, алар өстендә бармак эзләре кала. Бу — үзенә күрә бер шәкел.

Кайтаваз чагылышы. Аның нигезендә акустик, электромагнит һ. б. дулкыннар ята. Чагылыш акты булу өчен аваз дулкыны юлында ниндидер киртәләр (табигать шартларында, әйтик, табигый калкулык, тау; шәһәр шартларында — бөөк биалар; концерт (яки тамашачы) залында махсус рәвештә эшләнгән корылмалар һ. б.) булу шарт. Кайтаваз чагылышы гидролокациядә һәм радиолокациядә, нефть скважиналарының озынлыгын үлчәү кебек техник эшләрдә кулланыла. Ә кайбер хайваннар (китлар, дельфиннар, ярканатлар) кайтаваз күренешен үзләренең аулау кәсебендә файдаланалар.

Һәркемгә диярлек мәктәп лабораторияләрендә кулланыла торган химик индикаторлар мәгълүм. Шуларның иң танылганы — лакмус кәгазе. Аның белән химик сыекчаның составын беләп була. Әгәр дә лакмус кызара икән, сыекчаны — кислота, зәңгәр төс ала икән, селте (щелочь) тәшкил итә дигән сүз.

Тере материя югарылыгында чагылышның берничә баскычлы стадиясе бар.

Шуларның иң башлангычы — тынычсызланучанлык. Бу күренеш — күзәнәкләрнең тән тукумаларының тыштан ясалган йогынтыларга җавап бирү сыйфаты. Ул шушы объектларның структуралары үзгәрүгә китерә.

Тынычсызланучанлык җан ияләренә генә түгел, хәтта үсемлекләргә дә хас. Аңа төрле факторлар: яктылык, һаваның температурасы, дымлылыгы, туфракның тозлылыгы, кислота, селтеләрнең куелык дәрәжәсе (ягъни концентрациясе) һ. б. сәбәп була ала. Тынычсызланучанлык үсемлек күзәнәге эчендәге цитоплазманы, хромосомаларны һ. б. хәрәкәткә китерә.

Җан ияләренең (иң гадиләрдән алып кешегә хәтле) тынычсызланучанлыгы ул — тән күзәнәгенең тыштан ясалган йогынтыларга реакциясе. Табигать фәннәрендә аны ярсучанлык (рус. — возбуждение) дип тә әйтәләр. Тынычсызланучанлык — күзәнәкләр мембранасы молекуляр структурасының теге яки бу йогынтыларга (электр тогына, химик, механик, термик һ. б.) җавабы. Югарыда әйтелгәнчә, бу күренеш барлык җан ияләренә дә хас. Суалчанның кармакка киертелгән вакытта ничек бөтерелеп ярсуы балык тоткан һәр кешенең күз алдындадыр. Яисә җәйге чөлләдә йорт хайваннарының кигәвен-бөгәлчәннәрдән ничек җәфа чиккәнен дә күз алдына китерергә була. Ат белән сыерның бу «дошманнарга» каршы торуы өчен койрыктан башка коралы юк. Кешеләр исә еш кына теш сызлавыннан җәфалану кичерә. Медицинада авыру кешенең (пациентның) тынычсызланучанлыгы (ярсытылуы) төрле дарулар (химикатлар) ярдәмендә бастырыла ала.

Җан ияләрендә чагылыш — сизем, тою (рус. — ощущение) һәм зиһенгә алу (рус. — восприятие) шәкелләрендә гәүдәләнә (алар турында аерым сүз алдагы битләрдә булачак).

Чагылышның җан ияләре өчен хас күренеше — күзәнәкләрнең үзләрендә (хромосомаларда, цитоплазмада) булган геннар җыелмасын киләчәк буыннарга информация рәвешендә тапшыру. Шушы информация аксымнар, нуклеин кислоталар составын, аларның функцияләрен туплый. Генетик информация махсус программа рәвешендә җенси күзәнәкләрдә язылган, һәм ул буыннан буынга җенси үрчү процессында тапшырыла. Кызыклы хәл: генетик информация код (шифр) рәвешендә хромосомаларда тупланган. Күзәнәкләрдә һәр хромосома ике кат бирелгән: берсе — атадан, икенчесе — анадан. Алар аталану (җенси күзәнәк үзәкләренең кушылу) процессында барлыкка киләләр. Шулай итеп, киләчәк буын күзәнәкләре үзләрендә

атаның да, ананың да сыйфатларын сыйдыра алалар. Бу күренеш, беренче чиратта, балаларның ата-анага охшашлы булуында чагыла. Бу охшашлык кайбер очрактарда әхлак, дөнъяга караш һәм башка шундый сыйфатларда да урын таба (дәрәс, соңгылары күбрәк конкрет социаль шартлар нигезендә формалаша).

Югарыда язылганча, чагылыш ул — предметларның, күренешләрнең үз үзенчәлекләрендә үзләре белән мөнәсәбәткә кергән башка предметларның, күренешләрнең үзенчәлекләрен кабатлау сыйфаты. Тере материя өлкәсендә бара торган процесслар югарыда китерелгән диалектик материализм концепциясенең ни дәрәжәдә тирән һәм тапкыр икәнлеген күрсәтә. Бу хакыйкать чагылыш теориясенең хаклыгын тагын бер мәртәбә җитди нигездә исбатлый.

Социаль материя югарылыгында чагылыш үзен күп төрле күренешләрдә таба. Алар — фән һәм сәнгать, әхлакый принциплар һәм хокук, традицияләр һәм менталитет, сәси белемнәр һәм идеология, кешеләрнең дөнъяга карашының төрле төрләре: динилек һәм динсезлек (атеизм принциплары нигезендә тәрбияләнүчәнлек), фәлсәфә һәм мифология һ. б.

Бу күренешләр үзләрендә чагылышның иң югары баскычын гәүдәләндерәләр. Алар моннан алдагы битләрдә китерелгән чагылыш төрләреннән принципияль рәвештә аерылалар. Аермашунда ки, социаль материя югарылыгында төп функция кеше миенең эшчәнлегендә чагыла (иҗтимагый аң формалары алдагы битләрдә махсус өйрәнелер). Бу очракта шуны искәртәргә кирәк: чагылыш процессында — субъектив факторның үзенчәлекле роле ачыла. Соңгысы әнә шул иҗтимагый аң формаларының һәркайсына хас. Алай гына да түгел, алар һәр өлкәдә (фәндә, сәнгатьтә һ. б.) — һәр индивидта һәм һәр шәхестә аерым формада һәм үзенчәлекле гәүдәләнәш таба.

Чагылыш теориясе катып калган гыйлем түгел. Аның үсә баруы барлык фәннәрнең яңа ачышларга байый бару процессына, аларның перспективасына бәйләнгән. Фәнни тәрәккыятнең тирәнәя, шулай ук киңәя бару процессында чагылыш теориясенең үсеше түбәндәге юнәлешләрдә күзәтелә: 1) структур-кибернетик юнәлеш, 2) биологик-психологик юнәлеш, 3) социаль юнәлеш.

Бу юнәлешләрнең һәркайсы күп төрле тармаклардан гыйбарәт. Алар турында җентекләбрәк иҗтимагый аңның фән формасына багышланган бүлегендә әйтеләчәк.

4. Танып белү процессының диалектикасы.

Танып белү — гаять катлаулы күренеш. Танып белүне болай бәялэгәндә беренче чиратта аның процесс икәнлегә күздә тотыла. «Процесс» — димәк, вакыт ягыннан караганда, күпмегәдер сузылган, гомумән, сузынқы күренеш. Ләкин танып белүне шушы характеристика белән аңлату да тулы була алмый эле. «Сузынқы күренеш» дип әйтү үзе ниндидер аңлатуны сорый. Чыннан да, әлегә әйтемнең ике аспекты бар.

Танып белүнең сузынқылыгы турында, башлыча, дәреслекнең шушы бүлгә башында тарихи аспектта әйтелгән иде инде: кешенең дөнъяны танып белүе ул — өзлексез һәм мәңгелек күренеш. Кешелек һичкайчан да дөнъя башыннан ахырына һәм төбенә хәтле танып беленде инде, анда артык беләсе нәрсә калмады дип әйтә алмаячак. Бу аңлашыла да, чөнки дөнъя төпсез кое белән бер, аның турында яңадан-яңа мәгълүматлар һәрдаим туып тора, ә фәннәрнең ачышлардан ачышларга баруы нәкъ шуны раслый да.

Танып белүнең процесс икәнлегә тагын бер аспектта карала. Ул аерым кешеләрнең теге яки бу предметларны, күренешләрне (бигрәк тә катлаулы нәрсәләрне), тәмам танып белү өчен билгеле вакыт кирәклеген күздә тота. Әйберләрнең асылын бер карауда «эләктереп алу» да — тормышта очрый торган нәрсә. Әллә ни катлаулы булмаган, гап-гади әйберләрнең асылын-жисемен тотып алу нәкъ шулай була торгандыр. Бигрәк тә теге яки бу әйбернең характерын, аның эчке мәгънәсен таныта торган сыйфатлары ярылып ята торган булса. Бу сыйфат, хосусән, кешеләрне танып белү өлкәсенә карый. Чөнки кайбер индивидның кем икәнлеген әйтеп бирү кыен эш түгел. Мәсәлән, яшүсмер яки ул дәверне инде узып киткән бер индивид, үзе һичкайда да эшләмичә, һәр бирмеш көнне анасыннан акча даулый. Газиз анасы аны канәгатьләндерә алмый торган хәлгә төшкәч, улы анасын жәзалап үтерә... Бу кеше турында нәрсә әйтергә мөмкин?.. Ул — жинаятъче, кансыз, шәфкатьсез, кешелек сыйфатын тәмам югалткан, жәмгыять өчен аеруча куркынычлы кеше. Ул, — һичшиксез, жәмгыятьтән аерып алынырга тиешле субъект. Ләкин кайбер кешеләрнең асылын танып белү жиңел булмый, чөнки ул тирә-юньдәгеләргә тиз генә бирелми. Моңың өчен вакыт кирәк. Һәм вакыт шушы кешенең башка эшләрен, моңа хәтле ачылмый яткан сыйфатларын белү, шуның белән аның эчке мәгънәсен танып белү өчен тиешле шарт хезмәтен үти. Вакыт бигрәк тә катлаулы

күренешләрне өйрәнү, шул нигездә күптәннән бирле кешеләк жәмгыятен борчып килгән проблемаларны хәл итү өчен кирәк. Мәсәлән, атом-төш куәтен башта хәрби максат, соңрак икътисади максатлар белән файдалану өчен күп кенә еллар кирәк булды. Медицинада рак авыруын дөвалау проблемасының бүгенге көнгә хәтле хәл ителгәнә юк. Чиратта — СПИД проблемасы...

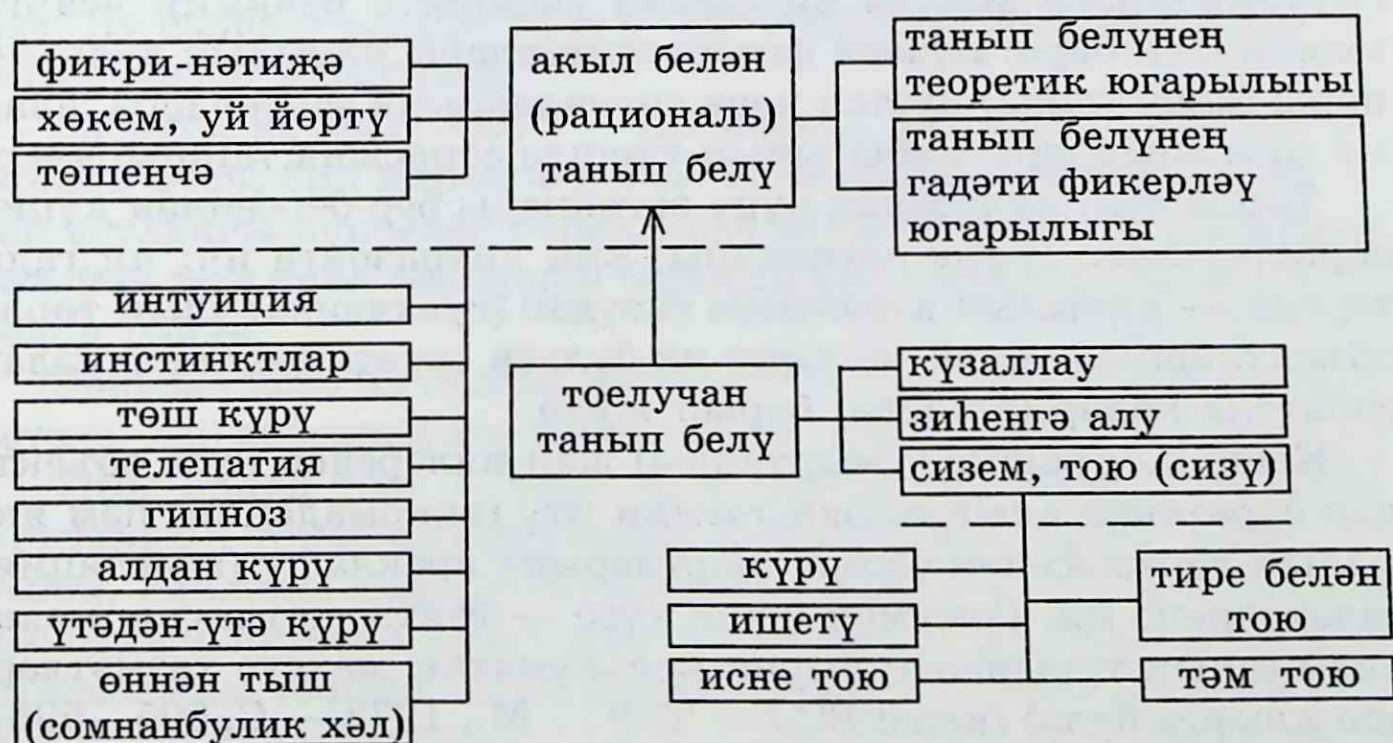
Димәк, кешенең предметларны, күренешләрне танып белүе, чыннан да, процесс. Һәм, кызганычка каршы, кайвакыт озак еллар дәвамына сузыла торган процесс.

Танып белү — диалектик процесс. Диалектик — димәк, башка нәрсәләрдән аеры, изоляцияләнгән түгел, бәлки, киресенчә, аларга бәйләнешле процесс. Диалектик — димәк, бер урын, бер мизгел белән чикләнелгән, катып, оешып калган түгел, бәлки, нәкъ киресенчә, даими үзгәрешләрдәге, үсештәге процесс. Диалектик — димәк, эчке каршылыклы, вакыты белән кире чигенешле, яңадан үзенә кайтышлы, баскычтан баскычка күчешле процесс һ. б.

Кешенең танып белү процессы ике югарылык (баскыч) уза. Аның беренче басмасы — тоелучан танып белү, икенчесе — рациональ танып белү.

Тоелучан һәм акыл белән (рациональ) танып белүнең структурасы шактый катлаулы. Түбәндә бирелгән схема аның нинди элементлардан торганлыгын һәм алар арасындагы бәйләнешне күрсәтә.

Тоелучан һәм рациональ танып белү структурасы



Танып белүнең башлангыч (беренче) баскычы — хисси, ягъни **тоелучан танып белү**. Асылы белән ул — психик характердагы танып белү. Бу баскыч һәм аның шәкелләре барлык жан ияләренә дә хас. Хайванның танып белүе энә шул башлангыч баскыч белән тәмамлана. Тоелучан танып белү, баскыч буларак, үзе дә өч «басмадан» тора. Аларны «сизү», «зиһенгә алу» һәм «күзаллау» дип атыйлар.

Сизем (рус. — «ощущение»), тоелучан танып белүнең беренче, башлангыч басмасы буларак, түбәндәге формаларда чагыла: ишетү, күрү, тәм тою, ис тою, тире белән тою.

Ишетү — жан иясе колагының (яисә башка ишетү анализаторының) тавыш тибрәнүләрен сизүе. Кеше үзенең колагы белән тавыш сигналларының параметрларын (көчен, тавыш тибрәнүләренең ешлыгын) сизә. Тавыш колак рецепторы аркылы ми кабыгының тиешле зонасына тапшырыла. Анда ул — катлаулы трансформация кичереп, үзенең мәгънәви гәүдәләнешен таба.

Кайбер хайваннарның (мәсәлән, дельфиннарның, ярканатның) һәм бөҗәкләрнең ишетү органнары эхолокация формасындагы үзенчәлекләргә ия. Алар сигнал биреп торучы торган объектларның ераклыгын, шушы объектларның күләмен, формаларын тоярга мөмкинлек бирә.

Күрү — жан иясе күрү органының яктылык нурлары сибеп тора торган объектыннан хәбәр (информация) ала. Күрү органы күз эчендәге челтәр пәрдәсе (рус. — сетчатка), аның фоторецепторлары, нерв күзәнәкләреннән тора. Алар ми ярымшары кабыгының тиешле зонасы белән бәйле. Күрү жан иясенә тышкы ситуацияләргә анализ нигезендә тиешлечә реакция ясарга мөмкинлек бирә. Күзнең фоторецепторлары яктылык дулкыннары (квантлары) куәтен нерв сигналларына әверелдерә, алар ми ярымшарлары кабыгының тиешле зонасына тапшыралар.

Төрле жан ияләренең күрү органнары бер-берсеннән күпкә аерыла. Алар (күрү органнары) киң диапазонга ия: иң гади төрдән — яктылык дәрәжәсен сизүдән (суалчанда) алып төрле объектларның төрле төсләргә ия булган сурәтләрен анализлау сәләтенә кадәр (кешедә) барып җитә.

Кеше һәм башка (умырткалы) жан ияләренең күзе объектлар сурәтенең аныклыгын тәэмин итү (аккомадация) һәм яктылык дәрәжәсенең үзгәрү шартларына яраклашу (адаптация) сәләтләренә ия. Гомумән кеше күзе — гаять катлаулы механизм (аның турында тулырак мәгълүматны махсус хезмәтләрдән алырга була) (кара: БСЭ.— Т. 9.— М., 1972.— С. 595—596).

Тәм тою — кешененң телендә һәм авызының лайлалы ярысында урнашкан рецепторларга химик матдэләрнең йогынтысын сизүе. Сизүнең төп күренешләре — ачы, тозлы, баллы — авыздагы рецепторларга молекулалар комбинациясенен йогынтысын аңлата. Кешедә һәм кайбер хайваннарда баллы әйберләр — уңай, ачы әйберләр тискәре реакция барлыкка китерәләр.

Тәм тою кешененң аппетитына, шулай ук аның ашказанының эшләвенә йогынты ясый, ә бу хис үзе берникадәр кешененң физиологик хәленнән тора. Әгәр дә кешененң организмында теге яки бу матдэләр артыграк жыелган булса, аңарда шушы матдэләргә тискәре реакция була. Ә менә балалар, яшүсмерләрнең һәм йөкле хатын-кызларның организмы күпчелек очракта кальций, натрий, фосфор, тимер кебек матдэләргә мохтажлык кичерә торган булалар.

Ис тою — кеше һәм хайваннарның тиешле органнары аша (колаклар) төрле химик кушылмаларның үзенчәлекле сыйфатын (исен) сизүе. Исле матдэләр тиешле рецепторларга һава агышындагы төрле парлар рәвешендә ирешәләр. Исне тою рецепторы кеше һәм хайван борынының лайлалы ярысында урнашкан. Алар нерв күзәнәкләре аша миненң тиешле зонасына, аларны анализлый торган үзәккә тапшырылалар. Жәң иясененң исне тою сәләте үзенә бер әһәмияткә ия. Аның төп функциясе — теге яки бу предметларның тирә-юньдә (якындамы, ерактамы) булганлыгы турында хәбәр итү. Алар хайваннар өчен аеруча мөһим роль уйнайлар. Берәүләре ис буенча үзенә ризык тапса, икенчеләренә дошманнырыннан качып котылырга ярдәм итә. Бу сыйфат аларга женси партнерларын эзләүдә дә үзененң зарурлыгын исбатлай.

Әлбәттә, ис тою сәләте — хайваннар, бигрәк тә ерткыч хайваннар өчен, бик кирәкле нәрсә. Кешеләрнең бозылган ризыктан агулануы күпчелек очракларда энә шушы ис тою сәләтененң зәгыйфьлегә яисә эволюция барышында аны бөтенләй югалтуы белән бәйле.

Дөньяда искә ия булган әйберләрнең саны чиксез зур. Шунның өстенә, һәр әйбернең исе кабатланмас үзенчәлеккә ия, уникаль.

Тире белән тою — кеше һәм хайван органнарының предметларның төрле сыйфатларын тире, шулай ук ирен һәм тел кебек, лайлалы ярылар ярдәмендә сизүе. Тире белән тою процессының нигезен төрле рецепторларның тынычсызланучан сыйфатлары тәшкил итә. Кешененң тире белән тою сәләте төрле дәрәжәдә формалашкан. Алар тирә-юньнең төрле (механик,

термо, авырттыру һ. б.) факторларын сиземлиләр. Кешенең теле һәм иреннәре генә түгел, кул бармаклары очларындагы, аяк табаннарында һәм бигрәк тә женси органнардагы нерв очлары тоюга аеруча сизгер, чөнки алар бу урыннарда күбрәк тупланганнар.

Тире белән сизү, сизүнең башка күренешләре кебек үк, төрле сыйфатларны төрле рецепторлар (нerv очлары) тарафыннан кабул итеп, аларны минең тиешле зонасына, анализлый торган үзәкләренә хәбәр итүдән гыйбарәт.

Кешенең тире белән сизү сәләте сизүнең башка күренешләре белән чагыштырганда кимрәк урын тотса да, аерым очракларда аларның әһәмияте бик зур да булырга мөмкин. Мәсәлән, сукуырлар һәм ишетү (шулай ук сөйләү) сәләтләреннән мәхрүм затлар дөньяны танып белүдә күбрәк энә шул тире белән сизү сәләтенә таянып эш итәргә мәжбүр булалар. Әйттик, сукуырлар өчен китаплар фәкәт аларның бармак очы белән сиземләү сәләтенә нигезләнеп кенә эшләнә.

Гомумән сизүнең барлык (ишетү, күрү һ. б.) төрләре барлык жан ияләренә дә характерлы. Аларның кайберләре (мәсәлән, ишетү, күрү, исне тою сәләтләре) аерым хайваннарда, кешеләр белән чагыштырганда, көчлерәк чагылалар. Кешедә алар чагыштырмача йомшаграк. Аның урынына кешеләргә, тоелучан танып белүдән гайре, рациональ танып белү сәләте дә бирелгән. Һәм ул фәкәт аң гакыл иясе булган кешегә генә бирелгән дә.

Зиһенгә алу (рус. — восприятие) — тоелучан танып белүнең икенче басмасы.

Зиһенгә алу — шул ук сизү төрләре нигезендә барлыкка килә торган күренеш. Ләкин биредә зур бер аерма бар. Әгәр дә күрү, ишетү һәм башка шундый сизүләр аерым-аерым башкарылалар икән, зиһенгә алыну шушы «аерым» сизүләрнең синтезы булып формалаша. Зиһенгә алу танып белүче субъект өчен «образ» сыйфатында кабул ителә. Аңа берничә компоненттан торган күренеш характерлы. Мәсәлән, кеше алманы авызына капканда шушы предметның төрле сыйфатларын үзенә зиһененә бербөтен рәвештә ала (алма: катырак матдә дә, сусыл матдә дә, тәмле дә, карап торырга матур гына да, тешлэгән моментта шыкырдаулы тавыш та чыгара һ. б.).

Зиһенгә алу — барлык жан ияләренә дә хас күренеш. Ләкин хайван өчен зиһенгә алынган сыйфатларга бәя шуннан югарырак басмага, ягъни **фикерләү** басмасына күтәрелә алмый, чөнки

хайванга тере материянең эволюция процессында ул сәләт бирелмәгән.

Кешенең нәрсәләренедер зиһенгә алуы башкачарак бара. К. Маркс фикеренчә, кеше күзе әйберләргә башкача зиһенгә ала һәм башкача алардан ләззәтләнә, шулай ук кешенең колагы да әйберләргә тупас, камиллектән ерак торган колакка караганда, башкача ишетә (кара: Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений.— М., 1956.— С. 552), башкача зиһенгә ала...

Бу аңлашыла да, кешенең тирә-юньдәге предметларны, күренешләргә зиһенгә алуы (кеше үзе аны теләмә, теләмиме) аң югарылыгында башкарыла, фикерләргә белән сугарыла. Һәм кеше әйберләргә зиһенгә алу күренешен югарырак басмада, ягъни фикерләү югарылыгында кабул иткән сизми дә кала.

Кешенең борынгы бабалары күрү, ишетү, исләргә сизү кебек сәләтләргә ягыннан караганда, бәлки кайбер хайваннарда (әйттик, мәчедән, эттән) калышмагандыр да. Ләкин киләчәктә аңга ия буласы жан иясенә ул сыйфатлар бик үк кирәк булмагандыр, шунлыктан аларның көчә әкрәкләп сүнә барган. Һәм аң, аның зарури компоненты акыл бу кимчеләкләргә ниндидер рәвештә капларга тиеш булган. Чынлыкта ул шулай булып чыккан да. Кеше, аң, фикерләү сәләтенә ирешкән зат буларак, әлегә кимчеләкләрдән котылу юлында күп төрле приборлар уйлап чыгарган. Мәсәлән, кеше күзгә инфракызыл, ультрамиңгә, рентген нурларын күрә алмый. Ләкин бу вазифаларны, күз урынына, кеше үзгә уйлап тапкан приборлар башкара. Мәсәлән, ультрафиолет нурлар кешегә бары тик флюоресценция, фосфоресценция приборлары, алар тарафыннан башкарыла торган фотохимия операцияләргә ярдәмдә генә бирелә. Инфратавыш ярдәмдә жирнең тирән катламындагы геологик процесслар ачыла, жир карынындагы файдалы казылмалар эзләнә. Электрон микроскопларның әйберләргә 100 000 мәртәбә зурайта алу мөмкинлекләргә аркасында белгечләр бактериофагларны, күп авыруларның вирусларын ачуга ирешә алдылар. Ә 2 000 000 мәртәбә зурайта ала торган микропроекторлар ярдәмдә кайбер молекулаларны да күрә була башлады.

Шулай да, зиһенгә алу ул тоелучан танып белүнең генә басмасы. Югарыда әйтелгәнчә, хайваннарда танып белү процессы, вертикаль ясылыкта алынганда, шунның белән чикләнә дә. Фәкать кеше тарафыннан башкарыла торган зиһенгә алу акты гына биек югарылыкта кабул ителә. Моның сәбәбе турында әйтелде инде. Ләкин кешенең зиһенгә алу акты —

аның фикерләү феномены белән сугарылган булуына карамастан — башка басмалардан шартлы рәвештә «кисеп алып» карап була. Ул чакта зиһенгә алуны тоелучан танып белүнең бер басмасы рәвешендә карау үзен тулысынча аклаячак.

Күзаллау — тоелучан танып белү баскычының өченче басмасы. Аның конкрет чагылышлары шул ук сизү басмасының шәкелләренә кайтып кала (ишетү, күрү һ. б.). Аерма шундаки, сизү һәм зиһенгә алу субъект белән объектның турыдан-туры контактына нигезлэнгән булса, күзаллау алардан гайре башкарыла.

Күзаллауның чыганагы жан иясенең элек булган тәжрибәсеннән тора. Әгәр дә танып белүче субъект, теге яки бу предмет белән контактка кереп, үзенең сизү органнары (күзе, колагы һ. б.) белән шушы предметның теге яки бу сыйфатларын үзләштерә алган икән, аларны ул искә төшерә, күзаллый да ала. Бу сәләт кешегә генә түгел, хайваннарда да хас. Мәсәлән, мәчә ерак түгел, «сузылып алырлык» жирдә (өстәл өстендә, киштәдә) ит барын аның исе буенча «төшенә», моны ул мырлавы, шушы ит яткан жир тирәсендә йөрүе белән белдерә. Әгәр дә шушы мәченең иткә, аның исенә бәйлэнгән тәжрибәсе булмаса, ул аны «таний» алыр идеме? Әлбәттә юк. Фәкать моннан элек булган тәжрибә, конкрет әйткәндә, итнең төмен белү хәтерегенә, мәченең үзенә кирәкле булган әйбергә ымсынуын уята. Эт исә конкрет кешеләрнең аяк тавышларын исендә тоту аркасында кемнең үз ягына килүен аера ала. Шуннан чыгып, ул хужасы килә икән — бер реакция, чит кеше якынлашкан тәкъдирдә, икенче төрле реакция бирә.

Кешедә күзаллау ике төрле югарылыкта чагыла. Берсе — рациональ танып белү югарылыгында. Кеше үзе укыган әсәрдәге сюжет сызыгын, андагы образларны күз алдына китерә ала. Аның күз алдында математик формулалар, катлаулы механизмнарның детальләре, аларның бәйләнеше торырга мөмкин. Мондый күзаллаулар кешедә танып белүнең рациональ югарылыгында чагылалар.

Ләкин әлеге очракта сүз танып белүнең **тоелучан** югарылыгындагы чагылышлар турында барырга тиеш. Бу югарылык, әйтелгәнчә, хайванга да хас. Конкрет әйткәндә, күзаллау энә шул сизү басмасына характерлы (ишетү, күрү, ис тою кебек) шәкелләрдән генә тора. Әлбәттә, кеше танып белүендә бу шәкелләр «чиста» килеш кабул ителмиләр, алар котылгысыз рәвештә фикерләү белән сугарылган булалар. Ләкин, шул ук вакытта,

фәнни өйрәнү максаты белән һәм шартлы рәвештә аларны «кисеп алып» карау да мөмкин. Һәм әлегә очракта нәкъ шушы ысул күздә тотыла да.

Әйтергә кирәк, кайбер хезмәтләрдә бу нәрсә искә алынмый. Сизү югарылыгындагы күзаллау кешенең рациональ фикерләү югарылыгындагы күзаллавы белән алмаштырыла. Бу исә тоелучан танып белүне өйрәнүгә буталчыклык кертә, аның асылын һәм характерлы сыйфатларын үзләштерүгә комачаулый.

Танып белүнең икенче, югары баскычы — **акыл белән (рациональ) танып белү.**

Бу сәләт фәкать аң иясенә — кешегә генә бирелгән. Рациональ танып белүнең, тоелучан танып белүнеке кебек үк, үзенең югарылыклары, шәкелләре бар.

Рациональ танып белүне басмалы баскыч дип алганда, аның башлангыч басмасын гадәти танып белү тәшкил итә. Икенче, югарырак басма — теоретик танып белү. Шушы ике басмадагы югарылыктар түбәндәгечә характерлана: гадәти югарылыктан танып белү үзенең чагылышын кешеләрнең дөньядагы, шул исәптән җәмгыятьтәге күренешләр, вакыйгалар турында фикер йөртүдә таба. Мәсәлән, Россиядә XX гасырның 90 нчы елларында предприятиеләрдә һәм учреждениеләрдә кешеләргә хезмәт хакын чамадан тыш (кайбер очракларда берәр елга) кичегү белән түләү күренеше зур урын алды. Шул ук дәвердә барлык продуктларга бәяләрнең үскәннән-үсә баруы характерлы булды. Әлегә еллар Россия акчасының курсы аска тәгәрәве белән дә характерланды. Бу күренешләр Россия халкының төрле катлам вәкилләренең теленнән төшмәде дип әйтергә була. Шушы ук чорда халыкның әхлакый яктан шактый гына бирешүе, төрле җинаятларнең гаять дәрәжәдә арта баруы да сизелерлек төс алды. Россия халкы бу тенденцияләргә үзенең бәясен бирә белде. 90 нчы еллардагы халыкның социаль хәленә авыр йогынты ясаган мондый тискәре күренешләр әле озак еллар кеше теленнән төшмәячәк. Ләкин алар күп вакытта гадәти пошуну рәвешендәрәк, бу хәлгә китергән сәбәпләргә тирәнрәк, фәнни планда бәя бирмичә генә, үзара гәпләшү рәвешендә генә искә алыналар. Бу — **гадәти танып белүнең** күрсәткече. Аның үрнәкләрен урамда, базарда, кибеттә, чиратларда, төрле транспорт чараларында (автобуста, трамвайда, троллейбуста), гомумән, кешеләр җыелганрак җирләрдә очратырга мөмкин.

Теоретик югарылыктагы танып белү. Аның гадәти югарылыктагы танып белүдән төп аермасы шунда ки, ул фәнни

анализга нигезлэнгән була. Аның продукты — махсус фәнни хезмәтләрдә (басылып чыккан макаләләрдә, брошюраларда, монографияләрдә). Аларны, әлбәттә инде, фәнни диссертацияләрдә очратасың. Ләкин һәр теоретик (төрле анализларга нигезлэнгән) хезмәтне чын фәнни хезмәт дип бәяләп булмый әле. Фәнни-лекнең дәрәжәсе андагы ачышларның, фикерләрнең хәзерме-киләчәктәме практикада кулланыш таба алуы белән билгеләнә.

Теоретик югарылыктагы танып белүнең предметы итеп шул ук гадәти танып белү күренешен алырга мөмкин. Аерма, беренчедән, танып белүнең ысулында, аның тарафыннан кулланыла торган чараларда булса, икенчедән, — ә бусы иң мөһиме — теоретик тикшеренү нигезендә төрле күренешләрнең чыганаclarын, аларны тудырган сәбәпләрне ачу һәм шуның белән уңай тенденцияләрне үстерү, ә тискәре тенденцияләрне дәвам иттермәү юлларын дәлилле рәвештә күрсәтә алуда.

Әйттик, шул ук Россиядә 90 нчы елларда кешеләргә хезмәт хакын кичегеп түләү, түлэгәндә дә акча белән түгел, ә исәп-хисапны төрле әйберләр (натура) белән генә башкару; предприятиеләр һәм учреждениеләр житәкчеләренең шушы юнәлештәге «иҗтиһатлыгы» аркасында хезмәт кешеләренең турыдан-туры мыскыллануы-кимсетелүе; халыкның саклык кассаларына салынган акчаларының «януы»; дәүләт милкен (житештерү объектларын) хакимлек даирәсенә якын торучыларга арзан бәягә сату; халык куллануы товарларына бәяләрнең үскәннән-үсә, ә Россия акчасы статусының түбәнгә тәгәри баруы һ. б. боларның барысын да теоретик югарылыкта анализлау, ниһаять, илдәге социаль-иқътисади вазгыятьне ачыкларга ярдәм итте. Әмма халык көнкүрешен җайга салу тиз генә мөмкин булмаячак. Әмма реаль хәл ачыкланса да, алардан тиз генә котылу мөмкин түгел. Чөнки дәүләт тарафыннан план принципларына корылган совет системасын җимереп таплагач, аңа алмашка илне кризистан алып чыгардай, теоретик яктан ныклы уйланган программалар юк иде. Объектив реальлеккә таянган мондый зур теоретик хезмәтләр көтелә генә әле.

Теоретик югарылыкта танып белүнең төрле шәкелләре бар. Алар түбәндәгеләр: төшенчә, хөкем һәм фикри нәтижә.

Төшенчә — ул предмет һәм күренешләрнең иң мөһим сыйфатларын чагылдыру өчен кулланыла торган сүз яки сүзләр тезмәсе.

Мәсәлән, «җәмгыять». Шушы сүзне кулланганда күз алдына төрле иқътисади, сәяси, әхлакый һ. б. бәйләнешләрдә яши тор-

ган кешеләр төркеме килеп баса (әгәр дә без югарыда күрсәтелгән бәйләнешләрне күздә тотмыйбыз икән, «кешеләр төркеме» фәкать «гавам» (русча әйтсәк — «толпа») булып кына кала).

Яисә «сәнгать» төшенчәсен алайк. Шушы сүзне ишеткәндә без күз алдыбызга нәфәсәтле бер күренешне китереп бастырабыз. Сәнгать — ул чынбарлыкның эмоциональ, образлы чагылышы. Сәнгатьне болай билгеләү аның образлы күренеш икәнлегенә басым ясый. Шуның өстенә ул кешеләрдә эмоцияләр тудырырга сәләтле күренеш. Аңа сәнгатьнең чынбарлык белән бәйләнешен чагылдыру сыйфаты хас.

Тагын бер төшенчә: «студент». Кемне «студент» дип атайлар соң? Аның, башка предметларныкы кебек үк, төп сыйфатлары бар. Алар бер сүздә чагылалар да: «студент». Ул — махсус уку йортында укучы һәм белем алып яшәүче яшь буын вәкиле. «Студент» сүзен ишетү белән күз алдына нәкъ **әнә шушы сыйфатлар килеп баса***.

Югарыда әйтелгәнчә, төшенчә берничә сүз, ягъни ниндидер сүз тезмәсә рәвешендә дә булырга мөмкин. Мәсәлән, «базар мөнәсәбәтләре», «икътисади система», «үзешчән сәнгать коллективы» һ. б.

Төшенчә — ул фикерләү чарасы. Һәр фәннең үз төшенчәләре арсеналы була. Мәсәлән, физика фәне «куәт», «көч», «яктылык», «хәрәкәт», «масса» һ. б. төшенчәләре белән эш итә; биология фәнендә «күзәнәк», «аксым», «хромосома», «ген» һ. б. төшенчәләре кулланыла; эстетика фәне фикерне «гүзәллек», «художество методы», «дизайн», «эстетик кичереш» кебек төшенчәләре ярдәмендә корә. Философия фәне исә «материя», «аң», «базис», «өскорма» һ. б. киң төшенчәләренә файдаланып эш итә.

Төшенчәләренң роле конкрет фәннәр өлкәсендә арсенал хезмәтен үтәүдә генә түгел, алар рациональ танып белү актларында башка (хөкем белән фикри нәтижә кебек) формаларны төзүдә дә мөһим роль башкаралар.

* Дөрес, «студент» образы турындагы төшенчә һәр чорның үз сыйфатлары белән гәүдәләнә. Мәсәлән, 30—40 нчы елларда студентның култык астында берничә китап була торган иде (күрәсең, букча алырга аның акчасы да җитмәгәндер инде). Хәзерге заманда исә студентларның төрлесе бар. Уку йортына «Мерседес», «Тойота»ларда гына йөрүче студентлар да юк түгел... Шулай да студент өчен төп сыйфатлар андый детальләрдән тормый. Ул чыннан да, — кагыйдә буларак, яшь кеше. Аннан соң бу аны үзлегеннән генә түгел, бәлки ниндидер уку йортында укучы индивид буларак та күзаллыйбыз.

Хөкем (уй йөртү) — предметның, күренешнең асылын, төп сыйфатларын раслау яки инкяр итүдә кулланыла торган шәкел.

Хөкем, мантийкый корылма (конструкция) буларак, теге яки бу төшенчәләргә нигезләнә. Мәсәлән: «Жәмгыять — билгеле бер икътисади, сәяси, хокукий һ. б. мөнәсәбәтләргә нигезләнгән кешеләр төркеме». Бу корылмада берничә төшенчә («икътисад», «сәясәт», «хокук», «мөнәсәбәт», «кеше», «төркем»). Уй йөртүне инкярлау рәвешендә дә булырга мөмкин. Мәсәлән, «караклык — әйбәт күренеш түгел». Күренә ки, хөкем, — төшенчә белән чагыштырганда, катлаулырак күренеш. Һәм ул, тагын да катлаулырак, «**фикри нәтижә**» шәкеленә дә «төзелеш материалы» булып хезмәт итә ала.

Фикри нәтижә — теге яки бу фикерне исбатлауда кулланыла торган күренеш. Аның үзенә генә хас корылмасы (конструкциясе) бар. Фикри нәтижә ике хөкем нигезендә чыгарыла. Ул хөкемнәр мантийк фәнендә алшарт дип йөртеләләр.

Фикри нәтижә шәкеле күпләргә геометрия предметы буенча таныш. Мәсәлән, ул теоремаларны исбатлауда файдаланыла. Әйтик, өчпочмакның тигезьянлы икәнлегенә түбәндәгечә исбатлана:

Беренче хөкем (алшарт): өчпочмак — тигезьянлы, әгәр дә аның нигезендәге почмаклары тигез булса.

Икенче хөкем (алшарт): ABC өчпочмагының нигезендәге почмаклары — тигез.

Фикри нәтижә: ABC өчпочмагы — тигезьянлы.

Бу мантийкый корылма барлык фәннәрдә дә кулланыла. Ул хәтта кешеләрнең гадәти тормышында да файдаланып килә, чөнки аек акылга ия булган һәр кеше теге яки бу предмет, күренеш турында нәтижә чыгарганда, стихияле рәвештә, шушы схеманы кулланып эш итә.

Мәсәлән, беренче хөкем (алшарт): «студент — ул уку йортында укучы яшь кеше»; икенче хөкем (алшарт): «минем дустым Әхмәтжан югары уку йортында укый». Фикри нәтижә: «минем дустым Әхмәтжан — студент».

Бу фикри нәтижәнең әллә ни зур әһәмияте, әлбәттә, юк. Һәм ул аңа дэгъва да итми. Ул бары тик схема гына. Һәм аны куллану кешеләрнең гадәти тормышында, башка кешеләр белән булган мөнәсәбәтендә еш очрый, аларны үзара дәрәс мөгамәлә итәргә өйрәтә.

Дәреслекнең 323 нче битендә тоелучан һәм рациональ танып белүнең структуралары турындагы схема бирелгән иде. Шушы схема танып белүнең барлык күренешләрен бер

тәртипкә салып, аларны бик аңлаешлы итеп укучы хозурына тәкъдим итә. Танып белүнең схемада чагылган структурасы бу катлаучы күренешнең бүгенге көн философия һәм психология фәннәре тарафыннан ничек күзаллануын күрсәтә.

Ләкин бу схемада кеше психикасының кайбер үзенчәлекле күренешләре урын таба алмаган әле. Алар, гомумән, шушы традицион «классик» схема кысасына сыя алмыйлар. Сүз парapsихологик күренешләр турында бара.

Парапсихология дип фәнни тикшеренү өлкәсен атыйлар. Ул үзенең эзләнүләрен ике тармак буенча алып бара:

1) Кешеләр тарафыннан тоелучан, ләкин традицион тикшеренүләр кысасыннан тыш һәм моңа хәтле тиешле аңлату табалмаган психик күренешләр;

2) Әйберләргә йогынты ясауда физик көч куймыйча гына, фәкать теләк, ихтыяр көче белән генә ирешә алу күренешләре.

Парапсихологиянең бүгенге көнгә танылган типларынан телепатияне (кешеләрнең, бер-берсеннән зур ераклыкта торып, аңлаша алу күренешен), парадиагностиканы (авыру кеше белән контактка кермичә генә аңа диагноз кую күренешен), проскопияне (киләчәктә буласы вакыйгаларны алдан күрә белү күренешен) атарга була. Югарыда китерелгән күренешләр экстрасенсорча зиһенгә алу дигән төшенчә астында йөртеләләр.

Шуның өстенә — психокинез (предметларны бер урыннан икенче урынга бары тик теләк, ихтыяр көче белән генә күчерә алу күренеше), шулай ук теләк, ихтыяр көче белән үсемлекләргә йогынты ясау күренеше һ. б.

Болар һәм башка шундый күренешләрнең уртак сыйфаты — аларның бүгенге көндә тулы һәм ышандырырлык аңлату таба алмавы, ниндидер сергә төренгән хәлдә кала бирүләре. Ләкин биредә шуны да искә алырга кирәк: беренчедән, югарыда күрсәтелгән сәләтләрне абсолют дәрәжәгә күтәрү дәрәс булмас иде. Эш шунда ки, андый серле сәләтләргә ия булган индивидуларда алар даими рәвештә чагылыш таба алмыйлар, аерым бер мизгелләрдә генә үзләрен сиздерәләр. Икенчедән, югарыда санап кителгән сәләтләргә кайбер шарлатанлык һөнәре белән шөгыйльләнәп йөрүче типлар ия булырга тырышалар, андыйлар үзләрен «экстрасенс» дип тәкъдим итеп, кешеләрне алдау юлы белән файда күрүне күздә тоталар.

Шулай да, кешенең танып белү сәләте фән өчен иң катлаулы феноменнарның берсе булып кала. Парапсихологиядән тыш, кешеләрдәге төш күрү, гипноз көченә, көчле интуициягә ия

булу һ. б. ш. күренешләргә бәйләнгән сәләтләрнең дә, нигездә, тулы аңлату тапканнары юк әле. Югарыда китерелгән схемада бу күренешләр танып белү процессының бер югарылыгында да күрсәтелмәде, чөнки әлегә аларның анда үзләренә тиешле (адекват) урын таба алганнары күренми. Аларны жентекләп тикшерү психология, бигрәк тә аның парапсихология тармагының предмети булып кала бирә.

5. Фәнни танып белү баскычының басмалары, танып белүнең методлары һәм формалары.

Кешенең танып белүе — киң колачлы һәм төрле югарылыкка ия булган феномен. Аның эмпирик югарылыкта, шулай ук теоретик дәрәжәдә башкарыла торган чагылышлары да бар.

Эмпирик югарылыкта (басмада) ул тикшеренүченең статистик фактлар, хәбәрләр, күзәтүләр, лаборатор эшләр нәтижеләрен жыю эшендә чагыла. Бу — фәнни-тикшеренү эшен алып баручы белгечләр өчен зарури этап. Эмпирик басма — барлык фәнни-тикшеренүләрдә дә зарури, котылгысыз күренеш. Ул, аеруча, аерым социологик тикшеренүләр эшендә киң кулланыла. Шунсыз чын фәнни тикшеренү була да алмый.

Теоретик югарылык та зарури этап, чөнки фәнни-тикшеренү белән шөгыльләнүче белгеч үзенең бурычын эмпирик материал жыю белән генә чикли алмый. Эмпирик материал фәнни-тикшеренү эшен алып баручы белгеч өчен конкрет жирлек кенә. Аның өчен иң мөһиме — шушы материал нигезендә теоретик нәтижеләр чыгару, аларны теоретик югарылыкта исбатлау, ниндидер закончалыклар табу, кечкенә генә булса да ачыш ясау.

Чын фәнни-тикшеренү өлкәсендә ике югарылыктагы, эмма бер-берсенә тыгыз бәйләнгән, бер-берсеннән аерылгысыз булып баручы күренешләр бар. Ләкин бу өлкәдә әлегә кагыйдәне бозу, аңардан читкә тайпылу очраклары да булгалый. Фән өлкәсендә аларга тәнкыйди атамалар да бирелгән инде.

Аларның берсе — «эмпиризм». Бу термин белән тикшеренү эшендә эмпирик материалның өстенлек итүен, шул ук вакытта теоретик югарылыкта гомумиләштерелгән нәтижеләрнең аз булуын, мәгънә ягыннан сай булуын атыйлар. Бу — чын фәннилектән бер якка тайпылуның күрсәткече.

Икенче якка тайпылыш — коры фикер йөртүгә бирелгәнлек, **абстрактлык** дип атала. Бу тайпылышка эмпирик материалның теоретик нәтижеләргә ярлы булуы, гыйльми нәтижеләрнең коры, абстракт фикерләү рәвешендә генә кабул ителүчәнлегә характерлы.

Югарыда күрсәтелгән тайпылышлар тикшеренү хезмәтләренең чын фәннилек таләпләренә тулы җавап бирә алмаганлыгын күрсәтә.

Фәнни танып белү методлары. Методлар теориягә нигезләнгән булалар. Аерым фәндә конкрет методны куллану өчен шушы фән өлкәсендә ниндидер белемнәргә ия булу кирәк, белемсез бернинди методика да кулланып булмый. Белем — бу очракта шул ук теория ул, чөнки сүз фәнни белемнәр турында бара. Метод та — теория, ләкин методның «саф теориядән» аермасы шунда: ул турыдан-туры танып белүгә йөз тотта. Шунлыктан ул танып белү методы дип атала да.

Һәр фәннең үз методлары була. Алар махсус методлар дип саналалар. Философия өйрәнә торган методлар киңрәк диапазонга ия.

Алар барлык фәннәр тарафыннан да кулланылалар һәм шунлыктан универсаль методлар дип аталалар. Методларның саны күп, ләкин биредә аларның иң мөһимнәренә — тикшеренү эшендә еш кулланыла торганның гына тукталырга туры килә.

Анализ һәм синтез. Анализ ул — предметны, күренешне өлешләргә бүлгәләнгән хәлдә өйрәнү. Икътисад өлкәсендә предприятиенең «хужалык эшчәнлеген анализлау» дигән төшенчә бар. Бу анализ предприятиенең һәр өлкәсендәге (финанс хәле, җиһазларның файдаланылуы, яңа технологияләрнең кулланылуы һ. б.) эшчәнлеген тикшерелә. Мондый анализ предприятие эшчәнлегенең нинди позицияләр буенча алга китүен, ә нинди позицияләр буенча аксап баруын ачып сала. Һәм бу предприятие эшенә тулаем бәя биргәндә, эшнә яхшырту өчен киләчәктә нәрсәгә күбрәк игътибар итәргә кирәклеген күрсәтә.

Сәнгать эсәренә ясала торган анализга тукталып үтик. Эсәргә автор тарафыннан салынган төп идея; шушы һәм башка идеяләрне гәүдәләндерүче образлар системасы; сюжет линиясе; эсәрнең композициясе һ. б., һ. б. Боларның барысын да аныклау анализны тәшкил итә. Күренә ки, анализ бу очракта да предметны өлешләргә бүлгәләп өйрәнүне күздә тотта.

Синтез, анализга капма-каршы метод буларак, предметны җыелма рәвештә, тоташ бәяли. Югарыда мөрәҗғәгать иткән мисалларны алганда, аларда предметны бүлгәләп өйрәнүне генә түгел, бәлки аны җыелма рәвешендә бәяләү, синтезланган хәлен өйрәнүне дә күреп була. Чыннан да, предприятиенең

төрле өлкэлэрэндәге эшчәнлеген өлешләп өйрәнү — үзмаксат түгел, алар шушы предприятие эшчәнлегенә соңгы нәтижәсен белү өчен генә башкарыла.

Сәнгать әсәрләрен анализлау мәсьәләсендә дә шулай. Әсәрнең төрле якларын (образларын, сюжетын һ. б.) аерым-аерым өйрәнү, соңгы чиктә, гомумән әсәрнең үзенә бәя бирү өчен эшләнә. Мәсәлән, Г. Ибраһимовның «Тирән тамырлар» романы геройларының образларын, аларның үзара мөнәсәбәтләрен һ. б. элементларны анализлау белән без илдә совет заманы чорының беренче елларында нинди катлаулы вакыйгалар барганын тоя алабыз.

Анализ белән синтез — капма-каршы методлар. Аларның кайсы мөһимрәк?.. Мәсьәләне болай кую, гомумән, дәрәс түгел. Бу ике методның берсен «мөһимрәк» дип әйтәбез икән, аның икенчесе «мөһимсезрәк» булып чыга бит. Чынлыкта исә, фәнни эзләнүләрдә аларның мөһимлегенә тигез дәрәжәдә булып, чөнки анализ белән синтез бергә алынганда гына фәнни эзләнүдә тиешле нәтижә килеп чыгарга мөмкин.

Индукция һәм дедукция.

Индуктив метод фикерләүнең аерымнан гомумига баруын чагылдыра торган булса, дедуктив метод, киресенчә, аның гомумидән аерымга, хосусыйга баруын чагылдыра. Бу методлар анализ белән синтезны хәтерләтәләр, ләкин аларны кабатламыйлар.

Индуктив метод кешеләрне, ниндидер аерым күренешләрдән чыгып, гомуми закончалыкларны ачуга алып бара. Мәсәлән, кояшның көн саен чыгуы һәм баюы теологик планда формалашкан галимнәрне (Птолемейны һ. б.) геоцентрик («Кояш Жир шары тирәсендә әйләнәп йөри» дигән) нәтижә чыгаруга китерә. Соңрак, Коперникның ачышыннан соң, гелиоцентрик («Жир шары Кояш тирәсендә әйләнәп йөри» дигән) нәтижәгә килүне тәмин итә. Шулай итеп, һәр бирмеш көн кояшның йө чыгуы, йө баюы (аерымнардан) гомуми закончалыкны ачуга мөмкинлек бирә.

Дедуктив метод, ниндидер өлкәдә хәрәкәт итә торган гомуми закончалыклардан чыгып, шушы өлкәдә чагылышын табып килә торган күренешләргә дәрәс бәя бирүне тәмин итә. Шулай ук кояшның чыгуы һәм баюу күренешләрен алыштырып: кешеләр, шушы закончалыктан чыгып, һәр көн үз вакыты белән кояшның чыгуын (якты буласын), үз вакыты белән кояшның баюун (караңгы төшәсен) көтәп алалар.

Башка мисалны алып карыйк. Дедуктив методка гомумидән аерымга бару хас дигән идек. Менә аның схемасы:

«Һәр кеше үлемгә дучар.

Патша хәзрәтләре — кеше.

Димәк, патша хәзрәтләре үлемгә дучар».

Индуктив метод белән дедуктив методны аңлатуда буталчыклар да очрый. Бу бигрәк тә дедуктив методны аңлатуга кагыла. Әлеге күренешнең нәфис әдәбиятта да үз урыны бар. Мәсәлән, А. Конан Дойлның мәшһүр романында Шерлок Холмс үзенең зирәклеген дедуктив методны куллануы белән аңлата. Чынлыкта исә, романның герое һәр ике методны да кулланып эш итә. Аларны аеру мөмкин дә түгел, алар — бер-берсенә бәйләнешкән һәм бер-берсенә үрелеп бара торган методлар, шуңа күрә аларның кайсы өстенрәк икәнлеген әйтеп булмый. Икесе дә «өстен».

Система методы. Бу метод катлаулы предметларга, күренешләргә үзара бәйләнештәге элементлардан торучы бербөтен итеп карый. Система методын кулланганда, түбәндәге шартларны үтәү сорала: беренчедән, өйрәнелә торган предметның барлык элементлары да искәрелергә тиеш; икенчедән, тикшеренүче тарафыннан игътибар ителгән элементлар барысы да уртак нигезгә корылган булырга тиеш. Мәсәлән, «шушы урманда усак, каен, чыршы, имән агачлары үсә» дип әйтәбез икән, биредә уртак нигез ап-ачык, ул да булса — һәр агачның токымы. Биредә артык (токымнан тыш) «элементлар» күренми. Ләкин инде без «шушы урманда усак, каен, чыршы, имән һәм яхшы агачлар үсә, дип әйтсәк, «яхшы» диеп аталган агач токым категориясенә сыймый, артык булып чыга. Системада артык элементлар булырга тиеш түгел — ул инде өченче шартны тудыра. Әгәр дә шушы шартлар үтәлмәгән икән, димәк, бербөтен системаның эчтәлеген тикшерүче тарафыннан дөрөс каралмаган булып чыга.

Система методы катлаулы предметның эчтәлеген (нинди элементлардан торганлыгын) ачыклау белән генә чикләнми. Ул шушы элементлар арасындагы мөнәсәбәтләрне, ягъни аларның структурасын да карый. Система методы үз алдына шушы элементлар арасындагы координацион һәм субординацион мөнәсәбәтләрне ача. Мәсәлән, диалектик-материалистик философия житештерү ысулын нәкъ бербөтен система рәвешендә карап, аның житештерү көчләре һәм житештерү мөнәсәбәтләре кебек элементлардан торганлыгын дәлилли. Бу

ике элемент, үз чиратларында бүтән элементлардан да торалар. Алар барысы да бер-берсе белән төрле мөнәсәбәтләрдә яшиләр. Бу аларның структурасын тәшкил итә.

Яисә сәнгатьтә художество методы дигән күренешне алыык. Ул, ифрат катлаулы күренеш буларак, төрле элементлардан тора: художник тарафыннан сәнгатьнең объектив вазифасын аңлау; художник тарафыннан геройларның образларын гомумиләштерүдә (типиклаштыруда) ысул куллану; художникның эстетик идеалы; художникның (сыйнфый, милли һ. б. яклардан) тенденциозлыгы; һәм, ниһаять, образлылык, кайсы ки югарыда санап кителгән элементларны бергә синтезлаштырып, алар өчен доминанта ролен башкара.

Фәнни танып белүнең методлары югарыда күрсәтелгәннәр белән генә чикләнми. Алар рәтенә күзәтү, чагыштыру, эксперимент, модельләштерү һ. б. методларны да кертергә була. Алар турындагы мәгълүматларны махсус әдәбиятлардан табарга була.

Фәнни танып белүдә төрле **формалар** да кулланыла.

Фараз (гипотеза) — исбат ителеп җитмәгән, ләкин берни-кадәр ихтималлыгы булган һәм кайбер күренешләрне дәрес аңларга ярдәм итә торган гыйльми фикер.

Фараз итү (гипотеза) — фәнни тикшеренү эшендә кирәкле шәкел. Тикшеренү алып баручы белгеч үз алдына нинди булса да бурычлар куймый калмый. Тикшеренүче өчен алар үзенә бер маяк ролен үти. Дәрес, һәр фараз исбат ителмәскә дә мөмкин. Бу очракта белгеч алдан билгеләнгән фаразыннан кыюлык белән баш тарта да белергә тиеш. Әлбәттә, эзләнүгә кул селтәү, аның барып чыкмаганлыгына нокта кую мәгънәсендә түгел, бәлки ихтималлыгын югалткан фаразны башка, ихтималрак фаразга алмаштыру максаты белән генә. Мондый гамәл фәнни эзләнү эшләрен алып баручы белгеч өчен генә түгел, бәлки һәм бигрәк тә җинаятьләр ачу өстендә эш алып баручы хокук белгечләре өчен дә мөһим. Әгәр дә тикшерүче ихтималлыгын югалткан фараздан вакытында баш тарта алмый икән, ул үзен тикшерү эшендә ялгыш, хаталы юл эсиренә әверелдерә дигән сүз.

Сизгерлек (интуиция) — хакыйкәткә дәлилләр ярдәмендә исбатлау юлы белән түгел, бәлки турыдан-туры сиземләү юлы белән ирешү.

Сизгерлек фән өлкәсендә эшләүчеләргә генә түгел, бәлки сәнгать әһелләренә дә, шулай ук гадәти фикерләү калыбында яшәүче кешеләргә дә хас. Сизгерлек — табибларга, җинаять

эшләрән тикшерүче белгечләргә, гаскәр йөртүче рангындагы сугышчыларга да характерлы сыйфат.

Сәнгать өлкәсендә художникның (язучының, композиторның, артистның һ. б.) сизгерлек сәләтен иң мөһим һәм хәлиткеч сыйфат дип бәяләү тенденциясен **интуитивизм** дип атаганнар. Бу тенденциянең вәкилләре художникның иҗат эшендә аңлап гамәл итүенең әһәмиятен киметеп күрсәтергә тырышканнар (әйтергә кирәк, сәнгать теориясендә бу тенденция хәзерге көндә дә бөтенләй үк юк түгел әле).

Фәнни иҗат эшендә дә **сизгерлек** билгеле бер урын алып тора, әлбәттә. Немец математигы Карл Гаусс, үзенең гыйльми ачышларының чыганагын күздә тотып: «Мин үзем ачасы нәтижәләрне беләм, ләкин ничек аларга баруны белмим әле», — дигән булган. Димәк, аңа сизгерлек ярдәм иткән. Ләкин галимнең сизгерлеген аңа «күктән төшкән бүләк» дип санау дәрәҗәс булмас иде. Бу очракта галимнең сизгерлегенә — конкрет фәнни проблема өстендә озак еллар дәвамында шөгыльләнүе, уйлануларының нәтижәсе. Әлегә хакыйкәтне бөек рус галиме Д. И. Менделеевның фикерләре дә раслый. «Сез ничек итеп үзегезнең периодик системагызны ача алдыгыз?» дигән сорауга галим түбәндәгә җавапны бирә: «Мин аның турында бәлки егерме ел уйланганмындыр, ә сезнеңчә, утырганмын да... уйлап чыгарганмын» (БСЭ.— Том 16.— М., 1974.— С. 68).

Галимнең фәндәгә сизгерлегенең нигезен, һичшиксез, аның озак вакыт дәвамында барган уйланулары тәшкил итә. Биредә шундый фаразны да әйтеп була: кешенең миенә ул үзе шушы фәнни проблема хакында турыдан-туры уйламаган чакларда да аның белән мөстәкыйль рәвештә шөгыльләнүен дәвам итә.

Фәнни ачыш — табигатьне һәм җәмгыятьне фәнни танып белүдә ирешелгән зур яңалык. Фән өлкәсендә кешелек тарихының һәр чорында ниндидер ачышлар ясалып килгән. Фәнни ачышларны аңлатуда, югарыда китерелгән сизгерлек хакындагы кебек үк, төрле фикерләр әйтелә. Алар, асылда, кешеләрнең дөньяга карашын чагылдыралар. Фәнни ачышларга, аларның табигатенә карата булган фикерләрнең төрлелеге, беренче чиратта, әлбәттә, әлегә күренешнең катлаулылыгы турында сөйли. Ләкин шуның белән бергә ул фәнни ачышлар турында сүз алып баручы кешеләрнең дөньяга карашын да күрсәтә. Мәсәлән, фәнни ачышларны әлегә кадәр (цивилизация заманында да!) Алланың кодрәтенә, аның «сер ачу» актына кайтарып калдыру позициясе яшәп килде.

Бу фикер халыкара фәнни конференцияләрнең берсендә (70 нче елларда) Көнбатыш илләр галиме тарафыннан әйтелгән булган. Әлеге конференциядә катнашкан совет академигы А. Благонравов: «Әгәр дә фәндәге ачышларны Алланың «сер ачу» акты дип карыйбыз икән, ул вакытта нишләп соң алар руханилар тарафыннан эшләнми: кем-кем, алар бит инде Аллага иң якын торучылар. Нишләптер, фәнни ачышлар руханилар тарафыннан түгел, ә галимнәр тарафыннан башкарыла», — дип, конференциядә утыручыларның кайберләрен аптырашта калдырган.

Галимнәрдәге фәнни сизгерлек сыйфатының «юктан гына» түгел, бәлки аларның күп еллар дәвамында җитди эзләнүләре нәтижәсендә барлыкка килүе күп төрле фәнни ачышлар белән исбатлана. Исаак Ньютонның җирнең тарту көче турындагы ачышын бөек галимнең алманың ботактан өзәлөп төшү эпизоды белән бәйләнгән дип исәплиләр. Шулай булуы да ихтимал. Ләкин нишләп соң бу фикер бакчачылар башына килмәгән?.. Алар бит алмаларның җиргә төшү фактларын галимгә караганда күбрәк күрәләр.

Фәнни ачыш, — мөгаен, фәнни танып белүнең иң мөһим формаларының берседер. XX гасыр — кешелекнең дөньяны танып белүе процессында тирән эз калдырган чор. Әле генә башланган XXI гасыр узган гасырның традицияләрен һичшиксез дәвам иттерәчәк. Һәм ул философия фәнендә XX гасырда урын тапкан иррационализм принципларының нигезсезлеген исбатламый калмас.

6. Хакыйкәт турында тәгълимат.

Философиядә хакыйкәт проблемасы борынгы чорлардан башлап ук галимнәрнең игътибары үзәгендә булып килә. Һәм бу проблема тирәсендә бәхәсләр өзәлмәде, алар әле дә дәвам итә. Борынгы грек философиясе вәкилләре (Демокрит, Аристотель, Эпикур) хакыйкәтне чынбарлыкның үзенә туры килгән беләм дип караганнар. Шул ук заманның идеалистлары (Платон, Августин) хакыйкәтне идеаль объектларның мәңгә үзгәрмәүчән сыйфатлары дигәннәр. Яңа заман философлары (Бэкон, Спиноза), соңрак XVIII гасыр француз галимнәре (Дидро, Һельвеций) хакыйкәтне аңлатуда материалистик позицияне яклап чыгалар. Кант, үзенә төп фәлсәфи карашларына тугры буларак, хакыйкәтне априорлык теориясенә бәйләп эш итә. Соңрак яшәгән немец классик философиясе вәкилләре, бигрәк тә Һегель хакыйкәтне диалектик процесс дигән нокта-

дан чыгып карый. XIX—XX гасыр субъектив идеализм тарафдарлары хакыйкатыне субъектның сизү, фикерләү сыйфатларына буйсындырып аңлатырга тырышалар. Диалектик материализм вәкилләре өчен хакыйкаты — объектив чынбарлыкның чагылышы.

Нәрсә соң ул хакыйкаты?

Хакыйкаты ул — белем. Ләкин һәр белем хакыйкаты түгел әле. Хакыйкаты предметларның һәм күренешләрнең сыйфатларын дөрес чагылдыручы белем. Хакыйкатынең капма-каршы күренеше — ялгышлык, кайсы ки предметларының һәм күренешләренең сыйфатларын дөрес чагылдырмый торган белем. Хакыйкатынең капма-каршы күренеше ялган шәкелендә дә чагыла. Ялган ялгышлыктан ниндидер субъектив максатка нигезләнгән булуы белән аерыла.

Хакыйкаты — гаять катлаулы күренеш.

Ул объектив, ягъни субъектның аңыннан, ихтыярыннан ни дәрәжәдә ирекле? Бу сорауга җаваплар төрлечә. Кайбер галимнәр хакыйкатыне фәкаты субъектив күренеш дип кенә бәялиләр, хакыйкатынең объектив була алуын инкяр итәләр. Чынлыкта исә хакыйкатынең объективлыгы шиккә куелырга тиеш түгел.

Нәрсә соң ул объектив хакыйкаты?

Объектив хакыйкаты ул шундый белем, кайсы ки субъектның теләү-теләмәвенә буйсынмый, аның ихтыярыннан ирекле. Мәсәлән, «Казан — Татарстан Республикасының башкаласы». Кешеләрнең хәтерендә шушы белем яшиме? Әйе, яши. Шушы белем кайсы булса да субъектның ихтыярына, теләү-теләмәвенә буйсынамы? Җич юк. Аерым субъектлар бу белемнең булуын телиләрме яисә теләмиләрме, ул аларның зифәнендә яши бирә. Һәм моның сәбәбе, чыганагы — шушы белемнең объектив фактка нигезләнгән булуында. Ә объектив факт шул: Казан — Татарстан Республикасының башкаласы.

Кайбер галимнәр, хакыйкатынең объективлыгын инкярламыйча, аның субъективлыгын да танырга омтылалар. Биредә, беренче чиратта, «субъективлык» терминының мәгънәсен аңлау сорала. Әгәр дә «субъективлык» теге яки бу индивидның ихтыярыннан, теләү-теләмәвеннән бәйле күренеш дип карала икән, хакыйкаты андый субъективлыктан азат. «Субъектив хакыйкаты» дигән термин фәкаты билгеле бер мәгънәдә генә кабул ителергә мөмкин. Мәсәлән, һәр предмет, шулай ук күренеш бер үк вакытта төрле функцияләргә ия булып яшәргә мөмкин. Әйттик, сәнгать. Аның асылы — бер, ул да булса

чынбарлыкның эмоциональ-образлы чагылышы булу. Ә функциясе — берничә. Сэнгать ул — кешеләргә эстетик ләззәт бирүче күренеш тә, кешеләрне тәрбияләү чарасы да, аларның үзара аралашу ысулы да... Сэнгатьнең бурычларын күрүдә һәр индивид аны үзенең субъектив карашыннан чыгып бәяли ала. Берәү өчен ул, беренче чиратта, эстетик ләззәт бирүче күренеш, икенче берәү өчен — тәрбияләү чарасы, өченче, дүртенче һәм тагын кемнәрдер өчен — тагын ниндидер «чаралар». Күренә ки, һәр очракта да хакыйкәт юк түгел, ул — бар. Ләкин ул — субъектив хакыйкәт.

Фәнни әдәбиятта «субъектив» терминыннан гайре, «субъективистик» дигән термин да кулланыла. Бусы инде — бер үк вакытта — объектив була алмый, чөнки ул — субъективчыл объективлыктан ерак тора торган күренеш. Шул ук тамыр сүздән туган «субъективизм» термины (һәм төшенчәсе) объективлыктан аеры тенденциянең атамасы (һәм билгесе) дип карала.

Фәнни әдәбиятта «абсолют хакыйкәт» һәм «нисби хакыйкәт» терминнары да кулланыла. Алар хакыйкәтнең шулай ук төрле аспектларын, төрле якларын чагылдыралар.

Хакыйкәт күренешен аңлауда кешеләрнең теге яки бу предметлар хакындагы белемнәренең ни дәрәжәдә шушы предметларның сыйфатларына тәңгәл һәм тулы булу проблемасы мәһим урын алып тора. Абсолют хакыйкәт белән нисби хакыйкәт нәкъ шушы проблеманы чишүдәге карашларны чагылдыра.

Абсолют хакыйкәт ул — тулы һәм һичкем тарафыннан кире кагыла алмый торган белем. Мәсәлән, кире кагыла алмый торган фактлар: «Идел Каспий диңгезенә коя», «Габдулла Тукай 1886 елда туган». Бу белемнәр һичкем тарафыннан кире кагыла алмый, чөнки аларның нигезен объектив фактлар тәшкил итә.

Абсолют хакыйкәт категориясе фән өлкәсендәге ачышларга, казанышларга карата да кулланыла. Мәсәлән, «жисемнәр атомнардан тора». Бу белем, беренчедән, һичкем тарафыннан инкяр ителә алмый (матдәләр, чыннан да, атомнардан тора бит); икенчедән, XIX гасырның азагына хәтле физика фәне матдәләрнең структурасы хакында шуннан да артык белемгә ия түгел иде, фәкәт 1897 елда инглиз галиме Дж. Томсон тарафыннан электрон элементар кисәкчәсенең ачылуы гына матдәләрнең структурасы турында күбрәк (тирәнрәк) белемгә

ирешергә мөмкинлек тудырды. «Матдәләр атомнардан тора» дигән белем, 1897 елга хәтле «иң соңгы белем» буларак, абсолют хакыйкәтне тәшкил итә иде.

Нисби хакыйкәт ул — дәрәс (ягъни хакыйкәт), әмма предмет яисә күренеш турында тулы белем түгел. Мәсәлән, «матдәләр атомнардан тора». Бу белем Томсонның 1897 елгы ачышына хәтле матдәләрнең структурасы турында «иң соңгы белем» булган. Аның абсолютлыгы шунда. 1897 елда электронны ачу бу белемне, дәрәс булса да, нисби хакыйкәт дип тануга китергән.

Биредә шундый сорау туарга мөмкин: ничек инде ул, бер үк хөкем («матдәләр атомнардан тора») бер үк вакытта «абсолют хакыйкәт» тә, «нисби хакыйкәт» тә? Каршылык түгелме соң бу?... Каршылык. Ләкин фикри, мантийкый каршылык түгел, бәлки диалектик каршылык. Бөтен хикмәт тә шунда: абсолют хакыйкәт белән нисби хакыйкәт — үзара тыгыз бәйләнештәге белемнәр. Алар абсолют аеры түгел, бер-берсенә үрелеп яшиләр.

Чыннан да, атом структурасын өйрәнүне дәвам иттерү 1911 елда инглиз физигы Э. Резерфорд тарафыннан атом төшен ачуга китерде. Бу — атом структурасы хакындагы белемнәрнең диапазонын киңәйтәп җибәрде, аның турындагы белемнәрне тагын да тирәнәйтә төште. Шунның белән бергә «абсолют хакыйкәт» булып саналган «матдәләр атомнардан тора» дигән белем абсолют хакыйкәттән нисби хакыйкәткә әверелде. Күренә ки, бу ачыш абсолют хакыйкәт белән нисби хакыйкәтнең диалектик бәйләнештә булганнын тагын бер тапкыр исбат итә. Шушы ук диалектик бәйләнешне атом структурасын өйрәнүдә ирешелгән башка (протон, позитрон, нейтрон һ. б.) элементар кисәкчәләргә ача бару да исбат итә килде.

Гомумән, танып белүдә абсолют хакыйкәт тә, шулай ук нисби хакыйкәт тә тиешле урын биләп торалар. Аларның берсен тиешлечә тәкъдир итеп, икенчесен бөтенләй игътибарга алмау дәрәс булмас иде. Хәлбуки философия фәнендә андый тенденцияләр әле дә яшәп килә. Шушы тенденцияләргә үзәнә туплаган ике чиктәге үтә кискен караш яши: релятивлык һәм догматиклык.

Релятивлык ул — нисби хакыйкәтне абсолютлау һәм, шуның белән, абсолют хакыйкәтне инкярлау тенденциясе. **Догматиклык** — нәкъ киресенчә: абсолют хакыйкәтне абсолютлау һәм, шуның белән, танып белүдә нисбилеккә урын

калдырмау. Ике тенденцияне дә аклап булмый. Абсолют хакыйкать белән нисби хакыйкатьнең һәр икесен дә искә алып эш иткәндә генә алар кешеләрнең танып белү эшчәнлегендә мөһим роль уйныйлар.

7. Философиядә символлар теориясе.

Диалектик-материалистик тәгълимат танып белү өлкәсендәге барлык күренешләрне ышандырырлык дәрәжәдә аңлатып бирә ала. Материализм юнәлешендәге галимнәргә үзләренең фәнни концепцияләрен дәлилләү һәм исбатлау юлында, аеруча, субъектив идеализм һәм агностицизм юнәлешендәге теорияләр белән көрәш алып барырга туры килде. Югарыда әйтелгәнчә, танып белү өлкәсендәге бәхәсләр хәзерге көндә дә дәвам итә. Моңың гносеологик тамырлары кешенең танып белү табигатендә ята. Ижади процесс художниктан гына түгел, галимнән дә фантазияле иҗатны таләп итә. Галимнең фантазиясе, беренче чиратта, аның тарафыннан тәкъдим ителә торган гыйбарәләрдә чагыла. Әмма алар, иҗат фантазиясе буларак, реальлектән аерылып китмәскә тиешләр. Югыйсә ул хаталы нәтижеләргә китерергә мөмкин. Андый хәлләр аз түгел. Үткән сөйләшүләрдә әйтеп үтелгәнчә, фәлсәфи идеализм нәкъ шушы сәбәп белән аңлатыла да. Платон, Кант, Гегель кебек бөек галимнәрнең теория өлкәсендәге ялгышларының сәбәпләрен аларның ижади фаразлау процессларыннан эзләргә кирәк.

Галимнең фикерләвендә, шул исәптән аның фараз итү процессында, ялгышу куркынычы аны даими рәвештә эзәрлекләп тора. Бу хәвефле сәбәп (фактор) башка фәннәр, шул исәптән табигать фәннәре өлкәсендә эшләүче галимнәргә дә кагыла. Бигрәк тә аларның фәлсәфи нәтижеләр өлкәсендәге иҗтиһатлыклы очракларында. Бу яктан мисал итеп, атаклы немец галиме Г. Гельмгольцның фәлсәфи проблемаларны хәл итү өстендәге эшчәнлеген алырга була.

Инде әйтеп үтелгәнчә, Гельмгольц XIX гасырда физика фәнендә бөек ачышлар ясаучы галимнәрнең берсе булып танылган шәхес. Ул Майер белән бер үк чорда егәрнең саклану һәм әверелү канунын исбатлады. Шунның өстенә Гельмгольцның математикада, физиология һәм психология фәннәре буенча да зур хезмәтләре мәгълүм.

Бөек галим үзенең сәләтен философия өлкәсендә дә сынап карый һәм, кызганычка каршы, һәр очракта да уңышлы нәтижеләр белән түгел. Гельмгольц — философиядә үзенең «символлар теориясе» дигән хезмәте белән танылган галим. Әлегә

теорияның асыл мәғнәсе түбәндәгедән тора: кеше тирә-юньдәге предметларны үзенең миендә шушы предметлар рәвешендә түгел, бәлки аларның **символлары** рәвешендә генә чагылдыра. Бу, әлбәттә, агностицизмга карый. Моны В. И. Ленин үзенең «Материализм һәм эмпириокритизм» дигән хезмәтендә тәнкыйть итә.

Гельмһольцның хатасы нәрсәдә соң? Бәлки аны материалистлар тарафыннан тәнкыйтьләү урынсыз, нахакка гынадыр?

Моны аңлау өчен беренче чиратта символның нәрсә икәнлеген аңлау сорала.

Символ ул — билге. Аның кулланылышы бик киң — кешеләрнең гадәти аралашу өлкәсеннән алып, иң югары абстракт фикерләү өлкәсенә хәтле барып тоташа. Мәсәлән, һәр халыкның әлифба тәртибе (алфавиты) бар. Анда авазлар төрле хәрефләр белән билгеләнгән. Шушы хәрефләр символ хезмәтен үти-ләр. Музыкаль авазлар — шул ук принцип нигезендә — нота билгеләре белән биреләләр. Символ, билге буларак, кешеләрнең сүзсез ишарә итү ысулы белән дә бирелә ала. Символлар һәр фән арсеналында ниндидер система рәвешендә кулланылалар. Әйтик, математика, физика, химия, башка фәннәрдә файдаланыла торган формулалар — барысы да символлар системасын тәшкил итәләр.

Символлар барлык фәннәрдә дә шартлы билгеләр рәвешендә кулланылалар. Транспорт өлкәсендә файдаланыла торган билгеләр — шул ук шартлылыкка һәм кешеләрнең үзара килешүләренә корылган система. Димәк, символ — билге. Һәм ул — шартлылыкка нигезләнгән билге.

Символның сәнгать өлкәсендәге кулланылышы башка югарылыкта яши. Сәнгать — гел символларга корылган күренеш, чөнки сәнгати образлар, сәнгатьнең сурәтләү чаралары — барысы да шартлылыкны, символлыкны күздә тотта.

Кешеләрнең гадәти тормышында, шулай ук фән өлкәсендә символ аралашу ысулы хезмәтен үти торган булса да, кешеләр өчен ул предметларны чагылдыра торган сыйфатлар түгел. Символ — әйберләрнең үзләре түгел, бәлки алар турында шартлы рәвештә кабул ителгән билге генә.

Әйтик, атаклы галим Гельмһольц, кеше миендә урын ала торган предметларның сурәтләрен алар шушы предметларның символлары гына дип атый. Бәлки Гельмһольц шушындый нәтижәләр чыгаруда тиешле сүз табалмау сәбәпле, кешеләрдә очрый торган сүз хатасы гына җибәргәндер.

Юк, алай түгел. Һельмһольц болай дип яза: «...сизү тыштан ясалган йогынтының сурәте түгел, бәлки билгесе генә. Чөнки сурәт сурәтләнүче предмет белән охшашлык таләп итә, ә билгедән һичнинди охшашлык таләп ителми» (кара: Ленин В. И. ПСС.— Т. 18.— М., 1968.— С. 246—247).

В. И. Ленин үзенә «Материализм һәм эмпириокритицизм» хезмәтендә болай язган: «Бәхәссез ки, сурәтләү һичкайчан да модель белән тулысынча тәңгәл була алмый, ләкин сурәтләү ул бернәрсә, ә символ — шартлы билге — бөтенләй башка нәрсә. Сурәтләү зарури һәм котылгысыз рәвештә сурәтләнүченең объектив реальлеген күздә тотат. «Шартлы билге», символ, иероглиф исә [гамәлгә] һич кирәкмәгән агностицизм элементын кертүче төшенчә генә булып кала» (шунда ук, с. 248).

Хакыйкәт проблемасы буенча бәхәсләр киләчәктә дә дәвам итәр әле, чөнки бу очрактагы галимнәрнең дөньяга караш үзгәлекләрен дә, шулай ук югарыда искә алынган гносеологик пландагы хаталарны да табигый күренешләр дип карарга кирәк. Шулай да, танып белү процессында, хакыйкәтне табуда нинди булса да объектив хөкемче, объектив критерийлар булырга мөмкинме? Әлбәттә, мөмкин. Хакыйкәтнең объектив критерие бар, ул да булса — практика.

Диалектик материалистик теориянең критерие үзенә прагматизм теориясенең кыйммәтен, конкрет әйткәндә, файдалылык дип аталган үлчәмне сыйдыра алмый. Файдалылык, асылда, субъектив идеализм концепциясе буларак, үз колачына субъектның теләсә нинди волюнтаристлык, хәтта акча дигәндә әллә нинди җинаятларне сыйдыра алырлык үлчәм ул. Практика исә — субъективлыктан азат, саф, объектив үлчәм. Хакыйкәтне тануда хөкемче вазифасын практикага йөкләү — теләсә нинди очракта да үзен акларлык юл ул.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР

1. Танып белүнең асылы нәрсәдән гыйбәрәт?
2. Философиядә танып белү проблемасы.
3. Нәрсә ул чагылыш, аның төрләре? Чагылыш теориясенең танып белү теориясе белән уртак принцибы һәм аермасы.
4. Танып белү баскычының басмалары һәм формалары.
5. Фәнни танып белүнең ысуллары (методлары) һәм формалары.

6. Хакыйкаты турында тәгълимат. Абсолют хакыйкаты һәм нисби хакыйкаты, аларның диалектикасы.

7. Танып белү һәм практика.

ӘДӘБИЯТ

Локк Д. Опыт о человеческом разуме // Избр. философские произведения.— Т. 1.— М., 1960.

Кант И. Критика чистого разума. Соч.— Т. 3.— М., 1964.

Гегель Г. Феноменология духа. Соч.— Т. 4.— М., 1959.

Энгельс Ф. Анти-Дюринг.

Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм.

Павлов Т. Теория отражения / Пер. с болг.— М., 1949.

Копнин П. Гносеологические логические основания науки.— М., 1974.

Ленинская теория отражения и современная наука.— [Т. 1—3].— София. 1973.

Лекторский В. Субъект, объект, познание. М., 1980.

Философская энциклопедия.— Т. 5 (Теория познания).— М., 1970.— С. 216—222; — Т. 4 (Отражение).— М., 1967.— С. 184—186.

ТӘГЪЛИМАТ БУЛАРАК ДИАЛЕКТИКА

Диалектика ул — һәръяклы бәйләнеш һәм үсеш турындагы тәгълимат.

Диалектика турында моннан алдагы битләрдә әйтелә килгән иде инде. «Диалектик метод», «фикерләү диалектикасы», «танып белү процессы диалектикасы» һәм башка шушы пландагы төшенчәләр дәрәслекнең төрле бүлекләрендә урын тапты. Китапның махсус бер өлеше диалектик методның үзенчәлекләренә багышланган иде.

«Диалектика» сүзен фәнни кулланышка кертүче дип Сократны атыйлар. Ул мәшһүр галим генә түгел, бәлки оста бәхәс алып баручы, менә дигән оратор да булган. Платон, Сократның шәкерте буларак, үзенең кайбер хезмәтләрен энә шул Сократ стилиндәрәк, бәхәс шәкелендә язып калдырган. Платон диалектиканы әйберләрнең барлык сыйфатларын туплаган идеяләргә танып белү турындагы гыйлем дип санаган. Аристотель исә «Платон идеяләрен» әйберләрнең формаларына «әверелдерә», диалектика төшенчәсен, башлыча, галәмгә бәйләп куллана.

Диалектиканың аерым принциплары Дж. Бруно (капмакаршылыкларның бердәмлеге), Декарт (галәми сузулыкның төрлелеге), Спиноза (зарурлык белән иреклелек мөнәсәбәте) хезмәтләрендә чагылган.

Немец классик философиясендә диалектика универсаль теория һәм танып белү методы турындагы гыйлем дәрәжәсенә күтәрелә. Бу күренеш бигрәк тә Гегель хезмәтләрендә урын таба. Ләкин аның диалектикасы объектив реальлектә түгел, бәлки аның идеаль чагылышында гәүдәләнә.

Ф. Энгельс үзенең «Анти-Дюринг» хезмәтендә (1877), Гегельның идеалистик концепциясен тәнкыйть итеп, диалектиканы һәръяклы бәйләнеш һәм алгарыш турындагы тәгълимат дип бәяли, аның төп кануннарын характерлый.

Нәкъ Ф. Энгельс, беренче буларак, диалектиканы ике баскычта торган күренеш икәнлеген күрсәтә: материал дөнъяның үзендә булган бәйләнешләр — **объектив** диалектика; шушы бәйләнешләрнең кеше башында чагылышы — **субъектив** диалектика. Шуларны өйрәнә торган фән дә ике бүлеккә аерыла: объектив диалектика бүлеге һәм субъектив диалектика бүлеге.

Хәзерге заман Көнбатыш илләр философиясендә диалектика зур игътибар казанган тәгълимат түгел. Кызганычка каршы, үз илебезнең кайбер философлары да (аларның саны аз түгел) «диалектиканың фикри потенциалы социаль чынбарлыкның үзгәрешләрен аңлата алмый, ә чынбарлыкны «жәмгыятьнең объектив законнары» нигезендә үзгәртеп кору идеясе (сүз совет чоры турында бара) уңышсызлыкка очрады... Классик диалектика өзлексез рәвештә фәлсәфи декорга әйләнәп бара...» дигән карашта торалар (Современные концепции философии.— Казань, 1998.— С. 75).

Ярар, материалистик диалектика элек эшләнәп калган сыйфатында бүгенге абсурдлы процессларга җавап әзерләп өлгөрмәгән дә ди, ләкин аны, электән килгән тотрыклы фәнни базасына таянып, яңа положениеләр белән баетып булмыймыни?

Диалектиканы тәнкыйтьләүчеләр тарафыннан түбәндәге фикерләргә ишетергә туры килә: «Диалектика роленә “системаларның” үз-үзен оештыру теориясе — синергетика дөгъва итә башлады, кайсы ки бөтендөнъя фәнни һәм фәлсәфи фикерләүдә үзен таныта бара» (шунда ук).

Чыннан да, күпләрнең телендә «синергетика» да «синергетика»... Философлар арасында ул үзенә күрә «бисмиллага» әверелә башлады инде.

Нәрсә соң ул «синергетика»?

Синергетика фәнни әдәбиятта болай аңлатыла: ул — «табиғаттәгә һәм жәмгыятьтәгә үзен-үзе оештыручы процесслар турындагы фән» (Культурология. XX век // Словарь.— С.-Пб., 1997.— С. 423).

Үзен-үзе оештыручы системалар теориясен беренче булып 1947 елда инглиз галиме У. Эшби кибернетикада башлап җибәрә. Соңрак, 50 нче елларда ул кайбер башка фәннәрдә дә кулланыла башлый. У. Эшби үзенең концепциясен башта нейтроннар нигезендә сынап карый. Фәндә нейрокибернетика юнәлеше әнә шулай барлыкка килә. Эшбиның теориясе нигезендәгә үзен-үзе оештыручы системаларга таянып, үзләрен төрле шартларда эшләргә сәләтле принципиаль яңа техник корылмалар

төзелә башлый. Шул нигездә моңа хәтле бары тик кешеләргә генә хас булган операцияләрне башкару бурычларын машиналарга йөкләү башлана.

Галимнең ачышы фән һәм техника өлкәсендә дүрт куллап каршы алына.

Аның теориясен Г. фон Ферстер информатикада һәм термодинамикада, совет галимнәре Напалков, Брайнес һәм Свечинский нейрофизиологиядә файдаланалар. Аның методлары биология фәннең төрле тармакларында кулланыш таба. Ә кайбер галимнәр бу яңа теорияне жәмгыять процессларын тәртипкә китерү өлкәсендә дә файдалану мөмкин дип чыгалар. Немес галиме Г. Хакен 1973 елда әлеге теориягә «синергетика» дигән атама тәкъдим итә (Философская энциклопедия.— Том 4.— М., 1967.— С. 550—551).

Синергетика темасына язылган мәкаләләр «Вопросы философии» журналы битләрендә дә еш очрый башлады. Күптән түгел (2000) Мәскәүнең «Прогресс-Традиция» нәшрият тарафыннан зур төркем танылган авторлар (шул исәптән чит ил авторлары да) катнашы белән эшлängән «Синергетическая парадигма» дигән хезмәт дөнья күрдә. Китапта күп төрле проблемалар, шул исәптән культурология, сәнгать проблемалары синергетика күзлегеннән каралуга багышланган. Кайбер очракларда авторларның бу юнәлештәге эшләре үзләренең энә шушы яңа фәнни дисциплина яссылыгындагы ниятләрен игълан итү белән генә чикләнә дияргә дә була. Моңы аңлау читен түгел, чөнки синергетиканың, кибернетика жырлегендә туып, башка техник, шулай ук табигать фәннәре мәйданында көч жыйган булса да, философия, бигрәк тә социаль философия, өлкәсендә үзенең зур әһәмияткә ия булган реаль нәтижәләрен күрсәтә алганы юк әле.

Әлбәттә, үзен-үзе оештыручы системалар теориясе техник фәннәрдә акланды, дип әйтеп була. Хәзерге информатика, компьютерлар системасы, галәмне өйрәнүләрдәге эшчәнлек, астрономиядәге ирешүләр, шулай ук биология өлкәсендәге яңа нәтижәләр ул фикерне тиешлечә исбатлый булса кирәк. Бу хакта Штутгарт университеты (ФРГ) профессоры Г. Хакенның зур гына бер хезмәтендә дә әйтелә (Г. Хакен. Синергетика / пер. с англ.— М., 1980). Әлеге хезмәттә фикер табигать фәннәре жырлегендә бара. Диалектика тәгълиматын тагын да баету һәм тирәнәйтү өчен анда эмпирик материал гына түгел, хәтта теоретик материал да житәрлек булуы әйтелә.

Ләкин жәмгыять кануннары табигать фәннәреннән шактый аерыла. Биредә — субъектив факторның роле чамасыз зур. Ул үзен-үзе оештыручы системалар кануннарына берникадәр материал бирә алса да, жәмгыятьтәге үзгәрешләрне аңлатуда субъектив фактор өчен урын калдыра торган фәннәр белән союздаш булуны артыграк күрә. Ләкин илебезнең кайбер авторлары материалистик диалектика үзенең потенциясен файдаланып бетерде инде, хәзер жәмгыятьтәге катлаулы процессларны синергетикадан башка аңлатып булмый, дигән фикерне күтәрә башладылар. Әмма аларның синергетика фәне категорияләре һәм кануннары (һәрхәлдә әлеге авторлар тарафыннан китерелгәннәре) хәзерге жәмгыятьтәге катлаулы күренешләрне, процессларны аңлатуда һичнинди яңа сүз тудыра алырлык түгелләр әле. Алар, гомумән, коры фикергә нигезләнгән абстракциялар булып яңгырыйлар.

Мәсәлән, В. П. Бранскийның «Теоретические основания социальной синергетики» исемеңдәге мәкаләсеннән кайбер өзекләрне карап үтик: «Синергетиканың үзәк проблемасы — тәртип белән хаос мөнәсәбәте»; «Хаос һәм тәртип... бер-берсен тутыралар, бернинди тәртип тә хаоска таянмыйча яши алмый»; «Алга бару ул хаос белән тәртип синтезының үсеш дәрәжәсе»; «Синергетика теориясе буенча, хаоска булган мөнәсәбәт үсешнең классик теорияләреннән шактый аерыла: хаос үзенең ифрат дәрәжәдә файдалы икәнлеген күрсәтә» һ. б. (Вопросы философии.— 2000.— № 4.— С. 112—115, 124).

Синергетиканың, үзен-үзе оештыручы система турындагы фән буларак, хаоска зур урын бирүе аңлашыла. Һәм аның техник, шулай ук табигать фәннәре өлкәсендәге процессларны өйрәнүдәге роле, чыннан да, зурдыр. Ләкин табигать, аеруча жәмгыять, шулай ук кешеләрнең фикерләү өлкәсе хаостан гына тормый бит. Сүз дә юк, үзен-үзе оештыру кануны жәмгыять өлкәсендә дә үзен таба, чөнки жәмгыятьтә бара торган стихияле процесслар шул ук синергетика кануннарына камалып хәрәкәт итәләр. Ләкин жәмгыятьнең яшәве стихия кануннары нигезендә генә бармый, аның үзгәрешләрендә субъектив факторның да роле зур. Шул исәптән жәмгыятьтә мөмкин булган чаралар белән аның хаосны чикләү көче...

90 нчы елларда Россия жәмгыятендә урнаша башлаган базар мөнәсәбәтләрен, алдан ук, үзен-үзе оештыру теориясенә туры килә торган күренеш дип бәяләгәннәр иде. Ләкин болай фикерләү чикләнгәнлек күренеше генә түгелме? Әйтерсең базар

мөнәсәбәтләрендә кешеләр тарафыннан идарә итү юк. Әйтерсең базар бизнесы менеджментлар кулында түгел... Әйтерсең маркетинглар, аларны фәнни яктан дәлилләү юк, маркетингларны әзерләүче уку йортлары житешми... Әйтерсең конкуренция дип аталган рәхимсез, беркемне аямый йота баручы көч юк... Ә базар мөнәсәбәтләрендә яшәүче дәүләтләрнең кризис тозаларына килеп эләгүләре? Һәм Россиянең шушы базар мөнәсәбәтләренә кергәннән соң нинди хәлдә калуы?.. Боларда субъектив факторның роле юкмы?..

Бүгенге Россия өчен хаос, чыннан да, характерлы күренеш. Ләкин синергетиканы пропагандалаучы кайбер галимнәр, физик күренешләргә карата чыгарылган тезисларны турыдан-туры жәмгыять тормышына күчереп, «хаос ябык системаларга хас булса, тәртип ачык системаларга хас» дигән парадигма әйтәләр (Бранский В. П. // Вопросы философии.— 2000.— № 4.). Әгәр дә бу тезисны бүгенге Россия жәмгыятенә «кидереп» карасаң, нәтижәнең нәкъ киресен күрергә туры килә түгелме соң?

Синергетика, фәндә яңа тармак буларак, табигатьтәге һәм техник проблемаларны шушы ноктадан (үзен-үзе оештыручы системалар кагыйдәләреннән) чыгып, күзгә ташланырлык нәтижәләр бирә алган икән, аны диалектиканың ниндидер бер өстәмә пункты рәвешендә кабул итү муафыйктыр. Ләкин «синергетика диалектика тәгълиматына алмашка киләсе гыйлем» дип әйтү, һәрхәлдә, чикләнгәнлек галәмәте генә. Хәтта чикләнгәнлек кенә дә түгел, ә аңлы рәвештә диалектика принципларына диверсия ясарга тырышу.

Мисалга, В. П. Бранскийның югарыда китерелгән тезислары хаоска мәдхия жырлаудан тора. Бүгенге Россия шушы күренешкә сусаган жәмгыятьме? Аннан тагын шул ук авторның «Хаос ябык системаларга хас, тәртип ачык системаларга хас» дигән тәгъбирен табигать, техника өлкәләрендә куллану бер нәрсә булса, аны жәмгыять өлкәсенә күчерү — бөтенләй башка нәрсә. В. П. Бранский моның аермасын аңлы рәвештә әйтми калдыра. Аның бит «әгәр дә без Россия жәмгыятенә яу булып төшкән хаосны бетерергә телибез икән, әнә шул синергетика тәгъбирләре белән файдалану ягын карарга тиешбез», ягъни ишекләребез чит илләр өчен ачык булырга тиеш. Безнең жәмгыятьнең киләчәге алар йогынтысы белән генә яктырачак... дип әйтәсе килә.

Шунысы мәгълүм, философия белән шөгыйльләнүче әһелләр өчен схоластикага юл һәрвакыт ачык булды. Көнбатыш илләр философлары өчен бу инде — таныш сукмак. Ә үзебезнең фило-

софларыбыз кая? Жәмгыятебездәге бүгенге кискен һәм актуаль проблемалар аларның игътибарын жәлеп итми мени?.. Бөтен хикмәт тә шунда: схоластик, жәмгыять өчен берни дә бирә алмый торган проблемалар белән чуалу (шунның өстенә аларны фәндә яңа сүз дип игълан итү) нәкъ әнә шушы актуаль проблемалардан читкә китеп тору чарасы дип бәяләнергә тиеш. Шулай да кайбер галимнәр телдә диалектикага кырын карауларын игълан итеп килсәләр дә, конкрет (фәнни) эшләрендә аның принципларын, стихияле рәвештә, инкяр итә алмыйлар, киресенчә, кулланырга мәжбүр булалар.

Детерминизм — материал һәм рухи тормышта барлык предметларның, күренешләрнең үзара бәйләнгәнлеген һәм шартлылыгын турындагы фәлсәфи тәгълимат.

Дәнъяда барлык нәрсәләрнең бер-берсенә бәйләнгәнлеген турында борынгы заман философлары ук (Гераклит, Демокрит, Эпикур) тәкърарлап килгәннәр. Бу проблема үзенең актуальлеген белән яңа заман философлары хезмәтләрендә дә җирлек таба. Алар детерминизм принципларын схоластикага каршы көрәшүдә файдаланалар. Галилей, Бэкон, Гоббс, Декарт, Спиноза, табигатьтә бара торган эволюцион үзгәрешләрнең нигезендә ниндидер көч түгел, бәлки табигатьнең үзендәге сәбәпләр ята, дип чыгалар.

Детерминизмның капма-каршы принцибы — индетерминизм. Аның вәкилләре табигатьтә һәм жәмгыятьтә булган сәбәпле-нәтиҗәле мөнәсәбәтләрнең объективлыгын инкяр итеп, аларны мантийкый категория, ягъни кеше аңының бер күрсәткече, дип кенә бәяләргә тырышалар. XX гасыр неопозитивистлары (мәсәлән, Вена мәктәбе вәкиле Шлик һ. б.) сәбәпләлекне телеология принциплары белән тиңләп (телеология — табигатьтә максат сыйфатын күрергә омтылучы фәлсәфи агым), аны юкка чыгару юлларын эзлиләр. Индетерминизм бигрәк тә 20 нче еллар физикасында квантлар теориясе барлыкка килгәндә җанланып китә. Бу өлкәдә эшләүче кайбер әйдәп баручы галимнәр (Бор, Гейзенберг, Дирак) квант теориясенең кануннары детерминизм принципларын инкяр итә диделәр. Ләкин аларның бу карашларын Аурупаның бер төркем атаклы галимнәре (Планк, Эйнштейн, Ланжевэн һ. б.) катгый рәвештә тәнкыйтьләп чыгалар. Аларга совет галимнәре дә (Ландау, Капица, Блохинцев, Кедров һ. б.) кушыла.

XVIII гасыр француз мәгърифәтчеләре детерминизм принципларын жәмгыятьтәге үзгәрешләрне аңлатуда кулланалар.

Аларга ике капма-каршы, шул ук вакытта, әйтергә мөмкин, тигез дәрәжәдә зарарлы тенденцияләр белән кәрәш алып барырга туры килгән. Шуларның берсе — **фатализм**, икенчесе **волютаризм** була.

XIX гасырда барлыкка килгән диалектик материализм вәкилләре Маркс һәм Энгельс детерминизм күренешендә тышкы сәбәпләрнең генә түгел, бәлки материал чынбарлыкның үз эчендә яткан сәбәпләрнең, аларның хәрәкәтен тәэмин итә торган объектив шартларның да ролен күрсәтәләр.

Детерминизм принциплары — хәзерге заман философиясендә дә бәхәсләргә дучар булган гыйлем. Детерминизмны тәнкыйть итүчеләр үзләренең укларын аңа тәбәсәләр дә, кагыйдә буларак, аңардан кырыйлатып узалар, тисәләр дә механистик детерминизмга гына барып тияләр.

Детерминизмның принциплары түбәндәге компонентлардан тора:

беренче компонент. Барлык предметларның, күренешләрнең үзара бәйләнгәнлегенә һәм шартлылыгы, берьяктан, аларның нәрсәләрендер үзләштергәнлегенә турында сөйләсә, икенче яктан, үзләрен саклап калганлыгы турында белдерә. Жыеп әйткәндә, предметлар, күренешләр, системалар сыйфатларының тотрыклылыгы, үзгәрү-үзгәрмәве, төрле факторларның йогынтысынан, хәрәкәт итүеннән тора;

икенче компонент. Предметларның күренешләрнең үзара йогынтысы даимилек, тотрыклылык, закончалык характерында бара;

өченче компонент. Детерминизм, закончалыклы күренеш буларак, үз калыбында сәбәплелек күренешен туплый (бу турыда тулырак рәвештә алга таба әйтеләчәк).

Жәмгыять тормышының детерминацияләнгәнлегенә алда булачак ижтимагый процессларны күзаллау мөмкинлеген бирә. Ләкин болай әйтү кайбер моментларны истә тотуны да сорый.

Беренчедән, кешелек тарихы алдан ук фаталь котылгысызлык белән билгеләнгән процесс түгел. Ижтимагый кануннарның күпчелегә тенденцияләр рәвешендә генә яши, аларның хәрәкәте күптөрле, бигрәк тә субъектив факторларга бәйләнгән.

Икенчедән, кешеләрнең «объектив кануннарны танып белү — кирәкле фактор» дип санаулары аларның шушы кануннарны чынлап торып белүләре турында сөйләми әле. «Кирәк»не аңлау белән аңа фактик рәвештә ирешү — икесе ике төрле нәрсә.

Өченчедән, кешеләрнең, объектив кануннарны чынлап торып танып белгәндә дә, үзләренең практик эшчәнлегендә шушы объектив кануннар «кушуы»н истә тотмаулары да бар. Бу очракта аларның сәйләве — бернәрсә, кылган гамәлләре икенче нәрсә булып чыга. Фәндә бу күренеш «субъективизм», «волюнтаризм» дип атала. Бу да — еш кына очрый торган тенденция. Аны шулай ук искә алмый булмый.

Алгарыш (алга үсү) — материал һәм идеаль объектларның кирегә кабатланмый торган, юнәлешле, закончалыклы үзгәрүе.

Алгарыш — хәрәкәтнең бер төредер. Һәр хәрәкәт алгарыш түгел. Алгарыш — хәрәкәтнең иң югары дәрәжәсе. Аңа комплекслы сыйфатлама хас. Алгарыш өчен югарыда күрсәтелгән сыйфатларның барысының да бергә булуы шарт. Мәсәлән, кире юнәлештә үзгәргән күренеш алга үсүне исбатлый алмый. Һәр төрле юнәлештәге (артка таба, мәсәлән) үзгәрешләр шулай ук алгарыш дип саналмый. Алгарыш өчен үзгәрешләрнең даими-легә дә таләп ителә.

Алгарыш нәтижәсендә объект яңа сыйфатка күчә, кайсы ки аның структурасының үзгәрүен күрсәтә.

Алгарышка төрле аспектлылык, төрле дәрәжәдә чагылу, төрле этаплардан тору хас. Алгарыш кысасына системаларның формалашу, барлыкка килү дәвере (шулай ук аларның таркалу, юкка чыгу дәверләре дә) керми. Системаның алгарыш дәверендә төрле үзгәрүләргә дучар булуы мөмкин, ләкин аның төп халәте үзгәрешләргә бирелми. Әгәр дә системаның энә шул төп халәте үзгәрә икән, ул инде шушы система булуын югалта, башка системага әверелә (Свидерский В.И. О некоторых особенностях развития // Вопросы философии.— 1985.— № 7.— С. 2—28).

Алгарыш, хәрәкәтнең бер төре буларак, материянең төрле (органик булмаган, органик һәм социаль материя) югарылыкларында барырга мөмкин. Аларны аермыйча карау механицизм булып иде. Ләкин философия фәнендә һәм принципаль проблемалар буенча бәхәсләр һичкайчан сүнмәде, һәм хәзерге заманда да алар үзләрен төрлечә таныталар.

Алгарыш күренешен бәяләүдә төрле теоретик концепцияләр күзәтелә. XIX гасырның беренче яртысында ук инде өч (яссы эволюционистик, диалектик-материалистик һәм натуралистик) концепция барлыкка килгән була.

Яссы эволюционистик концепцияне Г. Спенсер хезмәтләрендә күреп була. Ул табигатьтә дә, (бигрәк тә) жәмгыятьтә

дә «шартлау» характерындагы үзгәрешләрне танымый. Хәлбуки «шартлау»лы үзгәрешләр («сикерешләр») жәмгыять үсешендә (социаль революцияләрдә) генә түгел, бәлки табигатьтә дә күзәтелә (мәсәлән, мутацияләр).

Натуралистик концепциянең төп вәкиле Ч. Дарвин була. Аның табигать фәннәрендәге бөөк ачышлары иң зур әһәмияткә ия. Ләкин аның эволюция теориясе шушы табигать фәннәре кысасыннан чыга алмый, фәлсәфи статуска ирешә алмый кала, чөнки ул социаль алгарышның үзенчәлегә белән үрелми, аны тышта калдыра (кара: П. В. Алексеев, А. В. Панин. Философия.— М., 1996.— С. 439—440). Иосиф Дицген Ч. Дарвинның табигать фәннәндәге ачышларын югары куя, әмма аның чикләнгәнлеген дә билгеләп үтә: «Гегель алгарыш турындагы гыйлемне Дарвинга караганда киңрәк бәян иткән», — ди ул (Дицген И. Избр. философские сочинения.— М., 1941.— С. 126).

Диалектик-материалистик концепция XIX гасырның 40 нчы елларында туып, күп илләрдә, бигрәк тә Россиядә (СССРда) һәрьяклап эшкәртелә, үстерелә. Бу өлкәдәге казанышлар, шулай ук кимчелекләр турында үткән темаларда әйтелгән идеиндә. Алга таба аларга тагын тукталырга туры киләчәк.

Алгарышның эволюцион һәм революцион типларына да махсус тукталу зарур булчак. Гомумән, совет чоры философиясендә төп игътибар социаль революцияләр, бигрәк тә социалистик революция проблемасына юнәлдерелгән иде. Мәсьәләне гадиләштерерәк карау очраklары да булды.

Хәзерге заманда алгарыш теориясе, гомумән диалектика тәгълиматы башка фәлсәфи агымнар вәкилләре тарафыннан да бөтенләй үк читкә этәрелми. Санап китү тәртибендә генә дә алгарышның антропологик моделе, интеграцион концепциясе, конфликт теориясе, «тискәре диалектика» (Франкфурт мәктәбе фәлсәфәсе), «трагик диалектика», «парадоксаль диалектика» һ. б. теорияләрен атап була. Әлбәттә, аларның дөнъяга караш ягыннан кимчелекләре дә бар, әмма уңай яклары да юк түгел. Аларны жентекләрәк өйрәнү диалектика фәннә үстерүдә, камилләштерүдә билгеле бер роль уйный алыр иде.

Шул ук вакытта кайбер авторлар, диалектика пәрдәсе артына яшеренеп, чын диалектикага бөтенләй мөнәсәбәте булмаган концепцияләрне уздырырга тырышалар. Шуларның берсе — **электика**. Бу термин астында төрле, бер-берсенә мантыйкый, дөнъяга караш ягыннан капма-каршы булган идеяләрне бергә кушарга омтылучылар бар. Әйтик, сәнгатьтә төрле стильләрне

механик рәвештә бер-берсенә кушу һ. б. Асылда, бу гамәл принципларның эзлексезлеген, гомумән, авторның принципсызлыгын, аның фикеренәң буталчык икәнлеген күрсәтә.

Эклектиканың диалектикага охшашлыгы формаль төстә генә. Әгәр дә диалектик каршылыklar реаль чынбарлыкның үзендә булсалар, эклектика — чынбарлыкка субъект тарафыннан алып кергән каршылыklar.

Диалектикадан читтә торган тагын бер күренеш бар. Ул — софистика. Софистика сүз уйнатып, төрлө хәйләләр юллар белән тыңлаучыны, укучыны ялган нәтижәгә китерү. Бу алым бигрәк тә схоластик философия вәкилләренә хас булды.

Диалектика категорияләре

Категория — реаль чынбарлык сыйфатларын һәм бәйләнешләрне чагылдыручы иң гомуми, фундаменталь төшенчә.

Фәлсәфи категорияләр антик заманда ук өйрәнелә башлылар. Дәрес, бу өлкәдәге беренче ирешүләр хаостик, системасыз хәлдә була әле. Мәсәлән, Платон биш төп категорияне атый: асыл (төп нигез), хәрәкәт, тик торыш, бердәйлек (тождество) һәм аермалык. Алар Платон тарафыннан, булулыкның чагылышы буларак түгел, бәлки мөстәкыйль идеаль күренешләр рәвешендә каралалар.

Аристотель бу проблемада остазының карашларын үстерә төшә. Ул махсус язылган «Категорияләр» исемле хезмәтендә ун категорияне күрсәтә: субстанция, сан, сыйфат, мөнәсәбәт урын, вакыт, торыш (положение), хәл (состояние), гамәл (действие) һәм газәп. Ләкин Аристотельның хезмәтен төгәл эшлängән система дип карап булмый әле. Биредә хаослылык дәвам итә. Категорияләрнең бер төрләре бер-берсендә кабатлану тапсалар, икенчеләре бөтенләй искә дә алынмаган. Мәсәлән, галимнең таблицасында модаль (зарурлык, мөмкинлек һ. б.) категорияләренә бөтенләй урын табылмаган. Шулай булуына карамастан, Аристотельнең категорияләр проблемасын махсус рәвештә күтәрәп чыгуы юкка гына булмый, ул аңардан соңгы философлар өчен нигез итеп алынган фактор хезмәтен үти.

Яңа заман һәм соңрак чор философлары, борынгы грек галимнәре калдырган ижади мираска таянып (әйтергә кирәк, аны тәнкыйть призмасыннан уздырып), категорияләр проблемасын үзләренчә карарга тырышалар. Биредә бигрәк тә немец классик философиясе вәкилләренәң эшчәнлегә игътибарга лаек. Мәсәлән, Кант таблицасында сыйфат, сан, мөнәсәбәт,

модальлек категорияләре урын ала (бу категорияләрнең һәр-кайсы төрле тармаклардан тора, үзенә бер синтез тәшкил итә). Кант теориясенә үзгәртелгән шунда ки, категорияләр (аның карашынча) субъектның фикерләү сыйфатлары гына. Кантта, Аристотель белән чагыштырганда, шактый дәрәжәдә идеализмга авышканлык сизелә Шунның өстенә, үзенә хәтле яшәгән философлар кебек үк, ул эклектизмнан да котыла алмаган.

Фәлсәфи категорияләргә эшкәртү юнәлешендә иң зур эшчәнлекне икенче бөек немец галиме Гегель башкара. Беренчедән, ул Кантның априорлык концепциясенә нигезләнгән субъектив идеализм карашларын җимергеч көч белән тәнкыйтә (дөрес, Кантның философиядәге ике яклы позициясенә ул материализм күзлегеннән түгел, бәлки объектив идеализм күзлегеннән карап бәя бирә). Икенчедән, фәлсәфи категорияләргә ул танып белү процессы баскычының басмалары дип карарга тырыша.

Гомумән, Гегель фикерләүдә дә, шулай ук булулыкның үзгәртелгән дә категорияләргә танып кебек. Ләкин булулык аның өчен икенчел генә, категорияләр аның тарафыннан башлыча рухта карала. Шулай да Гегельның категорияләр хакындагы тәгълиматы Кантныкына караганда шактый өстенрәк. Булулыкта ул сан белән сыйфатны күрә, аларның каршылыгын, бер-берсенә күчә алуларын (философлардан беренче буларак) чама категориягә ярдәм белән аңлата. Гегельның философиясендә асыл (төп нигез) проблемасы шактый урын ала. Хезмәтенең асылга багышланган бүлегендә ул каршылыктар проблемасын күтәрә. Гегель, каршылыктарны үсешнең, хәрәкәтнең чыганагы дип карап, үзгәртелгән зур диалектик итеп таныта. Гегель кайбер модаль категорияләргә (зарурлык белән очраклылык, мөмкинлек һәм аның төрләре, шулай ук мөмкинсезлек һ. б.) анализлай, объектив кануннар турында тирән генә фикерләр әйтә. Гомумән, Гегель — философия тарихында диалектик категорияләр проблемасын билгеле югарылыкка күтәрүе белән тирән эз калдырган галим. Ләкин Энгельсның инде әйтәп үтелгән зирәк чагыштыруы буенча, Гегельның диалектикасы аяк өстендә түгел, бәлки баш түбәсендә басып тора торган булган. Маркс белән Энгельс, Гегельның бу юнәлештәге эзләнүләрен, уңай якка ирешүләрен ижади файдаланып, диалектика белемен аяк өстенә бастыралар һәм тагын да югарырак басмага күтәрәләр.

Диалектик-материалистик философия күзлегеннән караганда, категорияләр — объектив чынбарлыкның чагылышы. Башка категорияләр дә — материянең чагылышы. Димәк, категорияләр, асылда, идеаль күренешләр. Ләкин алар нинди булса да абстракцияләр түгел: һәр фәлсәфи (шул исәптән диалектик) категория, фундаменталь төшенчә буларак, теге яки бу предметларның, күренешләрнең сыйфатларын, шул предметлар, күренешләр арасындагы мөнәсәбәтләрне чагылдыра.

Фәлсәфи категорияләр бер-берсеннән аеры төшенчәләр түгел, алар барысы да үзара бәйләнештә. Мәсәлән, аң, хәрәкәт, галәми сузулык, вакыт, танып белү һәм башка категорияләр, төрле яссылыклар аша материя категориясенә бәйлеләр. Шунның өстенә алар үзара да аерылгысыз бәйләнештә. Бу нәтижәнең хаклыгы турында дәрәслектә әйтелгән иде инде. Ә алга таба эчтәлек белән форма, асыл белән күренеш, мөмкинлек белән чынбарлык һ. б. модаль категорияләрнең үзара бәйләнеше турында сүз бара чак. Категорияләрнең үзара бәйләнеше мөнәсәбәттә булуы башлыча чынбарлыкның шушы сыйфатка ия булганлыгы турында сөйли.

Диалектик-материалистик философия аңлатуынча, категорияләр — катып калган һәм һичнинди үзгәрешләргә бирелмәүчән кыйммәтләр түгел. Аларга тарихилык хас. Димәк, чынбарлыкның даими процесста, үзгәрештә булуы, кеше миенең шушы тарихи үзгәрешләрне чагылдыра баруы яңа категорияләрнең барлыкка килү мөмкинлеген, ә элегрәк фәнни эшкәртелгән категорияләрнең тулылана, камилләшә баруы зарурлыгын искәртә. Бу күренеш, гомумән, философик категорияләр системасының бер урында тормаганлыгын, төрле трансформацияләр кичереп яшәгәнлеген дәлилли.

Шул ук материя категориясен алыык. «Материя» борынгы философиядә матди нәрсә дип кенә саналып килгән. Соңрак (XIX гасырдан башлап) материализм юнәлешендәге галимнәр аны объектив реальлек «статусына» күтәргәннәр. Шулай итеп, категорияләр белән мөгамәлә итү аларның үзләрненә дә билгеле бер хәрәкәттә булганлыгын истә тотуны сорый.

Категорияләрнең практика өчен булган әһәмияте гаять зур. Категорияләрне киң һәм тирәнтен аңлаучыларны теге яки бу өлкәдәге иң югары дәрәжәдә торган оста белгечләр белән чагыштырып була. Мәсәлән, виртуоз пианист композитор иҗат иткән әллә нинди нечкә нюансларга бай әсәрне искиткеч осталык белән башкара ала. Моның сәбәбен әлегә пианистканың

тумыштан бирелгән талантлылык сыйфаты белән генә түгел, бәлки аның зур тырышлык нигезендә барча башкару ысулларын югары дәрәжәдә үзләштерә алуында да күрергә кирәк. Шушы ысулларны үзләштерү аркасында иң катлаулы әсәрләрне һәр нечкәлеген югары осталык белән башкарган пианист кебек үк, философия категорияләрен тирәнтен үзләштергән галим дә чынбарлыктагы, шулай ук үз фәнендәге катлаулы күренешләрнең серенә җиңел төшенә ала.

Диалектик-материалистик философиядә озак еллар дәвамында шартлы рәвештә философия категорияләрен икегә аерып өйрәнү тенденциясе яшәп килгән.

Беренче төркемне («материя», «аң», «хәрәкәт», «жәмгыять», «базис», «өскорма» һ. б.) философиянең «үз» категорияләре тәшкил итә. Икенче төркемне философия фәненең «диалектика» бүлегенә караган «парлы категорияләр» («сәбәп һәм нәтиҗә», «зарурлык һәм очраклылык», «мөмкинлек һәм чынбарлык» һ. б.) тәшкил итә. Философия категорияләрен шулай ике төркемгә аерып өйрәнү тенденциясе үзен тәрле дәреслекләрдә дә тапкан иде. Ләкин соңгы елларда чыккан күп кенә дәреслекләрдә (шулай ук кайбер академик басмаларда) бу принцип башкасына урын бирә башлады. Ике төркемгә бүленгән категорияләр, катнаш принципка буйсындырылып, берникадәр чәчелгән рәвештә төзелә башладылар. Кайбер дәреслекләрдә диалектика кануннары һәм диалектика категорияләре бөтенләй төшереп калдырылды. Бу исә элегрәк төзелгән системаларның (мәсәлән, аерым рәвештә диалектика категорияләренең, шулай ук диалектика кануннарының) ыспайлыгына, билгеле, зарар китерми калмады.

Биредә кайберәүләрнең: «Диалектика категорияләре, гомумән, философия категорияләре белән аерылгысыз, шуңа күрә аларны бергә, тыгыз бәйләнештә, бер-берсенә якын утыртып өйрәнергә кирәк», — дип әйтүләре бар. Әйе, диалектика категорияләре философиянең «үз» категорияләре белән, чыннан да, тыгыз бәйләнештә. Аларның бәйләнеш җепләрен җентекләп өйрәнергә кирәк. Ләкин ничек?.. Чәчелгән, тузгыган килешме? Яисә үзгәчә: башта бер системаны (әйтик, кануннар системасын), аннан соң — икенче системаны (категорияләр системасын), аннан соң гына инде — ике системаның бәйләнешләренме?..

Мөгаен, икенче юл дөрөсрәк булыр. Чөнки бу юл һәр системаны бер-берсе белән үзара бәйләнешләрдә торган элементлар **бербөтен**легенә рәвешендә үзләштерүне тәмин итә. Бу исә, үз

чиратында, диалектика категорияләре һәм философиянең «үз» категорияләре системалары арасындагы бәйләнешләрне дә тулырак һәм тирәнрәк рәвештә өйрәнергә мөмкинлек тудыра.

Шушы моментларны истә тотып, дәрәслек авторы диалектика категорияләре белән диалектика кануннары бүлекчәләрен аерым-аерым рәвештә бирү кирәк дип саный. Философиянең «үз» категорияләренә килгәндә, алар турында дәрәслектә сүз булган иде инде.

Сәбәп һәм нәтижә — гомуми (универсаль) категорияләр. Алар табигатьтә дә, жәмгыять тормышында да, шулай ук кешеләрнең фикерләү өлкәсендә дә чагыла.

Сәбәп — күренеш, кайсы ки билгеле бер шартлар туган очракта башка күренешне барлыкка китерә. Ә нәтижә — шул күренеш, кайсы ки башка күренешнең хәрәкәт итүеннән барлыкка килә.

Бу билгеләмә сәбәп белән нәтижәнең бәйләнешен гадиләштереп әйткәндә генә шулай. Чынлыкта исә теге яки бу нәтижәнең барлыкка килүе фәкать бер генә сәбәптән тормаска да мөмкин. Шунлыктан сәбәпне төрле предметларның, күренешләрнең үзара бәйләнеше дип аңлау дәрәсләрәк булыр. Нәтижә исә шушы предметларның, күренешләрнең үзара йогынтысыннан килеп чыккан үзгәреш булып чыга.

Ләкин болай дип әйтү сәбәп белән нәтижәнең бөтенләй «юкка чыкканлыгы» турында сөйләми. Алар — объектив күренешләр. Гомумән һәр күренешнең сәбәпләре берничә булырга мөмкин. Алар эчке һәм тышкы сәбәпләргә бүленәләр.

Мәсәлән, көз җитү белән агачларның яфраклары коела башлый, кышкы ботаклар шәрә кала. Моньң сәбәпләре нәрсәдә? Көз һәм кыш җитүдәме?.. Ләкин җавап конкрет түгел әле. Әйтик, тропик полосадагы агачлар өчен көз белән кыш айларының җитүе андагы агачлар өчен берни дә түгел ич, аларның яфраклары саргаймый, коелмый. Ул вакытта сәбәп салкын температура урнашудамы? Әлбәттә. Чөнки салкын һава җирне туңдыра, агачларның тамырларын катыра, шунлыктан яфракларга туклыклы дым килми башлый... Ләкин мәсьәләне болай аңлату да тулы түгел әле, чөнки бу очракта бөтен нәрсә тышкы сәбәпләргә генә кайтарып калдырылган була. Ниндидер сәбәп (яки сәбәпләр) агачларның үзләрендә дә булырга тиештер. Әйе, үзләрендә дә. Эш шунда ки, безнең уртача полосадагы каен, усак, имән, тирәк һ. б. агачлар, ылыссы агачлардан аермалы буларак, шушы полосадагы температура шартларына җайлаша алмаганнар.

Яисә тагын бер мисал. Була шундый кешеләр, кайсылары ки үз гомерләрендә зур уңышларга ирешә алмаганнар икән, моның сәбәбен башка кешеләрдән ярдәм булмаган белән аңлатырга тырышалар. Аларга — янәсе, эти-әнидән дә тиешле булышлык житмәгән, өйләнү дә (кияүгә чыгу да) уңышлы булмаган, дус-ишләр дә ярдәм кулын сузуны уйламаганнар, ә инде эштәге кешеләргә килгәндә, анда барысы да үзләре турындагына кайгырталар, берсеннән дә ярдәм көтеп булмый... Күренә ки, андый кешеләр үзләре белән булган барлык уңышсызлыklarның сәбәбен башкалардагына эзлиләр, үзләренә тәнкийть күзе белән карый алмыйлар.

Бу гамәлне философия яссылыгына күчергәндә тышкы сәбәпләргә өстенлек бирелгән булып чыга. Шул ук вакытта эчке сәбәпләр бөтенләй игътибарсыз кала. Ә теге яки бу кешенең тормыш юлында зур уңышларга ирешә алмавының сәбәпләре бәлки нәкъ үзендәдер? Әйтик, аның ялкаулыгы, оешмаганлыгы, инициативасызлыгы... Бу сыйфатлар беркемне дә бизәми, һәм алар кешеләрнең үсеш юлына да зыян китерми калмый.

Сәбәп белән нәтижә бер-берсенә тыгыз, аерылгысыз бәйләнештә, диелгән иде. Алар билгеле бер тәртипкә, нәүбәткә буйсынып хәрәкәт итәләр: башта — сәбәп, аннан соң — нәтижә. Бу хакыйкәтне исбатлап торасы да юк кебек. Ләкин сәбәп белән нәтижә дә бер урында катып калган күренешләр түгел, алар бер-берсенә күчешле мөнәсәбәттә яшиләр. Әйтик, ниндидер күренеш икенче бер күренешнең нәтижәсе булып каралырга мөмкин, ләкин ул һәр очракта да һәм «мәңгегә» «нәтижә» ролендә генә йөрми, икенче бер күренешнең сәбәбе булып та хәрәкәт итә ала. Мәсәлән, иртән кояшның чыгуы жирне жылыта. Жирнең жылынуы кырдагы үләннәргә үсәргә мөмкинлек бирә. Әлегә тезмәдә жирнең жылынуы ике рольдә чагыла: бер очракта ул — нәтижә, икенчесендә — сәбәп. Бу хәл нәрсә турында сөйли соң? Биредә мантийкка сыймый торган каршылык яшеренмәгәнме?.. Җиң юк. Дөрөс, каршылык бар барын: жирнең жылынуы — бер үк вакытта сәбәп тә, нәтижә дә... Ләкин бу каршылык мантийкый каршылык түгел, бәлки диалектик каршылык. Китерелгән мисалда без сәбәп белән нәтижәнең бер-берсенә күчеп яши алуларын күрәбез.

Шулай итеп, сәбәпне, тулырак әйткәндә, ике яисә берничә предметның, күренешнең бәйләнешле мөнәсәбәтендә, аларның үзара йогынты ясауларында күрергә тиешбез.

Теге яки бу күренешнең билгеле нәтижә китерү мөмкин-леген алдан ук күреп була. Мисал өчен, ниндидер хужалык чәчү кампаниясен яхшы сортлы орлык белән, агротехника кагыйдәләрен үтәп, бар эшне жиренә җиткереп уздыра. Бу хужалыкка көзен мул уңыш алуға өмет итәргә буламы? Әлбәттә. Ләкин бу өмет фәкать тиешле шартлар булганда гына тормышка ашырылырга мөмкин. Конкрет алганда, монда һава торышының әһәмияте дә бар. Әгәр ул җайлы булмаса? Жәй бие туктамас яңгырлар явып торса? Яисә жәй бие бер тамчы яңгыр таммаса? Игеннәрне боз суга калса?.. Ул вакытта, чәчү кампаниясе ничек кенә яхшы уздырылган булмасын, зур уңыш алу өмете акланмый кала дигән сүз.

Димәк, теге яки бу нәтижәнең килеп чыгачагына тиешле сәбәпнең булуы гына җитми, аңа тиешле шартларның да булуы зарур.

Тагын бер мисал. Гаиләдә музыкага талантлы бала туа. Кечкенә чагында аның әлеге сыйфатка ия булганлыгы беләнми калуы да ихтимал. Бала, әлбәттә, моңлана, кемнәрнеңдер музыка коралында уйнаганын күреп һәм ишетеп, аңа соклана, кызыга, әти-әнисеннән үзенә дә нинди булса да музыка коралы алып бирүне сорый. Ләкин, гаилә фәкыйрь булганлыктанмы яисә башка сәбәптәнме, баланың үтенече үтәлми. Бала үсә, олырак яшкә таба бара, әти-әнисе аны ниндидер «рәтләрәк» һөнәргә өйрәнергә урнаштыралар. Һәм баланың табигатенә салынган музыкаль талант ачылмый кала...

Күренә ки, сәбәп белән нәтижә категорияләренең дә мөнәсәбәтендә шартлар категориясенә дә роле зур әһәмияткә ия икән.

Нәрсә соң ул «шартлар»?

Шартлар — булган сәбәпнең реаль хәрәкәтен тәмин итә ала торган тышкы фактор.

Ә тиешле шартларның булу факты үзе генә кешенең уңышларын тәмин итә аламы? Һич юк. Теге яки бу индивидта талант оеткысы, шулай ук аны реальләштерү өчен билгеле шартларның булуы да үзеннән үзе, автоматик рәвештә көтелгән нәтижәгә китерә алмый әле. Булган шартлардан файдалану өчен индивидтан үзенә алдында торган бурычны тирәнтен аңлау, аңа ирешү юлында тырышлык, шушы эшкә бирелгәнлек сорала. Бу инде тышкы түгел, бәлки эчке, **субъектив** фактор дип карала.

Сәбәп категориясенә бәйле тагын бер категория, сылтау категориясе бар.

Сылтау — булган сәбәпнең хәрәкәт итә башлавы өчен этәргеч фактор. Сәбәпнең хәрәкәт итүе өчен сылтауның булуы мәҗбүри түгел. Димәк, шартлар белән чагыштырганда, сылтауның роле шактый кимрәк. Шулай да аның үзгәрешләр процессындагы ролен бөтенләй инкярлап булмый.

Сылтау — социаль хәрәкәт өлкәсендә генә чагыла торган күренеш (табигатьтә ул юк), чөнки аңарда субъектив момент бар. Сылтау объектив процессларга субъект тарафыннан аңлы рәвештә кертелә торган «өстәмә сәбәп». Ул бигрәк тә бер-берсенә капма-каршы торган ике субъект мөнәсәбәтендә файдаланыла. Моңа мисал итеп, тарихта төрле дәүләتلәр арасындагы конфликтлы актларны, вакыйгаларны китерергә була.

Мәсәлән, Беренче бөтендөнья сугышының (1914—1918) сәбәпләре һәм аның башланып китүенә файдаланылган сылтауга тукталып үтик: бу вакыйгаларның төп сәбәбе Аурупада ике төркем империалистик илләрнең (бер якта — Германия, Австро-Венгрия һ. б., икенче якта — Англия, Франция һәм Россия) Балкан, шулай ук кайбер башка территорияләр өчен барган ызгышында, гомумиләштерерәк әйткәндә, дөньяны яңабаштан бүлү максатларында иде. Моның турында конкрет фактлар сөйли. 1914 елның жәенә югарыда китерелгән илләрнең генераль штаблары тарафыннан сугыш алып бару өчен стратегик планнар әзерлängән булган инде. Шулар нигезендә дәүләт чикләренә тиешле күләмдәге кораллы көчләр дә тупланган. Сугышны башлап жибөрү өчен «өстәмә» сәбәп, ниндидер тышкы фактор гына житми торган булган. Ниһаять, сәбәп тә килеп чыга. Сылтау итеп, 1914 елның 28 июнь көнендә Сараево шәһәрендә (Босния) Австрия тәхетенә варисы эрцгерцог Франц Фердинандны үтерү факты файдаланыла. Германия һәм Австро-Венгрия зур хәрби көчләр белән Сербия территориясенә бәрәп керәләр. Сугышны башлап жибөрү өчен барлык нәрсәләр әзер булганлыктан, аны тормышка ашыруда Сараеводагы вакыйга этәргеч ролен генә уйный. Сугыш тиз арада Аурупа (Бельгия, Люксембург, Көнбатыш Пруссия, Франция, Галиция, Польша), шулай ук Африка, Азия илләренә территорияләренә хәтле жәелә. Сугышка Балтыйк, Кара һәм Урта диңгезләр, Тын океан флотлары тартыла..

Икенче бөтендөнья сугышын (1939—1945) башлап жибөрү өчен дә фашистлар Германиясе ниндидер сылтау эзли. Хәер, моңа әзерлек эшлängән була инде. Мюнхен килешүе буенча Чехословакия яулап алынган, Польша чигендә 60 тан артык,

шул исәптән танк, моторлы пехота дивизияләре тупланган булган. Кыскасы, дары мичкәсе әзер, шырпы гына сызасы калган. Менә шунда фашистлар Германиясе авантюралы инсценировка ясауга бара. Польша гаскәрләре формасына киенгән бер төркем немец солдатлары Германиянең чик буе заставасына һөжүм итә. Шуны сылтау итеп, фашистлар Германиясе 1939 елның 1 сентябрендә Польша территориясенә агрессив һөжүм башлап җибәрә. Шулай итеп, Икенче бөтендөнья сугышы үзенең стартын ала.

Сылтау, субъектив алым буларак, еш кына бюрократ чиновниклар тарафыннан кулланыла.

Күренә ки, сылтау сәбәп түгел әле ул. Шунлыктан ул көтелә торган нәтижәнең булу-булмавына фәкәт тышкы этәргеч фактор ролен генә үти ала.

Философиядә сәбәп категориясенә охшашлы сәбәплелек категориясе дә яши.

Сәбәплелек — ул предметларның һәм күренешләрнең үзенчәлекле бәйләнешен чагылдыра. Бу бәйләнеш булганда сәбәп көтелгән нәтижәне барлыкка китерә.

Сәбәплелек белән сәбәп бер үк нәрсә түгел. Аның турында хөкем йөртүдә төрле карашлар яшәп килә. Әгәр дә сәбәп белән нәтижә күпчелек галимнәр тарафыннан таныла торган булса, сәбәплелек алай түгел, ул — төрле бәхәсләргә дучар булган категория. Сәбәп белән нәтижәне борынгы җәмгыять кешеләре үк реаль күренешләр дип таныган булган. Әйттик, өсләре шомартылган ике агач кисәген бер-берсенә көч белән һәм озак кына ышкып тору нәтижәсендә, аларның нык кызуы һәм шуннан ут барлыкка килүе борынгы кеше тарафыннан реаль вакыйга дип кабул ителгән. Борынгы җәмгыять кешесе шушы ике күренеш мөнәсәбәтенең нечкәлекләре турында баш ватып тормаган, әлбәттә. Хәер, андый нечкәлекләрнең, гомумән, фәнни өлкәдән ераграк торган барлык кешеләр өчен дә әллә ни хәжәте юк. Әйттик, һава чамадан тыш салкынайды исә, кеше туңа башлый, ә тыштан жылы өйгә керде исә, жылынып китә, сөякләр дә йомшарып, күңел дә күтәрелеп киткән кебек була. Бу бит ап-ачык һәм гади кешегә шуннан арысы кирәкми дә. Ләкин фәнни тикшеренүче өчен бу гына җитми. Галим кеше сәбәп белән нәтижә арасындагы бәйләнешнең эчке мәгънәсен белүгә омтыла, аны аңлатуда төрле фаразлар кора. Менә шунда инде аның алдына ике мөмкинлек килеп баса. Берсе: әйберләрне нәкъ табигий хәлләрендәгечә алып, аларга аек бәя бирү.

Икенчесе: фаразлау юлында коры фантазиягә бирелеп, жирдән күккә аерылу. Идеалистларның күпчелек хөкемнәре энә шул соңгы мөмкинлекне сайлауга бәйләнгән. Бу күренеш үзен сәбәплелекне бәяләүдә дә күрсәтә.

Субъектив идеалистларның фикерләү мантийгы түбәндәгедән тора: сәбәп белән нәтижә — реаль күренешләр. Ә менә сәбәплелек ул — сәбәп белән нәтижә арасындагы бәйләнеш кенә. Шуңа күрә ул, янәсе, субъектның танып белүендә, аның аңында гына. Шунлыктан ул объектив дип каралырга тиеш түгел, ул фәкать субъектив кына...

Философия курсың өйрәнү барышында субъектив идеалистларның галәми сузулык, вакыт кебек күренешләрнең дә объективлыгын танымаулары турында искә алынган иде инде? Бу бигрәк тә И. Кантның, аңардан соң махистларның концепцияләрендә чагылган булган. Әлеге караш хәзерге заман идеалистлары теорияләрендә дә урын ала. Ләкин субъектив идеалистларның бу позицияләре төрле чорларда төрлечә дәлилленеп килде.

Мәсәлән, И. Кант сәбәплелекне априор, ягъни кешегә тумыштан бирелгән сыйфат дип караган. Кант карашының субъективлыгы да нәкъ шунда. Махистлар һәм хәзерге заман субъектив идеалистлары үзләренең позицияләрен, кагыйдә буларак, XX гасырдагы (бигрәк тә физика һәм молекуляр биология өлкәләрендәге) яңа ачышларга бәйләп исбатларга тырышалар. Ләкин аларның хөкемнәре конкрет, эмпирик фактларга түгел, бәлки абстракт схемаларга нигезләнгән. Аларның фикерләве түбәндәге тәртиптә бара: янәсе, материалистларның хөкемнәре моңа хәтле танып беленгән күренешләр нигезендә генә бара иде. Атом структурасындагы элементларны, күзәнәкләрдәге ДНК белән РНК, шулай ук хромосомаларны, геннарны ачу һ. б. ачышлар материянең сыйфатларын танып белүдә элеккеге белемнәргә юкка чыгара баралар. Алар, диалектик материализм тарафыннан хакыйкәт дип саналган закончалыклар, шул исәптән сәбәплелекнең объектив дип каралган тәгъбире дә дәрәслеккә туры килми, дияргә телеләр.

Күренә ки, болай хөкем йөртү софистикадан, ягъни ялган фикерләү алымнарыннан азат түгел. Ә инде XX гасырдагы конкрет ачышларга килгәндә, алар диалектика тәгълиматын какшатмый, бәлки, киресенчә, исбатлый гына. Моңа шул ук генетика, биотехнология биргән ачышлар мисал була алмыйлармы?..

Сәбәплелек категориясенә якын торган **максатчалык, максатка ярашлылык** категориясе дә яши.

Бу категория борынгы, антик заманыннан бирле инде бәхәсләр тудырып килә. Барлык карашларга тукталып тормыйча, фәкать телеологик (идеалистик) һәм диалектик-материалистик карашларга гына кыскача белешмә биреп үтү урынлы булыр.

Табиғатътә һәм җәмгыять тормышында максатка ярашлылык дигән феноменның яшәве һичкем тарафыннан да шиккә куелмый. Чыннан да, дөньяда һәр җан иясенә яшәү өчен барлык шартлар көйләнгән кебек. Җир йөзөндә миллионлаган төр хайваннар, бәҗәкләр, үсемлекләр яшәп килә. Аларның һәркайсына тиешле, ягъни уңай шартлар тудырылган. Шунның өстенә алар әле үзләрен киләчәк буыннарда да дәвам иттерә алалар. Моның өчен җенси үрчү, җенессез үрчү, бөреләнеп үрчү, бүленү юлы белән үрчү кебек шәкелләр яшәп килә. Болар барысы да максатка ярашлылык категориясе тарафыннан колачланалар.

Дөрес, җир йөзөндә максатка ярашлылыкның киресен гәүдәләндерүче күренешләр дә бар. Әйтик, җир тетрәве, су басу, җил-давыллар, өермәләр, янгын, игеннәрне боз сугу, җирдә упкыннарның барлыкка килүе, кешеләрнең дөньядан китүе һ. б. Әйе, болар барысы да (алар санап бетергесез күп) — максатка ярашлылыкның нәкъ кире күренешләре...

Шулай да, кеше һәм күпчелек җан ияләре өчен ярашлы, максатчалык күренешләре күбрәктер югыйсә җир йөзөндә тереклек дәвам итә алмас иде.

Ә ничек аңлатырга соң шушы максатчалык, максатка ярашлылык дигән күренешне? Телеологлар карашы буенча, ул — дөньяда, кеше аңыннан һәм ихтыярыннан гайре, ниндидер олы көчнең кодрәтенә бәйләнгән мөмкинчәлек күренеш. Ул җәмгыять тормышында гына түгел, табиғатътә дә хәрәкәт итә... Күренә ки, телеологларның карашы дини, идеалистик фикерләү кысасыннан чыга алмаган.

Диалектик-материалистик философия җир йөзөндәге максатчалыкны Ч. Дарвинның эволюция теориясенә таянып аңлата. Максатчалык ул — кем тарафыннан булса да алдан уйланылган һәм урнаштырылган тәртип түгел, бәлки нәкъ киресенчә, Җир планетасында миллиардлаган еллар дәвамында формалашкан күренешләргә миллионлаган-миллиардлаган төрләрдәге җан ияләренең әкрәнләп, гасырлар дәвамында ярашырга, җайлашырга омытылып яшәү нәтиҗәләре.

Ярашу процессы жан иялэрендэ төрлө (физик, психик, физиологик, хэтта биологик) шәкеллэрдэ барган. Хәзер, миллионнарча еллар үткәннән соң, без шушы процессның нәтижәсен генә күрәбез. Билгеле ки, күренешләрнең асылына төшенмичә, аларның актуаль сыйфатларына гына таянып эш итәргә тырышу хакыйкәткә китерми.

Димәк, максатчалык субъектның катнашыннан азат, нигездә, объектив күренеш. **Максат** исә — фәкәт кешелек җәмгыятенә генә хас булган **субъектив** күренеш. Максат ул — кешеләрнең эшчәнлегә юнәлдерелгән нәтижә. Хайваннарға һәм башка жан иялэренә максат белән эш итү хас түгел, чөнки аның өчен аңга ия булу шарт. Хайваннарның теге яки бу гамәлләре үзлэренә тумыштан бирелгән инстинктларга гына бәйләнгән. Бүренә куян (яисә башка шундый җәнлек) артыннан ярып кууы — куяннар токымын (йә булмаса аларны дошман як вәкилләре дип) юк итү «максатына» буйсынган күренеш түгел, бары тик ачыгу аркасында килеп туган ихтыяжын тәмин итү теләгенә генә нигезләнгән гамәл.

Кешедә исә, башкача. Ул үз алдына максатлар куймыйча, яши алмый. Максатның төрлесе (зурысы, кечесе) булырга мөмкин. Һәм максатның кеше башында яшәве аның аңы тарафыннан билгеләнә (мөгаен, ул аңның бер күренешедер). Максат күп төрлө башка күренешләр белән дә бәйле. Аларның кайберләре (мәсәлән, яшәү мәгънәсе) дәрәслекнең икенче китабында каралачак. Бу очракта исә максат, максатчалык кебек категорияләрнең сәбәп, сәбәплелек категорияләре белән тыгыз, диалектик бәйләнештә яшәүлэренә басым ясап китү җәһәте генә күздә тотыла.

Сәбәплелек ике төр белән характерлана. Беренчесе — сәбәплелек хәрәкәте нәтижәсендә объектның халәте һәм сыйфатлары үзгәрүгә дучар булу, ә объектның нәкъ шушы объект бөтенлегендә калуы. Икенчесе — сәбәплелек хәрәкәте нәтижәсендә, элеккеге объект юкка чыгарылып, аның урынына яңа объект барлыкка килү. Беренче төр сәбәплелек, мәсәлән, электромагнит кырының теге яки бу әйберләргә магнитлау, яисә тере организм нервларының тышкы факторлар тарафыннан ярытылуы күренешлэрендә чагыла. Икенче төр сәбәплелек ике фотонның үзара мөнәсәбәте нәтижәсендә электрон белән позитронның барлыкка килү күренешендә үзен таба. Шушы күренешләр бу өлкәләрдә субъективлык хөкем сәрә дигән нәтижә өчен нинди булса да урын калдырамы соң? Җич юк.

Сәбәплелек, сәбәп белән нәтижә кебек үк, объектив күренеш. Аның универсальлеге шулай ук шөбһәсез.

Зарурлык һәм очраклылык — гомуми (универсаль) категориялар. Алар үзләренең чагылышын табигатьтә дә, жәмгыятьтә дә, шулай ук кешеләрнең фикерләү өлкәсендә дә табалар.

Зарурлык — күренешләр арасындагы шундый бәйләнешки, ул аларның асылын, кабатланулы, тотрыклы мәнәсәбәтләрен чагылдыра. Билгеле шартлар булганда зарурлык котылгысыз рәвештә үзенең урынын таба. Очраклылык исә күренешләрнең асылынан гайре, тышкы, тотрыклылыкка, кабатлануга ия булмаган мәнәсәбәтләрне чагылдыра. Очраклылык булырга да мөмкин, булмагачка да мөмкин.

Философия тарихында зарурлык белән очраклылыкны төрлечә аңлау урын алып килгән. Объектив идеалистлар, зарурлыкның барлыгын танып, аны «дөнья күләмендәге гакылның» чагылышы дип санаганнар. Субъектив идеализм вәкилләренә зарурлыкны мантийкый категория, кеше фикерләвенең бер күренеше, дип санау хас. Материализм тәгълиматы үзәнендә зарурлык белән очраклылыкны аңлату борынгырак заманда төрле ясылыкта каралып килгән. Мәсәлән, Демокрит, зарурлыкның объективлыгын расласа да, очраклылыкны субъектив күренеш дип уйлаган. Аныча, очраклылык категориясен кешеләр үзләренең гафиллеген каплау өчен генә уйлап чыгарганнар (Материалисты Древней Греции.— М., 1965.— С. 69). Аристотель бу мәсьәләдә диалектик карашка якынрак торган. Галим очраклылыкның сәбәбен таныган, ләкин сәбәплелек, аныча, конкрет түгел, чөнки андый да, мондый да булырга мөмкин. Спиноза һәм Гольбах күбрәк Демокрит позициясен яклаганнар.

Мәсәлән, Спиноза: «Теге яки бу әйбер фәкать безнең белем-нәребезнең камилсезлеге аркасында гына очраклылык дип атала» дип язган булган (Спиноза Б. Избр. произведения.— Т. 1.— М., 1957.— С. 391). Алар бу нәтижәгә түбәндәге фикерләү тәртибендә килә торган булганнар: әгәр дөньяда сәбәпсез күренешләр юк икән, димәк... Зарурлык та абсолют күренеш, очраклылык исә белмәүнең, аңлап җиткermәүнең күренеше генә...» Билгеле, болай фикерләүне тәнкыйть күзлегеннән карамыйча булмый.

Метафизик материализм вәкилләре арасында «һәр нәрсә очраклы гына» дигән караш та яшәп килгән. Ләкин аның вәкилләре, зарурлык һәм очраклылык проблемасын тикшерүдә

аерым кимчелекләр күрсәтсәләр дә, шушы категорияләре ниндидер илаһи көчләргә бәйләп караудан ерак торганнар. Аларның субъективлыгы да фәкать очраклылык категориясенә генә тагылган, ә зарурлык күренешләре арасындагы объектив бәйләнеш дип саналган.

Ә менә субъектив идеалистлар һәм агностиклар, беренче чиратта, зарурлыкны объектив дип танырга теләмәгәннәр. Мәсәлән, Д. Юм аны — кеше аңының продукты (Исследование о человеческом разуме.— С.-Пб., 1904.— С. 32—34), И. Кант исә саф гакылның априор шәкеле (Критика чистого разума.— С.-Пб, 1907.— С. 355) дип караганнар. Бары тик Г. Гегель гына борынгыдан килгән карашларның чикләнгәнлеген өлешчә үтеп чыга алган. Аныңча, зарурлыкка эчке дәлиллек, сәбәплелек, нәкъ шулай гына булырга тиешлек хас. Очраклылык — ниндидер сәбәпкә ия, ләкин аның сәбәбе күренешләренең үзләрендә түгел, бәлки алардан тыш. Шунлыктан ул булырга да, булмаска да мөмкин. Әмма, билгеле булганча, Гегельның диалектикасы идеалистик нигездә эшкәртелгән. Аны чын-чыннан аякка бастыру киләчәк буын галимнәренең өлешенә калган.

Диалектик материализм зарурлыкны да, шулай ук **очраклылыкны** да **объектив** күренешләре дип карый. Объектив — димәк, субъектның аңыннан тыш, шулай ук аның теләгеннән гайре. Мәсәлән, табигатьтә көннең төн белән, җәйнең кыш белән алмашынуы. Бу алмашынулар субъектның аңында гына түгел, чынбарлыкның (беренче чиратта) үзендә дә. Һәм алар субъектның теләгеннән дә тормый, аңа һич буйсынмый. Тагын бер мисал итеп, җәмгыятьне, андагы җитештерүнең туктаусыз үсә, камилләшә баруын алайк. Кешелек дөньясының таш сыныгынан җайланган балтадан компьютерларга килүе — мөгҗиза рәвешендә, кинәт кенә барлыкка килгән үзгәреш түгел, бәлки эволюцион үсеш, гасырлар дәвамында әкреләп барган камилләшү процессының нәтижәсе. Кешенең тирә-юньне танып белү күренешенә дә игътибар итик. Инде әйтеп үтелгәнчә, кешенең танып белү процессы төрле баскычлардан тора. Һәм аның абстракт югарылыкта фикер йөртүе башлангыч, сизү ягъни зигәнгә алу кебек басмалардан гайре була алмый. Бу — зарурлык.

Ә очраклылык? Ул объектив түгел мени? Алайк шул ук җитештерү феномены. Аның гадидән катлаулануга, бер үсеш баскычыннан икенче, югарырак баскычка үсә баруы — зарурлык дидек. Аерым дәүләтләр тарафыннан кичерелә торган

кризисларны (мәсәлән, АКШта 20 нче еллар азагы — 30 нчы еллар башында, Россиядә 90 нчы елларда кичерелгән кризисларны) ничек аңлатырга? Алар кешелек жәмгыятенен өзлексез үсә баруы канунын инкяр итмиме соң? Ыч юк. Чөнки кешелек тарихын дәнъякүләм рәвешендә алсаң, житештерүнән үсеш процессы моңа хәтле тукталмыйча, өзлексез шәкелдә бара бирде. Һәм шушы характерда баруын дәвам итә. 20 нче еллар ахырында АКШның һәм 90 нчы еллар азагында Россиянен иктисади кризиска элэгүе дәнъя күләмендәге процессны какшата алмады, ул процесс үзенән юнәлешен туктатмады. Бу яктан караганда, ике бөөк илдәге тискәре күренеш — гомуми канун кысасыннан тышка бәреп чыккан факт. Димәк, ул зарурлык түгел, бәлки очраклылык күренеше генә. Ләкин АКШ белән Россиянен конкрет тарихи чорларда кризислар кичерү күренешә фәкәт әнә шул дәнъя күләмендә хәрәкәт иткән кануннар яссылыгында алганда гына очраклылык дип саналырга мөмкин. Әгәр дә без шушы ике илнен кризисларга элэгү фактларының һәр очракта ниндидер конкрет сәбәпләр нәтижәсендә булганлыгын исәпкә алсак, ул вакытта шушы кризисларның зарурлыгын танырга тиеш булабыз.

Алыйк шул ук 90 нчы елларда Россиядәге иктисади кризисны. СССР Икенче бөтендәнъя сугышыннан соң бер-ике дистә ел узгач, 70 нче елларга дәнъяда иң куәтле ике державаның берсе дәрәжәсенә күтәрелде. Сәнәгатнен нигезен тәшкил итүче ташкүмер, нефть чыгару, металл (чуен, корыч) житештерү буенча элегрәк алда барган Бөөкбритания, Франция, Германия кебек дәүләтләргә артта калдырып, бу позицияләр буенча АКШ белән тигезләнүгә иреште. Ә хезмәт житештерүчәнлегенән үсү темплары буенча (еллык үсү темпы 10—11 процентка күтәрелде. АКШта ул шушы елларда 3—5 процент кына тәшкил итә иде) СССР дәнъяда беренче урынга чыкты. Ләкин 70 нче еллар азагына — 80 нче еллар башына СССРда төрле сәбәпләр нәтижәсендә хезмәт житештерүчәнлегенән үсеш темплары кими башлады һәм 80 нче еллар уртасына 2—3 процентка хәтле төште. Совет жәмгыяте житәкчеләре алдына табигый рәвештә моның сәбәпләренә ныклап төшенү һәм кризис куркынычын юк итү өчен юллар табу бурычы килеп басты. Советлар союзы Компартиясенән генераль секретаре постына М. С. Горбачевның сайлануы һәм аның сәясәте нәрсәгә китергәнлегә һәркемгә мәгълүм. СССР таркатылды, ил белән жиде дистә елга якын житәкчелек иткән Коммунистлар партиясе туздырылды,

план системасы нигезендә алып барыла килгән икътисад жи- мерелде, аның урынына АКШ университетлары белгечләре тарафыннан тәкъдим ителгән модельләр буенча базар мөнәсә- бәтләре урнаштырыла башлады, дәүләт (гомумхалык) милке юк бәягә төрле эшкуарларга сатылды. Нәтижәдә, бөтендөнъя күләмендә икенче урынны биләп килгән бөөк дәүләт үзенең барлык позицияләре (беренче чиратта икътисады) буенча дүр- тенче-бишенче дистә урыннарны биләүче дәүләтләр рәтенә тәгәрәде.

Очраклылыкмы бу яисә зарурлыкмы? Югарыда әйтелгәнчә, дөнъякүләм яссылыктан алганда (ә аңа житештерүнең һаман алга, үсә баруы хас), Россия дәүләте икътисадының аска тәгәрәве очраклылык. Очраклылык тагын шунда: советлар иле житәкчелегенә Горбачев урынына башка шәхес килгән булса, илнең язмышы бәлки башка юнәлеш алган булыр иде (Горба- чев чит илләрнең берсендә үзенең чыгышында: «Минем бөтен эшчәнлегем коммунизм строен жимерүгә юнәлдерелгән иде», — дип мактанды).

Ләкин СССРның таркалуы һәм Россиянең өченче разряд илләре дәрәжәсенә тәгәрәве шул ук вакытта зарурлык та. СССР житәкчеләренең 70 нче елларда илнең икътисады белән идарә итүдәге хаталары, табигый рәвештә, барыбер ниндидер үзгә- решләргә китерәчәк иде. Житәкчелеккә Горбачевның килүе очраклылык булсын ди (аның дөнъяда булуы белән дөнъяда булмавы да бар иде бит), ләкин Горбачевның һәм аның даирә- сендәге шәхесләрнең сайлап алган юнәлештәге эшчәнлегә котылгысыз рәвештә шушы аянычлы нәтижәләргә китерергә тиеш иде. Бусы инде зарурлык.

Димәк, АКШ белән Россиянең конкрет чорларда икътисади кризисларга юлыгуы, бер очракта, зарурлык булса, икенче очракта, нәкъ киресенчә, очраклылык... Болай фикер йәртү каршылык түгелме соң?.. Биредә каршылык, чыннан да, бар, ләкин ул мантийкый түгел, бәлки диалектик каршылык. Бөтен эш шунда ки, зарурлык белән очраклылык, капма-каршы бул- салар да, бер-берсенә тыгыз, аерылгысыз бәйләнештә яшиләр. Алар — бер-берсенә күчешле күренешләр. Һәм аларны чагыл- дыра торган категорияләр нәкъ шуны гәүдәләндерәләр дә.

Әйтелгәнчә, зарурлык белән очраклылыкны бер-берсеннән аерып карау антик заман философларыннан ук килә. Мондый караш ике капма-каршы күренешнең берсен абсолют итеп, икенчесен инкяр итүгә китерә. Мәсәлән, философиядә иррацио-

нализм агымы вәкилләре дөнъядагы барлык күренешләрне чуалышларга (хаоска) бәйләп киләләр. А. Шопенһауэр — зарурлыкны инкяр иткән галим. Аныңча, дөнъя ул ниндидер стихияле, сукуыр, аңсыз көчләрнең нәтижәсе, очраклылыклар жыелмасы һәм чуалчыклыгы (кара: Мир как воля и представление.— Вд 1—2.— 1819—1844; Мир... / пер. с рус.— 1900—1901).

Жәмгыятьтә очраклылыкка хакимлек урын бирү төрле теорияләрдә урын алган иде. Шул ук Шопенһауэр үзенең хезмәтләрендә «дөнъякүләм ихтыяр» турында фикер йөртә. Ләкин бу ихтыяр — гакылга һәм аңга ия булган көч түгел, бәлки, югарыда әйтелгәнчә, сукуыр, чуалчыклы көч. Шопенһауэр ихтыяр турындагы хәкемнәре белән философиядә волонтаризм агымына юл ача. Бу юнәлештә аңа Э. Гартман белән Ф. Ницше иярәп, зарурлык күренешен тагын да катгыйрак инкярларга, дөнъядагы процессларны мәгънәсез дип, шәхеснең ихтыяр көчен алга күтәрергә, абсолютларга тырышалар.

Зарурлык кайбер хәзерге заман галимнәре тарафыннан да инкярлана. Мәсәлән, Австрия философы Л. Витгенштейн карашынча, реаль чынбарлыкта аерым фактлар гына яши, шунлыктан анда очраклылык хакимлек итә, зарурлык исә фәкәт мантийкый генә, ул кешенең фикерләвендә генә (кара: Логико-философский трактат.— М., 1958.— С. 94). Ә АКШ философы Д. Сантаяна болай ди: «Кешеләрнең зарурлык дип бәяләгән нәрсәсе фәкәт очраклылыкларның яшерен сүз куешуы гына» (кара: А. П. Шептулин. Система категорий диалектики.— М., 1967.— С. 256).

Материалистик диалектика тәгълиматы буенча, очраклылык рас дип таныла, ләкин дөнъяда хәкимчел күренеш булып саналмый. Очраклылыкны объектив дип санау һәм аны тулырак өйрәнү шул ук зарурлыкны тирәнрәк танып белүне тәмин итә. Мәсәлән, табигать һәм жәмгыять өлкәләрендә яшәп килә торган очраклылыкларның (әйтик, табигатьтә — мутацияләрнең, жәмгыятьтә — абсурдлы вакыйгаларның) эволюцион үсештә ни дәрәжәдә мөһим роль уйнаганны күрсәтә. Шул ук вакытта ихтималлык (вероятность) теориясе һәм статистик канунчылыклар очраклылыкларның, ахыр чиктә, билгеле зарурлыкларны чагылдыруын аңларга мөмкинлек бирделәр.

Мәсәлән, мутацияләр, ягъни тере организмнардагы нәселдәнлек структураларының көтелмәгәнчә үзгәрүләре ахыр чиктә табигатьнең үзгәрүчәнлек канунын чагылдыра. Ч. Дарвинның

эволюция теориясендә бу канунчылык шактый гына мисалларда урын таба (кара: Ч. Дарвин. Происхождение видов / пер. с англ.— М., 1952.) Әгәр дә Ж. Ламарк табигатьтәге үзгәрешләрне (градацияне) аның, ягъни табигатьнең, камиллеккә омтылу «кануны» белән аңлатырга тырышкан булса, Ч. Дарвин әлеге үзгәрешләрне тере организмнарның яшәү өчен көрәше кануны дип исбатлый. Дарвинча, бу көрәштә табигый сайланыш хөкем сөрә, барлыкка килгән шартларга ярашуга сәләтләрәк организмнар җиңеп чыга.

Жәмгыять төрмөшүндә субъектның роле зур әһәмияткә ия. Кешелек тарихы, ни хәтле генә объектив кануннарға буйсынмасын, аерым бер шәхеснең (бигрәк зур вәкаләтләргә ия булган шәхеснең) һәм уңай, һәм тискәре роле чиксез зур булуы мөмкин (бу турыда сүз аерым рәвештә дәрәслекнең икенче китабында бара чак). Әлеге очракта аерым шәхеснең тарихтагы роле мәсьәләсенә мөрәҗғәгать итү бары тик тарихи процессларда очраклылыкның урынын аңлату максаты белән генә башкарыла.

Материалистик диалектика карашынча, зарурлык белән очраклылык арасындагы каршылык нисби генә булу белән бергә, очраклылык үзе дә нисби генә. Г. В. Плехановның образлы сүзләре буенча, очраклылык бары тик зарурлык процессларының кисешү ноктасында гына урын ала (Избр. философские произведения.— Т. 2.— М., 1956.— С. 323). Э. Ф. Энгельс очраклылыкны зарурлыкның яшәү формасы, аның өстәмәсе дип карый (Маркс К. и Энгельс Ф. Избр. письма.— М., 1947.— С. 470).

Плеханов очраклылыкны ике төргә бүлеп аңлаткан. Берсе — «саф» очраклылык. Ул — предметның үзендә түгел, читтән келгән очраклылык. Мисал итеп, ул, Аурупа кешеләренең Америка материгын яулап алып, аның төп халкын кырып бетерү фактын китерә. Икенчесе — «эчке» очраклылык. Бусы — предметның үзендә. Мисал итеп, әйтеп үтелгән мутацияләр күренеше алына. Билгеле булганча, алар организмнарда, даимилек сыйфатын алып, киләчәккә дә урнашып калалар.

Зарурлык белән очраклылык күренешләрен аңлауда шуларның беренчесен, ягъни зарурлыкны абсолютлау тенденциясе дә юк түгел. Бу тенденция философия фәнендә механистик детерминизм атамасында йөртелә. Механистик детерминизм позициясендә торучылар дөньядагы барлык күренешләрне кемдер тарафыннан алдан ук «уйланылган», аларның булуы котылгысыз рәвештә билгеләнгән, дигән принципларга табы-

налар. Танылган бер галим механик детерминизм тарафдарлары фикеренә иронияле чагыштыру сыйфатында болай дигән иде: «Әгәр дә бүген төнгә сәгать 3 тә минем сул ботымны борча тешлэгән икән, ул һич кенә дә инде ярты сәгатькә алданрак та, ярты сәгатькә соңрак та, шуның өстенә сул ботым урынына уң жылкәмне тешлэргә дә тиеш түгел иде».

Механистик детерминизм дини тәгълиматларга бәйле. Чынлап та, әгәр барлык процесслар, вакытлар ниндидер илаһи көч тарафыннан алдан ук уйланылып килә икән, механистик детерминистлар фикерләве дә, асылда, шул ук схемага нигезлэнгән булып чыга. Аерма шунда гына, механистик детерминистлар, кагыйдә буларак, материализм юнәлешендәге галимнәр, шунлыктан алар сәбәпле-нәтижәле мөнәсәбәтләрне күктәге илаһи көчлэргә бәйләп түгел, бәлки материя хәрәкәтенең үз «сыйфатларына» инанып гамәл итэләр.

Күренә ки, механистик детерминизм — классик детерминизм үзәнәннән читкәрәк авышкан караш. Бу караш жәмгыятьтә бара торган күренешләрне һәм процессларны бәяләүдә фатализм теорияләрендә үзен таба (алар турында махсус сүз алып бару дәрәслекнең икенче китабында күздә тотыла).

Мөмкинлек һәм чынбарлык — предмет һәм күренешләрнең ике үсеш этабын чагылдыручы категорияләр. Чынбарлык та, мөмкинлек тә — булулыкның төрләре. Аерма шунда ки, аларның берсе (чынбарлык) — актуаль булулык, икенчесе (мөмкинлек) — потенциал булулык. Бу ике төр, бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә буларак, шулай бер-берсе аркылы билгеләнэләр дә.

Чынбарлык ул — тормышка ашырылган мөмкинлек. Ә мөмкинлек — буласы (потенциаль) чынбарлык.

Чынбарлык белән мөмкинлек — универсаль категорияләр, аларның чагылышы — табигатьтә дә, жәмгыятьтә дә, шулай ук фикерләү өлкәсендә дә бар. Бу категорияләр галимнәрнең игътибарын борынгы чорлардан ук жәлеп итә башлаган. Ләкин аларны бөтен яктан һәм жентекләп өйрәнү, беренче буларак, Аристотель хезмәтләрендә күзәтелә. Мөһар мәктәбе вәкилләре (Сократ шәкертләре) фәкать чынбарлыкны гына (аны да идеяләрнең гәүдәләнешә рәвешендә генә) таний торган булсалар, Аристотель исә, аларны тәнкыйтләп, мөмкинлекнең дә реальлеген таний. Аныңча, мөмкинлекне инкярлау предметларның, күренешләрнең үзгәреш, үсеш процессында яшәгәнлеген таний алмау булыр иде. Бу — бик әһәмиятле момент. Аристотель

аларның мөнәсәбәтендә **хәрәкәт** күрә (Метафизика X19, 1065в 14—1066а7 / пер с рус.— М.-Л., 1934). Ул мөмкинлекне кешенең фикерендә генә түгел, бәлки аңардан тыш яши торган күренеш дип саный. Аристотель мөмкинлек белән мөмкин түгеллекне, мөмкинлекнең төрлө төрләрән аера. Ләкин Аристотельның шушы категорияләр турындагы тәғлиматы телеологик (идеалистик) идеяләр белән сугарылган. Аныча, материя үз ниндидер материалъ булмаган әүвәллек тарафыннан башлап җибәрелгән.

Метафизик материализм юнәлешендәге галимнәр (мәсәлән, Һоббс), мөмкинлекнең реальлеген танымыйча, аны (очраклык кебек үк) кеше тарафыннан аңлап бетерә алмаган күренешкә кайтарып калдырырга омтылалар.

И. Кант, субъектив идеализм принципларына, конкрет әйткәндә, үзенең концепцияләренә тугры буларак, мөмкинлек белән чынбарлыкны априор категорияләр дип саный. Гомумән, ул — бу категорияләргә зур игътибар биргән, мөмкинлекне төрлө төрләргә аерып эш иткән галим. Ләкин мөмкинлек белән чынбарлык, аның карашында, реаль күренешләр түгел, бәлки субъектив характеристикалар гына. Кантның мөмкинлекне фәкать субъективлык күзлегеннән генә каравы волюнтаристик теорияләргә җирлек ролен генә үти ала.

Мөмкинлек белән чынбарлык категорияләре турында иң тулы һәм тирән фикерләр Һегель тарафыннан әйтелә. Аныча, «мөмкинлек ул чынбарлык өчен асылга ия булган нәрсә, ләкин аның **асылга ия** булуы шул хәтле генә, чөнки ул бары тик мөмкинлек кенә (Һегель. Соч.— Т. 1.— М.-Л., 1929.— С. 240). Һегель «Логика фәне» хезмәтендә мөмкинлек белән чынбарлыкның төрләрән җентекләп тикшерә. Реаль чынбарлык, аныча, төрлө сыйфатларга ия булган күренеш, яшәештәге дөнья. Ләкин Һегель реаль мөмкинлекне бөтенләй башка яссылыкта карый. Ул аны фикерләнгән торган нәрсәнең аңа караган шартлар җыелмасы дип саный. Биредә шуңа игътибар итү кирәк: мөмкинлек реаль күренеш дип исәпләнүдән бигрәк, фикерләнгән торган нәрсәгә генә кайтарып калдырыла (Соч.— Т. 5.— М., 1937.— С. 659—660). Гомумән, Һегельның әлегә категорияләр турындагы фикерләре күбрәк мистификациягә нигезлэнгән хөкемнәр булып чагыла.

Материалистик диалектика мөмкинлек белән чынбарлыкны булулыкның үзенчәлекле сыйфатлары дип карый. Барлык метафизик һәм идеалистик концепцияләрдән аермалы буларак,

ул мөмкинлекне объектив һәм чынбарлыкка таба үсештәге күренеш дип санаган.

Мөмкинлек белән чынбарлык — материя хәрәкәтенең аерым моментларын чагылдыручы категорияләр. Мөмкинлек белән чынбарлык предметлар үсешенең ике басмасын тәшкил итәләр. Мөмкинлек, шушы чынбарлыкта барлыкка килеп, үзенең гәүдәләнешен алдагы, яңа чынбарлыкта таба. Бу үзгәрчәлек бар төрлө үсешләренең өзлексезлеген күрсәтә.

Чыннан да, предметның бер халәттән икенче халәتكә күчүе — өзлексез процесс. Һәм ул — үсешнең жанлы мисалыдыр. Әйттик, атом структурасын тәшкил итүче элементар кисәкчәләренең туктаусыз рәвештә бер-берсенә әверелеп торыуы нәкъ шушы закончалыкны исбатлый. Икътисад өлкәсен алайк: XIX гасыр галимнәре тарафыннан дәлилләнгән «акча — товар — акча» дигән схема «кайдадыр» гына түгел, бәлки бүгенге Россия икътисады өлкәсендә дә үзгәр таныта бара. Яисә орлыкның үсентегә, үсентенең яңадан (ләкин яңа) орлыкка әверелүе, шушы процессның дәвамлы, хәтта өзлексез булуы әлегә мөмкинлек белән чынбарлыкның бер-берсенә әверелеп торыуын күрсәтә түгелме соң?

Чынбарлык категориясе ике мәгънәдә кулланыла. Киң мәгънәдә ул үзенең эчтәлегә белән материя категориясенә якын торганлыгын күрсәтә. Билгеле инде, бу очракта ул мөмкинлек категориясе белән бәйләнешле мөнәсәбәттә карала алмый. Тар мәгънәдә чынбарлык аерым объектның билгеле шартларда актуаль булулыкка әверелүе. Нәкъ менә шушы очракта ул мөмкинлек белән нәкъ бәйләнешле мөнәсәбәттә карала да.

Югарыда әйтелгәнчә, әгәр дә чынбарлык актуаль булулык икән, мөмкинлек — потенциал булулык. Шунлыктан алар арасындагы диалектик бәйләнеш төрлө моментларда чагыла. Башлыча, алар бер-берсен фараз итәләр. Чыннан да, һәр конкрет чынбарлык үзгәрдә ниндидер үзгәрешләр булу мөмкинлеген туплай. Шулай ук вакытта һәр конкрет чынбарлык ниндидер элек яшәп килгән мөмкинлекнең тормышка ашырылуы да. Ләкин чынбарлык белән мөмкинлек, нинди генә тыгыз бәйләнештә булмасын, беренчел рольне чынбарлыкка бирергә туры килә, чөнки, Һегель сүзләре белән әйткәндә, мөмкинлек ул — чынбарлыкның бер моменты гына (Соч.— Т. 1.— С. 240).

Һәр чынбарлыкның үзгәрдә күп төрлө мөмкинлекләр туплавы мөмкин. Бу закончалык материя хәрәкәтенең тар чагылышларында да, шулай ук иң киң галәми чагылышларында

да үзен таба. Мәсәлән, яшь кеше, урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, кайсы юл белән китәргә дигән уйлар чолганышында кала. Югары уку йортына керергә дигән фикер жиңеп чыккан тәкъдирдә дә аны кайсы уку йортына бару уе борчып торырга мөмкин. Аның уенда берничә вариант бар. Аларның һәркайсы — мөмкинлек.

Теге яки бу илнең киләчәктәге юлы берникадәр вакыт шулай ук билгесезрәк булып тоелырга мөмкин. Әйттик, илдә хакимлек итү өчен берничә көчле генә төркем көрәш алып бара. Шуларның кайсысы жиңеп чыгачак та, шушы жиңеп чыгучы төркем илне нинди юнәлештә алып бара башлаячак? Бу очракта да реаль мөмкинлекләр берничә булырга мөмкин. Ә жиңеп чыгуга алдан һич тә фараз ителмәгән көчләр дә ирешә алалар. Мәсәлән, СССРда 80 нче еллар азагында демократик хәрәкәт көчәеп киткән иде. Ул хәрәкәт халык массалары тарафыннан күтәрелде. Аларның омтылышын халыкның шактый гына өлеше хуплаган да иде. Нәтижәдә исә, дәүләт белән идарә итү хокукы чын демократларга түгел, бәлки үзләрен «демократлар» дип атап йөрүче олигархлар кулына килде.

Мөмкинлекләрнең төрлелеге, әлбәттә, галәм масштабындагы процессларда да чагылып тора.

Мөмкинлек белән чынбарлык мөнәсәбәтендә үсеш процессындагы зарурлык белән очраклылык, сәбәп белән нәтижә категорияләренең бәйләнеше дә ачыла төшә.

Мөмкинлек белән чынбарлык — катлаулы категорияләр. Аларның бу үзенчәлеге мөмкинлекнең төрле төрләрәндә гәүдәләнеш табуы белән дә характерлана.

Мөмкинлекнең төрләре. Кайтулы (әйләнүле) һәм кайтусыз (әйләнүсез) мөмкинлекләр. Кайтулы мөмкинлеккә түбәндәге мисалларны алырга була: эссе көннәрдә елгадагы (диңгездәге) су матдәләре пар булып күккә күтәрелә һәм жир өстендә үзен болыт сыйфатында таба. Ләкин шушы хәлдә калмый, конденсация кануннарының хәрәкәт итүе нәтижәсендә, яңадан су матдәләренә әверелеп, яңгыр сыйфатында кире жиргә төшә.

Жәмгыять тарихында бу тенденция төрле дәүләтләрдә, төрле сәяси төркемнәр хакимлегенең бер алып ташланудан соң, хакимияткә яңадан килүе, яңадан алып ташлануы үзен житәрлек дәрәжәдә исбат итә булса кирәк. Моңы бигрәк тә XIX гасырда Франциядә Бурбоннар династиясенең властька кабат-кабат әйләнәп кайту вакыйгалары ачык күрсәтә. Әлеге тенденция

хәтта социаль-икътисади стройларның да кайбер очракларда кайтулы булуында күренә. Мәсәлән, СССРда җиде дистә ел дәвамында яшәгән социалистик стройның 90 нчы елларда тәмам таркалып җимерелүен, СССРның барлык республикаларында да шушы стройга алмашчы рәвешендә кыргый капиталистик стройның яңадан урнашуы һәркем өчен көтелмәгән хәл булды.

Кайтусыз мөмкинлек ниндидер чынбарлыкка әверелгәннән соң, шушы чынбарлыкның элеккеге чынбарлыкка яңадан әйләнеп кайтмаячагын чагылдыра. Моңа мисал итеп, кешенең, гомумән җан иясенең үлү актын күрсәтергә була. Кеше (җан иясе) үлгәннән соң терелеп, яңадан аякка баса алмый (клиник үлем ул — башка нәрсә, аның турында дәрәслектә әйтелер әле). Бер үлгәннән соң кешенең яңадан яши башлавы бары тик әкиятләрдә генә булыр. Гомумән, кайтусыз мөмкинлек кешеләрнең гадәти тормышында еш очрый. Татарда шундый мәкаль дә бар: «Бер киселгән икмәк кире ябышмый». Бу мәкаль, башка мәкальләр кебек үк, кешеләр яшәешенең күп төрле хәлләрен гомумиләштерелгән һәм образга әйләндерелгән шәкелдә чагылдыра.

Абстракт һәм конкрет мөмкинлекләр. Абстракт мөмкинлек турында фәнни әдәбиятта төрле бәхәслә хөкемнәр очрап тора. Кайбер авторлар аны һичнинди нигезсез, бары тик мантийкый корылма рәвешендә генә яши, ләкин тормышка ашырыла алмый торган мөмкинлек дип санылар. Мәшһүр француз галиме Роже Гароди да үзенең шушы позициядә торганлыгын күрсәткән булган. Әлегә карашларны заманында совет галиме А. Шептулин хаклы рәвештә тәнкыйть итеп чыккан иде (Система категорий диалектики.— М., 1967.— С. 360—361). Чыннан да, әгәр бу төр мөмкинлек чынбарлыкка әверелә алмый икән, нишләп соң ул «мөмкинлек» дип атала? Аны бәлки мөмкинсезлекләр рәтендә карарга кирәктер?..

Чынлыкта исә, абстракт мөмкинлек — потенциал рәвештәге чынбарлык ул. Ләкин, потенциал рәвештә генә, реаль төс алган рәвештә түгел. Аның чынбарлыкка әверелүе өчен объектив шартларның җитлегүе кирәк. Мәсәлән, кешенең галәмгә очуы гасырлар дәвамында абстракт мөмкинлек дәрәжәсендә генә яшәп килде. Билгеле ки, абстракт мөмкинлек чынбарлык түгел әле. Әмма абстракт мөмкинлек мөмкинсезлек тә түгел. Мөмкинсезлекләр рәтенә нәрсәне кертергә була соң? Мәсәлән, нинди булса да кешенең (гомумән кешелекнең) Җир шарын

эйләнә торган «күчәреннән» алып, аны упкынга ыргытуы... Бу, чыннан да, мөмкинсезлек. Моңы фәнни-техник нигездә дәллиләргә була. Яки гадәти тормышка якынарак тагын бер мисалны алайк: иң оста спортчылар хәзерге этапта 100 метрлы дистанцияне 9,9—10 секунд арасында үтә алалар. Шуны да әйтергә кирәк, спортның бу төрөндәгә нәтижә соңгы ярты гасыр эчендә ни бары ярты секундка гына яхшыртыла алды. Күрәсәң, кешенең бу өлкәдәгә мөмкинлегә чиксез түгел, шуңлыктан, нәтижә әллә ни яхшыра алмас. Монда, спортчылар үзләренең мөмкинлекләрен тулысынча файдаланып бетерү чигенә килеп җиткәннәр инде, дип уйларга да була.

Ә кеше 100 метрны 3 секунд эчендә үтә аламы?.. Һәркем әйтер: бу инде — кеше өчен мөмкинсезлек. Кешенең йөгерүендә мондый тизлек (1 секундта 33,3 метрны узду) аның физиологик мөмкинлекләренә сыймый. Димәк, бу — мөмкинсезлек.

Инде яңадан мөмкинлекләр проблемасына кайтыйк. Кешенең галәмгә оча алуы күп еллар дәвамында абстракт мөмкинлек булып кына яшәде. Шулай ук Айга очу да. Ләкин XX гасыр азагында бусы да чынбарлыкка әверелде. Әйтергә мөмкин: кешенең Марс планетасына пилотлы космик корабль җибәрә алуы да абстракт мөмкинлекләр рәтендә карала ала (чагыштыру өчен: Айның Җирдән ераклыгы 384 400 километр булса, Марс планетасының ераклыгы 228 млн километр санала) (БСЭ.— Т. 15.— М., 1974.— С. 407). Ләкин бүгенге көнгә ул әле конкрет мөмкинлек түгел.

Абстракт мөмкинлекләр — һәр кеше тормышында очрый торган күренеш. Әйтик, югары уку йортына кереп, югары белем алу һәр мәктәп баласы өчен дә мөмкинлектер. Ләкин нинди мөмкинлек? Урта мәктәпне тәмамлаганчы — абстракт мөмкинлек кенә. Ә инде урта мәктәпне уңышлы тәмамлагач, югары уку йортына керү өчен яхшы әзерлек узганнан соң, абстракт мөмкинлек конкрет мөмкинлеккә әверелә, шуның аркылы ул чынбарлыкка да әверелергә мөмкин. Ләкин конкрет мөмкинлек тә чынбарлык үзе түгел әле, ул фәкать мөмкинлек кенә.

Конкрет мөмкинлек абстракт мөмкинлектән нәрсә белән аерыла соң? Абстракт мөмкинлекнең чынбарлыкка әвереләчәге, гомумән, шиккә куелмаса да, бүгенге көнгә яки хәзерге заманда, ул әле моңа әзәр түгел, аның өчен шартлар җитлегеп бетмәгән. Ә конкрет мөмкинлекнең чынбарлыкка әверелүе өчен барлык шартларның да җитлегеп беткән булуы зарур. Аннан инде конкрет мөмкинлекне чынбарлык итәсе генә кала.

Реаль һәм формаль мөмкинлекләр. Реаль мөмкинлек чынбарлык белән зарури җепләр аша бәйле һәм материалъ әйберләрнең объектив закончалыгы белән хәрәкәт итә. Гегель реаль мөмкинлекне зарурлыкка тиңли торган булган. «Реаль мөмкинлек белән зарурлык бер-берсеннән аеры дип күренә генә», — дип язган ул (Соч.— Т. V.— М., 1937.— С. 663).

Гомумән, реаль мөмкинлекнең әһәмияте турында галимнәр арасында әллә ни бәхәсләр, фикерләр күтәрелгәнә юк. Кайвакыт аны абстракт мөмкинлек белән бәйләнештә карыйлар. Бу очракта реаль мөмкинлек конкрет мөмкинлек белән тәңгәл мәгънәдә кулланыла. Ләкин реаль мөмкинлек үзенең эчтәлегә белән конкрет мөмкинлеккә кайтып калмый, ул шактый кичрәк, аның роле, бигрәк тә социаль күзаллау практикасында, чагыштыргысыз зур.

Мәсәлән, дәүләт җитәкчеләре, шушы дәүләтнең еллык программасын төзегәндә керемнәр белән чыгымнарны тәгәл исәпләп, үсештә реаль мөмкинлекләргә таянып эш итәргә тырышалар. Шулай булмаганда программаның үтәлми калуы да ихтимал. Киләчәккә эшләр планлаштырганда бу шартны һәр индивид та истә тотарга тиеш. Шунысын да алыяк: һәр нормаль гаиләнең ни дисәң дә, үзенең айлык-еллык бюджеты була. Анда керемнәр исәпкә алынган кебек, чыгымнар да тиешле күләмдә генә уйланыла. Жыеп әйткәндә, реаль мөмкинлек һәм җәмгыять, шул исәптәп һәр предприятие, һәр гаилә, һәр индивид тарафыннан исәпкә алынырга тиеш. Бу яктан караганда, реаль мөмкинлек кешеләрнең практикасы өчен иң мөһим фактор булып санала.

Реаль мөмкинлек — мөмкинлекләрнең башка төрләре арасында чынбарлыкка иң якын торган төр. Аның чынбарлыкка әверелүе дә җиңелрәк характерда бара кебек. Ләкин һәр реаль мөмкинлек үзеннән-үзе автомат рәвештә чынбарлыкка әверелә бара дип уйлау дәрәс булмас иде. Реаль мөмкинлек — ул мөмкинлек кенә, чынбарлыкка әверелү өчен аңа бер мөһим нәрсә җитми — аны, ягъни реаль мөмкинлекне, оста файдалана белү.

Мәсәлән, радио һәм телевидениедә футбол яки хоккей матчларын аңлатып баручылар (комментаторлар) еш кына шундый фразаны кулланалар: «капка алдына килеп чыккан уенчының тупны (шайбаны) кертү өчен бөтен реаль мөмкинлегә бар иде, ләкин ул аңардан файдалана алмады»... Димәк, реаль мөмкинлек чынбарлыкка әверелми калырга да мөмкин.

Китерелгән мисалда нишләп соң реаль мөмкинлек файдаланылмый калган?.. Бу сорауга җавап бирү читен түгел: уенчының осталыгы җитешмәгән.

Башка өлкәләрдә дә шундый ук сәбәп. Мәсәлән, сәясәтчегә теге яки бу карарга килеп, массаларны үзә билгеләгән максатка юнәлдерү өчен сәяси ситуацияне тоя белү, карар кабул итүдә кыюлык, массалар каршында абруйга ия булу кирәк. Димәк, биредә дә — осталык сорала.

Моны субъектив фактор дип атыйлар. Һәм ул реаль мөмкинлекнең чынбарлыкка әверелүендә хәлиткеч роль уйный.

Алыйк башка мисалны: фәлән егет, тырыш һәм инсафлы гаиләдә туып, әйбәт тәрбия ала, югары уку йортына кереп урнаша. Аның, шушы уку йортында белем алып, квалификацияле белгеч булуы өчен бөтен реаль мөмкинлегә булган кебек. Ләкин ул, куелган тәртипләргә буйсынып, укуын уңышлы гына тәмамлау урынына, юк-бар кешеләр белән бәйләнешкә кереп, эчә башлый яисә аннан да начаррагы — наркоманлыкка бирелә. Бу кешенең ахыры ачык инде — рухи яктан таркалу... Философия теленә күчсәндә, бу очракта әлегә егетнең үз тормыш юлында булган реаль мөмкинлектән файдаланмавы, аны чынбарлыкка үстөрөп җиткерә алмавы булып чыга.

Реаль мөмкинлек, гадәттә, формаль мөмкинлек белән бәйләнештә тикшерелә. Ә нәрсә соң ул формаль мөмкинлек?

Бу сорауга төрле җаваплар очратырга туры килә. Шуларның берсе, янәсе, формаль мөмкинлек һичкайчан да чынбарлыкка әверелә алмый...

Бу караш дөрес түгел, формаль мөмкинлек чынбарлык белән нинди генә йомшак бәйләнештә булмасын, ул бит — мөмкинлек. Әгәр ниндидер күренеш чынбарлыкка һичкайчан да әверелә алмый икән, ул инде мөмкинлек түгел, ә мөмкинсезлек булып чыга. Ә без бит мөмкинлек турында сүз алып барабыз. Димәк, аның чынбарлыкка әверелүе өчен нигезе юк түгел, ләкин бөтен мәсьәлә аның ни дәрәжәдә тормышка ашырылучанлыгында.

Кайберәүләр формаль мөмкинлекне очраклылыкка бәйләп аңлатырга тырышалар. Янәсе, формаль мөмкинлек — чынбарлык белән һич әһәмияте булмаган очраклы җепләр белән генә бәйләнгән нәрсә. Шунлыктан аның чынбарлыкка әверелүе дә очраклы характерда гына булуы мөмкин.

Формаль мөмкинлекне шушы аспектта аңлатуның нигезе бөтенләй үк юк түгел, чөнки формаль мөмкинлектә югарыда

күрсәтелгән очраклылык моменты чыннан да бар. Ләкин формаль мөмкинлек очраклылыкка гына кайтып калмый, ул шактый кичрәк һәм, кайбер аспектларны искә алганда, аның чынбарлыкка якын ук килә алуы ихтималы да бар.

Димәк, формаль мөмкинлекне ике аспектта карау тулырак булыр. Берсе, әле генә әйтеп үтелгәнчә, очраклылык белән бәйләнгәнлектә. Мисал итеп, лотерея билетына зур сумма оту. Һәркемгә билгеле ки, аның ихтималлыгы бик кечкенә, шулай да бөтенләй үк мөмкинсез түгел. Шушы аспекттан караганда, гомумән, ихтималлык (вероятность) категориясенә кагылмый булмый.

Ихтималлык ул — мөмкинлекнең сан дәрәжәсе. Аны мөмкинлекнең чынбарлыкка әверелү дәрәжәсе дип билгеләргә дә була. Тагын бер характеристика: ихтималлык — теге яки бу мөмкинлектә зарурлык дәрәжәсе.

П. Алексеев белән А. Панин ихтималлык турында түбәндәге мисалларны китерәләр: Имезүче хайваннарның үсү дәверендәге исән калу ихтималлыгы — 33 процент; «канцероген — вирус — күзәнәк» бәйләнешен рак авыруына китерү ихтималлыгы — 90 процент (Философия.— М., 1996.— С. 422). Ихтималлык теориясен кулланып, һәр мөмкинлекнең чынбарлыкка әверелү дәрәжәсен исәпләп була.

Формаль мөмкинлекнең икенче аспекты дәүләт яки башка инстанцияләр тарафыннан кабул ителгән рәсми документларның чынбарлыктагы хәлләргә туры килмәве. Әйтик, фәлән илнең конституциясендә гражданның фәлән төрле хокуклар бирелгән. Бу — конституциядә шулай. Чынлыкта исә, хәлләр бөтенләй башкача тора: рәсми документлардагы мөмкинлек — бернәрсә, реаль мөмкинлек — бөтенләй башка нәрсә. Димәк, бу илдә рәсми документларда теркәлгән хокуклар бары тик формаль мөмкинлекләр генә, алар реальлек белән тәмин ителмәгән.

Дәреслектә мөмкинлекнең төрле аспектлары һәм төрләре, аларның үзенчәлекләре, чынбарлыкка әверелү ихтималлыгы каралды. Ләкин мөмкинлекнең чынбарлыкка әверелүе аның, ягъни мөмкинлекнең, бөтенләй юкка чыкканлыгын исбатламый, чөнки яңа чынбарлыкта яңа мөмкинлекләр барлыкка килә. Һәм бу күренеш кабатлануы белән характерлы, ул даими процесс рәвешендә хәрәкәт итә.

Соңгы елларда фәлсәфи әдәбиятта тагын бер төр мөмкинлек турында сүз алып барыла башлады. Аны **виртуальлек** дип атыйлар. Әдәбиятта: «виртуаль дөнья», «виртуаль реальлек» һ. б. сүз тезмәләреннән торган терминнар хәрәкәتكә килде.

«Виртуаль» — мөмкинлек мәгънәсен туплаган термин. Ул XVII гасырда классик механикада барлыкка килә һәм нәтижәлелек ягыннан шөбһәле экспериментны аңлата башлый. Соңрак «виртуаль» терминының мәгънәсе шактый киңәя төшә, XX гасыр азагында компьютерлар чорында һәм алар биргән мөмкинлекләр нигезендә **ясалма** реальлек мәгънәсен туплый торган күренешкә әверелә.

Виртуальлек XX гасыр азагында сәнгать, эстетика өлкәсенә өөрмә кебек килеп керә һәм аерым төркемнәр тарафыннан чын сәнгать кыйммәтләрен кысрыклай башлый. Виртуаль реальлек компьютерлар ярдәмендә сәнгатьтнең образлы чагылыш булуын тәмин итүче реаль предметларны һәм күренешләрне кыскартылуга дучар итә, үзе исә саф иллюзиягә әверелә.

Виртуаль реальлек өчен сәнгать әсәренең художник тарафыннан иҗат ителүе объектив шарт түгел. Чын кыйммәт иҗат нәтижәсендә түгел, бәлки компьютер бирә алган чаралар белән «ясау» процессында. Гомумән, ул XX гасыр азагында барлыкка килгән «транзисторлар цивилизациясе», космологик фантазия продукты XXI гасырда сәнгатьнең һәм мәдәниятнең «төп юнәлешен» туплаячак кыйммәт дип карала.

Виртуальлек башка төр мөмкинлекләрдән үзенә иллюзионлыгы, чынбарлыктан аерылганлыгы, мәдәният, сәнгать өлкәсендә хәвефле бер агым булуы белән таныла.

Бердәнберлек, үзенчәлелек, гомумлык — предметларның һәм күренешләрнең күләмгә нигезләнгән мәнәсәбәтләрен чагылдыручы категорияләр. Алар — философия тарихында иң күп бәхәсләр тудырган күренешләр. Бу өлкәдәгә бәхәсләр, карашлар төрлелеге хәзерге заманда да дәвам итә әле. Моңың берничә сәбәбе бар. Беренчедән, бу категорияләр ифрат катлаулы, күп аспектлы күренешләрне чагылдыралар. Икенчедән, төрле авторлар бу күренешләрнең төрле аспектына төрле атамалар биреп киләләр. Шунлыктан кайвакыт бәхәсләр төрле нәрсәләр турында баруга әверелеп китә. Өченчедән (бусы дәрәжәгә алга таба әйтелер), әлегә категорияләргә, аларның мәнәсәбәтенә бирелгән бәяләрдә авторларның дөньяга карашы чагыла.

Нәрсә ул гомумлык?

Биредә аның төрле аспектына тукталмый узак акланмас иде. Бу проблема белән иң күп шөгыльләнгән галим А. П. Шептулин, гомумлыкта, беренче чиратта, бердәйлек (тождество) күрә. Ул түбәндәгечә фикерли. Кешеләр үзләре чолгап алган предметлар, күренешләр арасында бер-берсенә охшаганны күзәтү

нигезендә аларны аерым төркемнәргә аералар, шуның нәтижәсендә ниндидер төшенчәләрне барлыкка китерәләр.

Бу фикерләү юнәлеше дәрәс булса да, бик үк ачылып җитмәгән әле. Ул Шептулин тарафыннан китерелгән мисалларда раслана кебек. Галим К. Маркстың кешеләр эшчәнлегендә ихтыяҗларның ничек барлыкка килү турындагы фикерләренә таянып эш итәргә омтыла. Үзеннән исә шундый мисал китерә: Копенгаген физигы Ханс Эрстед (XIX гасыр) тәҗрибәләренә берсендә электр тогы үтә торган чыбык янындагы магнит угының бер якка авышуын күзәтә. Бу күренешне ул башта очраклылык кына дип саный. Ләкин тәҗрибәләрне дәвам итү моның очраклылык кына булмыйча, зарурлык икәнлеген исбатлыйлар. Димәк, Эрстед аерым бер күренешләрнең кабатлануы нигезендә электрның магнитка йогынты ясый алу сәләте турында гомуми нәтиҗәгә килә. Күренә ки, Эрстед закончалыкны ачу өчен индуктив методны кулланган була. Шептулин исә шушы мисал нигезендә гомумлыкның асылын ачып бирергә омтыла. Ләкин ул әлеге мисалны китерү белән үзалдына куйган максатка ирешә алмый әле. Шептулин тарафыннан китерелгән мисал фәкать индуктив (фикерләүнең аерымнан гомумга баруы) методын гына чагылдыра, ләкин гомумлык категориясенә бөтен тулылык белән мисал булып хезмәт итә алмый. Шептулин тарафыннан китерелгән башка мисаллар да шуны ук күрсәтә. Әйтик, француз физигы Доминик Араго тарафыннан җиз металының да магнитка мөнәсәбәтле булуын ачу, бөек рус галиме Дмитрий Менделеевның периодик системаны төзүе... (Шептулин А. П. Система категорий диалектики.— М., 1967.— С. 192—194) моның ачык мисалы булып хезмәт итә. Бу ачышларның фән өчен булган әһәмияте чиксез зур. Ләкин аларны бу очракта нигез итеп китерү гомумлык проблемасын аңлатудан читкә алып китә.

Шептулинның бу проблеманы аңлатудагы хаклыгы аның философия тарихында чагылган төрле теорияләрне тәнкыйтләнүендә ачыла (бу турыда алга таба киңрәк әйтеләчәк), ләкин Шептулинның диалектика категорияләренә багышланган капитал хезмәтендә гомумлык категориясенә фәнни билгеләмә бирми узуын, әлбәттә, аклап булмый.

«Фәлсәфи энциклопедия»дә гомумлык («всеобщее») ике мәгънәдә карала. Шуларның берсе — күп төрле әйберләрнең бердәйлегенә (тождество). Алар үзләренә охшашлыгы белән бербөтен булып берләшәләр. Бу чыганакта мисал рәвешендә

«барлык кешеләр үлүгә дучар» дигән әйтем китерелә. Биредә барлык кешеләр өчен «үлүчәнлек» гомумсыйфат рәвешендә таныла булып чыга. Икенче мәгънә — «күптөрлелекнең бер-леге» синонимы рәвешендә кулланыла. Мисал итеп, түбәндәге хөкем алына: «Кояш барлык планеталар өчен гомуми үзәк» (Философская энциклопедия.— Т. 1.— М., 1960.— С. 301).

Ләкин иң зур авторитетка ия булган чыганакның авторлары да гомумлыкның асылын ачып бирүгә ирешә алмаганнар әле. Кайбер дәреслекләрдә гомумлыкны еш кына түбәндәгечә аңлату кулланыла: «өстәл, урындык, кәнәфи, киём шкафы һ. б. — болар барысы да бердәнберлекнең чагылышлары. Бу очракта гомумлык роле «жиһаз» дигән күренештә чагыла», янәсе. Әлбәттә, бу аспектны күздә тотарга була, ләкин ул да әле философия тарихында зур бәхәсләр тудырып килгән һәм галимнәрнең дөньяга карашларын чагылдырган мөһим бер моментны игътибарсыз калдыра. Моңы аңлау өчен, кыскача гына булса да, энә шул философия тарихында барган кайбер бәхәсләргә тукталып үтү урынлы булыр. Алдан ук шуны кисәтергә кирәк: гомумлыкны аның антиподы булган бердәнберлек категориясеннән аерып аңлату мөмкин түгел. Шушы категорияләрнең һәркайсы элек-электән үк фәкать үзенең антиподына булган мөнәсәбәттә генә каралып килә.

Борынгыдан килгән бәхәсләрнең асылы шунда ки, ике феноменның, ягъни гомумлыкның һәм бердәнберлекнең, кайсысы танылган да, кайсысы танылмаган, икесе дә танылган очракта шуларның кайсысы беренчел дә, кайсысы икенчел... Кыскасы, бәхәсләр, нигездә, материализм белән идеализм арасындагы тартышуларны чагылдыра килгән. Шунлыктан әлегә категорияләрнең асылын ачуда бездә шуңардан читкә тайпылмау ягын кайгыртырга тиешбез.

Мәсәлән, борынгы греклар философиясендә материалистлар гомумлыкның баш нигезен материалъ әйберләрдә эзләгән булсалар, алар яшәгән чор идеалистлары, нәкъ киресенчә, аны төрле абстракцияләрдә күрсәтергә тырышканнар. Моннан алдагы битләрдә әйтелгән иде инде, Левкипп белән Демокрит, баш нигез вазифасын атомнарда күреп, аларның реальлеген таныганнар. Пифагорчылар, алардан аермалы буларак, материалъ әйберләрнең реальлеген танымыйча, барлык әйберләрне санда күрергә тырышканнар. Платон исә, аерым әйберләрне бар дип танып, алардан элегрәкне шушы әйберләрнең идеяләрендә, жисемсез образларында күргән. Аерым әйберләрнең яшәве

танылса да, Платон карашынча, алар «шәүлә» генә, ә гомумлыклар, конкрет әйберләрдән өстен торган мөстәкыйль субстанцияләр...

Аристотель бу мәсьәләдә икеләнү позициясендә тора. Бер яктан, ул гомумлыкның аерым предметлардан мөстәкыйль яши алмаганлыгын таныса, икенче яктан, аларның мөнәсәбәтендә өстенлекне шуларның идеаль сыйфатларында, универсалийларда (Аристотель төшенчәсе) күрә.

Гомумлык белән бердәнберлек арасындагы мөнәсәбәт бигрәк тә урта гасырлар философиясендә аеруча бәхәсле мәсьәләгә әверелә. Кызу бәхәсләр реалистлар белән номиналистлар арасында бара. Реалистлар, Платонның идеалистик тәгълиматына иярәп, универсалийларның, ягъни идеаль абстракцияләрнең, объектив реальлеген исбатларга тырышалар. Биредә бигрәк тә Ансельм Кинтерберийскийның (XI—XII гасырлар) хезмәтләрен атарга була. Реалистларның теорияләрен номиналистлар тәнкыйтьләп чыгалар. Француз галиме Росцелин Йоанн (XI—XII гасырлар) аларның лидеры дип, үзен күрсәтә. Номиналистлар объектив реаль дип бары тик конкрет әйберләргә генә танийлар. Бу агым материализм юнәлешенә чикләнгән бер тармагы була. Гомумлык алар өчен фәкать төшенчәләрдә генә.

Шушы категорияләр тирәсендәгә бәхәсләр соңгырак чорларда да дәвам итә. Мәсәлән, А. П. Шептулин номиналистлар рәтенә Джордж Берклины да кертә. Дөрөс, ул нигезгә Берклиның (XVII—XVIII гасырлар) бердәнберлекне тануын ала, ләкин бердән-бер бу субъектив идеалист өчен фәкать кешенең тоюлары рәвешендә генә таныла торган булган. Ә Готфрид Лейбниц (XVII—XVIII гасырлар) бердәнберлекне кабатланмас рухи субстанция дип санаган.

Шулай итеп, бердәнберлек белән гомумлык категорияләрен тикшергәндә моңа хәтле булып килгән бәхәсләр ике моментка бәйләнгән булып чыга.

Шуларның берсе — галимнәрнең дөньяга караш моменты, ул да булса материалистик һәм идеалистик позицияләр, аларның бәрелеше. Кайсы позиция өстенрәк: идеализмның гомумлыкны идеаль субстанция сыйфатында каравымы (бу очракта кешеләрне чолгап алган предметлар фәкать «шәүләләр» генә) яисә материализмның гомумлыкны, бердәнберлек кебек үк, аның белән бертигез булган феномен сыйфатында каравымы (ул вакытта кешеләрне чолгап алган предметлар, күренешләр

һичнинди «рухи субстанциялар» тудырылышы түгел, бәлки объектив реальлекләр)?

Икенчесе — галимнәр фикерләвенәң методологик моменты, конкрет әйткәндә, диалектик һәм метафизик позициялар нәкъ аларның бәрелеше. Кайсы позиция өстенрәк: метафизиканың шушы бер-берсенә тыгыз бәйләнештә булган феноменнарның берсен күккә чөеп, икенчесен юкка чыгаруымы яисә диалектика гыйлеме кушканча, аларның тирән, бер-берсенә күчешә мөнәсәбәтен ачумы?

Мөгаен, биредә диалектик-материалистик караш өстенрәктер. Шул күзлектән караганда, гомумлыкка да, бердәнберлеккә дә тәңгәл билгеләмәләр биреп булыр шикелле. Бу формаль нәрсә түгел. Дефиниция, ягъни фәнни билгеләмә, предметның, күренешнең, процессның асылын, объектив вазифасын ачарга тиеш. Бу бурычны үтәүдә В. И. Ленинның «Диалектика мәсьәләсенә карата» дигән фрагменты ярдәм итә ала. Анда ул болай дип язган иде: «...Иван ул — кеше; Жучка ул — эт һ. б. Гегельның даһи фикерендәгечә, монда инде диалектика: аерымлык* ул — гомумлык... Димәк, капма-каршылыклар (аерымлык — гомумлыкка каршы) бердәйләр: аерымлык гомумлыкка бара торган бәйләнештән гайре яшәми. Гомумлык бары тик аерымлыкта, аның аркасында гына яши. Һәр аерымлык (алаймы-болаймы, ләкин ахыр чиктә) — гомумлык. Һәр гомумлык ул — аерымлыкның кисәкчәсе яисә ниндидер ягы яисә асылы. Һәр гомумлык барлык аерым предметларны якынча гына колачлый. Һәр аерымлык гомумлыкка тулы булмаган рәвештә генә керә һ. б.» (Ленин В. И. ПСС.— Т. 29.— С. 318).

Ленинның бу хөкемнәрен ничек аңларга? Аны конкрет мисал ярдәмендә карап үтү урынлы булыр. Гомумлык категориясен «студент», ә аерымлык (бердәнберлек) категориясен КДУда укучы Илдар исемле студент сурәтләсен, ди. Ленинның «схемасы» буенча: «Илдар ул — студент»... Монда шундый диалектика: аерымлык (Илдар) шул ук вакытта гомумлык (студент) та... «Студент» категориясе бары тик Илдар кебек конкрет студентларда, ул алар аркасында гына яши... Илдар кебек (КДУда укучы) һәр яшь егет — студент... «Студент» ул

* Безнең Ватан фәлсәфи әдәбиятында «аерымлык» категориясен «бердәнберлек» категориясе белән бердәй мәгънәдә кулланалар. А. П. Шептулин аларның тәңгәл түгеллеге турында яза (А. П. Шептулинның дәлилләре белән, нигездә, килешеп булса да, дәрәслекнең авторы бу очракта ул мәсьәләнең нечкәлекләренә кереп тормануны мәгъкуль күрә (Авт.)

Илдар кебек студентның «кисәкчәсе». Илдар, КДУ студенты буларак, гомумән, студенттан төрле сыйфатларга «баерак», шунлыктан «студент» төре конкрет сыйфатларга ия булган КДУ студентының «кисәкчәсе», бер «ягы» гына, асылы гына... «Студент» КДУ студентын якынча гына колачлый, чөнки КДУ студенты күп төрле сыйфатларга ия булуы белән, гомумән, «студент» кысасына сыеп бетә алмый...

Күренә ки, гомумлык белән аерымлык (бердәнберлек) тыгыз диалектик бәйләнештә яшиләр. Кайбер галимнәр (андыйлар философия укытучылары арасында да бар), гомумән, материализм позициясендә торсалар да, гомумлыкны аңлатуда номиналистлар, ягъни чикләнгән материализм карашыннан котыла алмыйлар. Аларча, объектив реальлек фәкать аерым алган предметларга, күренешләргә, философия теле белән әйткәндә, аерымлыкка (бердәнберлеккә) генә хас, гомумлыкка килгәндә исә, аңа андый сыйфат хас түгел... Аларча, гомумлык төшенчә реальлегендә генә яши. Димәк, ул бары тик кешенең аңында гына, объектив реальлектә ул юк. Аларның авызыннан хәтта шушындый хөкемне дә ишетергә туры килә: «Реальлектә фәкать аерым предметлар гына бар, ә материя ул төшенчә генә...» Болай фикерләү инглиз философы һәм рухание Берклиның материяне инкярлавына якын ук килә. Ул болай дип язган булган: «Мин «материяне» танырга риза, ләкин бер шарт белән генә: ул — берни түгел, юклык...»

Әлбәттә, безнең кайбер белгечләребез гомумлыкны фәкать төшенчәгә генә кайтарып калдыра икән, биредә нинди булса да хаталы дөньяга караш фигылен эзләү дәрәс булмас иде. Асылда, бу гомумлыкның жисеменә төшенеп житмәү. Ул акыл белән үзләштерү өчен, чыннан да, читенрәк нәрсә. Ләкин биредә әйтелгән фикерләр үтемлерәк булсын өчен, түбәндәге мисалны китереп булыр иде: табигать дөньясында явым, шул исәптән яңгыр, кар, боз явуы кебек күренешләр бар. Әйтик, 2001 елның 1 июлендә Казан шәһәрендә яңгыр яуды, ди. Бу күренешне нинди категория белән атарга тиеш булыр идек: бердәнберлекме бу яисә гомумлыкмы? Сорауга җавап бирү читен түгел: аерым бер факт буларак, ул бердәнберлек (аерымлык) категориясенә карый. Ә шушы күренешнең гомумлык категориясе реальмы? Бу сорауга җавап бирү дә читен түгел. Гомумлык категориясе, гомумән, яңгыр күренешендә урын таба. Хәзер инде шушындый сорауга җавап эзләп карыйк: яңгыр ул объектив реальлеккә ия булган табигать күренешеме яисә төшенчә генәме?

Билгеле ки, яңгыр кебек табигать күренешен, фәкәть төшенчәгә генә кайтарып калдыру абсурд нәтижә булыр иде. Димәк, яңгыр, башка явым күренешләре кебек үк, **объектив** реальлектә. Һәм ул, объектив реальлектә ия буларак, **гомумлык** та... Шушы ук мантийкый юл белән без «студент», «жәмгыять», «халык массалары», «материя» һәм чиксез сандагы башка предметларның, күренешләрнең дә гомумлык категориясе ролен чагылдыра алуын исбатлый алабыз.

Бердәнберлек ул — аерым бер предмет яки күренеш. Мәсәлән, аерым алынган индивид, аерым алынган ат, өй, аерым алынган көн, төн һ. б.

Гомумлык — ниндидер төр предметларның, күренешләрнең объектив реальлектә ия булган жыйелма гәүдәләнеш.

Гомумлык белән бердәнберлек (аерымлык) категорияләре теге яки бу предметларга, күренешләргә мәңгегә беркетелгән атамалар түгел. Алар — бер-берсенә күчешле категорияләр. Нәрсәдер бер бәйләнештә «бердәнберлек» статусында каралырга мөмкин булса, икенче бәйләнештә ул «гомумлык» статусында бәйләнә ала. Бу күренешне без, тагын да үтемлерәк итеп, «үзенчәлелек» категориясе аркылы бәйли алабыз.

Үзенчәлелек категориясен, беренчеләрдән булып, И. Кант күтәрәп чыга. Ләкин аның гомумлык проблемасын фәнни нигездә чишә алмавы (моңа Кантның агностицизм позициясендә торганлыгы комачаулык итә), үзенчәлелек категориясен карауда да кабатлана. Һегель шулай ук, дөньяны аңлатуда корган идеалистик схемасы белән, гомумлыкны абсолютлап, реаль предметларның һәм күренешләрнең бу бәйләнештәге ролен, асылда, юкка чыгара. Маркс белән Энгельс аның конструкциясен «Һегельның хокук философиясенә тәнкыйть» һәм «Изге гаилә» хезмәтләрендә тәнкыйтьләп чыгалар.

Фәлсәфи әдәбиятта, бигрәк тә аерым дәрәсләкләрдә, үзенчәлелек категориясен микъдарга, санга бәйләнгән аспектта карарга омтылалар. Бу аспект буенча, үзенчәлелек бердәнберлек белән гомумлык арасындагы аерым бер буын рәвешендә карала.

Бу очракта үзенчәлелек үзенең күләме буенча бердәнберлектән киңрәк, ә гомумлыктан таррак булып чыга. Мәсәлән, «студент» гомумлык категориясе рәвешендә алынганда, «КДУ студенты» бердәнберлек категориясе ролендә алынырга мөмкин. Шулар арасында югарыда әйтелгән микъдарда нинди булса да буын булырга мөмкинме? Әйе, мөмкин. Мәсәлән, «Казан

студенты». Ул «студент» микъдарыннан таррак, «КДУ студенты» микъдарыннан киңрәк...

Бу аспектта карауны фәкәть микъдарга гына бәйләнгән, шунлыктан аны «элементар» дип бәяләү дәрәс булмас иде. Әлегә аспектның зур әһәмияткә ия булган моменты бар. Ул да булса, ике диалектик категориянең, ягъни бердәнберлек белән гомумлыкның, бер-берсенә **күчешле** икәнлеген күрү. Моның өчен югарыда файдаланылган өч буынлы конструкцияне («студент — Казан студенты — КДУ студенты») сынап карыйк. Әгәр дә без беренче ике буынны алабыз икән, биредә «студент», күләме белән киңрәк буларак, билгеле инде, гомумлык, ә «Казан студенты» бердәнберлек категориясен гәүдәләндерәчәк. Әгәр дә без икенче һәм өченче буыннарны алабыз икән, «КДУ студенты» бердәнберлек категориясенә гәүдәләнешә булып каралса, «Казан студенты» гомумлык категориясен гәүдәләндерүче буын булып чыга. Нәтижәдә нәрсә барлыкка килә соң? Арадагы, ягъни уртанчы буын, бер очракта бердәнберлек категориясен гәүдәләндерсә, икенче очракта гомумлык категориясен гәүдәләндерә. Бу — диалектика! Димәк, буыннарда (микъдар принцибына) нигезләнгән аспект ниндидер тамашалы шөгыл генә түгел, ул диалектик каршылык тәшкил иткән ике категориянең бер-берсенә күчешле икәнлеген ачарга ярдәм итә. Ләкин аның әһәмияте бу гына да түгел. Ул гомумлыкның тагын бер тапкыр объектив реальлеккә ия булганлыгын исбатлый.

Үзенчәлелекнең тагын бер, шулай ук зур әһәмияткә ия булган, аспекты бар. **Үзенчәлелек — ул ниндидер төрдәге бердәнберлек (аерымлылык) эчендә тупланган һәм фәкәть шуларга гына хас булган үзенчәлекле сыйфатлар җыелмасы.**

Мәсәлән, конкрет индивид бердәнберлек гәүдәләнешә дип алынды, ди. Бер яктан караганда, ул башка индивидлар белән чагыштырганда, аларга тәңгәл. Чөнки һәр индивид, гомумән, кеше феноменының бер вәкиле. Ләкин шул ук вакытта һәр индивид ниндидер үзенчәлекләргә дә ия. Педагогика фәне дә моңа зур игътибар бирә.

Алыйк милләтләрнең үзенчәлеген: алар төрле сыйфатлар җыелмасын тәшкил итә. Биредә тарихи үзенчәлекләр, халыкның үзаңы, аның традицияләре, гореф-гадәтләре, әдәбият һәм сәнгать, башка аерымлыклары бергә тупланган. Күп милләтле дәүләттә аларны инкяр итү, милләтләргә югарыдан басым ясау белән генә эш итү зур хаталык ул. Әгәр дә күпмилләтле дәүләт белән идарә итүчеләр бу хакыйкәтне оныталар яки аңлы

рәвештә инкярлауга баралар икән, шуның белән алар милләтләр арасындагы конфликтка оеткы салалар. Моны кайчан булса да шартларга тиешле динамит белән чагыштырып була.

Материалистик даилектика гомумлык белән бердәнберлекне булулыкның капма-каршы моментлары дип карый. Ләкин бердәнберлек белән гомумлык кытай дивары белән бүленгән, бер-берсеннән аеры, бер-берсенә бәйләнешмәгән күренешләр түгел. Алар бербөтен булып хәрәкәт итәләр, һәм аларның берлеге үзенчәллек категориясендә туплана, кайсы ки үзенәң жисемендә бердәнберлекне (эмпирик хәбәрләргә) дә, гомумлыкны (теоретик кануннар жыйнагын) да гәүдәләндерә.

Шунлыктан һәр реаль предмет — бай үзенчәлеккә ия булган предмет. Ул башка шундый ук төрле үзенчәлекләргә ия булган предметлар белән тыгыз һәм каршылыклы бәйләнештә яши.

Жыйнап әйткәндә, бердәнберлек (аерымлык), үзенчәллек һәм гомумлык категорияләре, дөньяның диалектик бәйләнешләренәң мәһим яклары буларак, аны танып белүдә чиксез зур роль уйнауларын күрсәтәләр.

Эчтәлек һәм форма — диалектиканың иң катлаулы категорияләре. «Эчтәлек» белән «форма» терминнары күптөрле мәгънәләрдә кулланылалар. Кешеләрнең гадәти тормышында аларның мәгънәләре фәлсәфи мәгънәләрдән шактый аерыла. Мәсәлән, «форма» терминын кешеләр, кагыйдә буларак, киём-салым, савыт-саба, һ. б. нәрсәләргә кагылышлы очракларда файдаланып киләләр. «Эчтәлек» термины да гадиләштерелгән мәгънәдә генә кулланыш таба (әйтик, теге яки бу предметның эчен тәшкит иткән әйберләр...).

Эчтәлек белән форма философия фәнендә универсаль категорияләр булып танылганнар, ягъни алар табигатьтә дә, жәмгыять тормышында да, шулай ук кешеләрнең фикерләү гәмәлендә дә үзләрен күрсәтәләр.

Әмма үз илебездәң галимнәре арасында бу категорияләргә әлегә хәтле уртақ фикерләргәң урнашып житкәне юк. Ләкин бу четерекле мәсьәләгә кагылганчы, башта борынгы тарихка, бу категорияләр турында әүвәл заманда ук, ягъни аларның барлыкка килгән дәверендә үк нинди фикерләр яшәп килгәнәң күз салып узу зарур булыр.

Борынгы греклар философиясендә эчтәлек категориясе бөтенләй урын таппаган була әле. Аның урынына форма категориясе хакимлек итеп килә. Ул субстрат (материя) категориясе

белән бәйләнештә карала. Платон, форманы идея мәгънәсендә (һәм идея дәрәжәсендә) алып, аны материядән, яки субстраттан өстенрәк күрә. Платонча, һәр әйбернең үзенең формасы, ягъни идеясе бар. Һәм чынбарлыктагы предметлар энә шул форма (идея) белән материя арасындагы мөнәсәбәттән килеп чыккан күренешләр генә. Ләкин шушы мөнәсәбәттә беренчел роль, Платон карашынча, форма (идея) тарафыннан башкарыла.

Аристотель форма категориясен Платончарак аңлатырга алынса да, кайбер моментларда аңардан башкачарак фикерләгәнән күрсәтә. Аныңча, форма — материалъ предметларның аныклыгы. Жисми әйберләр, аныңча, форма белән материянең берлеге. Шул ук вакытта Аристотель, «формалашмаган материя» белән «материаль булмаган форма»ны да бар, дип саный. Соңгысы, ягъни материядән тыш, «саф» форма ул — форманың формасы... Әгәр дә без Платонның форманы идея дип аңлатканын исәпкә алсак, «саф» форманың Аллага кайтып калганлыгын кабул итәргә тиеш булабыз.

Платон һәм Аристотельның схоластика белән сугарылган теорияләре Яңарыш (Ренессанс) чорына хәтле дәвам итә. Бу идеалистик карашлар беренче булып Дж. Бруно тарафыннан жимерелә. Ул материяне әүвәл нигез статусына кайтара. Аның фикерен Ф. Бэкон яклап чыга: материяне беренчел, форманы икенчел дип саный, шул ук вакытта аларның, ягъни форма белән материянең (ул заманда философия фәнендә «эчтәлек» категориясе урнашмаган була әле) берлеген исбатлый.

И. Кант, үзенең субъектив идеалистик карашларына турылыклы буларак, форма белән материяне гакыл тарафыннан тәртипкә салынган категорияләр дип саный. Ләкин Кант шушы тезислар белән генә чикләнми, ул фикерләү өлкәсендә форма белән эчтәлек аспектын күтәрәп чыга. Кант өчен материя, субъект тойгысының гәүдәләнеше булса да, ул күп төрлелеккә ия. Форма энә шушы тузгыган күп төрлелекне тәртипкә китерүче күренеш булып чыга.

Гегель форма проблемасын аңлауга ачыклыкны арттыра төшә. Аныңча (ә Гегель диалектик), форма белән мөнәсәбәттәге категория капма-каршылыклы берлекне тәшkil итәргә тиеш. Шуннан чыгып, ул форманың капма-каршылыклы ягын эчтәлек категориясендә таба. Философия фәненә эчтәлек категориясе шулай килеп керә. Гегель форма белән эчтәлек категорияләрен эшкәртә барып, аларның (каршылыклы) тәңгәллеген, бер-берсенә күчешле үзенчәлеген, шулай ук форманың эчке

белән тышкы төрләргә бүленгәнлеген ача. Ләкин, билгеле булганча, Гегельның диалектикасы, объектив идеалистик системага буйсындырылганлыктан, үзенең гыйльми дәрәжәсен һәм практик әһәмиятен шактый югалта.

Эчтәлек белән форманың чын мәгънәләре һәм алар арасындагы мөнәсәбәт материалистик диалектика җирлегендә генә тулы һәм төгәл рәвештә ачылыш таба алды. Дөрөс, бу проблеманы хәл итү диалектик материализм тәгълиматы вәкилләре арасында да бәхәссез генә бармый. Бәхәсләр бигрәк тә форма белән эчтәлектен һәркайсының төрле аспектларда каралу мөмкинлегенә тирәсендә бара.

Кайбер авторлар эчтәлек предметларның бөтенлеген тәмин итүче элементлар җыелмасы дип саныйлар. А. П. Шептулин исә эчтәлек категориясенең бу аспектын инкяр итүен белдерде. Ул шулай ук форма категориясенең кайбер аспектларын да танымау ягында (Шептулин А. П. Система категорий диалектики.— М., 1967.— С. 264—271). Әйтергә кирәк, аның боларга каршы дәлилләре нигезле түгел. Ә инде галимнең позитив хөкемнәренә килгәндә, алар бу проблеманы тикшерүдәге буталчыклыкларны арттыруга гына булыша.

Эш шушы проблеманың нечкәлекләренә төшенүдә генә дә түгел (гәрчә бусы да фән өчен билгеле бер әһәмияткә ия). Эш шунда ки, күп мәгънәле терминнар ярдәмендә күп аспектлы категорияләр турында хөкем йөрткәндә кешеләрнең хөкемнәрендәге аерылык, гомумән, фикерләүдәге буталчыклыklar, күпчелек очракларда әнә шул күп мәгънәлелек, күп аспектлылык кебек моментларны искә алмау аркасында килеп чыга. Бу очракта кешеләр, үзләре дә абайламыйча, бәхәстә төрле күренешләр турында сүз алып бара башлыйлар, шунлыктан хакыйкәткә ирешә алмый калалар. Әйтик, берәү эчтәлек категориясе турында сүз алып барганда, теге яки бу предметның бөтенлеген тәмин итүче элементлар җыелмасын күздә тотат. Икенче берәү, шул ук категориянең башка аспектын уенда тотып хөкем йөртә. Бу очракта, әлбәттә инде, бәхәс нинди генә кызу бармасын, ике як та бер-берсен аңлауга ирешә алмый кала. Шулай ук нәрсә форма турындагы бәхәсләргә дә кагыла, чөнки бу терминның да төрле мәгънәләргә ия булуы, ә форма категориясенең төрле аспектларда каралу мөмкинлегенә бар.

Нәрсә соң ул эчтәлек һәм форма категорияләре?

Югарыда әйтелгәнчә, эчтәлек тә, форма да һәркайсы берничә аспектта чагыла. **Эчтәлек.** Аның беренче аспекти: предмет яки

күренешнең бөтенлеген тәэмин итүче элементлар жыелмасы. Моны ничек аңларга да, аның хаклыгын фәнни нигездә ничек исбатларга? Моның өчен төрле өлкәләргә караган мисаллар китерү зарур булыр.

Мәсәлән, Жир шарыбызда күләм ягыннан иң зур мәйданны биләп торган, шул ук вакытта иң гади предмет булган суны алырк. Су ике атомлы водородтан һәм бер атомлы кислородтан тора. Су молекуласының формалусы — H_2O . Димәк, суның химик эчтәлеге энә шушы элементлардан торганлыгына тасдыйкъ итәргә була. Бу очракта (кайчан ки без эчтәлек категориясен «элементлар жыелмасы» дип алабыз), форма да эчтәлекнең нәкъ шушы аспектына туры килгәнчә, әлеге элементларның бер-берсенә бәйләнешле эчке төзелеше, структурасы булып каралырга тиеш. Әйтергә кирәк, бу бәйләнеш чамадан тыш ныклы, судагы (H_2O) водород белән кислородны бер-берсенән аеру өчен аны (ягъни суны) зур басым астында бик зур температурага житкереп кайнарлатырга кирәк. Су молекуласы (H_2O) эчендәге бәйләнешләр, андагы атомнарның бер-берсенә үзара йогынтысы һәм шуның нәтижәсендәге тотрыклылыгы — болар барысы да су молекуласының формасын тәшкит итүче факторлар. Форманы шушы планда кабул итү кайберәүләр аеруча, «форма» сүзен көнкүреш гамәлендә күзаллауга күнеккән кешеләр өчен сәеррәк тоелырга мөмкин. Ләкин биредә без эчтәлек белән форманы фәлсәфи категорияләр сыйфатында карыйбыз. Ә бу — бөтенләй башка нәрсә.

Югарыда аталган аспектка тагын бер мисал китеререгә була. Алырк сәнгать әсәрен. Аның эчтәлеге булган кебек формасы да бар. Ләкин конкретрак әйткәндә, әсәрнең эчтәлеген нәрсә тәшкит итә дә нәрсәне аның формасы дип карарга була?

Моңы аңлау өчен ниндидер конкрет әсәргә тукталып үтик: Мәсәлән, Шәриф Камалның — «Матур туганда» романы. Әсәрнең эчтәлеген Кигәвенле авылы крестьяннарының сыйнфый көрәш шартларында яңа тормыш төзүләре тәшкит итә. Әсәрнең эчтәлеген болай дию белән хаклы булсак та, ул философия таләпләренә жавап бирерлек түгел әле.

Чөнки эчтәлек, алынган аспектта, ул — предметның бөтенлеген тәэмин итүче элементлар жыелмасы. Шушы конкрет әсәрдә нәрсәне «элементлар» дип санып алабыз соң? Беренче чиратта, яңалык белән искелек идеяләрен гәүдәләндерүче геройлар, алар арасындагы мөнәсәбәтләр, аларның кылган эшләре

(кемнәрнендер хезмәттәге үрләре, көрәштә җиңүләре, кайсыларыныңдыр җиңелүе) һ. б. Болар барысы да әсәрнең әчтәлеген тәшкил итүче элементлар булып карала.

Ә бу очракта әсәрнең формасы нидән гыйбарәт була соң? Югарыда әйтелгәнчә, форма әчтәлекне тәшкил итүче элементларның бер-берсенә бәйләнешле әчкә төзелешеннән, структурасыннан тора. Конкрет әсәргә — Ш.Камалның «Матур туганда» романына — килгәндә, бу вазифа турыдан-туры сюжетка, композициягә, фабулага йөкләнгән. Әлеге компонентлар әсәрдәге идеяләр, аларны гәүдәләндергән персонажлар, аларның эшләрен чагылдырган вакыйгалар аша укучының игътибарын үзенә җәлеп итеп, аның хисләрен киеренке халәттә торуны тәмин итәләр.

Бу күренеш бигрәк тә автор тарафыннан уйланылган фабулада гәүдәләнә. Билгеле булганча, әсәрнең фабуласы белән сюжеты бер нәрсә түгел. Фабула әсәрдәге вакыйгаларның хронологик тәртиптә баруын шарт итеп куймый. Мәсәлән, Галимҗан Ибраһимовның «Тирән тамырлары» «Фәхрине үтереп ташладылар» дигән җөмлә белән башланып китә. Ләкин бу акт әсәр сюжетының башы түгел, ул әле буласы вакыйга гына... Әмма әсәрнең фабуласы өчен отышлы момент. Гомумән бу — форма.

Әчтәлек башка аспектта да каралырга мөмкин. Әйттик, һәр предметның ниндидер иң әһәмиятле ягы булырга мөмкин. Предметның башка әһәмиятле яклары да була, ләкин алар инде шушы иң мөһим як тарафыннан тудырылган кыйммәтләр генә. Кабатлап әйтергә кирәк: алар шулай ук мөһим, ләкин алар тудыручы түгел, фәкать тудырылучы гына.

Мәсәлән, җитештерү ысулының ике мөһим ягы бар. Берсе — җитештерү көчләре, икенчесе — җитештерү мөнәсәбәтләре. Биредә җитештерү көчләре беренчел, хакимчел рольгә ия. Чөнки кешеләр җитештерүсез яши алмыйлар, җитештерү — алар өчен яшәү чыганагы. Җитештерү мөнәсәбәтләре, җәмгыять тормышында бик зур роль уйный торган булсалар да, аларның барлыкка килүе һәм нинди шәкелдә, нинди дәрәжәдә булуы җитештерү көчләренең дәрәжәсеннән һәм характерыннан тора. Шулай итеп, җитештерү ысулының бер ягы, ул да булса, җитештерү көчләре, әчтәлек ролендә чыга торган булсалар, җитештерү мөнәсәбәтләре форма ролен башкаручы булып чагыла.

Бу мөнәсәбәтне сәнгать әсәрләре үрнәгендә дә күреп була. Мәсәлән, сәнгать әсәре ничек туа? Художникның (язучының,

композиторның) миендә башта ниндидер фикер, идея туа. Әйттик, XIX гасыр рус әдәбиятында «артык кешеләр» образлары билгеле бер урын ала. Бу, бигрәк тә, декабристлар күтәрелешеннән соң барлыкка килгән күренешләрнең берсе була. Дворян сыйныфы вәкилләре матди тормышлары ягыннан канәгать булсалар да, илдәге тәртипләр белән тәмам ризалыкта яши алмыйлар, жәмгыятьнең рухи тормышы аларны борчый, шул ук вакытта алар шушы тәртипләрдән нинди юллар белән чыгарга дигән юлларны белмиләр, хәтта белергә дә теләмиләр. Аларда рухи канәгатьсезлек хакимлек итә. Ләкин аларның һичнинди конкрет эшләре юк. Әлбәттә, дворян сыйныфына бирелгән барлык өстенлекле шартлардан алар тулысынча файдаланып яшиләр, ләкин ижтимагый әлкәдә алар кыл да тибрәтергә теләмиләр. Аларны сәнгать әсәрләрендә чагылдыру шушы чор язучылары күңелендә билгеле идеяләр тудыралар. Ләкин шушы идеяләр ниндидер «матди» гәүдәләнеш табарга тиеш булалар. Һәм бу шулай булып чыга да. Пушкинда ул үзен Онегин, Лермонтовта — Печорин, Тургеневта Рудин образларында таба.

Без биредә нәрсәне эчтәлек категориясенә, нәрсәне форма категориясенә кертәп карарга тиешбез соң?

Әйтелгәнчә, эчтәлек ул — беренчел, хакимчел як, ул — тудыручы. Шунлыктан бу очракта эчтәлек вазифасын идея («артык кеше» идеясе) күтәрә. Ә шушы идеянең конкрет гәүдәләнешә, әсәрдәге конкрет образлар форма ролен башкаралар.

Эчтәлек белән форма турында фикер йөрткәндә укучыга сәеррәк тоелган нәтижәләр белән танышырга туры килә. Мәсәлән, ничек инде Онегин яки Печорин образлары «форма» гына булсын, ди? Нишләп алар «эчтәлек» категориясе дип каралмый?.. Бу сорауларга җавап та көтелмәгәнрәк тоелырга мөмкин: Онегин белән Печорин образлары эчтәлек категориясе кысасында да каралырга мөмкин. Ләкин без алган «идея — образ» нисбәтендә түгел, бөтенләй башка нисбәттә (бу турыда алга таба өйрәнеләчәк). Әлегә очракта исә, философия таләпләренә тәңгәл җавап бирү җәһәттеннән, без әсәрнең идеясен — эчтәлек, аның образлы гәүдәләнешен форма дип карарга тиешбез.

Фәлсәфи әдәбиятта: вакыт белән галәми сузулык — материянең формалары, дигән караш та яши. Әгәр дә бу ике күренеш форма дип карала икән, димәк, материяне эчтәлек дип санарга кирәк буламы?.. Болай фикерләү дәрәс булмас иде. Чөнки материяне башка җисми нәрсәләрдән аеру мөмкин түгел, ул, объектив реальлек буларак, барлык нәрсәләргә (шул

исәптән галәми сузулык белән вакытны да) колачлый булыр. Шуның белән материянең колачына кергән барлык күренешләр дә үзләренең ролен материянең формасы сыйфатында гына таба алалар.

Тагын бер аспект. Табигатьтә, шулай ук жәмгыятьтә кайбер предметлар төрлечә чагылырга мөмкин. Мәсәлән, өй жиһазлары, кешеләр яши торган тораclar барысы да бер төрдә, бер формада гына түгел бит. Кешеләр аларны, күңелләренә ятышлырак итеп, төрле формаларда иҗат итәргә тырышалар. Күренәки, бер үк предметлар төрле формаларда башкарылырга, төрле формаларда яшәргә мөмкин. Бу да әчтәлек белән форма арасындагы мөнәсәбәтнең бер төрле чагылышы.

Яисә киресенчә, бер үк форма төрле әчтәлекләргә яраша алганлыгын күрсәтә. Мәсәлән, дәүләт, идарә органы буларак, төрле әчтәлекләргә ия булган иҗтимагый-икътисади стройларга хезмәт итә ала. Тагын бер мисал, бусы сәнгать өлкәсеннән. Бер үк художество методы, әйтик реализм методы, төрле халыklarда тирән әчтәлектә ия булган йөзләгән-меңләгән әсәрләр тудыруга нигез була алды. Шекспир, Бальзак, Л. Толстой, һ. б. — барысы да бер (реалистик) методны кулланып иҗат иткәннәр, ә һәр әсәрдә нинди үзенчәлекле әчтәлек!

Әчтәлек белән форма бер генә өлкәдә дә (табигатьтә, жәмгыятьтә, кешенең фикерләвендә) ниндидер предметларга, күренешләргә яки аларның ниндидер халәтенә мәңгегә «беркетелгән» категорияләр түгел. Ниндидер предмет (яки күренеш) башка бер предмет (яки күренеш) белән берлектә алынганда әчтәлек ролендә чагыла алса, икенче бер предмет (яки күренеш) белән берлектә алынганда форма ролендә чагылырга мөмкин. Мәсәлән, житештерү мөнәсәбәтләре житештерү көчләре белән алынганда, соңгысының формасы ролендә гәүдәләнә. Ләкин шул ук житештерү мөнәсәбәтләрен, ягъни икътисади базисны, жәмгыятьнең идеологик һәм сәяси өскормасы белән берлектә алганда ул әчтәлек ролен башкаруда чагыла.

Шул ук тенденцияне башка өлкәләрдә дә күзәтеп була. Мәсәлән, сәнгатьтә иҗади образ үзенә салынган идея белән чагыштырганда, ул — форма. Әмма шушы ук образны аны сурәтли торган сәнгати чаралар белән чагыштырабыз икән, ул әчтәлек вазифасын башкара.

Фәлсәфи әдәбиятта форма ике төрдә аерып күрсәтелә. Шуларның берсе — әчке форма, икенчесе — тышкы форма. Әчке форма турында әйтелгән иде инде. Ул әчтәлекне тәшкил итүче

элементлар жыелмасының оешканлык тәртибе, структурасы. Тышкы форма үзенен чагылышын гадәти тормышта таба. Мәсәлән, киём-салым, савыт-саба, салынган биналарның формасы һ. б. Әйтик, уку китабының эчке формасы да, шулай ук тышкы формасы да күзәтелә.

Эчтәлек белән форма — диалектик бәйләнештәге категорияләр. Аларның кайбер сыйфатлары (мәсәлән, эчтәлек белән форманың иерархияле мөнәсәбәттә булуы. Конкрет әйткәндә, эчтәлекнең өстенлегә, ә форманың буйсынганлык роле) моннан алдагы битләрдә искә алынган иде. Ләкин форма һич пассив түгел. Ул үзен тудырган эчтәлеккә кайтарышлы йогынты ясый ала. Ә йогынты ике төрле булырга мөмкин: уңай һәм тискәре. Йогынты уңай булганда, эчтәлек үсешкә дучар, тискәре булган тәкъдирдә, эчтәлекнең үсеше тоткарлана, эчтәлек бөтенләй таркалуға килергә мөмкин. Бу тенденцияләр бигрәк тә җитештерү көчләре белән җитештерү мөнәсәбәтләре арасындагы бәйләнешләргә хас.

Эчтәлек белән форманың бер-берсенә күчешле характерда яшәүләре турында да әйтелгән иде инде. Бу — аерым әһәмияткә ия булган сыйфат. Чөнки кайберәүләр нәрсәнедер фәкать эчтәлек, ә нәрсәнедер фәкать форма ролендә генә күрергә омтылалар. Болай фикерләү һәм болай эш итү — догматиклар өчен хас күренеш. Ул фәнни-тикшеренү эшендә уңышка китерә алмый.

Мәсәлән, үткән бер чорда фәлсәфи әдәбиятта эчтәлек белән форма мөнәсәбәтен бары тик Маркстың җитештерү көчләре белән җитештерү мөнәсәбәтләре арасындагы диалектик бәйләнешнең кануннарына туры китерергә тырышып хөкем йөртү гамәлгә кереп китә башлаган иде. Маркстың «Политэкономияне тәнкыйтьләүгә карата» дигән хезмәтенең «Сүз башында» шундый фикерләр бар: «Материаль җитештерүнең билгеле бер басмасында җитештерү көчләре хәрәкәт итеп килгән җитештерү мөнәсәбәтләре белән каршылыкка керәләр... Бу мөнәсәбәтләр җитештерү көчләренең үсеш формаларыннан аларның богауларына әвереләләр. Шул чакта социаль революцияләр заманы башлана» (Маркс К., Энгельс Ф. Избр. соч. в 9 томах. — Т. 4. — М., 1986. — С. 137—138). Маркстың фикере буенча, искерә башлаган җитештерү мөнәсәбәтләрен алып ташлау (ә бу социаль революция дигән сүз) җитештерү көчләренең тизрәк үсә баруына юл ача.

Болар барысы да дөрөс, һәм кешелек тарихи моның хаклыгын, кагыйдә буларак, исбатлап килде дә. Бу турыда

жентеклэбрэк сүз алып бару дәреслекнең икенче китабында урын алачак. Ләкин Марксның житештерү көчләрә белән житештерү мөнәсәбәтләренә карата әйткән фикерләре, гомумән, эчтәлек белән форма диалектикасының һәр конкрет чагылышына да хас, дигән фикердән чыгып эш итү һич тә дәрәс булмас иде. Бу ике категориянең диалектикасы гаять катлаулы, аның чагылышлары бер ачылган схемага гына буйсына торганнардан түгел. Шул исәптән марксистик философиянең классигы тарафыннан бәян ителгән канун да һәр конкрет очракка туры килә дип уйларга кирәкми. Болай фикерләү догматикага, фикерләүдә төрлө, катып калган штампларга гына китерә.

Сәнгатьнең социаль эчтәлегә белән милли формасы мөнәсәбәтен генә алыңк: аларның үзара йогынтысы бармы һәм, әгәр дә бар икән, ул нәрсәдән гыйбарәт?

Безнең фәнни әдәбиятта кайбер авторлар социаль эчтәлек белән милли форма арасындагы мөнәсәбәтне аңлатырга алынып, үзләре үк шуны аңламауларын күрсәтәләр.

Мәсәлән, М. Нурматов: милли форма белән социаль эчтәлек диалектикасы «сәнгатьнең үсешен тәмин итә торган эчке чыганақ ул», дип язып чыккан иде (Нурматов М. Некоторые особенности национальной формы в искусстве: Автореферат канд. дисс.— М., 1964.— С. 7—8). Кызык кына фикер бу (предметның үсеш чыганагы, янәсе, предметның үзәндә), ләкин ул чынлыкны һич кенә дә чагылдырмый, шушы рәвештә әйтелүе белән коры декларация генә булып кала.

Сәнгатьнең, шул исәптән аның социаль эчтәлегенең шулай ук милли формасының үсеш чыганагы — чынбарлыкның үзәндә. Жәмгыять тормышының һәр өлкәсендә предметларның һәм күренешләренң үсеш нигезен материал байлыктар житештерү ысулы тәшкит итә. Шунлыктан ижтимагый аң формаларының эзлеклө үсеш чыганагы алар эчендә түгел, бәлки тышында, ягъни жәмгыятьнең объектив шартларында. Бу фикер тагын бер кат жәмгыять тормышы, шул исәптән аның ижтимагый аң өлкәсе өчен ижтимагый булулыкның хәлиткөч ролен ачыклай. Әлбәттә, әйтелгән сүзләр ижтимагый аң формаларының, шул исәптән сәнгатьнең, чагыштырмача мөстәкыйль булганлыгын инкяр итми. Сәнгатьнең эзлеклө үсә баруында билгелә көчләр аның үз эчендә дә хәрәкәт итә. Ләкин бу үзәчәлеклө хәл сәнгатьне динамика аспектында, аның үсеш процессында караганда гына үзә күрсәтә. Өстәвенә сәнгатьнең эзлеклө үсешенә йогынтыны социаль эчтәлек белән милли

форма арасындагы каршылык түгел, бәлки чынбарлыкның үзөндә туа башлаган яңа социаль эчтәлек белән искерә башлаган милли сәнгати форма, ягъни чикләнгәнлек кичерә башлаган консерватив милли сәнгать чаралары арасындагы каршылык ясый.

Кайчан ки сәнгать статика хәлендә, ягъни конкрет сәнгать әсәре рәвешендә алына, бу очракта милли форма белән социаль эчтәлекнең үзара «йогынтысы», алар арасындагы «каршылыктар», бигрәк тә «шушы» каршылыктарның үсеш чыганагы хакында нинди булса да сүз алып бару мәгънәсез сүз уйнатуны гына аңлата.

Мәсәлән, Гомәр Бәшировның «Намус» романында яисә Нәжип Җиһановның «Җәлил» операсында миллилекнең шушы ук әсәрләрнең социаль эчтәлегенә нинди булса да (уңай яки тискәре) йогынты ясавын ничек күз алдына китерергә?.. Шулай ук әлеге әсәрләрдәге социаль эчтәлекнең дә нәкъ шушы ук әсәрләрнең милли формаларына «туктаусыз» йогынты ясап торулары бик шөбһәле...

Шунлыктан сәнгатьтә милли форма белән социаль эчтәлек диалектикасы турында сүз алып барганда, башлыча, проблеманың аспектын ачыклау сорала: сәнгать динамикада, ягъни үзенең тарихи үсеш процессында алынамы, яисә статикада, икенче төрле әйткәндә, конкрет сәнгать әсәре сыйфатында караламы?

Шуны ачыкلامыйча, әсәрдә социаль эчтәлек белән милли форма арасындагы каршылыктар, гомумән, форма белән эчтәлек арасындагы мөнәсәбәтләр турында сүз алып бару адрессыз булачак.

Әлбәттә, сәнгатьне статик аспектта алганда, аның социаль эчтәлеге белән милли формасы арасында һичнинди бәйләнеш юк, дигән нәтижә чыгарылырга тиеш түгел. Алар арасындагы бәйләнеш бәхәссез. Ләкин сәнгатьне статика аспектында карганда аның социаль эчтәлеге белән милли формасы арасындагы мөнәсәбәт сәнгатьне динамика аспектындагы мөнәсәбәтнән аерылып тора. Конкрет сәнгать әсәрендә социаль эчтәлек белән милли форма диалектикасы аларның бер-берсенә үзгәртү йогынтысы ясап торуында түгел, бәлки аларның бер-берсендә җисми рәвештә яшәвендә, шулай ук бер-берсеннән гайре яши алмауларында.

Югарыда әйтелгәнчә, эчтәлек белән форма иң катлаулы категорияләр булып яшиләр. Эчтәлек белән форманы фәнни яктан

өйрәнгәндә һәм төрле күренешләргә шушы категорияләр ясылыгында бәя биргәндә, аларны капма-каршылыктар тәшкил иткән һәм даими, эзлекле рәвештә хәрәкәттә яшәгән берлек дип кабул итәргә кирәк. Эчтәлек белән форма категорияләренең төрле аспектыларын искә алып эш итү алар арасындагы диалектиканың тагын да зур катлаулылыкка ия булганлыгын күрсәтә.

Асыл һәм күренеш — диалектиканың универсаль категорияләре.

Асыл — предметның күп төрле бәйләнешләрен туплаган эчке ягы. Күренеш исә предметның тышкы ягы, асылның тышкы чагылышы күрсәткече.

Күренеш кешенең дөньяны пассив күзәтүләре нәтижәсендә дә аның игътибарын җәлеп итә ала. Күренешләрнең асылы исә, нәкъ киресенчә, аны ачу, танып белү кинәт кенә бирелми, ә кайчакта кешенең игътибарын хаталы юлга юнәлтә, үзе урынына башка нәрсәне танырга да мәҗбүр итә.

Асыл белән күренеш проблемасы борынгы грек философиясендә үк урын ала. Антика философлары асылны һәр нәрсәнең «башлангычы» дип танийлар, күренеш исә, күзгә күренеп тора торган булса да, күбрәк кешеләрнең хыялындагы, «фикерендәге» нәрсә дип кенә карала. Болай фикерләү өчен алар күп төрле күренешләрнең «алдаучанлык» сыйфатын нигезгә алып эш итәләр. Ләкин бу караш борынгы грек галимнәре өчен бердәм булмый.

Мәсәлән, Демокрит асылның предметның үзеннән аерылгысыз булуын исбатлый, чөнки, анычча, предметларның асылы да, предметларның үзләре кебек үк, атомнардан тора. Платон асыл-күренеш проблемасын бөтенләй башкача чишәргә тырыша. Анычча, асыл, әйләнә-тирәдәге предметлар кебек, материал түгел, бәлки идеаль. Ул предметларның (күренешләрнең) үзләреннән шактый кинәт, аннан бигрәк, асыл — мәңгелеккә ия, гомумән бар нәрсәдән, шул исәптән күренешләрдән дә мөстәкыйль.

Аристотель, Платоннан аеры буларак, аның концепциясенә каршы төшә, асылның күренештән «мөстәкыйль» рәвештә яши алмаячагын исбатлый. Шул ук вакытта асылның предметлар (күренешләр) «ясалган» материалдан тормаганлыгын, материал түгел, бәлки идеаль нәрсәдән гыйбарәт икәнлеген исбатларга омтыла.

Урта гасыр галимнәренә килгәндә, билгеле инде, алар асылны Аллага бәйләп, аны мәңгә яши торган нәрсә, күренешләренә

исә фәкәть хыялый, «иллюзор» дәнъя йөзенә вакытлы рәвештә генә килгән нәрсәләр дип карыйлар.

Яңа заман философлары асыл белән күренеш проблемасын тикшеренүдә өр-яңа караштан чыгып эш итә башлый. Алар шушы проблеманы гносеология үзәнә күчерәләр. Биредә алар предметларның беренчел һәм икенчел сыйфатларын аерып карау мөмкинлеген ачалар. Мәсәлән, Локк үзенең хезмәтләрендә беренчел сыйфатлар рәвешендә механистик материя үзенчәлекләрен (хәрәкәт, тынычлык, сан, сыйфат, озынлык һ. б.) күздә тоталар. Икенчел сыйфат, аныча, төс, тавыш, ис, тәм һ. б.

Шул ук тарихи чор вәкилләре Галилей, Декарт, Гассенди, Гоббс, беренчел сыйфатларны фәкәть кешенең гакылы ярдәмендә генә танып була, дип санасалар, Локк, аларны тою, сизү органнары аша гына тануга ирешеп була, дип санаган.

Гакыл һәм тою. XVII—XVIII гасырларда әйберләре танып белүдә галимнәр арасында ике капма-каршы агымнар — рационализм һәм сенсуализм — барлыкка килүе билгеле. Алар, ничек кенә берьяклы булмасын, асыл белән күренеш проблемасын карауда схоластикадан, объектив идеализм богауларынан арынгандыкны күрсәтәләр.

Ләкин бу проблеманы фәнни нигездә хәл итә башлау XVIII гасырда субъектив идеалистлар һәм агностиклар тарафыннан тоткарлана. Боларның башында англиз галимнәре Беркли белән Юм булсалар, соңрак үзенең классик гәүдәләнешен ул немец галиме И. Кант тәгълиматында да таба.

Моннан алдагы битләрдә күрсәтелгәнчә, Кант, предметларның реальеге белән санап торган булса да, аларның асылын танып белү мәсьәләсенә килгәндә, аның мөмкинлекләренә шөбһәле, скептицизм күзлегеннән карагандыгын күрсәтә. Кантның нәкъ шушы карашларны чагылдырган мәшһүр «әйбернең асылы безгә бирелми» формуласы моңа җанлы шаһит булып тора. Кантча, танып белүгә әйберләрнең тышкы күрсәткечләре генә бирелә, аларның асыллары исә Кант тарафыннан уйлап чыгарылган мифик катлау астына яшерелгән, шунлыктан кеше танып белүенә ул бирелми.

Гегель, Кантның уйдормалы концепцияләрен тәнкыйткә куеп, кеше мие тарафыннан чынбарлыкны чагылдырудагы тәңгәлсезлек моментларына урын бирүне чынбарлыкның каршылыклы булуына кайтарып калдырырга омтыла. Гегель өчен әйберләрнең асылы аларның аерылган булуында һәм күренешләрнең «теге ягындагы» нәрсә түгел. Гегельның карашынча,

асыл ул — яшәүче нәрсә, ә яшәүче нәрсә — күренеш (Соч.— Т. 1.— М.-Л., 1929.— С. 221). Шуның өстенә күренеш «үз эчендә кала торган әйбер»нең субъектив күрсәткече түгел, бәлки әнә шушы «әйбер»нең үзенчәлекле чагылышы гына. Ләкин (Гегельча) һәр күренеш асылның чагылышы түгел әле, шунлыктан асылга кеше күзеннән «яшеренү» дә хас. Димәк, теоретик танып белүнең бурычы һәр күренешне тәнкыйть күзлегеннән уздырып, аның «идеясенә» төшенергә омтылуда. Күренә ки, Гегель диалектик булу белән бергә, һәр очракта да үзенең идеалистик системасыннан котыла алмаганын күрсәтә.

Л. Фейербах, Гегельның идеалистик карашларын тәнкыйтьләп, асылның дөньявилыгын, реальлеген исбатлый. Дөрес, Гегельның идеалистик системасын тәнкыйтьләп, ул асылны булулыкка кайтарып калу юлына баса. Биредә Фейербахта эмпиризм агымы йогынтысын күрми булмый. Ләкин Фейербах үзенең тәнкыйди карашын катгый рәвештә агностицизмга карата да белдерә. Аныңча, әйберләрнең асылы кешеләр тарафыннан таныла бара. Шунлыктан реаль чынбарлыкның серләре сандыкка салып бикләнгән кыйммәтләр түгел.

Материалистик диалектика тәгълиматы асыл белән күренеш проблемасын реаль чынбарлыкның үзеннән чыгып бәяли.

Башлыча, шуны расларга туры килә: күренеш тә, шулай ук асыл да — объектив реальлекләр. Бу хакыйкәт, бигрәк тә, асылга карата истә тотылырга тиеш, чөнки философиядә озак еллар дәвамында асыл фәкәт идея, йә булмаса, лингвистик корылма сыйфатында гына каралып килде (мондый карашлар XX гасырда да яшәп килде әле, мәсәлән, Б. Рассел хезмәтләрендә).

Асыл белән күренеш бер-берсеннән аеры түгел, нәкъ киресенчә, бер-берсенә тыгыз бәйләнештә яшиләр. Әйтелгәнчә, алар — универсаль категорияләр. Димәк, алар табигатьтә дә, жәмгыятьтә дә, кешеләрнең фикерләвендә дә урын табалар.

Мәсәлән, табигатьтә яшен белән күк күкрәвен алайк. Боларны асыл — күренеш күзлегеннән караганда ничек бәяләргә? Фән ачышларына хәтле (яшеннең электрик табигатькә ия булганлыгын XVIII гасырда америкалы галим Б. Франклин ача), кешеләр яшен белән күк күкрәвен гасырлар дәвамында мифик мәгънәдә юрап киләләр. Күк күкрәве ул — яшеннең та-вышка ия булган күрсәткече, аның асылы исә — электр энер-

гиясендә. Яшен ул катламлы болытлар арасында, яисә болыт белән жир арасында барлыкка килгән электр зарядының бушануы. Яшен белән күк күкрәве мисалында без асыл белән күренешнең күп төрле сыйфатларын күрә алабыз.

Жәмгыять тормышына килгәндә, XX гасырның 90 нчы елларында Россия икътисадында күп тапкырлар кабатланган кайбер күренешләрнең (предприятие һәм учреждениеләрдә эшләүчеләргә хезмәт хакын түләүдәге тоткарлыктар, төрле әйберләргә бәяләрнең үскәннән-үсә баруы, берәүләрнең баеганнан-байый барып, күпчелекнең хәерчелеккә төшә баруы, урлаулар санының жәелә баруы, күпләп урлаучыларга чара күрелмәү һ. б.) тирәнәйгәннән тирәнәя төшүе — барысы да бернәрсәнең күрсәткечләре булып. Ул да булса — озак еллар дәвамында көйләнгән социаль-икътисади системаны жимереп, аны базар принципларына нигезләнгән система белән алыштыру. Жәмгыятьнең хаослы хәлгә килүе икътисад өлкәсендә генә чагылмый, ул мәдәният, сәнгать, әхлак һ. б. өлкәләргә дә үзенең колачын жәя. Димәк, Россиядәге күптармаклы тискәре күренешләрнең асылы — бер. Аны жәмгыятьнең социаль-икътисади өлкәсендә, ягъни базисында эзләргә кирәк.

Тагын бер мисал. Нормаль фикерләүгә ия булган кеше нәрсәдән булса да куркуыннан (сәбәпләр төрле булырга мөмкин: ниндидер аулаграк жирдә аю-бүре кебек ерткыч, яисә коралланган бандит белән күзгә-күз очрашу, үзенең зур гаебенең фаш ителү мөмкинлегеннән шүрләп калу һ. б.) сөйләшү сәләтен югалта, тотлыга, жөмлә оештыра алмый башлый. Ул һәркемгә сизелеп, күзгә ташланып тора. Димәк, бу — күренеш. Ә аның асылын шушы кешенең миендә барлыкка килгән үзгәрешләрдә эзләргә кирәк. Билгеле ки, кайбер («батыр йөрәкле») кешеләр һичнинди хәвефле хәлләргә бирешми торган булалар һәм нинди генә шартларда да үзләренең сабырлыгын, үзен-үзе кулда тоту сәләтен югалтмыйлар. Әйттик, кинода артист В. Тихонов башкаруында Штирлиц образы. Ләкин андый сәләт һәркемдә юк шул. Куркуга бирешә торган индивидларның миләре тискәре информациягә кискен реакция бирүчән була. Һәм ул реакция кан тамырларының кысылуына, шуның белән мидә, аның бигрәк тә сөйләү өчен җаваплы бүлемтегендә кан йөреше процессын гадәти нормадан чыгара. Куркып калган индивидның йөзендә агарыну, телендә тотлыгу күренешләре барлыкка килә. Ә шушы күренешләрнең асылы — тирәндә, конкрет индивидның биофизиологик һәм психологик үзенчәлегендә ята.

Танып белү процессында иң мөһиме, әлбәттә, предметларның, күренешләрнең асылына төшенү. Һәм ул басмалардан торган процессны тәшкил итә. Аерым алынган күренеш, асыл белән бәйләнештә яшәп, аның чагылышы булса да, ул асыл үзе түгел әле. Маркстың искәртүе буенча, «әгәр дә әйберләрнең чагылу формалары белән аларның асылы бер булса, ул вакытта һичнинди фәннең кирәклегә калмас иде» (кара: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 25.— С. 384).

Күренеш асылга караганда баерак, чөнки ул үзенә объектның төрле үзенчәлекләрен дә, хәтта очраклы сыйфатларын да сыйдыра. Мәсәлән, Идел ягы зонасындагы климатның ел дәверендә төрле формаларда булуы (жәй уртасында кайбер көннәрнең салкын булып китүе, ә кышын яңгыр сибәләп алуы); спортчы тап-таза егетнең юк кына сәбәптән салкын тиюдән чирләп алуы һ. б. нәкъ шуның турында сөйләләр. Тышкы күренешләр нинди генә булмасын, асыл үзенә сыйфатларын саклап кала ул. Мәсәлән, кеше хакына яшәүче индивид, билгеле очракта нинди генә юмартлык күрсәтмәсен, барыбер ул үзенә төп сыйфатын, асылын, ягъни кеше хакына яшәүчәнлек сыйфатын югалта алмый. Бу яктан караганда, асылны канун белән бер рәткә куеп була.

Күренешне күренүчәнлектән аера белү сорала. Әгәр дә күренеш асылның чагылышы икән, күренүчәнлек (рус. — «видимость», «кажимость») — нәкъ аны бозып күрсәтү очрагы. Күренүчәнлек, күренеш кебек үк, универсаль характерга ия. Мәсәлән, табигатьтә ул мираж формасында чагыла. Ул арткы, офык артындагы күренми торган әйберләрнең һавада чагылып күренүләрен тәшкил итә. Аның сәбәбе фәнни яктан җитәрлек дәрәжәдә өйрәнелгән. Ул — атмосфераның төрле катлауларының төрле дәрәжәдә жылынулары нәтижәсендә һавада барлыкка килә торган оптик күренеш. Мираж ул — буш хыял, иллюзия белән бер рәттә тора торган күренеш. Асыл белән турыдан-туры бәйләнеше булмаганлыктан аны күренүчәнлек категориясенә үрнәге дип карап була.

Күренүчәнлек җәмгыять тормышында ешрак очрый торган нәрсә. Моңың сәбәбе җәмгыять тормышында субъектив факторның зур урын биләп торуында. Мәсәлән, шәфкатьсез җинаятьче теге яки бу даирәдә үзен нәзакәтле, сөйкемле кеше итеп күрсәтергә мөмкин. Чынлыкта исә, ул кансыз рәвештә кешеләрне җазалап үтерә ала, ул гына да түгел, шуннан үзенә тәм, ләззәт таба. Андый субъектларның берсе, исеме белән бөтен дәнъяга мәшһүр булып танылган Чикатило, кешеләр арасында үзен күп

еллар дәвамында тыныч кына табигатьле, мөлаем холыклы кеше сыйфатында күрсәтеп килә алган. Аның коточкыч һөнәрләре турында хәтта хатыны, балалары да берни белми яшәгәннәр. Бу очракта тышкы күренеш белән асыл арасындагы аерма ярылып ята. Шунлыктан бу нәрсә «күренеш» түгел, күренүчәнлек кенә булып чыга.

Алыйк башка мисалны. Россия 90 нчы елларда әжәткә яши торган дәүләткә әверелеп китә. Әжәткә алу — җаваплы эш. Кемнәндер әжәткә алгансың икән, аны вакыты килеп җитү белән кире кайтарырга да кирәк. Алай гына да түгел — процентлары белән, ягъни арттырып. Россиядә шушы алыш-биреш мөнәсәбәтләрен хокуклы нигездә алып бару өчен дәүләт каршында җаваплы шәхесләр, әжәткә алынган акчаларны билгесез юнәлешләргә сарыф иткәннәр, ә бурычка алган акчаларны вакытында кире кайтару өчен башка дәүләтләргә бурычка керү эшен «жайлаганнар». Шулай итеп, 90 нчы еллар дәвамында Россиядә зур гына бурычлар пирамидасы барлыкка килгән иде. Бу җинаятьле гамәлләр аркасында килеп чыккан проблеманы хәл итү өчен, тиешле шәхесләргә каты җавапка тарттырып, өелгән бурычларны алардан түләтү урынына, Ельцин хөкүмәте, дефолт ясап, алынган бурычларның авырлыгын халык җилкәсенә аударды...

Бу гамәлнең мәгънәсе нәрсәдә соң?

Бурычка алып яшәү — шул ук мираж, иркенлек, муллык иллюзиясе ул. Уйлап карасаң, бер генә гаилә дә үзенең матди яшәү чыганагын әжәткә алып торы юлына кора алмый. Иртәме, соңмы, алган бурычны кире кайтарырга кирәк була. Бурычны кире кайтару өчен, башкалардан бурычка алу, аны кайтару өчен янәдән бурычка керү, шулай чиксез рәвештә алып торган бурычлар хисабына яшәү җәмгыятьтә берникадәр вакытка иминлек, тынычлык иллюзиясе тудырырга мөмкинлек бирә, әлбәттә. Ләкин философия терминологиясен кулланып әйткәндә, бу күренүчәнлек кенә булып чыга. Аның асылы да — иркенлек һәм муллык түгел, ә чын-чыннан җинаятьчелек.

Күренүчәнлекнең миражлы асылы озак кына вакыт фаш ителми тора. Фаш ителгән тәкъдирдә дә танып белү эшендә ул «кирәкмәгән деталь» дип тышка ыргытыла алмый. Бу нәрсә җәмгыять тормышында очрый торган барлык фактларга, шул исәптән күренүчәнлек фактларына да, карый. Предметларның, процессларның асылын танып белү эшендә тирәнгә бару тенденциясе яши. Бу тенденциянең эчтәлегә һәм мәгънәсә 1 нче рәвештәге асылдан 2 нче рәвештәге асылга бару дип атала.

Шул ук Чикатило белән булган очракны алыҗк. 1 нче рәвештәге асыл яссылыгында караганда Чикатило — җинаятчы. Ләкин аның асылын фаш итүдә бу характеристика гына җитми, чөнки ул бит әле — озақ еллар дәвамында үзе эшләгән коллективны, шулай ук үзенә гаиләсен алдап килә алган җинаятчы. Димәк, бу җинаятчиден асылы ниндидер тулырак характеристика таләп итә. Һәм биредә безгә 2 нче рәвештәге асыл категориясе ярдәмгә килә. Шуны исәпкә алып бәя биргәндә, Чикатилоның асылы кешеләр коллективында күп еллар дәвамында үзен инсафлы кеше битлегә астында йөрткән җинаятчы булып бәяләнә.

1 нче рәвештәге асылдан 2 нче рәвештәге асылга таба бару җәмгыяттәге башка күренешләрне характерлаганда да кулланыш таба ала.

Гомумән алганда, предметларның, күренешләрнең асылын танып белү — фәннең төп бурычы. Кешенең чынбарлыкны танып белү процессы — вакыт ягыннан чиксез ул. Кешелек шушы юлда төрле этаплар узган. Һәр тарихи этап — зурмы, кечкенәме — казанышлар белән билгеләнгән. Бу ирешүләрдә, тел белән беррәттән, фәнни төшенчәләр һәм категорияләр зур әһәмияткә ия булган. Һичнинди шөбһәсез әйтергә мөмкин, диалектика категорияләре кешенең дөньясын танып белүендәге югарыга күтәрелү процессында басмалар ролен үтәп килгән. Алар фәнни-тикшеренү эшендә ышанычлы инструментарийлар.

Диалектика категорияләре бер-берсенә тыгыз бәйләнештә яшиләр. Эчтәлек белән асыл, күренеш белән форма, зарурлык белән сәбәплелек, сәбәплелек белән мөмкинлек, нәтиҗә белән чынбарлык һ. б. барысы да бер-берсеннән аерылгысыз рәвештә бербөтен йомгак тәшкил итәләр.

Диалектика категорияләре — һәркайсы аерым рәвештә, шулай ук җыелма рәвешендә — диалектиканың объектив кануннары белән дә тыгыз бәйләнештә торалар. Категорияләр кануннар нигезендә, объектив кануннар категорияләренә инструментарий рәвешендә файдалануда бербөтен система булып хәрәкәт итәләр.

Диалектика кануннары

Диалектика кануннарының дөньяны танып белүдәге әһәмияте гаять дәрәҗәдә зур. Диалектика кануннарын юридик кануннар белән бутарга ярамый. Юридик кануннар, кагыйдә буларак, җәмгыяттә хәким итүче сыйныфларның, социаль төркемнәрнең интересларын чагылдыралар һәм алар махсус

билгеләнгән кешеләр тарафыннан язылалар. Шунлыктан алар субъектив характерга ия. Диалектика кануннары исә һичкем тарафыннан язылмыйлар, алар стихияле рәвештә барлыкка киләләр, шунлыктан аларның характеры да — **объектив**.

Диалектика кануны предметлар, күренешләр арасында тотрыклы рәвештә кабатланучан һәм әһәмияткә ия булган сыйфатларны туплыйлар.

Диалектика кануннарына универсальлек хас: алар табигатьтә дә, шулай ук жәмгыятьтә һәм кешеләрнең фикерләвендә дә хәрәкәт итәләр. Югарыда әйтелгәнчә, диалектика кануннары диалектиканың категорияләре белән бәйле. Алар предметларның, күренешләрнең торышын һәм үсештәге үзгәрешләрен тәэмин итәләр.

Диалектиканың кануннары күп. Бу дәрәслектә аларның кайберләренә (предметларның, күренешләрнең үзара бәйләнештә булуы; һәр предметның, күренешнең үзгәрештә яшәве; күренешләрнең сәбәпле-нәтижәле мөнәсәбәттә хәрәкәт итүләре һ. б.) билгеле дәрәжәдә игътибар бирелгән иде инде. Дәрәслекнең шушы бүлегендә игътибарның үзәгендә өч канун булачак. Алар материалистик философиядә диалектиканың төп кануннары дип йөртеләләр.

1. Капма-каршылыкларның бердәмлеге һәм көрәше кануны. Диалектиканың һәр кануны үзгәрешләрнең, үсешнең нинди булса да бер ягын характерлый һәм ниндидер мәһим сорауга җавап бирә. Капма-каршылыкларның бердәмлеге һәм көрәше кануны үзгәрешләрнең, үсешнең **чыганагы** нәрсәдә, дигән сорауга җавап бирә.

Мәсьәлә принципиаль характерга ия. Бу сорауга җавап дөньяга карашны чагылдыра. Әгәр дә материя үзгәрешләренең яшәеш чыганагы материянең үзендә түгел, ә кайдадыр читтә (ниндидер илаһи көчтә, яки, Гегель системасындагы кебек, ниндидер идеаль субстратта һ. б.) дип карыйбыз икән бу очракта без идеалистик позициягә баскан булып чыгабыз. Әгәр дә инде табигать һәм жәмгыять эчендәге хәрәкәтнең чыганагын материянең үзендә күрәбез икән, ул вакытта без, материалистик позициядә торып, һичнинди илаһи көчләргә сылтау ясамыйча, дөньядагы предметларның реальлегеннән чыгып, аларны аек акыл белән хәл итә алабыз дигән сүз.

Димәк, капма-каршылыкларның бердәмлеге һәм көрәше кануны үзгәрешләрнең мәһим бер ягын ачу белән бергә философиянең дөньяга караш функциясен дә чагылдыра.

Гомумән, бу канун, диалектиканың төп кануннарының берсе булуы белән бергә, барлык төп кануннар арасында да иң хәлиткеч рольне башкара. В. И. Ленинның искә алуы бунча, капма-каршылыктар кануны диалектиканың үзәген тәшкил итә.

Бу канун чынбарлыкның иң катлаулы күренешләрен аңлата. Ләкин канун ачып биргән моментларны карый башлау алдыннан кайбер нигезгә алынган терминнарның мәгънәләрен аныклау сорала.

Нәрсә соң ул капма-каршылыктар?

Капма-каршылыктар предметларның, күренешләрнең бер-берсен күзаллау мөнәсәбәтендә яши торган яклары.

Мисаллар: (+) һәм (–) электр зарядлары. Плюс (+) ул минус (–) түгел, ә минус (–) плюс (+) түгел. Шунда аларның бер-берсен инкярлавы. Яисә: атомнарның бер-берсеннән аерылуы һәм бер-берсе белән кушылуы. Биологик организмда хәрәкәт итә торган капма-каршы процесслар: ассимиляция һәм диссимиляция. Математикада: интеграл һәм дифференциал. Жәмгыятьтә: ике капма-каршы сыйныф — изүчеләр һәм изелүчеләр.

Бу капма-каршылыктар бер-берсен инкяр итәләр. Шул ук вакытта бер-берсен кузаллыйлар да. Плюс (+) дигәндә, без минусның (–) бар икәнлеген күңелгә алабыз. «Ассимиляция» дигәндә «диссимиляция» барлыгын күзаллыйбыз. «Ир кеше» дигәндә дөньяда «хатын-кыз» бар икәнлеген күңелебездә тотабыз һ. б. Бу инде капма-каршылыктарның бер-берсен күзаллавын күрсәтә.

Чагыштыру өчен: компьютер һәм су чиләге... Алар, әлбәттә, бер-берсен «инкярлыйлар», чөнки компьютер ул су чиләге түгел, ә су чиләге компьютер түгел. Ләкин «компьютер» дигәндә безнең күңелгә су чиләге килеп басмый бит. Һәм киресенчә, «су чиләге» дигәндә, башыбызда кылт итеп компьютер сүрәте пәйда булмый. Димәк, алар, бер-берсен инкяр итсәләр дә, фәлсәфи мәгънәдә капма-каршылыктар булып карала алмыйлар.

Предметларның, процессларның үзгәрешендә, үсешендә капма-каршылыктарның роле гаять зур. Алар шушы предметлар, процесслар үсешенең эчке чыганагы, аларның хәрәкәт хәлендә яшәвен тәмин итә торган сәбәбе.

Канунның атамасы шундый: капма-каршылыктарның бердәмлеге һәм көрәше... Канунның эчке мәгънәсен төгәл

ачыклау өчен тагын ике терминның асылына төшенәсе калды. Шуларның берсе — «бердәмлек».

Философия фәнендә бердәмлек термины күп төрле мәгънәләрдә кулланыла. Мәсәлән, «дөнъяның бердәмлегенә»... Аның бердәмлегенә — материаллектә. Ф. Энгельс Е. Дюрингның «дөнъяның бердәмлеген булулыкта», дип исбатларга тырышкан фикеренә каршы төшә. Чөнки булулык ул объектив та (чынбарлыкта), субъектив та (чынбарлыкның кеше аңындагы чагылышында) булырга мөмкин. Димәк, дөнъяның бердәмлеген Дюрингча билгеләү дәрәс булып чыкмый, аны материаллектә күрү дәрәс була. Чыннан да, дөнъяның ягъни объектив реальлектен бердәмлегенә фәкат бер сыйфат аша гына исбатланырга мөмкин. Ул да булса, аның материаллегенә.

«Бердәмлек» термины «тотрыклылык» мәгънәсендә дә кулланылырга мөмкин. Мәсәлән, капма-каршы көчләрнен (әйтик, сәяси партияләрнен) тигезлек, бер-берсенә бирешми торган халәтне чагылдыру очрагы. Аларның бердәмлегенә сәяси һәм социаль программаларының бер-берсенә «ярашлы» булуында түгел, бәлки бер-берсенә каршы булып, икесе бергә эчкә каршылыклы бербөтен тәшкил итүендә.

Терминның тагын бер чагылышы: капма-каршылыкларның бердәй тәәсир, йогынты ясау көченә ия булуы. Мәсәлән, үзәккә омтылучы һәм үзәктән читкә тартылучы көчләрнен хәрәкәте. Әйтик, аларның тигезлегенә нәтижәсендә Жир шары миллиардлаган еллар дәвамында Кояш тирәли үзенен орбитасында әйләнә: орбитадан читкә дә ыргытылмый, шулай ук кояшка да «егылып төшми»...

Капма-каршылыкларның бердәмлегенә шушы каршы көчләрне берләштерү, баглау формасында да чагылырга мөмкин. Мәсәлән, теория белән практиканы баглап, бәйләп алып бару.

Ниһаять, тагын бер аспект: музыкадагы гармония, ягъни төрле авазлардан торган кушылманың матур аһаңлелегенә.

«Бердәмлек» терминының башка мәгънәви вариантларында тукталып торасы юктыр. Аңлашыла ки, аның структурасын капма-каршылыклы компонентлар тәшкил итә. Капма-каршылыклар — универсаль категорияләр, чөнки бөтен дөнъя эчкә каршылыкларга корылган (әйбернен узган заманы һәм киләчәккә; аның аскы ягы һәм өске ягы; уң ягы һәм сул ягы; кешеләрнен бер-берсенә мәхәббәткә һәм нәфрәткә; тырышлык һәм ялкаулык сыйфатлары; игелек һәм золымлык һ. б.). Предметларның, күренешләрнен капма-каршылыклардан торыуы

аларның каршылыклы бердәмлеген тәшкил итә. Шунлыктан түбәндәге фикри нәтижә сорала: **бердәмлек ул — каршылыкларның яшәү шарты.**

Ижтимагый фәннәрдә «көрәш» термины да берничә мәгънәдә кулланыла. Мәсәлән, сыйныфлар, сәяси партияләр арасындагы көрәш. Олигархларның сату базарларын яулап алу өчен бара торган көрәше һ. б. Философиядә исә «көрәш» термины капма-каршылыкларның үзара мөнәсәбәтен чагылдыра торган күренеш булып карала. **Көрәш ул — капма-каршылыкларның яшәү ысулы.**

Капма-каршылыкларның бердәмлеге һәм көрәше, гомумән каршылыктар проблемасы, философиядә борынгы галимнәр тарафыннан ук өйрәнелеп һәм эшкәртелеп килгән. Инде әйтеп үтелгәнчә, борынгы кытай философиясендә (б.э.к. XVIII—V гасырлар) капма-каршы ике көчнең (инь һәм ян) дөньядагы барлык төр хәрәкәтләргә чыганаك булу роле турында тәгълимат барлыкка килә. Инь белән ян барлык каршылыкларны, әйтик, яктылык белән караңгылык, табигатьтәге ике җенес кебек каршылыкларны билгели торган булганнар.

Борынгы грек философиясендә дөньяның бердәмлеге үзеннән-үзе аңлашыла дип санаган, чөнки ул заман галимнәречә, дөньядагы барлык нәрсәләр, шул исәптән кешеләр дә, бер үк җисемнәрдән тора, дип исәпләгәннәр. Ә «бер үк нәрсә» дигән төшенчә Фалес өчен — су булса, Гераклит өчен — ут, Анаксимандр өчен апейрон саналган. Фәкать Лепкипп белән Демокрит кына уртак фикердә булганнар. Алар дөньяның бердәмлеген тәэмин итүче ролендә атомнарны күргәннәр.

Борынгы грек философлары каршылыктар турында да мөһим фикерләр әйтә алганнар. Гераклит — дөньяның мәңге хәрәкәттә, үсештә икәнлеге турындагы карашлары белән танылган галим. Шунның белән бергә ул һәр нәрсәнең капма-каршы ягы белән характерланганлыгы турында да фикерләрен белдерә. «Салкын — жылына, жылы — салкыная, дымлы — корылана, коры — дымлана», — дип яза ул (Материалисты Древней Греции.— М., 1955.— С. 52). Әйберләр бер каршылыктан икенче каршылыкка күчәләр, көн төн белән алышына, яшәү — үлем белән, булулык юклык белән һ. б. Гераклитча, каршылыктар мәңгелек көрәштә яшиләр. Каршылыкларның көрәшен ул бар нәрсәләр өчен дә уртак, гомуми канун, дип санаган.

Платон бердәмлек белән көрәшне (каршылыкларны) башка-

чарак аңлатырга тырыша. Аныңча, күп нәрсәләрнең бердәмлеген үзен бары тик идеяләрдә, төшенчәләрдә генә таба.

Аристотель, беренче буларак, «бердәмлек» терминының берничә мәгънәсен аера. Ләкин ул бердәмлекнең асылын аңлатуда Платон тәгълиматыннан алга уза алмый, бердәмлекне ул идея белән сан характеристикаларына гына кайтарып калдыра.

Бердәмлек проблемасы Яңа заман философиясендә үзенчәлекле аспектта — чынбарлык белән фикерләү мөнәсәбәте яссылыгында карала башлый. Дөрес, бу чорда философлар арасында бәхәсләр дә башлана. Нәрсәдә ул бердәмлек: дөньяның материалълегендәме яисә кешеләрнең танып белү сәләтләрендәме?.. Беренче позиция Спиноза, Дидро кебек материалистлар тарафыннан яклана торган булса, икенчесе субъектив идеализм тәгълиматы тарафдарлары өчен җирлек бирә.

Соңрак нәкъ шушы карашны И.Кант яклап чыга. Ул бердәмлекне кешенең тәҗрибәсеннән тыш, ягъни тумыштан бирелгән (трансценденталь) күренеш дип игълан итә. Шулай да, аның космологик теориясе диалектик каршылыklar проблемасын өйрәнүдә зур әһәмияткә ия. Аның нигезен җисемнәрнең бер-берсенә тартылу һәм бер-берсеннән этәрелү кануны тәшkil итә. Бу канун натурфилософия яссылыгында карала. Ләкин Кант каршылыklarны киңрәк планда да күрә алган. Аның антиномияләр концепциясе (ике капма-каршылыкның һәркайсы исбатлануга бирелә: мәсәлән, хәрәкәтнең һәм өзлексез, һәм өзлекле булуы; вакытның һәм абсолют, һәм нисби булу мөмкинлегенә һ. б.) зур игътибарга лаек.

Кантның каршылыklar турындагы карашлары бу проблеманың активрак өйрәнелә башлануына нигез була. Ул үзенең чагылышын бигрәк тә гносеология өлкәсендә таба. Классик немец философиясендә моңа зур игътибарны Фихте белән Шеллинг бирәләр. Дөрес, аларның бу проблема буенча карашлары идеалистик корылмалардан азат булмый.

Гегель Кантның субъектив идеализмга нигезләнгән концепцияләрен тәнкыйтьләү белән бергә, үзенең карашларында да идеалистик фикерләрдән котыла алмаганлыгын күрсәтә. Дөрес, каршылыklar проблемасын диалектик планда эшкәртүдә Гегельның өлеше чамасыз зур. Гегель шуны күрсәтә: бердәмлекнең капма-каршылыklarга аерылу процессы ул — һәр үзгәрешнең, һәр үсешнең фундаменталь характеристикасы. Бербөтенлек тәшkil итүче предметлар, процесслар эчендәге капма-каршылыklarның үзара мөнәсәбәте ул диалектик каршылык,

дип саний Гегель. Һәм бу караш Бөөк галимнең бөтен тәгълиматының үзәк принцибын тәшкил итә.

Гегельның казанышы шунда ки, ул каршылыкларны кешеләрнең фикерләвендә генә түгел, бәлки чынбарлыкның үзендә дә күрә. «Каршылыкларсыз булган предметларны табу мөмкин түгел, эчкә каршылыксыз предмет акылның читкә юнәлдерелгән уйдырмасы гына», — дип яза ул (кара: Гегель Г. Соч.— Т. 1.— М.-Л., 1929.— С. 157).

Гегель карашынча, «каршылык һәр төрле хәрәкәтнең һәм яшәүчәнлекнең тамыры: шуннан гына һәрнәрсә үз эчендә каршылыкларны туплый ала, шуның аша ул ниндидер хәрәкәт кичерә, импульска һәм эшчәнлеккә ия булып тора» (Гегель Г. Соч.— Т. 5.— С. 519—520).

Эмма Гегель бөөк диалектик кына түгел, ул әле объектив идеалист та. Ф.Энгельсның характерлавы буенча, Гегельның хатасы шунда ки, ул әлегә кануннарны табигать белән җәмгыять үзенчәлекләренә таянып түгел, нәкъ киресенчә, фикерләү кануннарын аларга «такканлыгын» күрсәтә (Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 20.— С. 384).

Маркс белән Энгельс материалистик диалектиканы барлыкка китерүдә үзләренә кадәр тудырылган барлык диалектик гыйлемнәрне, беренче чиратта Гегель тәгълиматын, ижади эшкәртүгә сарыф итәләр. Маркс диалектиканы бигрәк тә үзенң «Капитал» әсәрен ижат итүдә куллана. Кыйммәт, шулай ук өстәмә кыйммәт кануны да, шуның өстенә капиталистик тупланыш кануны да, капиталистик җитештерү ысулының бөтен хәрәкәте дә энә шул диалектик каршылыкларны фаһ итү нигезендә бәйләнә. Маркс белән Энгельс каршылыктар бәйләнеше кешеләрнең иҗтимагый булулыгында тамырланган булуын күрсәтәләр. Аларча, каршылыкларның чишелүе җәмгыятьнең алга үсешен тәмин итә.

Каршылыкларның үсеш процессындагы ролен ачучы канун кешеләрнең танып белү процессын аңлауда да зур әһәмияткә ия. Ул фәнни танып белү методы булып кулланыла ала. Биредә В. И. Ленин «фәлсәфи дәфтәрләре»ндә урнаштырылган бер фрагментны китерү урынлы булыр: «Үсеш ул капма-каршылыкларның «көрәше». Үсешнең (эволюциянең) ике концепциясе түбәндәгедән тора: үсеш — күләм ягыннан кимү һәм арту, кабатлану; үсеш — капма-каршылыкларның бердәмлегә (бердәмлекнең бер-берсен инкярлаучы каршылыктарга аерылуы һәм алар арасындагы мөнәсәбәт). Үсешнең беренче кон-

цепциясе буенча үзхәрәкәт, үсешне хәрәкәткә китерүче көч, аның чыганагы, мотивы кырыйда кала (ул чыганак тышка чыгарыла — Алла, субъект etc). Икенче концепция буенча төп игътибар үзхәрәкәтнең чыганагын танып белүгә юнәлдерелә... Фәкать икенчесе генә барлык нәрсәләрнең «үзхәрәкәт»енә ачкыч бирә; фәкать ул гына «сикерешләр»гә, «теземлелекнең бүленүенә», «капма-каршылыкка әверелүгә», искергәнне юкка чыгаруга һәм яңалыкны барлыкка китерүгә ачкыч бирә» (Ленин В. И. ПСС, т. 29, с.317).

Каршылыклар. Аларның төрлелеге. Иң элек шуны әйтергә кирәк: «каршылык» термины төрле мәгънәләрдә кулланыла. Диалектик каршылыкны логик каршылыктан аерып гамәл итәргә кирәк. Логик каршылык мәгънәсез сөйләүченең сүзендә чагыла. Мәсәлән, аның өчен бер үк нәрсә — «ак» та, «кара» да...

«Антиномия» дип атала торган каршылыклар да бар (алар турында әйтеп үткән идек иде). Ләкин безнең төп предмет — диалектик каршылыклар. Алар философия фәнендә, бигрәк тә аның «диалектика» тәгълиматында, үзәк урынны алып торалар.

Каршылыкларның төрлелеге берничә аспектта каралырга мөмкин.

Беренче аспект — материяне камиллеге дәрәжәсе буенча карау.

Органик булмаган материядә элементар кисәкчәләр матдә белән аның кырының бердәмлеген тәшkil итү белән характерланалар. Аларның бәйләнешенә бер-берсенә күчешлелек хас. А.Эйнштейнның нисбилек теориясе буенча предметлар галәмдә максималь тизлек белән очкан чакта каршылык аларның гадәти шартлардагы массасы, озынлыгы һәм очуга сарыф ителгән вакыты арасында туа. Ләкин бу каршылык барыбер шушы ике төрле шартлардагы ике төрле сыйфатларның бердәмлеген тәшkil итә.

Органик материядәге матдәләр алмашынуы кебек диалектик процесста организмга азык белән кергән матдәләрнең, бер яктан, жыелып кушылуы (ассимиляция), икенче яктан, аларның организмның яшәвен булдыру өчен энергиягә әверелүе (диссимиляция) шулай ук бердәмлекне тәшkil итә.

Социаль материядә каршылыклар, бер яктан, жәмгыять белән табигать арасында булса (XX гасырның икенче яртысында алар жәмгыять өчен шактый гына куркынычлы

стадиягә житте), икенче яктан, жәмгыятьнең үз эчендә дә хәрәкәт ителәр. Соңгылары, традицион рәвештә, агрессив көчләрнең яңа сфералар өчен көрәшендә чагыла. Шунның өстенә алар барлык илләрдә диярлек сыйнфый һәм милли каршылыклар формасында дәвам итә. Һәм, жыеп әйткәндә, бүгенге көнгә кешелек жәмгыяте, узган гасырлардагы кебек үк, каршылыклар бердәмлеге рәвешендә яшәвен дәвам итә.

Икенче аспект — каршылыкларны вертикаль яссылыкта карау.

Бу аспектта каршылыклар өч стадиядә күзәтелә. Беренче, башлангыч басма (стадия) — аерымлык. Каршылыкның бу төре иң күп таралганы. Чөнки һәр ике әйбер аерымлыкка ия. Мәсәлән, ике индивид. Аларның һәркайсының аерымлыклары, үзенчәлекләре бар. Хәтта ике игезәк бала да, жентекләбрәк карасаң, бер-берсеннән аерыла. Нәрсәдә соң ул аерымлык? Бик күп нәрсәдә: аларның буенда, авырлыгында, гадәтләрендә, холыкларында, омтылышларында, хыялларында һ. б. Бер-берсенә аера алмаслык булып охшаган игезәкләрнең дә, бары-бер, берсе дөньяга алданрак килгән, үлүләре дә бер үк мизгелдә булмайчак. Шунның өстенә берсенен исеме Фәйзрахман булса, икенчесенекә Хәбибрахман булуы белән дә алар бер-берсеннән аерылалар. Алар арасында тәңгәллек юк түгел, ләкин тәңгәллек һичкайчан да абсолют дәрәжәдә булмый.

Аерымлык гадәти шартларда әллә ни мөһим нәрсә түгел дә кебек. Ләкин тирәнрәк итеп, философия күзлегеннән караганда, аерымлыкларны искә алуның әһәмияте бик зур. Аерымлык ул — каршылыкның башлангыч стадиясе. Ә бу инде кешеләр арасындагы мөнәсәбәт өчен житди нәрсә.

Аерымлыкны каршылык дип бәяләүгә гажәпләнәп карарга кирәкми. «Каршылык»ны без кемнәрнендер бер-берсенә каршы торуы дип аңлыйбыз. Ә алар дуслар булсалар! Ничек инде алар арасында каршылык булсын?..

Ләкин әлегечә фикер йөртү гадәти тормыш өчен генә шулай. Теориягә килгәндә (ә философия ул теория), бу күренеш гадәти тормыш кысасыннан чыгып фикерләүне таләп итә. Эш шундаки, аерымлык, каршылыкның башлангыч стадиясе буларак, үсешкә, вертикаль буенча күтәрелешкә хас сыйфат.

Каршылыкның икенче басмасы (стадиясе) — **каршы тору** (руста: «противостояние»). Каршы тору башлангыч стадия нигезендә формалаша. Аерымлыктан аның аермасы — каршылыкның киеренкерәк дәрәжәгә әверелүендә. Әйтик, ике милләт

гасырлар бую дустанэ генэ гомер сөрэлэр, ди. Алар арасындагы каршылык аерымлык дэрэжэсендэ генэ хэрэкэт итэ, ике миллэт халкына тыныч кына яшэргэ мөмкинлек бирэ. Алар мэдэни кыйммэтлэр белэн алышып гомер итэлэр, хэтта (теллэре башка булса да) өйлөнү, кияүгэ чыгу мәсьэлэлэрэндэ дә эллэ ни киртэлэр сизмилэр. Лэкин, ниндидер сэбэп нэтижэсендэ, ике миллэт арасында кытыршылыклы мөнэсэбэтлэр башлана. Бу инде аларны каршылыкның икенче стадиясенэ — каршы торуга китерэ. Шушы үзгәрешне без 80 нче еллар азагында эрмәннэр белэн азэрбайжаннар арасында тоя башлаган идек. Каршылык Карабах проблемасына бэйлэнгэн булды. Кызганычка каршы, ике дустанэ халык арасындагы каршылык тагын да югарырак дэрэжэсенэ — канлы сугыш мөнэсэбэтенэ үсеп житте.

Каршылыкның өченче, иң югары дэрэжэсе — **конфликт**. Бу инде каршы тору гына түгел (каршы тору бэхэслэр формасында да барырга мөмкин), ул, кагыйдэ буларак, кораллы бэрелешлэр дэрэжэсендэ чагыла башлый. Конфликт ике якның берсен юк итүгэ китерергэ мөмкин. Югарыда әйтелгәнчэ, Эрмәнстан белэн Азэрбайжан республикалары лидерлары арасында барган бэхэслэр ике халык арасында кискен каршылыкка, конфликтка хэтле үсеп житте.

Димэк, миллэтлэр арасындагы конфликтларның нигезен каршылыктар тэшкил итэ. Ә аерымлык дэрэжэсендэге каршылыктарны конфликт дэрэжэсенэ үстөрмәү юллары бармы? Әлбэттэ, бар. Ул да булса, күпмиллэтле дәүлэттэ дөрөс, гадел һәм һәр яктан да үлчәнелгән милли саясэт алып бару. Кызганычка каршы, 80 нче еллар азагында СССР да дәүлэт башында торган Горбачев һәм аның даирэсендэге шэхэслэргэ андый сыйфатлар бирелмэгән булуы исбат ителде.

Хэзерге заманда Көнбатыш иллэрдэ конфликтология исемендэге яңа фәнни тармак барлыкка килде. Аның асылы шундаки, бу өлкэдэге белгечлэр конкрет жәмгыять кешелэренен фикерлэрен өйрөнү нигезендэ төрле социаль төркемнэр, яки хезмэт иялэре белэн дәүлэт арасындагы конфликтларны булдырмау өчен конкрет тэкъдимнэр эшлэп чыгаралар. Хөкүмэт кешелэре, белгечлэр тарафыннан ясалган анализларны һәм шулар нигезендэ эшлэп чыгарылган тэкъдимнэрне өйрөнөп, алдан уйланылган (превентив) чаралар күрергэ тырышалар. Мэсэлэн, илдэ салым системасын гаделрэк нигезгэ күчерү, яисэ ниндидер категориялэргэ хезмэт хакын арттыру, кайсыдыр категориялэр өчен льгота мәсьэлэлэрен камилләштерэ төшү һ. б.

Нәтижәдә, жәмгыятьнең теге яки бу катлауларында куера башлаган ризасызлыктар каршылыкның иң югары стадиясенә барып житми калалар.

Гомумән, политологиянең бу яңа тармагы үзен аклый булса кирәк. Ләкин аны абсолютларга ярамый. Конфликтология һәм шушы фәнни тармак вәкилләре эшләп чыгара торган тәкъдимнәр бары тик шул дәүләтләрдә кулай, кайсыларында ки юридик кануннар тулы канлы рәвештә хәрәкәт итә, беренче чиратта Конституциянең барлык матдәләре реаль көчкә ия. Әгәр дә бу шартлар юк икән, конфликтологиянең көче дә кәгазь дә генә.

Мәсәлән, XX гасыр азагы — XXI гасыр башында Россиядә «базар реформалары» нәтижәсендә жәмгыять социаль өлкәдә төрле, бер-берсенә капма-каршы торган төркемнәргә бүленде. Берәүләр чиксез баеп калды, икенчеләр (болары — күпчелек) хәерче хәлендә яши. Конфликтология дәүләтнең гражданның толерантлыкка, килешүгә чакыра. Ләкин бу сәясәт үзен аклый алмый. Россия конфликтологларының вазифасы халыкны толерантлыкка (түземлеккә) өндәү түгел, бәлки жәмгыятьтәге каршылыктарны конфликт дәрәжәсенә житкермәү өчен алдан уйланылган чаралар системасын эшләп чыгаруда.

Гомумән, каршылыктарны вертикаль яссылыкта өйрәнүнең һәм шушы юнәлештә алган белемнәрне практикада кулланышың жәмгыять тотрыклылыгын тәмин итүдә зур роль уйный алуы шөбһәсездер.

Өченче аспект — каршылыктарны горизонталь яссылыкта карау.

Каршылыктарны төрләргә бүлеп өйрәнү үз максат түгел. Мәсәлән, аларны вертикаль яссылыкта карау каршылыктарның жәмгыять өчен ни дәрәжәдә җаваплы да ни дәрәжәдә хәвефле икәнлеген, шулай ук практик эштә шуларны исәпкә алып, ничек эш итәргә кирәклеге ача алганын күрсәтте. Каршылыктарны горизонталь яссылыкта карау шул ук изге максатны күздә тотта. Ләкин каршылыктарның горизонталь яссылыктагы төрлелеге бу универсаль күренешнең диапазонын киңрәк ачу белән бергә, каршылык төрләренең табигать һәм жәмгыять тормышындагы ролен күрсәтә, кешеләрнең практик эшендә кайсы төрләрне нигез ташы итеп алу, үсеш процессларының этапларында кайсы төрләргә өстенлек бирү өчен методологик белем белән коралландыра.

а) Эчке һәм тышкы каршылыктар.

Диалектик каршылыктарның төрләрен өйрәнгәндә, беренче чиратта, эчке һәм тышкы каршылыктарны аера белүгә игътибар итү сорала. Предметларның үсешендә, алга баруында аларның роле бер үк түгел. Биредә өстенлек эчке каршылыктарга бирелә. Алар — үсешнең, алга баруның чыганагы, этәргеч көче.

Табигать, хайваннар дөньясына күз төшерик. Аерым төрне алганда, аның яшәве һәм киләчәге шушы төр эчендә яшәү өчен барган көрәш белән билгеләнә. Кыргыз хайваннар арасында бара торган табигый сайланыш процессы шушы төр хайваннарның зуррак көчкә ия булганнарының исән калуын тәмин итә. Бөөк галим Ч. Дарвин тарафыннан ачылган бу канун табигать үсешенең үзәген тәшкил итә. Чөнки яшәү өчен көрәшүдә конкрет шартларга иң көчлеләр генә җайлаша ала. Алар үзләренең дошманнарына каршы көрәшүдә дә чыдамлырак сыйфатларны күрсәтәләр. Димәк, шушы төр хайваннарның киләсе буыннары, токымнары да үзләренең генетик (нәсел) структураларында камилрәк сыйфатларны үзләштергән булып чыгалар. Бу — аерым алган төр эчендә барган көрәшне чагылдыра. Кайбер хайваннар (бөтен төрләре белән) табигать шартларына җайлаша алмаулары нәтижәсендә бөтенләй юкка чыгуга дучар булалар. Мәсәлән, динозаврлар. Кайбер Көнбатыш илләрдән (бигрәк тә АКШтан) килгән фильмнарда кешеләрнең шушы коточкыч хайваннар белән йөзгә-йөз килеп сугышулары тасвирлана. Ләкин күп кенә фәнни тикшеренүләр күрсәткәнчә, бу ерткыч хайваннар моннан берничә миллион ел элек үк инде үлеп беткәннәр, димәк, кешеләрнең алар белән нинди булса да «мөнәсәбәте» фәкать уйдурма гына. Ә шушы хайваннарның тирә-юньдәге шартларга җайлаша алмыйча үлеп бетүе турында төрле фикерләргә юлыгырга туры килә. Иң мөһиме шул: табигать өлкәсендә яшәү өчен барган көрәштә җиңеп чыгу иң көчлеләр арасында була. (Бу тенденциянең кешеләр җәмгыяте өчен дә характерлы булуын әйтми булмый, ләкин җәмгыять өлкәсендә хәрәкәт итә торган кануннар табигатьтәге кануннардан шактый аерыла. Бу турыда махсус тукталу дәрәслекнең икенче китабында урын алачак.)

Моңа хәтле сүз эчке каршылыктар турында барган иде. Ләкин, югарыда әйтелгәнчә, шул ук табигать предметлары, конкрет әйткәндә, кыргыз хайваннар яшәешендә тышкы каршылыктар булырга мөмкинме? Әлбәттә, мөмкин. Шул ук динозаврларны алыңк: аларның билгеле бер тарихи этапта юкка

чыгулары турындагы фаразлар арасында нәкъ энә шул тышкы каршылыкларның хәлиткеч роль уйнаганлыгы турындагы фикерләр дә очрый.

Тышкы каршылыклар бу очракта Жир шарындагы фауна белән флораны, ягъни хайваннар белән үсемлекләр дөньясыннан тыш өлкәдәге факторлар белән булган мөнәсәбәтне күздә тота. Мәсәлән, галәмнән килгән катастрофа. Тунгус метеориты кебек гигант күләмдәге «ташның» динозаврлар яшәгән регионны кырып ташлавын фараз иткәндә, бу хәл шушы ерткыч хайваннарга карата тышкы каршылык очрагы дип бәяләнергә мөмкин.

Яисә тере организмнарның төрле мутацияләргә бирелүен алыйк. Аларның булуында эчке сәбәпләргә бәйләнү ихтималы да хөкем сөрә, ләкин шул ук вакытта тышкы сәбәпләрнең ролен дә инкяр итәп булмый. Моңа мисал итәп, организмга азык белән төрле химикатларның керүен, шулай ук радиация йогынтысының нәтижәләрен һ. б. ны алырга була.

Эчке һәм тышкы каршылыкларның хәрәкәт итүе җәмгыять шартларында бигрәк тә характерлы. Мәсәлән, Россиянең XX гасыр азагы — XXI гасыр башындагы киң күләмле һәм тирән кризиста булуы эчке (Россиянең үзендәге) каршылыклар нәтижәсе иде. Ул каршылыклар Горбачев белән Ельцин кебек җитәкчеләрнең, шулай ук алардан илнең икътисадын үзгәртеп кору өчен барлык хокукларны алган, Гайдар һәм Чубайс кебек «реформаторларның» компетентсыз гамәлләре нәтижәсендә барлыкка килгән иде. Аларның төп хатасы Көнбатыш илләр, бигрәк тә АКШ моделен Россия җирлегенә күчерергә тырышуда булды. Ләкин Россиянең гасыр дәвамында, бигрәк тә 1917 елгы Октябрь инкыйлабынан соң формалашып килгән, аның үзенә генә хас менталитеты бар. Ул АКШ моделен кабул итә алырлык түгел иде, һәм итмәде дә. Ельцин даирәсендәге кешеләр бу хатаны танырга теләмәделәр. Билгеле инде, шушы модельның авторлары да (АКШның Гарвард университеты профессорлары) башта Россия җитәкчеләрен юатырга тырыштылар. Ләкин шушындый зур, бөтен дөньяга фаш ителгән, апачык булган хатаны ни гомер танымаска мөмкин иде? 90 нчы еллар азагында макталган модельның авторы Джеффри Сакс түбәндәгене әйтергә мәҗбүр булды: «Без, чирлене (ягъни Россияне — *Авт.*) операция өстәленә яткызып, аның күкрәк читлеген ярдык. Карасак, анда бөтенләй башка анатомия икән»...

Эйтергә кирәк, каршылык ул этәргеч көч, үсеш чыганагы гына түгел (бу мәсьәләнең бер аспекты), бәлки хәл ителмәгән проблема да. Проблеманы хәл итү алга таба үсешне тәэмин итә. Шунсыз каршылык этәргеч көч түгел, нәкъ киресенчә, үсешне тоткарлаучы көч, тормоз булып тора.

Россиядәгә күпьяклы һәм тирән кризис рәвешендә барлыкка килгән каршылыкны бары тик шушы, хаталы юлдан баш тарту аша гына хәл итеп була иде. Ләкин әлегә юл Ельцин президентлыктан киткәч тә дәвам итте.

Россиянең кайбер сәясәтчеләре һәм галимнәре илнең мекен хәлдә калганлыгын русофобия (русны һәм, гомумән, Россияне яратмау, аны якын күрмәү) сәбәбе белән аңлатырга тырыштылар. Ягъни акчалы дәүләтләр, Халыкара валюта фонды (ХВФ) Россиягә ярдәм йөзеннән аңа әжәткә акча биреп торудан баш тарта башладылар, чөнки алар өчен Россиянең һәлакәткә баруы кулайрак... Әлегә вазгыятькә икенче яктан караганда, кайсы ил, кайсы халык, кайсы гаиләнең үз киләчәген әжәткә алып яшәүгә генә корганы бар соң?). Ләкин шул тәкъдирдә дә, бу бит хәлиткеч сәбәп дип карала алмый. Чөнки бу очрак Россия өчен тышкы каршылык булып кына кала. Һәр дәүләт, һәр халык өчен хәлиткеч рольне, кагыйдә буларак, эчке каршылыктар, аларны үз вакытында хәл итә бару уйный. Бу гамәл һәр аерым кешенең үз хәленә бәя бирүенә дә карый. Югыйсә кайберәүләр үз тормышындагы житешмәүлекләренең сәбәбен үзләрендә түгел, фәкәт башкаларда гына эзлиләр, аларда гына табарга тырышалар.

Предметларның үсеш процессында тышкы каршылыктарның роле бер дә юк микәнни соң? Җиң алай түгел. Кайбер очракларда предметның яшәешенә, аның иминлегенә иң зур йогынтыны нәкъ тышкы каршылыктар ясый ала. 1941 елда фашистлар Германиясенең илебезгә басып керүен, сугыш башлау фактын алайк. Бу, философия термины белән әйткәндә, тышкы каршылыкның чагылышы иде. Ләкин дәүләтебезнең һәм халкыбызның киләчәген саклап калуда нәкъ шушы каршылыкны хәл итү иң беренче һәм иң мөһим бурычка әверелде. Бу конкрет ситуациядә илебезнең житәкчеләре тарафыннан «Все — для фронта, все — для Победы» дигән лозунгы очраклы түгел иде.

Эчке каршылыктар белән тышкы каршылыктар бер-берсенә күчешле мөнәсәбәттә яшиләр. Мәсәлән, 80 нче елларга кадәр АКШ белән СССР арасындагы мөнәсәбәтне шушы ике бөөк

дәүләтнең һәркайсы өчен дә тышкы каршылык дип карау дөрес иде. Ләкин СССР белән АҖШны ике капма-каршы лагерь (социализм белән капитализм) лидерлары дип караганда, алар арасындагы каршылык, һичшиксез, эчке каршылык (социализм белән капитализм арасындагы каршылык) ролендә каралырга да мөмкин иде. Ул вакытта СССР белән АҖШ өчен тышкы каршылык нидән гыйбарәт иде соң? Бу очракта тышкы каршылык кешелек җәмгыять белән табигать арасындагы мөнәсәбәتلәр яссылыгында каралырга тиеш була. Әйе, XX гасыр азагында андый (экологик) каршылык, әйтергә кирәк, барлык илләр өчен дә иң кискен каршылыklarның берсе булып китте.

Гомумән, эчке һәм тышкы каршылыklarга нисбилек характерлы. Кайсыдыр каршылык ниндидер мөнәсәбәттә тышкы каршылык булып бәйләнсә, башка бер мөнәсәбәттә ул эчке каршылык булып каралырга мөмкин. Һәм — киресенчә.

б) Төп һәм төп булмаган каршылыklar. Предметларның үсеш процессында аларның роле тигез түгел. Аңлашыла ки, өстенлек төп каршылык ягында. Бу каршылыklarның ике төре дә универсаль характерга ия. Мәсәлән, табигать өлкәсендә тере организмның чирләр белән көрәшүе. Бу — асылда, организмның яшәүне дәвам иттерү омтылышы белән аның «искерүе», «тузуы», ниндидер чир аркасында зәгыйфләнүе арасындагы каршылык. Ләкин әлеге каршылыкның нәтижәсен алдан ук билгели торган сәбәпләр булырга мөмкин. Әйтик, кешенең рак чире белән авыруы. Шул ук вакытта аның борынына томау да төшкән, ди. Ике чир дә, хәл ителмәгән проблемалар буларак, каршылыklar тәшкил итәләр. Шушы каршылыklarның кайсысы «төп» тә, кайсысы төп түгел? Бу сорауга җавап бирү кыен түгел: төп каршылык организмның рак чире белән булган мөнәсәбәтендә. Нишләп? Чөнки ул организмның язмышын хәл итүдә билгеләүче роль уйный.

Җәмгыять тормышын алышк: биредә билгеләүче фактор һәрвакытта да материал җитештерү өлкәсендә булыр. Чөнки материал җитештерүсез җәмгыять яши алмый (бу өлкәгә дәрәслекнең икенче китабында киңрәк урын биреләчәк). Шунлыктан, җитештерү ысулы — җитештерү көчләре белән җитештерү мөнәсәбәтләре — җәмгыятьнең башка барлык якларын да үзе билгели. Дөрес, төрле (колбиләүчелек, феодаль, буржуаз, социалистик) җәмгыятьләрдә төп каршылыкның чагылышы төрлечә булырга мөмкин.

Шулай да, төп каршылык үзенең «статусын» һич югалтмый. Ул дәүләт учреждениеләренең принципларын, жәмгыятьтәге сыйнфый мөнәсәбәтләренә, аның рухи тормышын һ. б. билгели. Соңгылары өлкәсендәге төрле низаглар, бәхәсләр һ. б. килешмәүчәнлекләр төп булмаган каршылыкларны тәшкил итәләр. Аларның чишелүе, кагыйдә буларак һәм башлыча, төп каршылыкларны хәл итүдән бәйле.

Мәсәлән, Россиядә 90 нчы елларда рухи өлкәдә барлыкка килгән барлык тискәре күренешләр (мәдәният һәм уку-укыту учреждениеләрендә эшләүчеләргә хезмәт хакын түбән билгеләү; эш хакын түләүдәге тоткарлыklar; яшьләренең, эшсез калу аркасында, төрле жинаятьле эшләргә бирелүе һ. б.), ахыр чиктә, Россия жәмгыятендә житештерү көчләрененен жимерелүенә, житештерү мөнәсәбәтләренен хаоска әйләнүенә бәйләнгән булды.

Ләкин төп булмаган каршылыklar жәмгыять тормышында билгеләүче рольне уйный алмасалар да, аларның жәмгыять тормышына, шул исәптән житештерү өлкәсенә булган йогынтысы, бәхәссез.

Жәмгыятьнең төп каршылыklары хәл ителмичә торып, аның башка өлкәләрендәге каршылыklары да хәл ителми торырга мөмкин.

в) Баш һәм баш булмаган каршылыklar. Алар шулай ук универсаль характерга ия. Баш каршылык предметның шушы этаптагы үсешендә хәлиткеч роль уйный. Мәсәлән, игенне үстергәннән соң, урып-жыю кампаниясен үз вакытында һәм оешкан төстә уздыру — булган уңышны түкми-чәчми жыеп алу дигән сүз. Моңы үтәү өчен баш каршылыкны хәл итү сорала: техника паркын тиешле таләпләргә җавап бирерлек хәлгә китерү, барлык эшләрне башкарып чыгарырлык эшчеләр коллективы туплау, эшләүчеләр өчен матди һәм мораль стимуллар булдыру һ. б. Игеннәрдән мул уңыш алуда тиешле эшләрне үз вакытында башкарып чыгуны баш каршылыкны хәл итү дип санарга була. Баш булмаган каршылыklar, бу очракта, төрле ваграк проблемаларны хәл итүгә кайтып кала.

Ә баш каршылык белән төп каршылык арасындагы аерманы ничек аңларга? Аларның үти торган рольләре ягыннан кайсына өстенлек бирергә?... Жәмгыять өлкәсендә, югарыда әйтелгәнчә, **төп каршылык** — материал житештерү сферасында. Ул предметның үсешендә билгеләүче рольне үти. Баш каршылык исә предметның теге яки бу этабында хәлиткеч рольне уйнарга

мөмкин. Мәсәлән, Ватан сугышы елларында фронт өчен корал, азык, киём житештерү илебез халкы алдына баш каршылык рәвешендә килеп баскан иде. Сугыш тәмамлану белән бу каршылык, проблема буларак, икенче планга чигерелде.

Бөөк төзү елларында баш каршылык төп каршылык белән туры килә, аңа кушыла иде. Баш каршылык тышкы каршылыкка да бәйле. Асылда, алар бер-берсендә тупланган да булар. Мәсәлән, сугыш проблемасын хәл итү югарыда китерелгәнчә, тышкы каршылык, шулай ук баш каршылык ролендә дә каралырга мөмкин.

г) Антагонистик һәм антагонистик булмаган каршылыктар. Бу төрдәге каршылыктар фәкәт жәмгыятьтә генә хәрәкәт ителәр.

Аларның принципияль аермасы — капма-каршы сыйныфларның ни дәрәжәдә килешә алу, килешә алмау мөнәсәбәтләрендә.

Антагонистик каршылыктар дип бер-берсе белән килешә алмый торган каршылыктарны атыйлар. Мәсәлән, жәмгыятьтә изүче һәм изелүче сыйныфлар арасындагы каршылыктар. Бу төр каршылыктарның нигезен капма-каршы икътисади мәнфәгатьләр тәшкил итә. Шунлыктан бу сыйныфлар арасындагы мөнәсәбәтләр көрәш формасын алалар. Ләкин соңгысы үзе төрле (ачык һәм ачык булмаган, кискен һәм кискен булмаган) шәкелләрдә хәрәкәт итәргә мөмкин.

Хәзерге заманда Көнбатыш илләрдәге сыйныфлар арасындагы көрәшкә кискенлек хас түгел. АКШ һәм Аурупа илләрендәге идарә итүче сыйныфлар XX гасыр дәвамында бара торган инкыйлаби процессларны искә алып, хезмәт ияләре белән мөнәсәбәттә либеральрәк позициягә күчтеләр. Хезмәт белән капитал арасындагы каршылык элеккечә зур булып калса да, эшче халкы, фермерлар, гомумән хезмәт ияләре, XX гасыр башындагы кебек чамасыз изелүдән арына алдылар.

Бу исә антагонистик каршылыктарның вакытлы гына булса да килешү юлы белән хәл ителү мөмкинлеген исбат итә.

Россиядә исә, кыргый капитализм шартларында, рәсми мәгълүматлар буенча, 1999 ел уртасына иң югары дәрәжәдәге материал тәмин ителүчеләр (олигархлар, хөкүмәт вәкилләре, мафиозниклар һ. б.) барлык халыкның 0,5 процентын, иң түбән дәрәжәдә тәмин ителүчеләр (ярлылар статусыннан түбән дәрәжәдә яшәүчеләр) 20,2 процентын, түбән дәрәжәдә тәмин ителүчеләр 57,3, урта дәрәжәдәгеләр — 19,7 процентын тәшкил

иткән булган (кара: Диалог.— 2001.— № 5.— С. 47). 2000—2001 елларда барлык төр куллану товарларына бәяләрнең текә күтәрелүе хезмәт ияләренең материал хәлен тагын да начарлатты. Бу шартларда Россиядә хезмәт белән капитал арасындагы каршылык тагын да тирәнәя төште. Хезмәт ияләренең хакимлек итүче режим белән канәгать булмавы төрле стачкаларда, пикетларда, забастовкаларда, аерым төркемнәрнең протест рәвешендәге ачлык игълан итүләрендә һ. б. акцияләрдә чагыла торды.

Антагонистик булмаган каршылыklarның нигезен каршы көчләр мәнфәгатьләренең **чагыштырмача туры килүе** тәшкил итә. Кагыйдә буларак, алар, аерым алганда, изүче сыйныфлар, шулай ук изелүче сыйныфлар арасында очрый. Мәсәлән, шәхси милекчелеккә корылган жәмгыятьтә милек хужалары (сәнәгать предприятиеләре хужалары, зур күләмдәге жир, урман массивлары хужалары, зур банк хужалары) арасындагы каршылыklar антагонизмнан азат. Антагонизм эшче халык һәм хезмәт белән көн күрүче башка төркем кешеләре арасында да була алмый. Тигез рәвештә изелгән милләتلәр арасында да аны табу мөмкин түгел. Шушы социаль төркемнәрнең аерым вәкилләре арасында антагонистларның булуы, әлбәттә, мөмкин. Ләкин аерым вәкилләр арасында гына, социаль төркемнәр арасында түгел.

Каршылыklar, югарыда күрсәтелгәннәрдән гайре, объектив һәм субъектив, зарурий һәм очраклы, реаль һәм уйдырма (иллюзорлы) төрләрдә дә чагылырга мөмкин. Гомумән, каршылыklarның төрләргә аерып карау капма-каршылыklarның бердәмлегә һәм көрәшкә канунын тулырак һәм тирәнрәк төшенүгә булышлык итә.

Каршылыklar үсешнең чыганагы, этәргеч көче дип әйтелде. Ләкин бу тәгъбирне абсолютлау да, догма итеп файдаланырга омтылу да дөрес үк булмас. Беренчедән, каршылыklar әнә шул функцияләрен фәкать чишелгән, хәл ителгән тәкъдирдә генә үтилә. Шунсыз аларның көче потенциалда генә, реальлектә түгел. Икенчедән, каршылыklarның конструктив мөмкинлегә белән бергә деструктив мөмкинлегә дә бар. Әгәр дә беренче очракта алар үзләрендә (потенция рәвешендә) үсеш мөмкинлеген туплый торган булса, икенче очракта фәкать нәрсәендер жимерү, юкка чыгару мөмкинлеген генә туплыйлар. Мәсәлән, илгә яисә кешеләр яши торган географик регионга табигый һәлакәтләр (жир тетрәү, ураган, су басу һ. б. афәтләреннән) килү; радиацион яки бактериологик агулану һ. б.

Шулай да, гомумән алганда, каршылыклар үз хәрәкәт чыганагын туплаучы феномен сыйфатында каралырга тиеш. Инде әйтеп үтелгәнчә, аның дөнъяга карашы, шулай ук методологик әһәмияте зур. Ләкин биредә тагын бернәрсәне истә тотарга кирәк: конкрет каршылыкның чишелүе, хәл ителүе шушы жирдә, шушы предмет яки процесста каршылыкларга урын калдырмау түгел. Нәкъ киресенчә, каршылык хәл ителгән жирдә башка каршылыклар барлыкка килә. Алар да үзләренең хәл ителүен көтә һәм, иртәме-соңмы, алар да хәл ителәчәк. Шулай дөнъяның яшәеше ул — һич өзелми торган каршылыклар тезмәсе. Жәмгыятьтә аларны хәл итә бару кешеләрнең яшәү мәгънәсен тәшкил итә.

2. Сан һәм сыйфат үзгәрешләренең бер-берсенә күчеше кануны. Сан һәм сыйфат үзгәрешләренең бер-берсенә күчеше кануны үсешнең, үзгәрешләрнең аз-азлап, теземлелек белән дә, сикереш белән дә баруын характерлый.

Югарыда әйтелгәнчә, диалектиканың һәр кануны үзгәрешләргә, үсешкә ниндидер яктан характерлый һәм ниндидер сорауга җавап бирә. Әгәр дә каршылыклар кануны «үсешнең чыганагы нәрсәдә?» дигән сорауга җавап бирә ала икән, сан белән сыйфат кануны үзгәрешләргә, үсешкә эчке механизмын ачып бирә ала дигән сүз.

Бу канун универсаль характеристикага ия: ул табигатьтә дә, жәмгыятьтә дә, кешенең фикерләү өлкәсендә дә чагыла.

Дөнъяда булган барлык предметларга, күренешләргә бердәйлек (тождество) шулай ук аерымлык та хас. Инде әйтеп үтелгәнчә, ике предмет яки ике күренеш үзара охшаш булсалар да, алар арасындагы бердәйлек абсолют түгел. Мәсәлән, ике су тамчысы. Алар, ни дәрәжәдә генә бер-берсенә охшашлы булмасын, барыбер нәрсә белән булса да бер-берсеннән аерылалар. Хәтта бер үк молекуланың ике атомы да шулай. Мәсәлән, су молекуласының ике водород атомы — бер түгел бит, ике. Әгәр дә аларның бердәйлеген абсолют булса, без шушы абсолют, ягъни бердән-бер атом белән генә эш итәбез булып чыгар иде. Ләкин атомнарның саны — ике. Аларны без, шартлы рәвештә «1 нче атом», «2 нче атом» дип атасак та, алар әнә шул «1 нче», «2 нче» булулары белән аерылып тора чаклар.

Аермалыклар турында сүз алып барган идек инде. Ләкин анда аермалыклар бер аспектта, ягъни каршылыкларның иң башлангыч дәрәжәсе ягыннан каралган иде. Бу очракта исә аермалыклар төрлелек ягыннан каралачак.

Шулай аермалыкларның ике төрен күзәтеп була: сан аермалыклары һәм сыйфат аермалыклары. Философиядә алар борынгы тәгълиматлар заманыннан бирле сан һәм сыйфат категорияләре атамасында өйрәнелеп киләләр.

Әйтергә кирәк, бу, бер яктан караганда, гади һәм аңлаешлыгына нәрсәләр галимнәр арасында гасырлар дәвамында төрлө бәхәсләр кузгатып килә.

Сан категориясен философиягә пифагорчылар алып керәләр. Алар санны субстанция дип караганнар. Һәм аларның санны шундый югары дәрәжәдә күрүләре аны мистика белән сугаруга кадәр барып җитә торган булган. Мәсәлән, үзләре үк дәлиллегән $a^2 + b^2 = c^2$ Пифагор теоремасы буенча барлыкка килгән формуланы алар ниндидер тылсымлы көч корылмасы дип аңлатырга тырышканнар. Пифагорчылар теориясе буенча, саннар Алла дәрәжәсенә күтәрелә, барлык предметлар, күренешләр (галәм, рух, сәнгать һ. б.) сан призмасы аркылы карала торган булган.

Платон санны материал җисемнәрдән аерып карый. Аристотель исә, Платон позициясен тәнкыйтьләп, санны материал әйберләрдән аерылгысыз атрибут дип аңлатырга тырыша. Гегель сан категориясенең төп сыйфатларын исәптә (число) һәм күләмдә (величина) күрә.

Хәзерге әдәбиятта санга карата күп төрлө билгеләмәләр яшәп килә. Аларның күбесенә санны исәп, күләм, аралык һ. б. шушындый билгеләр белән характерлау хас. Ләкин, җыеп әйткәндә, сан ул — предметларның, күренешләрнең **тышкы** характеристикасы. Болай дип әйтү санны күренеш категориясенә калдыру булып чыга кебек (без күренешне предметларның, процессларның тышкы ягы дип бәяләгән идек). Бу — дәрәжәгә якин, чөнки күренешкә дә, санга да тышкылык хас, ләкин, күренә ки, алар бер-берсен кабатламыйлар, чөнки берсе асыл белән булган мөнәсәбәттә алынса, икенчесе сыйфат белән булган мөнәсәбәттә алына.

Сыйфат — философиядә тагын да зуррак бәхәсләр тудырган категория. Демокрит төрлө әйберләрдә ике төрлө сыйфат күрә. Шуларның берсе — объектив. Мәсәлән, атомнар һәм алар арасындагы бушлык. Икенчеләре — субъектив. Әйтик, кешеләр тарафыннан тоела торган җылылык, тәм, ис, төс кебек сыйфатлар. Аныңча, бу сыйфатлар кешенең фикерендә (аңында) гына яши алалар (кара: Материалисты Древней Греции.— М., 1955.— С. 60—61).

Аристотель сыйфатны асыл категориясе белән бәйләп карый. Аныңча, асыл ике аспектта күзәтелә. Берсе — төр буларак (кешенен сыйфатлары, мәсәлән, атныкыннан аерыла); икенчесе — предметларның шушы вакыттагы халәте буларак (жылы һава салкын һава белән алмашына һ. б.).

Аристотельның сыйфат категориясен әйберләрнен асылына бәйләп эш итүе киләчәк эзләнүләр өчен дә әһәмиятле була. Мәсәлән, урта гасыр галимнәре предметларның яшерен сыйфатлары турында сүз алып бара башлыйлар (алхимия шуннан сарт ала). XVI—XVIII гасыр инглиз материалистлары (соңрак аларга француз материалистлары да кушыла) әйберләрдә беренчел һәм икенчел сыйфатларны аера башлыйлар.

Гегель сыйфат категориясенен төп күрсәткечен ачыклык, билгелелек дип бәяли. Ләкин һәр предмет төрле (күләм, вакыт, исәп һ. б.) аныклыктарга ия. Аларның кайсысы хәлиткеч дип саналырга тиеш соң? Гегель, моны истә тотып, һәр предметны нәкъ шушы предмет итеп калдыручы кысалар чиге дигән төшенчәне куллана. Әйтк, кеше фәлән чиклә (аң, ике кул, ике аяк, сөйләшү сәләте һ. б.) арасында гына кеше, шушы чиктән чыкты исә (аякларның саны ике түгел, ә дүрт; кулларның саны — биш, аң дигән нәрсә юк һ. б.), ул инде кеше түгел. Гегель болай дип яза: «Сыйфат ул булулык белән бер, турыдан-туры ачыклык»... (кара: Соч.— Т. 1.— М.-Л., 1929.—С. 157).

Ләкин Гегель, идеалистик карашлар нигезендә хөкем йөртөп, сыйфатны, ахыр чиктә, абстракт идеягә буйсындыра.

Материалистик диалектика тәгълиматы буенча, сыйфат — объектив реальлек. Бу тәгълимат буенча сыйфатлар «беренчел» һәм «икенчел»гә аерып каралмый (чөнки бу караш тарафдарлары кайбер объектив сыйфатларны субъектив сыйфатлар рәтенә куя). Сыйфат булулыктан ирекле, мөстәкыйль нәрсә түгел, аның объектив нигезен реаль яшәешкә ия булган предметлар тәшкил итә.

Сыйфатны материалистик диалектика позициясеннән чыгып бәяләү һәм, гомумән, аның сан белән сыйфат турындагы концепцияләре механистик материализм (Дюринг) һәм субъектив идеализм (Мах) теорияләре белән көрәштә формалаша.

Сыйфат ул предметның, күренешнең, процессның эчке билгелелеге, аныклыгы. Әгәр дә сан күренеш белән бәйлә икән, сыйфат предметның, процессның асылы белән тыгыз бәйләнештә. Ул гына да түгел, әйбернең сыйфаты белән аның асылы бердәйлек итәләр.

Һәр предметның, күренешнең, процессның үзлек күрсәткечләре күп төрле була. Сыйфатны кайбер галимнәр предметның энә шушы үзлек күрсәткечләренең жыелмасы дип бәялиләр. Мәсәлән, жәмгыять. Аның санап бетергесез үзлек күрсәткечләре бар. Ул кешеләр жыелмасы да, аңарда житештерү дә, мәдәният тә, сәнгать тә, сәясәт тә һ. б. үзлекләр дә бар. Димәк, сыйфат шуларның жыелмасы булып чыга. Әлбәттә, механистик жыелмасы түгел, ә шушы үзлекләрнең, фигураль рәвештә әйткәндә, сыгып чыгарылган субстраты. Ләкин ничек соң шушы «субстратны» табарга?.. Моңа ирешү өчен анализ белән синтез ысулларын файдаланып эш итү сорала. Һәм предметның асылын танып белүдә хаталар була алган кебек, аның сыйфатын билгеләүдә дә ялгышулар булуы бик мөмкин. Башкача әйткәндә, предметның сыйфатын танып белү кешеләргә жиңел генә бирелми.

Ләкин һәр предметның күп төрле үзлек күрсәткечләре арасында кайсыларыдыр шушы предметның сыйфаты белән туры килергә мөмкин. Мисал өчен, шул ук жәмгыять феноменын алып карыйк: аның кайбер үзлек күрсәткечләре китерелде. Ә бит аның гомумрак күрсәткече дә бар. Мәсәлән, ул, ягъни жәмгыять, кешеләрнең төрле икътисади, социаль, сәяси, әхлакий һ. б. мөнәсәбәтләрдә яшәүче кешеләр жыелмасы (шунсыз кешеләр жыелмасы фәкәт гавам гына булып иде). Бу күрсәткечне жәмгыятьнең төп үзлегә дип тә әйтеп була. Һәм ул, шушы төп үзлек буларак, жәмгыятьнең сыйфатын да тәшкил итә.

Философия фәнендә сан белән сыйфатның тыгыз бәйләнештә булып, хәрәкәт итүләре турында карашлар борынгыдан ук килә. Материалистик диалектика аларның аерылгысыз бәйләнештә икәнлеген таний. Аларның бәйләнеше бигрәк тә чама категориясе ярдәмендә ачыла.

Чама ул — конкрет бер сыйфат белән конкрет бер санның берлеге.

Мәсәлән, гадәти шартларда кислород молекуласы (O_2) шушы элементның ике атомынан тора. Бу очракта кислород төссез, иссез һәм нинди булса да тәмгә ия булмаган газны тәшкил итә. Кислород барлык башка элементлар белән химик кушылмага керә ала. Ләкин ике атомлы кислородтан торган молекулага кислородның тагын бер атомы кушыла икән, озон (O_3) дип атала торган газ барлыкка килә. Ул атмосферада, гадәттә, яшенле яңгырдан соң пәйда булырга мөмкин, аны

ясалма юл белән дә тудырып була (моның өчен һава аркылы электр тогы (чаткысы жибәрү житә). Озон кислородтан үзенен физик үзлеген белән дә аерылып тора: төсө — күксел, исе — зәһәр, шуның өстенә шартлаучан.

Һәркем өчен таныш тагын бер күренешне алыгк: H_2O — суның молекуласы буларак, өч агрегат хәлдә булырга мөмкин. Аның һәр халәте температура белән билгеләнә. Ноль градустан боз хәлендә, 100 градуска житте исә — парга әйләнә, ә ноль белән 100 арасында сыекча (су) рәвешендә яши.

Тагын бер мисал. Бусы — Наполеон мемуарларыннан, аны Ф. Энгельс «Анти-Дюринг» исемле хезмәтендә китерә. Наполеон үзенен Мисыр кампаниясендә (1798—1801) каты дисциплина шартларында тәрбияләнген регуляр француз гаскәре солдатлары белән Мисырның, аерым алганда, һәркайсы зур осталыкка ия булган мәмлүк сугышчылары арасында бәрелешүләренен нәтижәләрен өйрәнгән. Аның күзәтүе буенча, ике мәмлүк өч французны бәхәссез жиңә алган; 100 мәмлүк белән 100 француз тигез көчкә ия; 300 француз 300 мәмлүктән өстен; ә 1000 француз 1500 мәмлүкне жиңеп чыга ала торган булган... Бу чагыштырулар нәрсә турында сөйли? Һәр яктан да сан ягыннан кечкенә төркемнәр очрашкан чакларда өстенлек физик планда нык, спортсменнарча әзерләнген мәмлүкләр файдасына тәмамлана торган булса, сан ягыннан зур төркемнәр бәрелешкән очракларда каты дисциплинага күнеккән тәртипле француз солдатлары жиңүгә ирешә торган булган.

Чама — бик мөһим фактор. Аның кешеләр практикасында әһәмияте зур. Мәсәлән, кешенен түземлек дәрәжәсе. Анда физик, физиологик, психик һәм психологик моментларны күздә тотарга була. Билгеле ки, кеше ашамыйча күп көннәр яши ала, кешенен судан мәхрүм булуы — шактый газап-лырак сынау (жазалаучылар үзләренен корбаннарын су бирмичә тилмертә торган булганнар). Ә менә йокысыз кеше бөтенләй түзә алмый. Аның чиге, түземлек чамасы бер-ике көн генә.

Ләкин экстремаль шартларда кеше түземлегенен физик, физиологик, шулай ук психологик чикләре киңәргә мөмкин. Бу аерым индивидка хас булган нәрсә генә түгел. Мәсәлән, совет кешеләренен Бөек Ватан сугышы елларындагы (ашарга житмәү, хезмәтнен авырлыгы, кайгы-хәсрәтнен зурлыгы һ. б. сынауларга) түземлегенә теоретик исәпләүләргә сыеп та бетмәгәндер.

Студентлар имтиханнарда эзерлэнгәндә дә бер-ике көн эчендә үзләрен гадәти булмаган каты режимга буйсындыра алалар. Биредә түземлек чамасы үзенең киңәйтелә алганын күрсәтә.

Гомумән, кешегә чаманы белү бик кирәк. Мәсәлән, күп кенә спортчыларда, актив режимны ташлаганнан соң, йөрәк авырулары башлана. Халыкта «һәр эштә чаманы белеп эш итәргә кирәк» дигән әйтем йөри. Ул күп нәрсәләргә карый. Мәсәлән, берәүгә артык дулкынлану, ярсулы хисләр кичерү ярамый. Икенче берәүнең талымсызлыгы, тыйнаксызлыгы күзгә ташланып тора. Андыйларның чаманы белмәве әйләнә-тирәдәгеләрдә канәгатьсезлек хисләре уята. Хәтта сәхнәдә рольне башкаручы артистка да чаманы белү кирәк. Руста «переигрывание» дигән сүз бар. Татарда ул «артыкка китте» дигән сүzlәр белән бирелә. Кайбер талымсыз актерлар, түбәнрәк зәвыклы тамашачыны көлдәрәм дип, чамасыз «кылана» башлыйлар.

Сан белән сыйфатның бәйләнешле мөнәсәбәте философиядә күптәннән инде бәхәскә урын калдырмый. Ә менә сан үзгәрешләренең сыйфат үзгәрешләренә күчеше кануны беренче тапкыр Гегель тарафыннан тәгъбирләнә. Канун буенча, предмет сыйфатының үзгәреше, яки аның элеккеге сыйфаттан яңа сыйфатка сикереше сан үзгәрешләренең билгеле бер чиккә килеп җитүе белән билгеләнә. Бу чик чама дип атала. Сан белән сыйфатның үзара йогынтысы бер юнәлешкә генә, ягъни сан үзгәрешләренең сыйфат үзгәрешләренә әверелүе белән генә чикләнми. Биредә йогынты кире юнәлештә дә булырга мөмкин. Яңа сыйфатның барлыкка килүе, кагыйдә буларак, сан үзгәрешләренең яңадан активлаша башлавына китерә. Шунлыктан канунның атамасы да — «Сан үзгәрешләре белән сыйфат үзгәрешләренең бер-берсенә күчеше кануны» — үзен аклый булса кирәк.

Диалектиканың бу канунын фәнни исбатлауда Гегельның өлеше, әлбәттә, зур. Ләкин Гегельның тәгъбирләве идеалистик нигездә башкарылган. Маркс белән Энгельс аны, материалистик нигезгә күчереп, ижади эшкәртү юлында һәр яклы дәлилләүгә ирешәләр.

Предметның элеккеге сыйфаттан яңа сыйфатка күчеш процессы **сикереш** дип атала. Сикереш нәтижәсендә предметның эчке структурасы яңадан коруга дучар ителә. Шунда яңа система барлыкка килә. Аңарда элеккеге система белән уртак сыйфатлар калса да, яңа һәм өр-яңа сыйфатлар да дөньяга килә, яңа кануннар хәрәкәт итә башлый. Сикереш нәтижәсендә

барлыкка килгән яңа структура янәдән сан үзгәрешләренең яңа нигездә һәм яңача туплана башлавын тәмин итә.

Сикереш — катлаулы күренеш һәм ул төрле типларга, формаларга бүленә.

Сикереш характеры буенча теземле (акрынлап) һәм «шартлаулы» типларга аерыла. Аларның һәркайсы универсальлеккә ия.

Мәсәлән, һәр индивид үзенең яшәү процессында бала чак, яшүсмер чак, өлгергән чак, картлык чагын уза. Әлбәттә, индивидның бала чактан өлгергән чакка күчеш сикереш ул. Чөнки бу күчеш индивидның бер сыйфатларының икенче сыйфатлар белән (акыл, белем, физик көч, тәҗрибә туплау һ. б. яклардан) алышуына китерә. Ләкин бу теземле, акрынлап барган сикереш.

Алыйк икенче мисалны. Индивидның яшәве һәм үлүе. Индивидның бу ике хәле — бер-берсенә капма-каршы. Индивид организмының яшәү формасыннан яшәмәү формасына килүе, әлбәттә, сикереш. Ләкин биредә инде аның килүе, сыйфат агынан башка — «шартлау» характерында була.

«Шартлау» характерындагы сикереш бер төрле генә түгел. Бер очракта ул алдан әкреләп әзерләнү процессы нәтижәсендә чагыла. Әйтик, индивидның озак авырудан соң үлеп китүе. Икенче очракта — һичнинди әзерләнүсез, кинәт кенә килеп чыккан «шартлау». Әйтик, индивидның теге яки бу сәбәп нәтижәсендә һәлакәткә очравы.

Табигать дөньясында сикерешнең күп төрле типлары күзәтелә. Мәсәлән, атом энергиясенең махсус реакторларда жылылыкка күчәлүе аша электор энергиясенә әверелүе процессы, әлбәттә, сикереш (1 грамм уран изотопы биргән жылылык шартлы ягулык матдәсенең 2800 килограммына туры килә). Бу күчеш — теземле сикереш тибының чагылышы. Ләкин, билгеле булганча, һәм, кызганычка каршы, атом энергиясе «шартлау» характерында да файдаланылырга мөмкин. Һәм бу 1945 елда АКШ тарафыннан Япония халкына карата тормышка ашырылды.

Сикереш предметның үз кысасында да, шулай ук кысadan чыгышлы үзгәреш формасында да булырга мөмкин. Беренче очракта предмет үзе үзгәрми, үзгәреш аның халәтендә генә чагыла. Мәсәлән, H_2O температураның үзгәргәнә карап, төрле (боз, су, пар) агрегат формаларда яшәргә мөмкин. Икенче очракта предметның асылы үзгәрә. Ул төрле элементларга бүленә,

яисә бөтенләй юкка чыга. Мәсәлән, суны зур атмосфера басымы астында 467 градуска кадәр жылыту H_2O молекуласын таркатып, кислород (O) белән водородка (H_2) аеруга китерә.

Жәмгыятьтә сикереш шулай ук төрле характерда, төрле формаларда башкарылырга мөмкин. Кешелек жәмгыяте тарихы күп төрле үзгәрешләрне, шул исәптән сикерешләрне белә. Карл Маркс теориясе буенча, жәмгыятьнең бер ижтимагый-икътисади формациядән икенче ижтимагый-икътисади формациягә күчешләр ясап баруы, АҚШ галиме Льюис Морган теориясе буенча, кешелекнең кыргыйлык стадиясеннән варварлыкка, варварлыктан цивилизация стадиясенә күчүе шулай ук төрле формалардагы сикерешләрне гәүдәләндерә. Дәрәс, бу теорияләрнең мөһим аермасы бар. Маркс тәгълиматы буенча, бер формациядән икенче формациягә күчү социаль инкыйлаб ысулы белән башкарыла, һәрхәлдә күчешнең асылы — социаль революция. Морган теориясе буенча, кешелекнең бер стадиядән икенче стадиягә күчүе эволюция юлы белән генә башкарыла, Л. Морган, гомумән, «инкыйлаб» терминын кулланмый. Бу теорияләр турында сүз тулырак рәвештә дәрәслекнең икенче китабында урын алачак. Әлегә очракта безнең өчен иң әһәмиятлесе — укучының игътибарын жәмгыятьтәге үзгәрешләрнең төрлелегенә, конкретрак әйткәндә, ике юл белән бару мөмкинлегенә юнәлтү.

Жәмгыятьтә бер формациядән икенче формациягә сикереш — катлаулы һәм вакыт ягыннан озакка сузылырга мөмкин булган процесс. Социаль-икътисади үзгәрешләрне сәяси инкыйлаб, конкретрак әйткәндә, властының бер сыйныфлар кулыннан икенче сыйныфлар кулына күчүе белән бутарга ярамый. Соңгысына берничә көн, хәтта кайбер очракта берничә сәгать тә җитә. Ә менә социаль инкыйлабны күздә тоткан социаль-икътисади үзгәрешләр өчен еллар кирәк була. Мәсәлән, Россиядә 1917 елгы Октябрь инкыйлабы совет властен бер атна эчендә урнаштырып бетергән булса, социаль-икътисади үзгәрешләр өчен ике дистә ел сарыф ителә. Бу еллар «күчешле чор» дип атала. СССРда социалистик строй төмам урнашып бетү алдынан НЭП чоры (1921—1936 еллар) зарур булып чыга. Бу чор зур үзгәрешләр, элек Аурупа илләре арасында сөйрәлеп барган Россияне индустриаль нигездә яңабаштан үзгәртеп кору һәм көчле дәүләт барлыкка килү нәтижәсен бирә. Формасы белән шушындый ук күчешле чорны Россиягә XX гасырның 90 нчы елларында да кичерергә туры килә. Ләкин бу күчешле чорның

асылы һәм эчтәлегә бөтенләй башка була. Ул нәкъ каршы юнәлештәге процесс: социализмнан капитализмга күчеш. Алар арасындагы аерма бик зур. Әгәр дә СССРның капитализмнан социализмга күчүе нәтижәсендә 1937 елда сәнәгать продукциясенең күләме, 1913 елгы белән чагыштырганда, 5,9 мәртәбә, эре сәнәгать продукциясенең күләме 8,2 мәртәбә, хезмәт житештерүчәнлегә 82 процентка үсеп, сәнәгать продукциясе житештерү буенча СССР Аурупада беренче урынга чыккан булса (БСЭ.— Т. 24.— II.— М., 1977.— С. 144), 1985—2000 еллар эчендәге күчешле чорда Россиядә сәнәгать продукциясе житештерү ике мәртәбәгә кими. Фән һәм мәдәнияткә билгеләнгән акча күләме 5—6 тапкырга кыскара һ. б. Кыскасы, сикереш белән «сикереш» арасында аерма зур булырга мөмкин.

Жәмгыятьтәге үзгәреш процессларының төрлелеген бар дип тану ул үзгәрешләрне, үсешне тулырак, тирәнрәк, гомумән, диалектик фикерләүне чагылдыра. Шул ук вакытта ике юлның берсен танымау, аны инкяр итү чикле догматик фикерләүне чагылдыра. Социаль фәннәрдә ике капма-каршы, икесе дә фәннилектән ерак торган хаталы концепцияләр яшәп килә. Шуларның берсе — **сай эволюционизм**, ул кешелек тарихын, ижтимагый процессларны табигать кануннары яссылыгында гына бәяләргә тырыша. Икенчесе — йөгәнсез **революционаризм**, ягъни сәяси өлкәдә «инкыйлаб» термины белән уйнап, социаль инкыйлабларны теләсә кайчан, теләсә нинди илдә «булдыру»га чакырулар. Материалистик диалектика бу ике якка тайпылышлы һәм хаталы концепцияләрнең икесен дә кире кага.

Сикереш, үсеш процессының мөһим кануны буларак, үзен кешенең фикерләү өлкәсендә дә күрсәтә килә. Мәсәлән, фәнни-техник инкыйлабны гыйльми ачышлардан гайре фараз итү мөмкин түгел. Ләкин фәндәге һәр ачыш ул, философия термины белән әйткәндә, сикереш, бер сыйфаттан икенче сыйфатка күчеш. Сикереш фәнни фикерләү өчен генә түгел, бәлки сәнгати фикерләү өчен дә хас күренеш. Художникның (язучының, композиторның, сәхнә остасының һ. б.) эстетик идеяләр, образлар өстендә эшләве даими рәвештә аның зур һәм кече ачышлар ясап торуын сорый.

Жыеп әйткәндә, сан һәм сыйфат үзгәрешләренең бер-берсенә йогынтылы, күчешле канунының теоретик яктан гына түгел, бәлки практик яктан да зур әһәмияткә ия булганлыгы шөбһәсез булса кирәк.

3. Инкярны инкярлау кануны. Инкярны инкярлау кануны, моннан алда каралган ике канун кебек үк, үзгәреш, үсешнең ниндидер ягын характерлый, шуның белән нинди булса да мәһим сорауга җавап бирә. Инкярны инкярлау кануны дөнъядагы глобаль үзгәрешләрнең төп юнәлешен, тенденциясен, искенең яңа белән алмашынуының характерын ача.

Инкярлау, фәлсәфи төшенчә буларак, табигатьтә, җәмгыятьтә, кешеләрнең фикерләвендә бара торган үзгәрешләр актын атау өчен кулланыла. Философия фәнендә һәр үзгәреш — инкярлау. Инкярлау үзенә колачына чиксез күп төрле үзгәрешләрне: бер күренешнең (предметның) икенче күренеш (предмет) белән алмашынуын да, предметның бер халәте урынына алмашка икенче халәт килүне дә, нәрсәнендер тууын һәм нәрсәнендер, киресенчә, юкка чыгуын да, гомумән, барлык үзгәрешләрне үзенә сыйдыра.

Билгеле ки, дөнъяда булган һичнинди предмет, шулай ук күренеш тә бер урында гына тормый, алар — даими үзгәрештә. Шунлыктан инкярлау үзе дә, «бердән-бер» акттан гына тормый, ул янәдән инкярлана, чөнки үзгәреш үзе дә бер урында гына тукталып калмый, үзгәрешләр процессы дәвам итә, гомумән, материя эчендәге үзгәрешләр дә тукталып калмыйлар. Димәк, инкярлау процессы да дәвам итә, вакыт ягыннан аның очыкырые юк. Шулай итеп, материянең даими рәвештә үзгәреш процессын кичереп яшәве ул очсыз-кырыйсыз инкярны инкярлау процессын тәшкил итә.

Дәреслектә инде әйтәп үтелгәнчә, философиядә үзгәреш, үсеш феномены төрле карашлардан чыгып бәйләнә. Игътибар үзәгендә, җыеп әйткәндә, ике концепция яшәп килде, һәм алар хәзерге заманда да үзләрен сиздерәләр. Сүз диалектик һәм метафизик концепцияләр турында бара. Шушы карашлар инкярлау күренешен бәйләүдә дә чагыла тордылар. Гомумән, философия фәнендә диалектик инкярлау һәм метафизик инкярлау дигән категорияләр яшәп килә.

Диалектик инкярлау ул шундый инкярлау — кайда һәм кайчан яңа белән искене алмаштыру иске җирлегендә, искенең уңай якларын саклап калу юлында башкарыла.

Инкярлауның бу төре универсаль характерга ия. Ул тереклекнең һәр өлкәсендәге (табигатьтә, җәмгыятьтә, кешенең фикерләвендә) үзгәреш процессында төрле кыйммәтләрнең, үзенчәлекләрнең буыннан буынга күчеп бару сыйфатында гәүдәләнә. Бу — объектив күренеш. Аның объективлыгы

бигрэк тә нәселдәнлек феноменында чагыла. Нәселдәнлеккә организмнарның һәр буынында электән килгән сыйфатларның кабатлану үзенчәлеге хас. Үрчү процессында күзәнәкләр структураларының генетик программалары бер буыннан икенче буынга бирелә. Бу «нәселдәнлек» дигән күренеш тере материянең үзгәrmәүчәнлеген исбат итә торган күрсәткеч түгел микән?» дигән сорау туарга мөмкин. Ләкин аңа җавап әзер. Диалектика ул — капма-каршылыklarның бердәмлеге. Тере организмнарда нәселдәнлек, димәк, үзгәrmәүчәнлек, үзгәрүчәнлек тенденциясе белән бергә хәрәкәт итә. Бу — диалектик каршылыкның мөһим күрсәткече.

Буыннан буынга күчү күренеше җәмгыять тормышында да зур урын алып тора. Бу күренеш җәмгыятьнең һәр өлкәсендә дә яшәп килә. Мәсәлән, кешеләр җитештерү көчләрен торган саен камилләштерә барсалар да, алар элегрэк уйлап чыгарган һәм җитештерүдә кулланган күп кенә кораллар белән файдаланудан баш тартмыйлар. Мәсәлән, пневматик чүкчләрне гамәлгә кертү кешеләрне слесарьлык эшендә кулланыла торган чүкчтән ваз кичүгә китермәде. Автомобильне уйлап чыгару дүрт тәгәrmәчле арбаны чүплек башына илтәп ташлаттырмады.

Җәмгыять белән идарә итү ысулларын алыык: колбиләүчелек формациясе барлыкка килү белән дәүләт институты да дөньяга килде. Һәм ул, әнә, гасырлар дәвамында үзенең функцияләрен үтәп килә. Дөрес, дәүләт белән идарә итү формалары да бер урында калмады, искеләре онытылып, яңалары туа торды, ләкин дәүләт бер социаль төркемнәрнең икенче социаль төркемнәр өстеннән хәкимлек итәп торучы орган функциясен югалтмады, ул әле бүгенге көнгә хәтле сакланып килә.

Дөньяга карашны алыык: дәрәслекнең беренче битләрендә әйтелгәнчә, тарих дөньяга карашның өч тибын белә. Шуларның тәүгесе — мифлар, алар төрле дин системалары белән алмашына. Дин исә үзе, дөньяга караш буларак, философия белән алмашына. Боларның һәркайсы үзенә хәтле яшәгән типны инкяр итсә дә, аңардан аның уңай (үзенә яраклы) элементларын үзләштерә килде. Мәсәлән, христиан һәм ислам диннәре мифологиядә булган кайбер образларны, аларга бәйләнгән сюжетларны (мәсәлән, пәйгамбәрләр кичергән мажараларны) үзенең изге китапларына керткән. Фәнни философия исә, бу ике типны принципта инкярласа да, аларның кайбер элементларын (мифлар метафористикасын, диннәрнең кайбер мораль

принципларын) шулай ук файдалана алды, һәрхәлдә, аларга мөрәжәгать итүне үзенә урынлы дип тапты.

Әйтик, хәзерге заман кешеләре өчен таныш булган намуслылык, вөжданлылык, дуслык, тугрылык, хезмәт сөючәнлек һ. б. мораль принциплар борынгы заманда ук (кешеләрнең үз тәҗрибәләре нигезендә) формалаша башлаганнар. Һәм еллар узу, патшалыкларның, төрле социаль формацияләрнең күп тапкыр алмашынулары аларны юкка чыгармаган. Кешеләр аларны саклап кала алган.

Диалектик инкярлау түбәндәге үзенчәлекләрдән тора: искене инкярлау; яңаны тудыру; искенең уңай (яңа өчен хезмәт итәрлек) якларын үзләштерү; искедән үзләштерелгән уңай якларны яңача яраклаштыру (трансформацияләү).

Бу үзенчәлекләр практикада төрле микъдарда тормышка ашырылырга мөмкин. Һәр нәрсәдә дә чама дигән нәрсә бар. Ул да күздә тотылырга тиеш. Беренчедән, диалектик инкярлауга, башлыча, яңалык алып килү хас. Икенчедән, искегә зур саклык белән килү (мәсәлән, нәфис әдәбияттагы классикага). Хәзерге заманда әдәби классикага карата кылынган (бигрәк тә драма әсәрләрен сәхнәләштерүдә) ихтирамсызлык баштан ашкан диярлек. Режиссерларның классиканы «үзләренчә күрүләре» кайбер оригиналь әсәрдән берни дә калдырмый. Бу акцияләр «искедән үзләштерелгән уңай якларны яңага яраклаштыру (трансформацияләү) үзенчәлегенә керә. Ләкин, әйтелгәнчә, һәр нәрсәдә чаманы белү шарт. Чама, бер генә пунктта бозылса да, инкярлау үзенә диалектик характерын югалта.

Метафизик инкярлау ул — яңа белән искене алмаштыруның ялангач җирлектә, искенең һичнинди, шул исәптән уңай якларын да танымыйча, аларны, гомумән, юкка чыгару юлында башкарылуы.

Инкярлауның бу тибы табигать өлкәсенә кагылмый, чөнки метафизик инкярлау субъектив факторны, ягъни кешеләрнең катнашуын күздә тота. Шунлыктан метафизик инкярлау дигәндә без җәмгыять тарихында урын алган теге яки бу күренешләргә, процессларны мисал итеп китерү, шулай ук кеше фикерләвендә үзен таныткан кайбер тенденцияләргә кабатлау белән чикләнәчәкбез.

Метафизик инкярлау дигәндә, күпчелек авторлар, традицион рәвештә, пролеткультчыларның пролетар мәдәниятнең нинди булырга тиешлегенә турындагы хаталы карашларын мисалга китерү белән чикләнәләр. Бу чыннан да булган хәл. Пролеткульт

оешмалары Россиядә Октябрь инкыйлабына хәтле үк барлыкка килә. Алар Аурупаның кайбер башка илләрендә дә (Бөекбританиядә, Германиядә һ. б.) үзләрен таныталар. Россиядә аңа бер төркем язучылар керә, лидерлык вазифасын Ленинның даими оппоненты А. Богданов үзенә ала. Богданов үзенә «Пролетарская культура» журналында басылган мәкаләләрендә «саф» пролетар мәдәният төзү, аны төзүдә фәкать пролетарийлар ғына катнашырга хокуклы дигән карашлар белдерә.

Бу, әлбәттә, балаларча ялгышу булды. Биредә ниндидер алдан уйланган мәкерле позиция юк иде. Ленинның 1920 елда «О пролетарской культуре» дигән тәнкыйть мәкаләсеннән соң (РКП(б) ЦК ның бу мәсьәлә буенча аерым кабул ителгән карары да була) пролеткультчылар акрынлап акылга утыралар. Алар арасында Сергей Эйзенштейн, Иван Пырьев, Михаил Штраух, Эраст Гарин кебек соңрак атаклы совет режиссерлары һәм артистлары булып киткән зур шәхесләр дә була.

Совет чорында метафизик инкярлау фән өлкәсендә дә үзен чагылдырып ала. Мәсәлән, кайбер саерак фикерле философларның кибернетиканы «ялган фән» дип бәяләүләре, әлбәттә, аларның метафизик ысул белән эш иткәнлеген чагылдыра. Алар кайбер чит ил пропагандистларының кибернетиканы «универсаль фән» дип тәкъдим итүеннән: «болай булгач, кеше акылына бөтенләй урын калмый икән», дигән нәтижә чыгаралар. Бу ялгышу иде.

Шундый ук ялгыш фикерләр генетиканы бәяләүдә дә чагылды. Биредә Маркстың кешенең асылын билгеләүдәге тезисы («кешенең асылы — барлык иҗтимагый мөнәсәбәтләрнең җыелмасы») кайберәүләрнең субъектив рәвештә хаталы нәтижеләр чыгаруына сәбәп булды. Кайбер философларыбыз «без марксистлар» дип, аның югарыда китерелгән тезисын абсолютка әверелдереп, кешенең биологик асылын бөтенләй инкяр итүгә барып җиттеләр. Бу да метафизик инкярлауның үрнәге иде.

Ләкин җәмгыять күренешләрен бәяләүдә метафизик инкярлау ул безнең моннан күп еллар элек узган тарихыбыздагына түгел, бүгенге көнебездә дә еш кына чагыла. Бигрәк тә ул үзләрен «демократлар» дип йөрүче сәясәтчеләрнең, пресса һәм радио-телевидение кешеләренең совет заманындагы кыйммәтләрне бөтенләй күрмәскә тырышуларында, ул замандагы ирешүләрен, гомумән, инкяр итүләрендә чагылып килә.

Метафизик инкярлау кайбер кешеләрнең теге яки бу күренешләрен бәяләүдә фәкать бер төстә генә күрүләрендә, күре-

нешләрнең башка якларын һәм төсләрен күрмәүдә, яисә күрергә теләмәүләрендә күзәтелә. Алар өчен әйберләр йә гел яхшы гына, йә гел начар гына, урталык та, һичнинди төрлөлөк тә юк. Алар бер генә төстә: йә ап-ак, йә кап-кара.

Метафизик инкярлауның, гомумән метафизик фикерләүнең кешеләр тормышы, аларның үзара мөнәсәбәте, җәмгыять өчен практик яктан зарары чиксез зур.

Билгеле ки, материянең үзгәрешләр кичереп яшәве — борынгы галимнәр тарафыннан ук күзәтелгән күренеш. Хәтта бер предметның (күренешнең) башка предмет (күренеш) белән алмашыну актлары да кайбер галимнәр тарафыннан инкяр ителмәгән. Ләкин шул ук инкярны инкярлау категориясен, гомумән шушы канунны башлап дәлилләүне бөек немец галиме Гегель үз өстенә ала.

Гегельның бу канунны ачуга килүе мантийкый яктан эзлекле характерда бара. Ул түбәндәгечә хөкем йөрткән: нәрсә-нәдер инкяр итү ул — моңа хәтле инкяр итүне инкярлау дигән сүз. Димәк, инкярлау ул моңа кадәр башкарылган инкярлауны алып ташлау булып чыга. Шунлыктан инкярлау акты фәкать нәрсә-нәдер юк итү генә түгел, ул әле нәрсә-нәдер (элек инкяр ителгәнне) билгеле мәгънәдә торгызу, яңадан кайтару да. Ләкин бу мәгънәдәгә торгызу, нәрсә-нәдер элекке хәленә кайтару түгел, бәлки яңа хәлне — үзенә хәтле булган инкярлауның сыйфатлары, төрлө каршылыклары белән баетылган хәлне булдыру. Нәтижәдә, Гегельча әйтсәк, инкярны инкярлау — ул каршылыклар берлеге (кара: Гегель. Соч.— Т. 5.— М., 1937.— С. 33).

Гегель инкярлау процессында электән килгән сыйфатларны синтезлауны күрә алган. Биредә ул, Платоннар заманыннан килгән өчкатлылык (**триада**) төшенчәсен (аның Абсолют идея-сенең башта табигатькә, аннан соң җәмгыять тормышына әверелеп, үзенә кире кайту теориясен) кулланып, үзенә системасын шуңа яраклаштыруга алына. Гегель өчкатлылык төшенчәсен инкярлау концепциясен дә кулланырга тырыша... Башта — тезис, аны — антитезис, антитезисны синтез алмаштыра. Бу өч этапка корылган схема Гегель тарафыннан инкярлау процессының механизмын аңлату өчен кулланыла. Чөнки соңгы этап — синтез — чыннан да элеккегә һәр ике этапның элементларын (сайлап алынган мәгънәдә, әлбәттә) үзендә туплый...

Гегель концепциясенең методологик әһәмияте шунда ки, ул электән килгән әйләнмәле үсеш теориясен, аның кешелек тарихын аңлатырга тырышуларының нигезсез икәнлеген

күрсәтә. Өзлексез әйләнәп тору теориясе пифагорчылар заманында ук барлыкка килгән була инде. Пифагорчылар, «галәми ел» дигән төшенчәне кертәп (алар «галәми ел»ны, математика ысуллары белән «исәпләп», 10800 елга чыгаралар), дөнъя үзенең үзгәрешләрендә билгеле бер дәвер (аларча, 10800 ел) узганнан соң, янәсе, яңадан үзенең элекке, башлангыч хәленә әйләнәп кайта.

Бу, әлбәттә, уйдырма гына булган. Һәм аны, аклап булмаса да, аңлап була әле. Ул уйдырмаларда борынгы заман галимнәренең барлык нәрсәләренә галәми нигездә аңлатырга омтылуларын күрергә кирәк.

Материалистик диалектика, бу проблема буенча элек-электән килгән карашларны җентекләп өйрәнәп (әйтергә кирәк, бу мәсьәләдә Һегель теориясе зур әһәмияткә ия, дип кабул ителә), инкярны инкярлау канунын янәдән, материалистик һәм фәнни диалектика нигезендә эшкәртеп, югарырак дәрәжәгә күтәрә.

Материалистик диалектика тарафдарлары инкярны инкярлау процессын аңлатуда, Һегель схемасы кебек, барлык идеалистик ятмәләрдән арынып, теорияне реаль, эмпирик фактлар нигезендә һәм фәнни югарылыкта дәлилли алды.

Инкярны инкярлау кануны универсаль характеристикага ия. Ф.Энгельс үзенең «Анти—Дюринг» хезмәтендә арпа бөртеге мисалында өчкатлылык принцибының реаль гәүдәләнешен күрсәтә. Арпа бөртеге туфракка утыртылгач, тиешле шартларда яшел үсенте бирә. Бу — арпа бөртеген инкярлау. Ләкин яшел үсентедән 10—20 бөртектән арпа бөртеге яралып чыгуы — бу инде инкярны инкярлау булып чыга. Ләкин бу хәл үзгәрешләр нәтижәсендә яңадан әнә шул арпа бөртегенә әйләнәп кайту түгел. Бу, әлбәттә, кайту, ләкин биегрәк стадиядәге арпа бөртегенә, арпаның 10—20 бөртектән торган стадиясенә кайту. Гомумән, арпа бөртеге мисалында әлегә канунның реаль хәрәкәт иткәнлеген күрү кыен түгел. Бу канун барлык үсемлекләргә, алай гына да түгел, бөтен хайваннар дөнъясына хас. Барыннан да бигрәк шунысы мөһим инкярны инкярлау процессы мәңге барган үзгәрешләренә, үсешне тәмин итә. Һәм инкярны инкярлау, объектив канун буларак, материя хәрәкәтенең үзенчәлекле бер характеристикасы гына.

Бу канун фәнни өлкәдә дә үзенең хаклыгын күрсәтә тора. Мәсәлән, гелиоцентрик теория (Жир шарының үз күчәрендә һәм Кояш әйләнәсендә әйләнүен исбатлау) башлап Борынгы Греция астрономы Аристарх Самосский (б.э.к. IV—III гасырлар)

тарафыннан әйтелә. Ләкин урта гасырлар философлары (мәсәлән, Птолемей (I—II гасырлар) үзләренәң дини карашларына тугры буларак, гелиоцентрик теорияне хаталы гыйлем дип әйтәләр. Гелиоцентрик теория, алар карашынча, Жҗир шарын һәр яктан да камил итеп яратуда Алланың кодрәти ролен киметә. Птолемей геоцентрик концепцияне исбатларга алына, һәм бу концепция урта гасырлар чорында хакимчел карашка әверелә. Ләкин урта гасырлар идеологиясенәң әһәмияте кими һәм, Аурупада Торгызу чоры башлану белән, геоцентрик теория гелиоцентрик теория тарафыннан яңадан инкярлана. Николай Коперник (XV—XVI гасырлар) Аристархның теориясен яклап чыга, аны тулырак һәм тирәнрәк (бигрәк тә заман телескоплары бирә алган бай эмпирик материал нигезендә) исбатлауга ирешә. Шулай итеп, фәнгә яңадан (инкярны инкярлау юлы белән) гелиоцентрик концепциянең хакимлеге кайтарыла. Ләкин Коперникның бөөк ачышы аннан XX гасыр чамасы элегрәк яшәгән Аристарх теориясенә әйләнәп кайту, аны кабатлау булмый инде. Әйтелгәнчә, ул инкярны инкярлауның яңа стадиясе була. Философиядә мондый «кайтуны» һәм «кабатлауны» спиральның югарырак баскычындагы кабатлау дип санылар.

Инкярны инкярлау һәр галим һәм һәр художник фикерләвендә алар тарафыннан кичерелгән ижади процесслар шартларында урын таба. Бу күренеш ижад процессының стадиядән стадиягә күчеп баруы турында гына түгел, бәлки аның гажәеп дәрәжәдә катлаулы һәм каршылыклы икәнлеген күрсәтә.

Инкярны инкярлауның өч стадиядән торганлыгы кайберәүләр тарафыннан аны гадиләштереп аңлауга китерә. «Өч стадия» — ул котылгысыз рәвештә бер-берсеннән аерылмыйча, берсе артынан берсе бара торган күренешләр түгел. Эш шунда ки, тарихи процесс Невский проспекты кебек туры һәм шома гына түгел. Ул — төрле борылышлар, сикәлтәләрне, читкә тайпылуларны, артка чигенеп, яңадан үзенә кайтаруны сыйдыра торган юл. Шулу жәмгыять үсеше процессын алык: формацияләренәң алмашынуын бакчадагы үсентенәң буйга үсүе белән тиңләп булмый. XIX гасырда, мәсәлән, Франциядә генә дә ничә инкыйлаб булып уза. Дөрөс, алар буржуаз стройны социалистик строй белән алмаштыруга китерә алмый. Ә менә Россиядәге социализм строе, 1917 елдан 1993 елга кадәр яшәгәннән соң, урынын кыргый капитализмга калдырырга мәжбүр булды. Коммунистлар һәм аларның тарафдарлары, иртәме-соңмы, социализмның яңадан кайтачагына ышаналар һәм аның реальлеген исбат итәргә тырышалар.

Гомумән, «өч стадия» — бер-берсен инкярлый торган «тезис», «антитезис» һәм «синтез» кебек стадияләр арасына әллә нихәтле башка стадияләр дә керә алуы мөмкин. Канунның төп мәгънәсе шунда ки, инкяр ителгән нәрсәнең, иртәме-соңмы, яңадан барлыкка килүе мөмкин. Югарыда әйтелгәнчә, бу искене кабатлау түгел, бәлки аны яңа нигездә, яңа сыйфатлар байлыгы белән кабатлау; кайту икән, гади генә кайту түгел, ягъни форма ягыннан гына кайту, ә эчтәлек башка була.

Сәнгать өлкәсендә «Торгызу» дигән тарихи күренешне алайк: ул урта гасырлар сәнгәтен инкярлау, антик сәнгать принципларын кире кайтару, аларны торгызу иде. Ләкин Торгызу чорында иҗат ителгән Сервантес, Шекспир, Рабле, Рафаэль, Тициан, Джорджоне, Микеланджело һ. б. әсәрләре Эсхил, Софокл, Еврепид, Пракситель әсәрләрен кабатлау түгел иде инде.

«Өчкатлылык»ны көчләү рәвешендә һәр өч стадиядән торган үзгәрешләргә дә тагарга ярамый. Мәсәлән, H_2O ның өч агрегат хәле: боз, су һәм пар... Бу өч стадиядән торган үзгәрешне (инкярлау моменты булса да) инкярны инкярлау канунына яраштырырга тырышу ясалмалык кына булып калыр иде.

Гомумән, инкярны инкярлау кануны дөньяда глобаль масштабларда бара торган зур һәм тирән процессларның эчке механизмын аңлата.

Материалистик диалектика төрле локаль цивилизацияләр теорияләрен (О.Шпенглер, А.Тойнби) кире кагып, инкярны инкярлау канунының дөньядагы үзгәрешләрнең төп юнәлешен билгеләү идеясен алга куя. Бу тәгълимат буенча, кешелекнең үзгәреш процессларының нигезен материал җитештерү тәшкил итә. Аның сан ягыннан арта һәм сыйфат ягыннан камилләшә баруы — объектив закончалык. Әйе, цивилизацияләрнең төрле сәбәпләр аркасында һәлакәткә очраулары да мөмкин. Ләкин мондый бәлагә очраган һәр цивилизация, шулай ук теге яки бу регионнарда туа башлаган яңа цивилизацияләр үзләренең үсеш процессларын барыбер материал җитештерүне хәл итүдән башлыйлар.

Инкярны инкяр итү кануны кешелек җәмгыятендәге үзгәрешләренә, алар нинди генә булмасын — уңай яккамы яисә тискәре яккамы — үзгәрешләрнең төп юнәлешен, аларның умыртка сөяген танып белергә ярдәм итә. Кешелек дөньясы үзенең борынгы тарихыннан башлап, гадидән — катлаулыга, түбәннән югарыга омтылып яшәде. Бу тенденция киләчәк перспективасына да хас булачак.

Татарча-русча сүзлек (фәлсәфи терминнар һәм сүзтезмәләр)

- Аек ярсулык** — 1) просветленность; 2) аффективность
- Аерымлык** (кат.)* — 1) отдельное (кат.); 2) различие
- Аксым** — белок
- Акыл** — 1) ум; 2) рассудок
- Алгарыш** — прогресс
- Алдан туа торган чагылыш** — опережающее отражение
- Аныксыз материя** — неопределенная материя
- Аңасты** — подсознательное
- Аң катнашында** — осознаваемое
- Аң катнашыннан тыш** — неосознаваемое
- Аңнан мәхрүм** — бессознательное
- Аңөсте** — надсознательное
- Аралык** — пространство (между предметами)
- Ассәбәп, асәүвәл** — первопричина, первоначало
- Асыл** (кат.) — сущность
- Атом-төш коралы** — ядерное оружие
- Атом төше** — ядро атома
- Аурупа** — Европа
- Аурупа өстенлеге карашы** — евроцентризм
- Ачык система** — открытая система
- Эйбернең асылы безгә бирелми** (*Кант*) — вещь в себе
- Эйбернең асылы безгә бирелә** — вещь для нас
- Әүвәл нигез** — первооснова
- Әүвәл сәбәп** — первопричина
- Башкалар өчен булулык** (*Сартр*) — бытие-для-другого
- (Предметның) башка торышы** — инобытие (предмета)
- Белемнәр археологиясе** (*Фуко*) — археология знаний
- Бербөтен** — единое, целостность
- Бердәйлек** — тождество
- Бердәмлек** — единство
- Бердәнберлек** (кат.) — единичное (кат.)
- Беренче этеп жибәрү** — первый толчок
- Беренчел** — первичность
- Берни түгел** — ничто
- Берүлчәмле** — одномерный
- Биодаирә, биомохит** — биологическая среда
- Биологияләштерү** — биологизаторство
- Бөтен дөньяга таралган диннәр** — мировые религии
- Бүленмәс кисәкчә** — неделимая частица
- Булмаулык** (кат.) — небытие (кат.)
- Булулык** (кат.) — бытие (кат.)
- Буржуаз сакчыллык** — буржуазная бережливость
- Гавам** — толпа
- Газәл** — газель, ода
- Гайсә пәйгәмбәр** — Иисус Христос (пророк)
- Гакыл** — разум
- Галәм** — космос, вселенная
- Галәми бушлык** — космическая пустота
- Галәми гакыл** — мировой разум
- Галәми ел** — мировой год
- Галәми жан** — мировая душа
- Галәми жисемнәр** — космические тела
- Галәми ихтыяр** (*Шопенгауэр*) — мировая воля
- Галәми сузулык** (кат.) — пространство (как форма существования материи)

* кат. — категория

Галәми сузулыкның бөгелгәнлеге — искривление пространства
Гомумлык (кат.) — общее (кат.)
Гражданчыл жәмгыять — гражданское общество
Гыйбадәтханә — религиозный храм
«Давыл һәм һөжүм» агымы — течение «Бури и натиска»
Дөнъяви — светский
Дөнъяга караш (кат.) — мировоззрение (кат.)
Дөнъякүләм ихтыяр — мировая воля
Дөнъяны икеләтү — удвоение мира
Дөнъяны танып белүдә фикерләү ысулы — подход к познанию мира
Жан — душа
Жәмәгать шартнамәсе (Руссо) — общественный договор
Женси күзәнәкләр — половые клетки
Женси сайланыш — половой отбор
Женси үрчү — половое размножение
Житештерүче көчләр — производительные силы
Житештерү мөнәсәбәтләре — производственные отношения
Зарурлык — необходимость
Зиһенгә алу — восприятие
Иганәчелек — спонсорство
Икенчел — вторичный
Ижтимагый аң — общественное сознание
Ижтимагый булулык — общественное бытие
Ижтимагый даирә — общественная среда
Ижтимагый-икътисади — общественно-экономический
Икътисади базис — экономический базис
Икътисади система — экономическая система

Илаһи көч — божественная сила
Инкярлау — отрицание
Инжил — Евангелие
Ирекчелек — свобода
Ирләр башланышы — мужское начало
Ис тою — обоняние
Ихтималлык — вероятность
Кабык — корка (мозга)
Кабык асты — подкорка (мозга)
Кайтаваз — эхо
Кәлям — калам
Капма-каршылыклар — противоположности
Капма-каршылыкларның бердәмлеге һәм көрәше (кануны) — закон единства и борьбы противоположностей
Каршылыклар — противоречия
Каршы тору (кат.) — противостояние (стадия противоречия)
Касыйдә — касыда, поэма
Кешенең аңына йөз тотканлык — рационализм
Кешелеклелек — человечность
Клонлаштыру — клонирование
Күзәнәк — клетка (биол.)
Күкрәү алласы — бог грома
Күпаллалык — многобожие
Күренеш (кат.) — явление (кат.)
Күренүчәнлек (кат.) — видимость, кажимость
Күрсәтмәле чагылыш — наглядное отражение
Магнит кыры — магнитное поле
Максат — цель
Максатчанлык, максатка ярашлылык — целесообразность
Мантыйк — логика
Мантыйкый — логичный
Матдәчел — вещественный
Матдәләрнең саклану кануны — закон сохранения веществ
Материаль житештерү — материальное производство
Материянең сирәкләнгән кисәк-

чэләре — разряженные частицы материи
Маяк баганалар — ориентиры
Мәгълүмати теория — теория информации
Мәгърифәтчелек — просветительство
Мәгърифәтчел реализм — просветительский реализм
Мәнфәгать (кат.) — интерес
Мәртәбә — авторитет
Мәсләк — мировоззрение, ориентация, убеждение
Мәжүсилек — язычество
Мәнгечел хакыйкәтләр — вечные истины
Мәнгечел илһами гакыл — вечный божественный разум
Мисыр — Египет
Ми ярымшарлары — полушарии мозга
Миләт мәктәбе (философиядә) — милетская школа
Мондагы булулык (Хайдеггер) — здесь-бытие
Нәселдәнлек — наследственность
Нәфәсәт — эстетика
Неомохит, неодаирә — неосфера
Нерв очлары — нервные окончания
Нерв жепселләре — нервные волокна
Нисбилек теориясе — теория отнесенности
Объектив реальлек — объективная реальность
Очраклылык — случайность
Өскорма — надстройка
Өчкатлылык — триада
Раббе — господьнең
Рәсми халыкчанлык теориясе — теория официальной народности
Реальчылык — реализм (филос. течение)

Риваять — миф
Рух — дух
Сан үзгәрешләре белән сыйфат үзгәрешләренәң бер-берсенә күчеше законы — закон взаимного перехода количественных и качественных изменений
Саф гакыл — чистый разум
Сәбәп (кат.) — причина
Сәбәпле-нәтижәле мөнәсәбәтләр — причинно-следственные отношения
Сизгерлек — интуиция
Сизем — ощущение
Сикереш (кат.) — скачок
Статистик канунчылыклар — статистические закономерности
Субүләр чик — водораздел
Супер кеше — супермен
Табигый сайланыш — естественный отбор
Такфир (Мәрҗани) — учение, критические светские науки
Танып белү — познание
Танып белүдә фикерләү ысулы — подход к познанию
Танып белү процессы диалектикасы — диалектика процесса познания
Тарихи акыллылык (В. Соловьев) — историософия
Тартылыш кыры — поле тяготения
Тәгълимат — учение
Тәкъвачылык — аскетизм
Тәм тою — ощущение вкуса
Тәңре — бог, всевышний
Тәңречелек — божественный
Тәрәккыят — прогресс
Тәҗрибәдән тыш — вне опыта
Тере булмаган материя — неживая материя
Тере материя — живая материя
Тире белән тою — осязание
Төзәтеп кору — реформирование

Тынычлык массасы — масса покоя
Тынычсызланучылык — раздражение
Тышкы хисләр (тойгылар) — внешние чувства
Тумыштан килгән идеяләр — врожденные идеи
Торгызу чоры — эпоха Возрождения
Тотрыклылык — устойчивость
Үзара тартылыш — взаимное тяготение
Үзаң — самосознание
Үзенчәлелек — особенность, своеобразие
Үзмаксат — самоцель
(Кешенең) үзен-үзе танып белүе — самопознание человека
Үзен-үзе оештыручы система — самоорганизующая система
Үзен-үзе үстерүче система — саморазвивающаяся система
Үзендә булган булулык (*Сартр*) — бытие-в-себе
Үзе өчен булган булулык (*Сартр*) — бытие-для-себя
Үзенә житәрлек сыйфат — свойство самодостаточности
Үлчәм — критерий
Фараз — гипотеза
Фикерләү диалектикасы — диалектика мышления
Фикри нәтижә — умозаключение
Хакыйкәт — истина
Халык хакимиятлеге — народо-властие
Хатын-кызлар башланышы — женское начало
Хәвас (сизем) — ощущение
Хәтер — память
Хис — чувство
Хозурлы — блаженный
Хокукый дәүләт — правовое государство

Хосусый милек — частная собственность
Һуннар — гунны
Чагылыш — отражение
Челтәр пәрдәсе — сетчатка (глаза)
Чиклелек — конечность
Чиксезлек — бесконечность
Читләштерү — отчуждение
Чынбарлык — действительность
Шартлар — условие
«Шартлаулы сикереш» — «взрывной» скачок
Шартлы рефлекслар — условные рефлексы
Шартсыз рефлекслар — безусловные рефлексы
Шәкел — форма
Шәрех — разъяснение
Шәрык — восток
Шыксыз чиксезлек (*Гегель*) — дурная бесконечность
Электр бушануы — разряд электричества
Эчке хисләр — внутренние чувства
Ябык система — закрытая система
Яктылыкның таралу тизлеге — скорость распространения света
Яңарыш чоры — эпоха обновления
Ярсучанлык — возбуждение, раздражение
Ясалма акыл — искусственный ум (разум)
Яшәеш философиясе — философия существования
Яшәү философиясе — философия жизни
Яшәү ыргылышы (*Тойнби*) — жизненный порыв

Эчтәлек

Сүз башы	3
Беренче бүлек	
Философия фәне һәм аның жәмгыятьтәге роле	7
Икенче бүлек	
Аерым фән буларак философия тарихы	32
Борынғы Көнчыгыш философиясе. Борынғы һинд философиясе (б.э.к. 3—2 меңенче еллар)	34
Борынғы кытай философиясе (б.э.к. VIII—V гасырлар)	37
Борынғы греклар һәм римлылар философиясе (б.э.к. VII — б.э. VI гасырлар)	39
Миләт мәктәбе вәкилләре	41
Урта гасырлар Аурупа философиясе	62
Урта гасырлар Көнчыгыш мәселман философиясе	71
Яңарыш чоры философиясе (XIV—XVI гасырлар).	84
Яңа заман философиясе (XVII—XVIII гасырлар).	89
Мәгърифәтчелек чоры	103
Немец классик философиясе (XVIII гасырның икенче яртысы — XIX гасырның беренче яртысы)	111
Марксистик философия	132
Рус фәлсәфи фикеренең үсеше (XVII—XIX гасырлар)	143
Рус дини философиясе (XIX—XX гасырлар)	157
Рус марксистик философиясе. (XIX гасыр азагы—XX гасыр башы)	172
XIX—XX гасырларда Көнбатыш илләр философиясе	179
XIX гасыр татар дини философиясе	213
Советлар Союзы һәм Россия ватаны философиясе (1918—2000 еллар)	231
Өченче бүлек	
Булuluk турында тәгълимат (онтология)	246
Дүртенче бүлек	
Философиядә аң проблемасы	274
Бишенче бүлек	
Танып белү турында тәгълимат (гносеология)	312
Алтынчы бүлек	
Тәгълимат буларак диалектика	348
Татарча-русча сүзлек	443

Издание для вузов
Гизатов Казбек Тазиевич
ФИЛОСОФИЯ
(на татарском языке)

Редакция мөдире *Л. Г. Шәрифуллина*
Редакторы *Я. М. Абдулкадырова*
Тышлык рәссамы һәм бизәлеш
редакторы *Р. А. Сәйфуллина*
Техник редакторы һәм компьютерда
биткә салучысы *Ә. Р. Ильина*

Нәшриятка 183 нче номерлы лицензия 1997 елның 7 нче апрелендә бирелгән.
Оригинал-макеттан басарга кул куелды 5.03.2002. Форматы 60х84 ¹/₁₆.
Офсет кәгазе. «Школьная» гарнитурасы. Офсет басма. Шартлы басма табагы 26,04.
Нәшер-хисап табагы 24,66. Тиражы 500 д. Заказ 3-18.

«Мәгариф» нәшрият. 420111. Казан, Бауман урамы, 19.
Издательство «Магариф». 420111. Казань, ул. Баумана, 19.
Тел./факс (8432) 92-57-48.
<http://magarif.kazan.ru>
E-mail: magarif@mail.ru

ДУП «Полиграфия-нәшрият комбинаты». 420111. Казан, Баумана урамы, 19.

